

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4 (17)

2015
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

АРХЕОЛОГІЯ
І
ПРОСТІР

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідectво

про реєстрацію ЗМІ

КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою
Інституту археології
НАН України
15.12.2015, протокол № 9.

Усі матеріали рецензовано

Наукові редактори:

О.Є. Фіалко, Ю.В. Болтрик

Рисунки:

авторські

Комп'ютерна верстка:

С.А. Горбаненко

Усі права застережено.

Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України

СКОРИЙ С. А. (головний редактор), доктор історичних наук, професор

ГОРБАНЕНКО С. А. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

ІВАКІН Г. Ю., член-кореспондент НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., член-кореспондент НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., доктор історичних наук, професор

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, професор

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук

САМОЙЛОВА Т. Л., кандидат історичних наук

СОН Н. О., кандидат історичних наук

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2015

Підписано до друку 28.12.2015. Формат 60 × 84/8.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 24. Обл.-вид. арк. 28,3. Тираж 300 екз. Зам. № 10-03.

Друк: «Видавництво "Стародавній світ"», тел. (044) 599-34-43

Свідectво про внесення до Держреєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 3991 від 24.02.2002 р.

З М І С Т

Передмова

СТАТТІ

Дяченко О.В. Яку геометрію ми обираємо? (до проблеми оцінки розмірів кукутень-трипільських поселень)

Болтрик Ю.В. Східне крило курганів Золотого Поясу Скіфії (географічний аспект)

Скорый С.А., Зимовец Р.В. К вопросу о взаимоотношениях скифов и тавров в VII—IV вв. до н. э.

Фиалко Е.Е. Амазонки во времени и пространстве

Полтавец В.И., Бессонова С.С. Торгово-военные пути скифского времени и «татарские дороги» на южном прикордонье Правобережной Лесостепи

Біляєва С.О. Північне Причорномор'я у контактах цивілізацій

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Білинський О.О., Кабанов Д.О. Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Псла

Петраускас А.В. Пам'ятки доби бронзи — раннього залізного віку та пізнього середньовіччя біля с. Стремигород Житомирської обл.

C O N T E N T S

4 Introduction

ARTICLES

7 *Diachenko A.V.* What Kind of Geometry do we Accept? (Regarding the Issue of Estimation of the Cucuteni-Tripolye Settlement Size)

14 *Boltryk Yu.V.* Eastern Part of the Kurhans from the Golden Belt of Scythia (Geographical Aspect)

30 *Skory S.A., Zymovets R.V.* To the Question about Relationships Between Scythians and Tauris in VIIth—IVth Centuries BC

46 *Fialko O.Ye.* The Amazons in Time and Space

100 *Poltavets V.I., Bessonova S.S.* Trade and Military Roads of the Scythian Time and the «Tatar Roads» on the South Borderland of Right-bank Forest-steppe

114 *Biliaieva S.O.* North Pontic Region in Interactions of Civilizations

PUBLICATIONS of ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

122 *Bilynskiy O.O., Kabanov D.O.* Scythian Time Sites on the Upper Psel

128 *Petrauskas A.V.* Archaeological Monuments Near Stremigorod Village of Zhytomyr Region

КАРТОГРАФУВАННЯ В АРХЕОЛОГІЇ

Рудь В.С. Картографування пам'яток трипільської культури Південно-Східної Вінниччини

Каряка А.В. Система розмежування сільської території Ольвії Понтійської за даними дистанційного зондування

Шерстюк В.В. Віртуальні археологічні розвідки

PRODUCING ARCHAEOLOGICAL MAPS

Rud V.S. Mapping of the Trypillia Culture Sites of South-Eastern Vinnytsia Region

Karjaka A.V. Cadastral System of Olbia Pontica According to the Satellite Imagery Data

Sherstyuk V.V. Virtual Archaeological Scouting

ПРИРОДНИЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Болтрик Ю.В., Горбаненко С.А., Кублій М.В., Сергеева М.С., Яніш Є.Ю. Северинівське городище скіфського часу: біогосподарський аспект досліджень

Мінаєва Н.І. Гідролокаційне дослідження як ефективний метод виявлення та вивчення підводних археологічних об'єктів

NATURAL SCIENTIFIC STUDIES

Boltryk Yu.V., Gorbanenko S.A., Kubliy M.V., Sergeyeva M.S., Yanish Ye.Yu. Severynivka Hill-fort: Bio-economic Aspect of Research

Minaieva N.I. Sonar Detection as an Effective Method of Discovery and Study of Underwater Archaeological Objects

ІСТОРИЯ НАУКИ

Бузько О.В. Авторство одного підпису: до історії наукового архіву Інституту археології НАН України

HISTORY of SCIENCE

Buzko O.V. The Authorship of One Signature: on the History of Scientific Archive of the Institute of Archaeology of NASU

Наші автори

Список скорочень

Правила для авторів

203 Our authors

204 List of abbreviations

206 Instructions to authors

ПЕРЕДМОВА

Просторовий аналіз в західній археології розпочався ще у 1960-х рр., тоді як на сході ці проблеми почали вирішувати пізніше. І нині все частіше здійснюється поєднання картографічних джерел із космічними знімками різних інтернет-ресурсів. Це відбувається і під час першої спроби знайомства з місцем майбутніх досліджень, і вже при кабінетній обробці одержаних матеріалів з метою досягнути просторову позицію пам'ятки. Отже, проблема простору в археології останнім часом набуває надзвичайно важливого значення. Вона поширюється на багато напрямів. Це і археологічні карти, і археологічна картографія, і головне — локаційний аналіз з його теоріями: «ізолюваних поселень», «центрального місця», полігонами Тіссена [Müller, 2003, р. 27—34; Zubrow, 2007, р. 20—53] та інше. Про деякі з цих аспектів йдеться у статтях пропонованого випуску.

Головним завданням роботи колективу авторів було звернути увагу на закономірність розташування старожитностей у просторі. Комплекси одних типів пам'яток прив'язані до річкових басейнів, інші ж тримаються вододілів. І річки, як гідромережа, і вододіли, якими пролягали стародавні шляхи, структурують терени нашої держави від моря до зони лісу переважно в субмеридіональних напрямках. Хвилі давніх міграцій, що прокочувались з безкраїв Великого поясу степів Євразії теренами сучасної України до берегів Адріатики та озера Балатон, «засівали» артефактами поселенської структури та навколишній простір.

Але ж рух простором з удосконаленням засобів пересування відкривав можливість не лише мирних контактів, а й ведення воєн. Стрімкі міграції та агресивність кочовиків, їх боротьба за володіння пасовищами часто приводили до військових зіткнень між різними суспільними групами. Водночас контакти кочового та осілого населення сприяли розвитку досконаліших технологій у багатьох галузях. Тому пошук відповіді на питання, чому якась поселенська структура або певне місце поховань розташовані в тій чи іншій місцині, напряму пов'язаний із можливістю давнього населення використовувати резерви і переваги реальних природно-географічних умов для ведення господарської діяльності.

Черговий випуск у науковій серії «Археологія і давня історія України» підготований переважно співробітниками Відділу «Польовий комітет Інституту археології НАН України»; крім того, у ньому є статті співробітників інших відділів Інституту археології, Інституту зоології НАНУ, аспірантів Кафедри археології Києво-Могилянської Академії та Курського Університету, а також керівників пам'ятко-охоронних структур Міністерства культури України.

Збірник відкриває стаття О.В. Дяченка, що присвячена проблемі оцінки розмірів поселень трипільської культури. Розглянуто підходи до розрахунків площі поселень у межах трьох розділів геометрії: елементарної, нарисної і фрактальної. Через те, що зараз неможливо отримати дві незалежні проекції тривимірних об'єктів реальності на площину, зазвичай використовують двовірні плани поселень. У той же час, отримання точних показників в рамках елементарної геометрії також неможливе. Це не суперечить пошуку адекватних розмірів пам'яток в рамках аналітичної геометрії. Тому для поселень середніх і великих розмірів запропоновано використання формули площі овалу.

Стаття Ю.В. Болтрика присвячена огляду географічних переваг степового простору регіону лівобережжя Дніпра щодо розміщення курганів скіфської еліти V—IV ст. до н. е. За спостереженнями автора, кургани соціальної верхівки споруджували в зоні крапчик пасовищ, а найбільші з них тяжіють до місць давніх перехресть степових шляхів. Прикладом цього є курган Огуз — одна з найбільших поховальних споруд Скіфії, збудовано у центрі Дніпро-Молочанського степу — на місці перетину найважливіших шляхів: «Боспор—Лісостеп» та відомого в середньовіччі Муравського шляху. Ці шляхи з'єднували еллінські міста на узбережжі Чорного моря із городищами в Лісостепу.

Спільна стаття С.А. Скорого та Р.В. Зимовця стосується взаємовідносин прийшлих скіфів-кочовиків з автохтонами Криму — таврами. Нові випадкові знахідки зброї з передгірської та гірської частин Південно-Східного Криму дають змогу авторам запропонувати версію про початок контактів скіфів із таврами, їх тривалість, локалізацію зон

контактів, характер стосунків. Також дослідники переглядають дату появи скіфів в Криму — у межах кінця VIII — початку VII ст. до н. е.

Розгляд О.Є. Фіалко присвячено проблемі пошуку амазонок у просторі й часі. Так зазвичай називають жінок-войовниць доби раннього заліза, могили яких відкриті в степах Євразії. Розширення хронологічних меж аналізу поховань озброєних жінок дало несподівану картину: вперше дівчинка зі зброєю зафіксована в похованні періоду верхнього палеоліту. Жіночі могили зі зброєю (і навіть зі слідами бойових поранень) засвідчені майже всюди, де мешкала людина. Проте, якщо в більшості хронологічних горизонтів поховання озброєних жінок одиничні, то в могильниках кочовиків доби раннього заліза їх вже сотні. Це віддзеркалює неспокійну та нестабільну ситуацію і водночас підтверджує завершення процесу закріплення певних просторів за кочовими кланами. За характером травм можна припускати, що жінки брали безпосередню участь у боях з озброєним ворогом. Воювати жінок спонукали збройні конфлікти, що супроводжують людину з часів палеоліту.

Робота В.І. Полтавця і С.С. Бессонові присвячена з'ясуванню шляхів південного порубіжжя правобережного лісостепу скіфського часу з татарськими дорогами. Джерела XVI—XVIII ст. свідчать, що «татарські шляхи» проходили крізь перевози на прикордонних річках. Автори припускають можливість певної екстраполяції цих тенденцій на скіфський період. До кінця V — початку IV ст. до н. е. шляхи вздовж Дніпра мали стратегічне значення, на відміну від торговельних шляхів в басейні Великої Висі. Так само й за козацьких часів ключове значення мали шляхи вздовж Дніпра, де були головні осередки запорожців від Києва та Канева до Каменської Січі.

У актуальній статті С.О. Біляєвої репрезентовано значення просторового фактору Північного Причорномор'я на різних етапах взаємодії Русі-України з кочовими спільнотами, Золотої Орди, Османської та Російської імперій, розглянуто концептуальні підходи до шляхів цивілізаційного розвитку. Навіть лаконічний розгляд дії просторового фактору в зоні стику цивілізацій у Північному Причорномор'ї дає змогу автору виявити специфіку взаємодії неспокійних культур на різних етапах історії людства.

О.О. Білінський та Д.О. Кабанов вводять до наукового обігу раніше не опубліковані матеріали пам'яток скіфського часу верхньої течії Псла. Численні розвідки і розкопки багатопарових пам'яток уможливили окреслення системи заселення та специфічних рис матеріальної культури, а також спорідненості фортифікаційних традицій регіону Посейм'я.

У статті А.В. Петраускаса представлені результати археологічних пошуків на території зони будівництва гірничо-збагачувального комбінату на Житомирському Поліссі. Там вдалося відкрити три селища різного часу та 19 курганних могильників, що налічують 41 насип. Особливою рисою археологічної ситуації в мікрорегіоні є відсутність довготривалих стаціонарних поселень з потужними культурними шарами на противагу великим групам курганів.

Результати аналізу пам'яток трипільської культури на теренах Вінниччини, а саме поселень її південно-східної частини, репрезентовані у роботі В.С. Рудя. Для цієї території автор зібрав інформацію про 403 пам'ятки трипільля. Найбільша концентрація поселень виявилась в центральній частині Вінниччини, де щільність становить одну пам'ятку

на 38,3 км². Незначну кількість пам'яток для окремих етапів (A, B1, CII) автор пояснює наслідками змін у системі заселення, певними історичними явищами або ж малою археологічною вивченістю цієї території.

Стаття О.В. Каряки уточнює систему розмежування сільськогосподарських ділянок античного часу на теренах Ольвійської хори. Автор ділиться досвідом створення комплексної археологічної карти Нижнього Побужжя на підставі аеро- та супутникової зйомки з подальшою максимально повною графічною реконструкцією поділу хори на цій основі.

Дослідження В.В. Шерстюка присвячено можливостям застосування в розвідкових археологічних дослідженнях географічних джерел. Автор пропагує апробовані ним на Полтавщині великі резерви (значний потенціал) використання в археологічному пошуку географічних методів. Цей напрям, умовно названий «віртуальними археологічними розвідками», може бути як самостійним дослідженням, так і допоміжним засобом у проведенні польових обстежень.

Ґрунтовне дослідження матеріалів Северинівського городища доби раннього заліза, одержаних за допомогою флотації й промивання заповнення господарчих ям є цікавим досвідом співпраці фахівців різних галузей науки (автори: Ю.В. Болтрик, С.А. Горбаненко, М.В. Кублій, М.С. Сергєєва, Є.Ю. Яніш). Робота демонструє ефективність забору біологічних зразків з пам'яток. Одержані та визначені методами природничих наук рештки рослинного та зоологічного походження різних класів тварин (молосків, риб, ссавців) дають переконливі підстави для реконструкції господарської діяльності мешканців городища. Констатовано перспективність та інформативність подальших досліджень означеними методами на пам'ятках осілости.

Стаття Н.І. Мінаєвої висвітлює застосування методу гідролокаційної розвідки для виявлення та вивчення підводних археологічних об'єктів на теренах акваторії Дніпро-Бузького лиману.

Закриває збірку стаття О.В. Бузько, що висвітлює один з епізодів діяльності знаного сарматолога — Марії Іванівни Вязьмітіної, яка свого часу очолювала Науковий архів ІА НАН України. Для теми цього збірника в означеній статті важливим є факт розпорядження тогочасного вченого секретаря ІА Р.І. Виезжева про тимчасове припинення роботи над складанням картотеки для «Археологічної карти УРСР». Робота, розпочата колективом київських археологів, все ж завершилась у 1967 р. виданням «Короткого списку археологічних пам'яток УРСР» під редакцією Д.Я. Телегіна. Але звичайно, це був лише перший крок впорядкування та обліку нашого спільного спадку старожитностей; здійснити наступні кроки (з використанням всіх можливостей сучасних технологій) мають нинішні археологи.

Висловлюємо щирі подяку О.В. Дяченку за участь у редагуванні збірника.

З повагою до читачів, Ю.В. БОЛТРИК

Müller J. Settlement areas, landscape archaeology and predictive mapping // *Landschaftsarchäologie und Geographische Informationssysteme: Prognosekarten, Siedlungsdynamik und prähistorische Raumordnungen.* — Wünsdorf, 2003. — P. 27—34.

Zubrow E.B.W. Spatial analysis and cultural evolution // *Space — Archaeology's final frontier? An intercontinental approach.* — Cambridge, 2007. — P. 20—53.

УДК: [902.4№314](4-11)°636°

О. В. Дяченко

ЯКУ ГЕОМЕТРІЮ МИ ОБИРАЄМО? (до проблеми оцінки розмірів кукутень-трипільських поселень)

Роботу присвячено обрахункам площі трипільських поселень. Розглянуто оцінку розмірів пам'яток у рамках Евклідової, нарисної та фрактальної геометрії.

Ключові слова: розміри поселень, фрактали, Кукутень-Трипільський культурний комплекс, палеодемографія.

Великі трипільські поселення останніми роками стали предметом інтересу широкого кола європейських археологів. Дискусії щодо соціально-політичної організації та економіки населення цих преісторичних агломерацій тією чи іншою мірою обертаються навколо палеодемографічних оцінок. Відповідно, коректне обрахування розмірів пам'яток як однієї з основних змінних є нагальним завданням упорядкування початкових даних.

Оскільки поховальний обряд кукутень-трипільського населення не фіксується археологічно майже для всієї території поширення культурного комплексу та для більшої частини часу його існування, матеріали поселенських систем є основним джерелом палеодемографічних реконструкцій. Чисельність мешканців населеного пункту, як правило, визначають як добуток коефіцієнта його відносної забудови на площу і показник середньої кількості мешканців одного житла. Якщо невелика площа пам'яток в якійсь мірі «нівелює» розбіжності серед дослідників з приводу числових значень двох інших змінних, то для пам'яток середніх і великих розмірів завищені або занижені показники площі призводять до суттєвих розбіжностей у запропонованих оцінках чисельності населення.

Запропоновану статтю присвячено проблемі оцінки площі поселень. Її вирішення, хоча і © О.В. ДЯЧЕНКО, 2015

здається очевидним, все ж не настільки просте та однозначне. Після короткого історіографічного екскурсу та аналізу сучасного стану проблеми ми розглянемо підходи до оцінки площі поселень Кукутень-Трипільського культурного комплексу в рамках трьох розділів геометрії — евклідової, нарисної та фрактальної. Адекватність тих або інших підходів верифікуємо через співставлення з результатами оцінок розмірів пам'яток за уточненими геомагнітними планами [Chapman et al., 2014; Rassmann et al., 2014].

Короткий історіографічний екскурс та сучасний стан проблеми. Цікавість до оцінок чисельності населення в трипільстві з'явилася в 1930—1940-х рр. у зв'язку з орієнтацією радянської археології на марксистську методологію. Найбільш ранні показники були запозичені з даних етнографії. Т.С. Пассек провела паралелі між трипільським населенням Середнього Подніпров'я та доколумбовим населенням Америки [Пассек, 1949, с. 150]. Перші аналітичні розрахунки чисельності трипільського населення Середнього Подніпров'я запропоновано С.М. Бібіковим. Важливо відзначити, що дослідник розглядав палеодемографічні показники в тісному зв'язку з ресурсним потенціалом регіону [Бібіков, 1965]. Стаття С.М. Бібікова стала основою подальших розробок у цьому напрямку. Зі зміною розуміння трипільських площадок (залишок жител) і розвитком уявлень про склад сім'ї фактично обговорюються лише значення змінних, іноді з додаванням поправочних коефіцієнтів (див.: [Дяченко, 2013; Видейко, 2012; 2013]).

Інтерес до палеодемографічних оцінок актуалізувала проблема великих трипільських поселень, відкритих у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. У ряді публікацій запропоновано мо-

делі демографічного розвитку населення окремих поселень та окремих регіонів поширення культурного комплексу Кукутень—Трипільля. Зауважимо, що в основу оцінок чисельності населення було покладено результати обрахунків площі пам'яток із використанням формули прямокутника (як добуток найбільшої довжини та найбільшої ширини). На таку погрішність вперше вказав В.М. Массон, розглядаючи питання демографії трипільського населення Північної Молдови [Массон, 1980, с. 204], однак це зауваження довго не привертало заслуженої уваги фахівців. В той же час, погрішності, обумовлені обрахунками з використанням формули площі прямокутника, як правило, пропорційні реальним розмірам поселень, що в переважній більшості мають еліптичну в плані форму. Такого ґатунку необачності в оцінках площі пам'яток не є виключними для Кукутень-Трипільського культурного комплексу. Наприклад, М.Е. Сміт, працюючи з добіркою пізніх пост-класичних населених пунктів Мезоамерики, відзначив, що в невеликій кількості випадків площа поселень також визначалася як добуток довжини та ширини [Smith, 2005, р. 409].

Результати оцінки розмірів західотрипільських поселень в межиріччі Південного Бугу та Дніпра з використанням формули площі еліпсу (овалу) були вперше представлені автором на Першій міжнародній конференції ім. І. Герети в Тернополі у 2008 р. Матеріали цієї доповіді вийшли друком двома роками пізніше [Дяченко, 2010а], проте цифри для трьох поселень, Тальянок, Майданецького та Мошурова 1, — відповідно, 341,5, 214,0 і 7,1 га — згадані О.В. Дяченком та Д.К. Черноволем у роботі, присвяченій оцінці чисельності населення поселень томашівської локальної групи [Дяченко, Черновол, 2009, с. 9, табл. 5]. Нагадаємо, що площа прямокутника (формула 1) і площа еліпсу (формула 2) визначаються як:

$$S = lw, \quad (1)$$

де l і w — довжина сторін прямокутника.

$$S = \pi \frac{a}{2} \frac{b}{2} = \pi \frac{ab}{4}, \quad (2)$$

де a і b — довжина осей еліпсу.

Близькі результати для поселення поблизу с. Тальянки отримав Т.К. Харпер. Дослідником зауважено невідповідність між топографічним і геомагнітним планами поселення, а також його супутниковою фотографією. Т.К. Харпер привів три зображення до єдиного масштабу, а після зробив десять замірів площі поселення за допомогою електронного планіметра з метою подолання погрішностей, спричинених оператором. Отримані в пікселях розміри Тальянок були переведені в метричні. Два зображення дали результати в 328,4—346,6 і 324,7—347,5 га із середнім значенням близько 335 га. Близькість двох результатів — 335 і 341,5 га — було відзначено як, ймовірно, випадкове, а плані-

метр визнаний ефективнішим за «геометричні абстракції» [Harper, 2012].

2012 р. вийшла стаття М.Ю. Відейка, присвячена підсумкам дослідження великих трипільських поселень (текст також включено до монографії, що вийшла роком пізніше [Відейко, 2013]). Звертаючись до проблеми оцінки розмірів пам'яток, дослідник [Відейко, 2012, с. 249—250] наголошує, що «до отримання планів поселень (а іноді навіть після отримання подібних планів) будь-які обрахунки площі пам'ятки за даними збору підйомного матеріалу, як показала практика досліджень, є попередніми, що, відповідно, стосується і всіх проведених на їх основі обрахунків» (переклад мій, зі збереженням стилю цитованого автора — О.Д.). Ця думка є цілком очевидною та не вирізняється особливою новизною: «отримані результати більш об'єктивно відображають розміри західотрипільських поселень» [Дяченко, 2010а, с. 18], середнє арифметичне у Т.К. Харпера [Harper, 2012].

На жаль, із тексту М.Ю. Відейка [Відейко, 2012; 2013] важко зрозуміти наскільки «попередніми» були обрахунки розмірів пам'яток шляхом добутку довжини осей, що побутували в літературі до 2010 р., і зроблені на їх основі реконструкції, оскільки цей момент в історії дослідження великих трипільських поселень дослідник чомусь не коментує. Простежити тенденції, однак, можна і самостійно. Стаття дослідника містить таблицю з орієнтовними площами десяти пам'яток, на яких проводилася геомагнітна зйомка. В тексті оговорений лише один з наведених у таблиці показників — 341,5? га як можливі розміри поселення Тальянки [Відейко, 2012, с. 242, табл. 1]. Зіставити величини з цієї таблиці з даними по більш раннім публікаціям неважко (табл. 1).

Геомагнітні плани Піщаної та Косенівки (відповідно, 16,3 і 62,8 га) зберігалися в особистому архіві В.О. Круца, який люб'язно надав їх для використання. Нагадаємо, що Т.Г. Мовша оцінювала розміри Косенівки в 120 га [Мовша, 1985].

Поселення Глибочок і Вільхівець І — одні з небагатьох, для яких майже повністю сходяться результати обрахунків за геомагнітними планами та даними аерофотозйомки [Шишкін, 1973; Енциклопедія ..., 2004, с. 99—100; Дяченко, 2010а].

З огляду на середні розміри поселення Ямпіль, результати перерахунку знизили його площу з 40,0 до 36,7 га. В додаток до кандидатської дисертації О.В. Дяченка по обрахункам площі західотрипільських поселень із застосуванням формули площі еліпса, на жаль, закралася прикра помилка, що «перекочувала» до таблиці М.Ю. Відейка. Площа володимирівської пам'ятки Федорівка насправді була оцінена у 117,8, а не 35,0 га [Дяченко, 2010а, с. 20; 2010б, приложение Г].

Після перерахунку найсуттєвіше «зменшилися» розміри поселень-гігантів: Небелівки

Таблиця 1. Розміри західнотрипільських поселень у межиріччі Південного Бугу і Дніпра, га

Поселення	Площа, за:						
	Шипкін, 1973	Круц, 1989	Шмаглій, Відейко, 1992	Відейко, 2002	Дудкін, Відейко, 2004; ЕТЦ, 2004	Дяченко, 2010	Відейко, 2012
Майданецьке	270	270	250	270	≈200	214	200—250
Тальянки	400	450	400	450	450	341,5	400—450 (341,5?)
Піщана	—	20	50	—	—	16,3	16,3
Вільховець І	110	—	—	—	100—110	117,8	110—117,8
Ятранівка І	—	40	—	—	—	60	60
Глибочок	—	100	200	—	200	100	100
Федорівка	—	70	—	—	100	122,7	35
Ямпіль	—	50	—	—	40	36,7	36,7—40
Косенівка	70	100	120	70	120	62,8	62,8
Небелівка	—	220	250	300	300	235,5	230—240 (300?)

з 300,0 до 235,5 га, Майданецького з 270,0 до 214,0 га, Тальянок з 450,0 до 341,5 га. З незрозумілих причин М.Ю. Відейко подавав розміри Майданецького, орієнтуючись то на геомагнітний план поселення (близько 200,0 га), то на дані розшифровки аерофотозйомки (270,0 га) [Шмаглій, Відейко, 1992; Відейко, 2002; Дудкін, Відейко, 2004; Відейко, 2012].

Два підходи до оцінки розмірів пам'яток (із застосуванням формул площі прямокутника та еліпсу) призводять до суттєвої різниці в оцінках орієнтовної кількості споруд на поселеннях. Цим цифрам пропорційні й показники чисельності населення в залежності від показника середньої кількості мешканців одного будинку, на який орієнтуються ті або інші дослідники. Таким чином, доцільним буде розглянути проблему обрахунків розмірів поселень більш докладно.

Розміри пам'яток і евклідова геометрія. Одне із зауважень в статті М.Ю. Відейка, що розглядалася вище, змушує нас знову звернутися до проблеми оцінки площі пам'яток в рамках евклідової геометрії. На думку дослідника, «... формула площі овалу, хоча й дає в деяких випадках більш близькі до реальної площі поселень величини, однак не враховує того факту, що насправді «овали» пам'яток, як показує розгляд доступних дешифровок аерофотознімків і планів геомагнітної зйомки, не є цілком правильними. Так, у північній частині діаметр поселення поблизу с. Тальянки більше, ніж у центральній та південній частинах, що знижує точність обрахунків на десятки гектар» (переклад мій, зі збереженням стилю цитованого автора — О.Д.) [Відейко, 2012, с. 249—250]. Тому М.Ю. Відейко бачить більш перспективним використання електронного планіметра, запропоноване Т.К. Харпером [Відейко, 2012, с. 249—250].

Чи насправді наявність лише однієї вісі симетрії в «еліпсах» пам'яток настільки суттєво відображається на отриманих результатах? Пе-

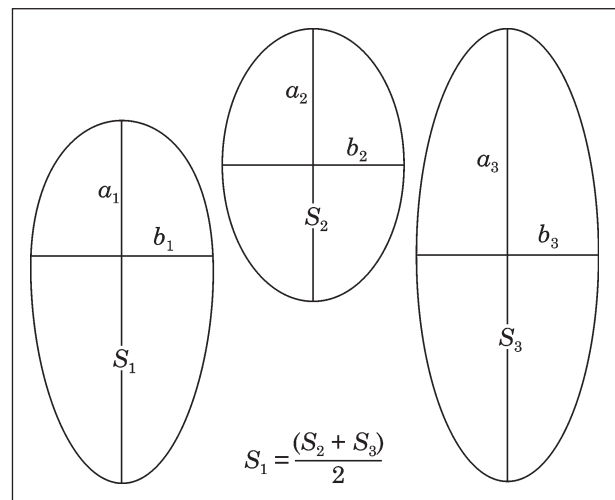

Рис. 1. Визначення площі еліпсу з однією віссю симетрії

ревірити це нескладно, згадавши елементарну геометрію з курсу середньої загальноосвітньої школи.

Уявімо еліпс площею S_1 , в якому тільки довга вісь (a_1) є віссю симетрії (рис. 1, а). Нехай довга вісь (a_1) дорівнює 1600 м, а коротка вісь (b_1) дорівнює 800 м. Нехай коротка вісь ділить довгу на дві частини, що співвідносяться як 3 : 5.

Тепер розділимо еліпс на дві частини по короткій вісі b_1 . Застосувавши дзеркальну симетрію відносно осей симетрії b_2 і b_3 ($b_1 = b_2 = b_3$), отримуємо два еліпса площею S_2 і S_3 (рис. 1, б, в). Сума довгих осей овалів, що було отримано, вдвічі перевищує довгу вісь першого еліпса ($a_1 = 2(a_2 + a_3)$). Тому і сумарна площа двох овалів, що були отримані, вдвічі перевищує площу першого еліпса (рис. 1):

$$S_1 = \frac{(S_2 + S_3)}{2}. \quad (3)$$

Для прикладу підставимо допущені нами показники до формули 2. Розміри трьох еліпсів складають:

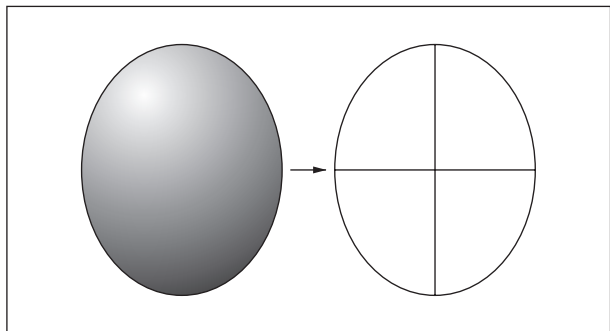

Рис. 2. Проекція тривимірного зображення на площину

$$S_1 \approx 3,14 \times \frac{1600 \times 800}{4} \approx 100,48 \text{ га} \quad (4)$$

$$S_2 \approx 3,14 \times \frac{600 \times 800}{4} \approx 37,68 \text{ га} \quad (5)$$

$$S_3 \approx 3,14 \times \frac{1000 \times 800}{4} \approx 62,8 \text{ га} \quad (6)$$

Відповідно, отримані результати відповідають рівнянню 3:

$$100,48 \text{ га} = 100,48 \text{ га}. \quad (7)$$

Наведений приклад показує виправданість застосування формули площі еліпса для визначення розмірів поселень в рамках евклідової геометрії. На користь цього також свідчить подібність результатів, отриманих із застосуванням даної формули та використанням електронного планіметра (різниця із середнім значенням складає трохи менше 2 %).

Безумовно, кінцевий результат може коливатися у різних дослідників при використанні часто гіпотетичних розмірів осей овалів, що може бути обумовленим частковою руйнацією пам'яток або замірами осей по поширенню підйомного матеріалу. Тим не менше, ця, як і інші «геометричні абстракції» (наприклад, теорема Піфагора), показує свою ефективність. Однак чи є оцінка площі поселень в рамках евклідової геометрії проблемною як така?

Розміри пам'яток і нарисна геометрія. Якими б точними не були обчислення площі пам'яток в рамках планіметрії, вони є неминуче заниженими відносно справжніх розмірів поселень. У нашому випадку це викликано проектуванням тривимірних об'єктів реальності на площину як двохвимірних зображень. Поселення в цілому мають лише одну проекцію на площину на відміну від розкопаних ділянок, де другою незалежною проекцією є стратиграфічна колонка. Спрощеним прикладом може слугувати площа випуклої поверхні розрізаного навпіл курячого яйця, що проектується на площину як еліпс (рис. 2). Сучасне програмне забезпечення (наприклад, робота з точною топографічною основою в пакеті ArcGIS) дозволяє отримати більш коректні результати по площі пам'яток. Тим не менш, і така робота буде сполучена з рядом складностей.

Перед усім, ми маємо у розпорядженні більш чи менш детальну топографічну зйомку сучас-

ної поверхні, прямо співвідносити яку з давньою немає ніяких підстав. Отримання ж зображення давньої поверхні трипільського часу в трьохвимірному просторі можливе виключно після повних розкопок пам'ятки. Подолати цю складність в найближчому майбутньому напевно чи буде можливим. Більше того, з огляду на часткову зруйнованість пам'яток під впливом природних або людських факторів, межі поселення також часто залишаються гіпотетичними. Те саме стосується й поверхні зруйнованих ділянок в центральній частині поселень.

Є й питання необхідності отримання настільки точних результатів. Дані геомагнітної зйомки звичайно використовують для обчислення кількості споруд на поселеннях або коефіцієнта їх відносної забудови (для частково відзнятих із тих або інших причин пам'яток). З огляду на теперішню відсутність трьохвимірних моделей пам'яток (зауважимо, що зараз такий план готується Д.М. Кілером (США) за матеріалами розкопок поселення Ожеве-острів — розкопки Д.К. Черновола) важко говорити про якісь кореляції між коефіцієнтом відносної забудови і реальною площею поселень. Між тим, інтервали значень даного коефіцієнта в цілому корелюють з інтервалами, отриманими для груп населених пунктів, виділених за ознакою площі (заміри з двохвимірних планів в одній проекції). Добре помітна тенденція зменшення щільності забудови зі зростанням розмірів поселень [Diachenko, 2012; Chapman et al., 2014; Rassmann et al., 2014]. На сьогодні у нас немає даних, що дозволяють стверджувати про кореляцію між реальною площею поселень та їх двохвимірними зображеннями, але поставити питання про її наявність можна, виходячи із відповідності інтервалів величин відносної забудови інтервалам площі пам'яток.

Загалом, лише майбутні роботи покажуть, наскільки виправданою буде оцінка площі поселень в рамках нарисної геометрії. Сьогодні ми можемо працювати тільки з двохвимірними зображеннями в одній проекції.

Повернемося до проблеми встановлення меж пам'яток. Навіть за наявності геомагнітних планів поселень, що не були частково зруйнованими, дана проблема цілком лежить у площині фрактальної геометрії.

Розміри пам'яток і фрактальна геометрія. 1977 р. побачила світ книга Б.Б. Мандельброта «Фрактальна геометрія природи», що описує особливий клас масштабно інваріантних само-подібних множин, для яких розмірність Хаусдорфа-Безіковича перевищує топологічну розмірність [Mandelbrot, 1983, p. 15]; тут і далі — посилення на розширене і доповнене видання 1983 р.). Фрактали відкриті і активно вивчаються у багатьох галузях наукового знання — математиці, фізиці, астрономії, геоморфології, географії, лінгвістиці та ін. Шлях до археології фракталам відкрила стаття

Е.Б.В. Зуброва «Фрактали, поведінка культур і преісторія» [Zubrow, 1985]. Застосування фракталів для вимірів ландшафтів разом із застосуванням до вимірів поселень сьогодні відкриває широкі перспективи для аналізу поселень і поселенських систем [Zubrow, 2007].

Піднята тут проблема співзвучна із проблематикою, над якою працював Б.Б. Мандельброт на самому початку створення фрактальної геометрії. Суть проблеми було винесено і до заголовку відповідної статті — «Яка довжина узбережжя Великобританії? Статистична само-подібність і фрактальна розмірність» [Mandelbrot, 1967]. Пізніше результати цього і ряду близьких питань були включені дослідником до згаданої монографії [Mandelbrot, 1983, р. 25—33].

Із посиланням на Л.Ф. Річардсона, Б.Б. Мандельброт зазначає, що різниця в оцінках довжини спільних кордонів між Іспанією та Португалією або Бельгією та Нідерландами, згідно до енциклопедій країн-сусідів, досягає 20 % [Mandelbrot, 1983, р. 27]. Відправними ідеями роботи стали розуміння узбережжя як прикладу надзвичайно сильно ламаних кривих, кожна частина яких (у статистичному розумінні) є відображенням цілого в зменшеному масштабі, і відсутність чіткого розмежування між областю завдань географії та деталями, які географам не потрібно брати до уваги [Mandelbrot, 1967, р. 636]. У залежності від масштабів вимірів, довжину узбережжя описує ступенева функція:

$$L(G) \sim G^{1-D}, \quad (8)$$

де $L(G)$ — оцінка довжини узбережжя, G — мінімальний ліміт його географічно значимих особливостей, D — константа, що як мінімум дорівнює одиниці [Mandelbrot, 1967].

Для розуміння фрактальної природи площі поселень достатнім буде розглянути два найбільш простих приклади вимірів по двохвимірним зображенням в одній проекції. Розберемо дві проблеми — межі поселень та масштаб зображення. Межі трипільських пам'яток можна встановити більш чи менш чітко у випадку укріплених поселень, що оточені валами та ровами. В.А. Дергачов зафіксував 90 достовірно укріплених поселень і припустив наявність ще 105 (за виключенням припущень по топоніміці) при добірці в 2012 поселень Кукутень-Трипільського культурного комплексу [Дергачев, 2007, с. 37, табл. 2]. За відсутності останніх, виміри (навіть з використанням простих геометричних фігур, а не кривої Коха, застосованої Б.Б. Мандельбротом для вимірів довжини узбережжя) стають проблематичними (рис. 3). Можливість більш чи менш точних обрахунків іще в одному випадку забезпечує невеликий рівчак навколо поселення Небелівка [Charman et al., 2014].

Приклад 1. Розміри неукріплених пам'яток. Нехай вимірюється площа абстрактного посе-

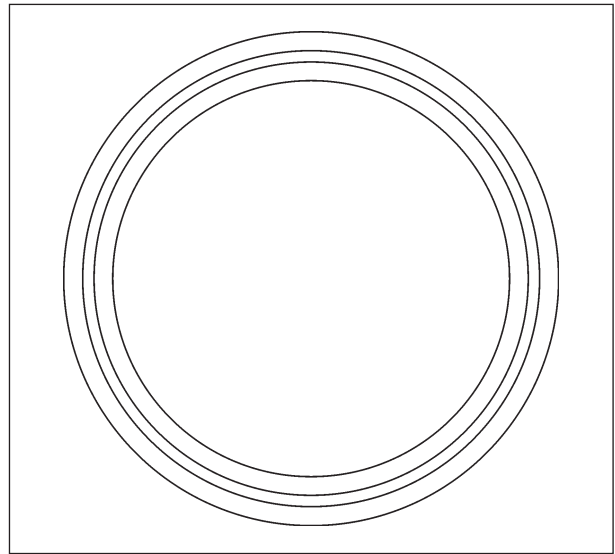

Рис. 3. Проблема визначення меж абстрактного поселення

лення, межі якого в плані є окружністю. З відступом в 25 м від найбільш віддалених від центру споруд круга в плані пам'ятка має радіус 800 м. Беручи до уваги масштаб зображення, суб'єктивні погляди дослідника, погрішності у вимірах і т. д., будемо зміщувати окружність в напрямку до центру поселення і від нього з кроком у 5 м. Площа розраховувалася за формулою 2, яку для окружності — окремого випадку еліпса можна представити в такому вигляді:

$$S = \frac{\pi}{4} l^2. \quad (9)$$

Отримані результати площі округлені до сотих і зведені в табл. 2. Різниця між мінімальним та максимальним значенням коливається в межах 22,1—28,4 % в залежності від того, який показник прийнято за 100 %. Відхилення від середнього значення (напіввісь довжиною 400 м) — від 12,1 до 12,9 % (за 100 % прийняті, відповідно, мінімальний та максимальний показники). В абсолютних величинах це виглядає як розкид величини в межах від 44,16 до 56,72 га із середнім арифметичним 50,32 га. Оскільки кожна з величин у вказаному інтервалі однаково можлива, однозначного результату при підході до вимірів з точки зору евклідової геометрії не існує. Результати вимірів цілком і повністю знаходяться в області фрактальної геометрії.

Приклад 2. Похибки в масштабах вимірів. Нехай вимірюється площа абстрактного поселення, межі якого в плані є окружністю. Масштаб двохвимірного зображення: 1 см = 100 м. Розрахуємо можливі похибки при складанні плану або роботи з ним із кроком у 0,01 мм в бік збільшення або зменшення (табл. 3).

Довжина напіввісей із врахуванням похибок округлялася до десятих, а величини площі з врахування похибок — до сотих. Результати зведені в Таблицю 3. Різниця між мінімальним

Таблиця 2. Площа абстрактного поселення при збільшенні або зменшенні довжини його радіусу

Розміри, м			Площа кола, га
Довжина вісі	Зміщення від центру кола	Накопичувальна довжина піввісі	
800	-25	375	44,16
800	-20	380	45,34
800	-15	385	46,54
800	-10	390	47,76
800	-5	395	48,99
800	0	400	50,24
800	+5	405	51,50
800	+10	410	52,78
800	+15	415	54,08
800	+20	420	55,39
800	+25	425	56,72

та максимальним показником площі із врахуванням похибок коливається в межах 18,1—22,2 %. Відхилення від середнього значення (напіввісь дорівнює 400 м) — від 9,8 до 10,2 % (за 100 % прийняті, відповідно, мінімальний та максимальний показники). В абсолютних величинах це виглядає як розкид величини в межах від 45,58 до 55,68 га із середнім арифметичним 50,39 га. Навіть не звертаючись до оцінки погрешностей при застосуванні фрактальної геометрії для вимірів площі пам'яток, можливий розкид величини для одних і тих же поселень у різних дослідників є цілком очевидним.

Висновки та обговорення результатів. В статті розглянуто підходи до оцінки площі поселень Кукутень-Трипільського культурного комплексу в рамках трьох розділів геометрії — елементарної (евклідової), нарисної та фрактальної геометрії. Головною проблемою обрахунків у рамках нарисної геометрії є порушення її основного принципу — наявності двох незалежних проекцій трьохвимірних об'єктів на площину через практично повну відсутність повністю розкопаних пам'яток. Кореляцію тривимірних та двохвимірних зображень зараз можна тільки припускати. Це звертає нас до необхідності роботи із зображеннями в одній проекції в осяжному майбутньому.

Очевидно, що для більшості пам'яток, з огляду на складність визначення чітких меж і можливі похибки в масштабі при складанні або використанні планів, вимірювання розмірів цілком лежить в площині фрактальної геометрії. Експерименти зі збільшенням або зменшенням радіуса абстрактного поселення (400 м) на 25 м із кроком у 5 м показують розкид значень ознаки від 44,16 до 56,72 га. Таким чином, встановлення однозначних розмірів пам'яток Кукутень-Трипільського культурного

Таблиця 3. Площа абстрактного поселення при похибках у масштабі зображення

Похибка, см	Масштаб із урахуванням похибки	Довжина піввісі з урахуванням похибки, м	Площа з урахуванням похибки в масштабі, га
-0,05	0,95 см = 100 м	421,10	55,68
-0,04	0,96 см = 100 м	416,70	54,52
-0,03	0,97 см = 100 м	412,40	53,40
-0,02	0,98 см = 100 м	408,20	52,32
-0,01	0,99 см = 100 м	404,00	51,25
0,00	1,00 см = 100 м	400,00	50,24
+0,01	1,01 см = 100 м	396,00	49,24
+0,02	1,02 см = 100 м	392,20	48,30
+0,03	1,03 см = 100 м	388,30	47,34
+0,04	1,04 см = 100 м	384,60	46,45
+0,05	1,05 см = 100 м	381,00	45,58

комплексу в рамках евклідової геометрії не є можливим, а їх оцінки можуть варіювати у різних фахівців і навіть одного дослідника при серії замірів. Прикладом цьому слугує розкид значень площі Тальянок по двом зображенням у Т.К. Харпера — відповідно, від 328,4 до 346,6 га і від 324,7 до 347,5 га [Harper, 2012].

Різні дослідники неодноразово підкреслювали приблизність розмірів пам'яток, які вони використовують. Між тим, поки що ніхто не підходив до проблеми з позицій фрактальної геометрії. Явні або уявні «похибки» в оцінках показника не пояснюються помилками оператора при використанні електронного планіметра або «не зовсім правильними овалами». Через відсутність однозначних відповідей із області планіметрії самі «похибки» відсутні як такі з огляду на неможливість встановлення точних меж поселень у переважній більшості випадків. Однак це не знімає необхідності адекватного підходу до оцінок розмірів поселень в рамках аналітичної геометрії. Використання формули площі еліпсу для обрахунку орієнтовних розмірів пам'яток на сьогодні є виправданим та доцільним. Що стосується поселень, для яких геомагнітні плани ще не отримано, то з уточненням даних їх площа може коректуватися як в сторону збільшення, так і в сторону зменшення. Правильність цих висновків показують результати оцінки площі поселень за новими геомагнітними планами в двохвимірній площині. Наприклад, відхилення обрахунків за формулою еліпса та пакеті GIS для поселення Небелівка складають 0,01 % [Дяченко, 2010; Chapman et al., 2014]. Більш значні відхилення відзначено для частково зруйнованих поселень (Доброводи, Тальянки, Майданецьке, Аполянська; див.: [Rassmann et al., 2014]). У цьому випадку проблема полягає виключно у дослідницькому суб'єктивізмі й цілком залежить від проведення умовних меж пам'яток.

Биби́ков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62.

Виде́йко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. — К., 2002. — 144 с.

Виде́йко М.Ю. Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры V—IV тыс. до н. э. // Stratum Plus. — 2012. — № 2. — С. 225—263.

Виде́йко М.Ю. Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры V—IV тыс. до н. э. — Saarbrücken, 2013. — 209 с.

Дергачев В.А. О скипетрах, о лошадях, о войне. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбу-тас. — СПб., 2007. — 488 с.

Дудкі́н В.П., Виде́йко М.Ю. Планування поселень трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 303—314.

Дяченко О.В. До проблеми систематизації поселень західнотрипільської культури у межиріччі Південно-го Бугу та Дніпра // Археологія і давня історія України. — 2010а. — Вип. 2. — С. 17—22.

Дяченко А.В. Трипольское население Буго-Днепровского междуречья: пространственно-временной анализ: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 2010б. — 347 с.

Дяченко А. Палеодемографические реконструкции Кукутень-Трипольского населения: современное состояние, проблемы и перспективы // Revista Archaeologica. — 2013. — № 1. — С. 98—107.

Дяченко О.В., Черновол Д.К. Склад сім'ї населення західнотрипільської культури // Археологія — 2009. — № 3. — С. 3—12.

Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — 656 с.

Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К., 1989. — С. 117—132.

Массон В.М. Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980. — С. 204—212.

Мовша Т.Г. Раскопки на трипольском поселении у с. Косеновка // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 374.

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III—II тыс. до н. э.). — М.; Л., 1949. — 248 с. (МИА. — № 10).

Харпер Т.К. К проблеме размеров поселения у с. Тальянки. — Электрон. ресурс: <http://www.acsu.buffalo.edu/~tkharper/Harper2012rus.pdf>.

Шишкін К.В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія. — 1973. — № 10. — С. 32—41.

Шмаглій М.М., Виде́йко М.Ю. Трипільські поселення на Черкащині // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 124—130.

Chapman J., Videiko M., Hale D., Gaydarska B., Burdo N., Rassmann K., Mischka C., Müller J., Korvin-Piotrowskiy A., Kruts V. The second phase of the Trypillia mega-site methodological revolution: A new research agenda // European Journal of Archaeology. — 2014. — Vol. 17, No 3. — P. 369—406.

Diachenko A. Settlement system of West Tripolye culture in the Southern Bug and Dnieper interfluvium: formation problems // The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline. — Oxford, 2012. — P. 116—138.

Mandelbrot B. How long is the coast of Britain? Statistical self-similarity and fractal dimension // Science, New Series — 1967. — Vol. 156, No. 3775. — P. 636—638.

Mandelbrot B.B. The Fractal Geometry of Nature. — New York, 1983. — 468 p.

Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., et al. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization // Journal of Neolithic Archaeology. — 2014. — No. 16. — P. 63—95.

Smith M.E. City size in Late Postclassic Mesoamerica // Journal of Urban History. — 2005. — Vol. 31, no. 4. — P. 403—434.

Zubrow E.B.W. Fractals, cultural behavior, and Prehistory // American Archaeology. — 1985. — Vol. 5, No. 1 — P. 63—77.

Zubrow E.B.W. Remote sensing, fractals, and cultural landscapes: an ethnographic prolegomenon using U2 imagery // Remote Sensing in Archaeology. — New York, 2007. — P. 219—234.

А. В. Дяченко

КАКУЮ ГЕОМЕТРИЮ МЫ ВЫБИРАЕМ?

(к проблеме оценки размеров
Кукутень-Трипольских поселений)

Работа посвящена проблеме оценки размеров поселений Кукутень-Трипольского культурного комплекса. Рассмотрены подходы к расчетам в рамках трех разделов геометрии — элементарной, начертательной и фрактальной. Ввиду невозможности получения двух независимых проекций трехмерных объектов реальности на плоскость в обозримом будущем, мы вынуждены работать с двухмерными планами поселений. Однако результат в виде точных показателей в рамках элементарной геометрии также не является возможным. Таким образом, проблема полностью лежит в области фрактальной геометрии. Это не отрицает необходимости поиска более или менее адекватных размеров памятников в рамках аналитической геометрии. Использование формулы площади овала (в особенности для поселений средних и крупных размеров) представляется оправданным и целесообразным.

Ключевые слова: размеры поселений, фракталы, Кукутень-Трипольский культурный комплекс, палеодемография.

A. V. Diachenko

WHAT KIND OF GEOMETRY DO WE ACCEPT?

(Regarding the issue of estimation
of the Cucuteni-Tripolye settlement size)

This paper deals with the issue of estimation of size of the Cucuteni-Tripolye settlements. Different approaches in the framework of the Euclidian, descriptive, and fractal geometry were analyzed. Since it is not possible to achieve two independent projections of 3D sites of the real world to a plane, we have to work with 2D plans of settlements in the nearest future. However, it is not possible to achieve the precise values in the framework of the Euclidian geometry as well. Estimations completely belong to the framework of the fractal geometry. Since paleodemographic estimations aim the achievement of more or less adequate values, application of the formula of ellipse seems to be an appropriate way of calculations.

Keywords: settlement size, Cucuteni-Trypilia cultural complex, estimations.

Одержано 8.11.2015

Ю. В. Болтрик

СХІДНЕ КРИЛО КУРГАНІВ ЗОЛОТОГО ПОЯСУ СКІФІЇ (географічний аспект)

Статтю присвячено аналізу розміщення курганів скіфів V—IV ст. до н. е. в степовому просторі Дніпро-Молочанського межиріччя. Констатується, що саме в зоні найкращих пасовиськ цього регіону були зведені найбільші поховальні пам'ятки скіфської верхівки. Частина цих пам'яток маркує давні шляхи, їх перехрестя та місця переправ.

Ключові слова: кургани, поди, плавні, переправи, скіфи, шляхи.

Вислів «Золотий пояс Скіфії» останнім часом став менш вживаним, можливо, через те, що згасли приводи для його широкого використання — припинилися розкопки великих курганів скіфів. За цією сяючою фразою криються скупчення найбільших поховальних споруд скіфів, рознесених в зоні степу в обох напрямках від першорядної переправи Нижнього Дніпра (між Нікопомом та Кам'янкою-Дніпровською). І хоч нових польових досліджень в цій смузі практично немає¹, пам'ятки Золотого поясу Скіфії залишаються в центрі уваги фахівців і інтерес до них не тане. Під східним крилом Золотого поясу Скіфії розуміємо лівобережну частину цього скупчення пам'яток, що, за фізико-географічним районуванням України, відповідає Дніпровсько-Молочанській степовій області та північній частині Присиваської рівнини.

Для курганів, зведених в цій смузі, особливо помітна чітка кореляція їх залежності від гарних пасовиськ та від інших принад оточуючого середовища на цих теренах або ж комунікатив-

них структур. І сама будівнича справа скіфів не була занадто обтяжливою для природою, ресурси отримувались без завдання тяжких наслідків для оточуючого степу, а збудовані кургани з часом ставали частиною і резерватами степової екологічної системи.

Географічна та екологічна характеристика регіону. Розміщення окремих насипів та курганных могильників в Дніпровсько-Молочанському межиріччі досить нерівномірне, що значною мірою зумовлене історико-географічними умовами. Регіон обіймає північно-східну частину Причорноморської низини, що охоплює ділянку степу, витягнуту з заходу на схід на 120—140 км, а з півночі на південь — на 80—90 км. З півночі та заходу регіон локалізує заплава Дніпра, на сході природним кордоном постає р. Молочна, південний же кордон проходить вздовж уступу Присиваської рівнини (зони сухих степів). За сучасним адміністративним поділом регіон охоплює Великопетиський, Верхньорогачицький, північну частину Каховського та Нижньосірогозький райони Херсонської області, західну частину Василівського, Кам'янсько-Дніпровський, Великобілозерський, Веселівський, Михайлівський та північно-західну частину Мелітопольського районів Запорізької області. Площа регіону сягає 11200 км².

Поверхня рівнинна, місцями майже пласка, лише в надрічкових зонах розчленована яругами та балками. Це найбільша в Україні ділянка території, що позбавлена зовнішнього виходу поверхневого стоку. Більшість курганных могильників тяжіють до краю тераси, що здіймається над заплавою Дніпра на 85—90 м. Значну частину курганів збудовано вздовж північного вододілу Білозерської балки, яка

1. Одне з небагатьох виключень складають багаторічні дослідження на Мамай-Горі, де переважають могили пересічних скіфів [Андрух, Тощев, 2012, с. 485—490] та, вірогідно, мешканців Кам'янського городища.

бере свій початок між с. Мала Білозерка та смт. Михайлівка; в її долину впадає 27 балок другого порядку [Хлоєва, 1962, с. 95]. Цією балкою тече однойменна річка, яка періодично пересихає [Хлоєва, 1962, с. 88], а при впадінні в р. Конку утворює Білозерський лиман чи озеро. На північ та захід від лиману знаходиться Кам'янське городище, на яке орієнтовані ланцюжки курганів північно-західної частини регіону (рис. 1).

На схилах долин Дніпра та Молочної близько до поверхні підходять вапняки, пісковики, мергелі, пісок [Жуковський, 1960, с. 63]. Брили вапняку та пісковика давнє населення використовувало в спорудженні курганів (для закладів та крепід). Важливою особливістю регіону з точки зору будівництва підземних частин курганів виступають потужні шари червоно-бурих глин (15—25 м) та лесові породи (20—25 м) [Маринич та ін., 1982, с. 161]. Саме ці напшарування дозволяли будівничим занурюватись на значні глибини та вирубувати просторі підземні приміщення.

Клімат. Уявлення про клімат середини I тис. до н. е. досить суперечливі. Одні автори дотримуються гіпотези про поступове висихання степової смуги в ті часи, інші вказують на певну циклічність, причому протягом тривалих сухих чи вологих циклів могли відбуватися багаторазові ритмічні зміни короточасних сухих і вологих режимів. Палеогеографи відзначають особливу посушливість клімату на теренах сучасної України між 1004 та 996 рр. до н. е., що призвело до скорочення рівня стоку Дніпра більш ніж в чотири рази [Швец, 1978, с. 24—29]. Подібні природні явища не могли не викликати катастрофічних наслідків для традиційного комплексного землеробсько-скотарського господарства племен степової й частково лісостепової зон Східної Європи [Ромашко, 1986, с. 133—134]. Тобто, в першій половині I тис. до н. е. степи були мало придатні для функціонування господарчої системи кочових скіфів. Це й демонструє досить мала кількість пам'яток скіфської архайки.

Наприкінці першої половини I тис. до н. е. відбувається пом'якшення клімату і він наближається до сучасного. Такого висновку дійшов В.П. Золотун, який з 1964 по 1981 рр. досліджував палеоґрунти під курганами, розкопувані в степу України [Золотун, 1974, с. 27; Золотун, Кухтеєва, 1986, с. 63]. Узагальнюючи дані археології, природничих наук та свідства античних авторів, М.М. Ієвлев запропонував модель еволюції кліматичних умов. За нею, в кінці VII — на початку IV ст. до н. е. клімат у Північному Причорномор'ї став вологішим, почалося поступове потепління. На IV — середину III ст. до н. е. припадає кліматичний оптимум, після чого знов наступає період посухи [Ієвлев, 1997, с. 8]. Істотні зміни кліматичних умов степу в бік їх пом'якшення до початку V ст. до н. е.

призвели до поступового зростання населення [Полін, 1984, с. 28; Виноградов, 1996, с. 83].

У наш час степи Нижнього Дніпра в кліматичному відношенні характеризуються короткою та малосніжною зимою. Середньорічна температура тут сягає 8—9 °С. За спостереженнями останньої чверті XIX ст., в районі Кам'янського городища Дніпро замерзав 29.XII, а скресав 29.III, тобто, ріка біля 80 днів була закута кригою; 10—16 днів займали осінній та весняний льодоходи. Таким чином, 266 днів Дніпро був вільний від криги, а на понад два місяці відкривалась можливість безперешкодного перетину ріки [Максимович, 1901, приложение].

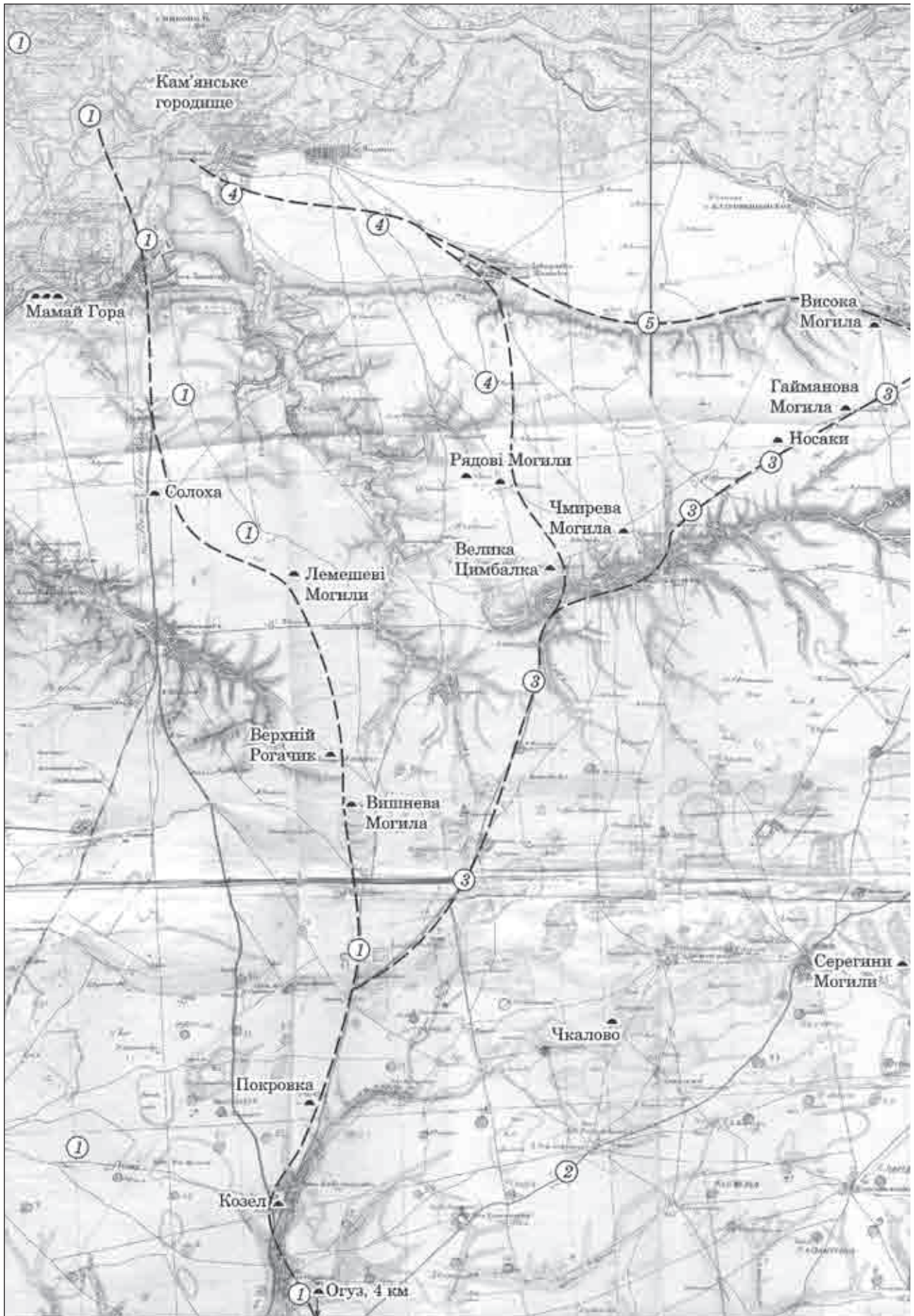
Поди. Оскільки південна частина Дніпровсько-Молочанського степу майже позбавлена зовнішнього виходу поверхневого водостоку, то найбільш показовою рисою цих ландшафтів є поди. Ця відмінність виділяє лівобережні степи Нижнього Дніпра з кола інших степових регіонів. Поди (або «чаплі» від турецького «болото») — це своєрідні природні блюдцеподібні пониження, що заповнювались дощовими і талими водами, а нетривалий час використовувались як пасовиська або сіножаті. Генеза подів степів Північного Причорномор'я з'ясована недостатньо. Їх походження пов'язують з цілою низкою чинників, а саме: впливом морфології території (наявністю безстічних знижень, слабкою ерозійною розчленованістю); присутністю реліктових западин різного походження, прикритих лесами (давні балки, яри, долини річок, лимани, морські затоки, карстові форми); наявністю лесоподібних сутлиноків, що сприяють карстово-суфозійному процесу і просіданню.

Поди зустрічаються великими групами по вододілах між верхів'ями Рогачицької та Білозерської балок з одного боку, та поміж верхів'ями Сірогозької та Велико-Утлюцької балок — з іншого (в районі сс. Корніївка, Піскопине, Менчикури, Веселе, Дем'янівка). Малі поди округлі, мають діаметр від 20 до 80 м. Із зростанням розмірів їх форма змінюється, вони набувають асиметричності¹.

Найбільші поди знаходяться на межі плато з верхньопліоценовою терасою [Никитин, 1967, с. 81], що є природним кордоном півдня Дніпровсько-Молочанського регіону. Велетенські поди є залишками давніх лиманів узбережжя верхньопліоценових басейнів, які давно відступили на південь. Ці поди мають круті схили (20—25 м) і відкриті в один бік — на південь [Никитин, 1967, с. 81]. Багато улоговин та балок закінчуються в таких подах.

Найбільшим з них є Агайманський під (Зелений під, Гайман-Долина, від турецького *hauwana* — «пасовисько для коней»). Це замкнуте пониження розміром 10 × 16 км, обмеже-

1. Поди зафіксовані та позначені на триверстових картах Генштабу Російської імперії, а найбільші з них вирізняються і зараз на космічних знімках.

не з заходу та півночі крутими схилами 10—14 м заввишки. Дно поду періодично затоплюється водою. У місці впадіння в нього Сірогозької балки знаходиться велике с. Фрунзе (був. Агаймани) Іванівського району Херсонської області. Ще століття тому в Агайманському поді існували зарості очерету та куги, а в окремі роки вода стояла тут протягом всього літа, хоч часом під висихав повністю ¹.

Другим за розміром є Тимашівський під (8 × 12 км), що знаходиться на північ від верхів'я р. Тащенак та на 25—30 км західніше м. Молочанська. Безліч невеличких подів та їх назв зафіксовано на військовій топографічній карті початку XX ст., на південь від річок Рогачик та Білозерка. Поди разом із балками та річками є основними природними урочищами регіону, до яких тяжіють як окремі кургани, так і їх ансамблі.

Перш ніж перейти до розгляду топографії курганних могильників, зупинимося на екологічних особливостях регіону з точки зору потреб кочового господарства.

Північна частина Дніпровсько-Молочанської області, що обмежена з півдня долинами Білозерки та Рогачика, до трансформації в сучасні сільськогосподарські угіддя являла собою різнотравно — типчаково — ковилові степи. Нижче, на південь, знаходились типчаково — ковилові степи. Біопродуктивність типчаково — ковилових асоціацій була досить високою. В сприятливі роки врожай сухої маси трави з них сягає 20—25 центнерів з гектару, а в окремих випадках до 100 центнерів.

Один з перших українських агрономів-грунтознавців О.О. Ізмаїльський (1851—1914), який бачив Таврійський степ наприкінці XIX ст., застав частину його ще не розораною ². Він зауважував, що первісний степ зі своєю рослинністю мав для регіону не менше значення, ніж те, що визнавалося тоді за лісами. О.О. Ізмаїльський наводить цікаві спостереження: «*Настоящую же девственную степь, чтоб воспользоваться ею, как пастбищем, приходится предварительно выжигать. Девственная степь обладала совершенно иными свойствами, сравнительно с теперешнею. Она была не менее приспособлена к использованию выпадающих атмосферных осадков, чем лесная почва. В девственной степи все условия благоприятствовали, как и в лесу, задержанию влаги и сохранению ее от испарения*» [Измайльский, 1937, с. 62]. Волога в

1. Саме в Агайманському поді 1876 р. було вбито останнього дикого коня — тарпана [Falz-Fein, 1900, s. 101—104].

2. Прикметно, що О. Ізмаїльському, як відомому вченому, Петровська землеробська і лісова Академія (Москва) пропонувала кафедру, але влада не допустила цього. І з 1902 р. він стає головним керуючим маєтками графа О.О. Мордвінова (молодшого).

Рис. 1. Стародавні шляхи й розкопані кургани на трьохверстовій карті [Карта ... XXVIII—XXIX-13]: 1 — Транскіфський (Пантікапейський) і вірогідне місце перетину заплави Дніпра й Конки; 2 — Муравський (Херсонський); 3 — Старий Чумацький (Кримський); 4 — відгалуження Транскіфського (Пантікапейського) шляху, що з'єднувало Кам'янське городище з курганом Велика Цимбалка; 5 — від Кам'янського городища на Молочну й Приазов'я

степоу зберігалась завдяки так званій «степовій повстині». Остання утворювалась в цілих умовах під травою на поверхні ґрунту. За даними ґрунтознавців, степова повстина може досягати 10—15 тонн на гектар та затримувати до 300—750 кг/га різних хімічних елементів [Ковда, 1973, с. 271]. Все це свідчить про те, що свого часу степи регіону були розкішними пасовиськами, які дозволяли ледве не весь рік утримувати худобу на паші. Тут доречно зауважити про взаємозалежність зони найбільших курганів східного крила золотого поясу, які займають північно-західну частину регіону та смуги найбагатших пасовищ Дніпровсько-Молочанської області.

Плавні. Особливу цінність пасовиськам регіону для номадів надавала близькість їх розташування до Дніпровських плавнів. Це низинні, більшою частиною заболочені, а місцями вкриті листяним лісом, очеретом і рогазом ділянки спільної заплави Дніпра та Конки, які щорічно затоплювались під час повені. Зона плавнів спускалась до самого гирла Дніпра. Найбільш величними були плавні р. Конки та р. Базавлуку, що мали з Дніпром спільну заплаву, яка простягалась понад 64 км та сягала 21 км ширини. Вони називались Великим лугом¹ та були улюбленим місцем для полювання та пасовищем для табунів козацьких коней, оскільки розкішна трава на лугових ділянках залишалась смарагдово-зеленою у найсильніші посухи. Деякі інші розміри Великого Лугу знаходимо у В. Павловича — ширина 18, а довжина 40 верст [Павлович, 1862, с. 43]. Ці розбіжності, можливо, пояснюються неоднаковим уявленням про західну межу Великого Лугу та початок Великої Плавні у різні часи.

За екологічними особливостями рослинності Дніпровської заплави знавець флори півдня України І.К. Пачоский поділяв на одинадцять типів — від рослинності берегової смуги, луків, боліт до дубових гаїв на пасовиськах заплави з асоціаціями чорної вільхи, інколи й сосни [Пачоский, 1915, с. 78—82]. Тобто, підзона плавнів була своєрідною самодостатньою країною в зоні степу. На підтвердження цього може слугувати й опис цих місць, залишений Д.І. Яворницьким: *«из всех плавен в особенности знаменита была плавня Великий Луг, начинавшаяся у левого берега Днепра, против острова Хортицы, и кончавшаяся, на протяжении около 100 верст, на том же берегу, вниз по Днепру, против урочища Паливищины, выше Рога Микитина»*. Це місце, оспіване та прославлене запоріжцями: «Січ-мати, а Великий Луг-батько», було на устах кожного з них [Яворницький, 1990, с. 55]. Плавні, у разі небезпеки, слугували надійним захистом і відгороджували цю

місцевість від оточуючого степового простору щільним та високим очеретом, силою великих та малих озер, лиманів, заток, річок. До того ж, саме річище Дніпра, не кажучи про безліч невеликих проток, часто було завалене корчами та деревами [Яворницький, 1990, с. 56]. Цілком вірогідно, що в плавнях постійно перебувала якась частина населення, оскільки там було досить багато підвищених місць².

Окрім пасовищ, місцевостей для полювання та захисту від ворогів і негоди, для тубільного населення плавні були ще й суттєвим джерелом деревини. На початок ХХ ст., лісистість басейну Дніпра в межах Таврійської губернії складала 6 % від всієї території, тоді як в Херсонській — 1,9 %, Катеринославській — 2 %. Подібна лісистість Дніпра спостерігалась лише в зоні лісостепу на Полтавщині — 5,9 % [Максимович, 1901, карта 8]. В плавнях росли тополя, дуб, верба, берест, різні чагарники [Флоровский, 1950, с. 7]. На схилах високих берегів Дніпра, крім вже згаданих порід дерев, росли груші, вишні, глід, терен, калина, ожина, дикий виноград, дикий мигдаль та багато інших корисних рослин [Пачоский, 1915, с. 94—95]. Про степову рівнину, якою ліси тяглися лише вздовж берегів річок повідомляє Геродот [Herod., IV, 19, 23, 47] та зазначає, що Борисфен надає чудові пасовиська для свійської худоби, а врожаї на його берегах бувають прегарні, і де не сіють — росте надзвичайно густа трава [Herod., IV, 53].

Особливості розташування курганів в степу, їх тяжіння до степових підвищень та місць, «де степи пересікаються значними та глибокими балками, особливо біля річок», були помічені військовим географом ще в середині минулого сторіччя [Шмидт, 1863, с. 865—871]. В сімдесяті роки минулого сторіччя було поставлено питання про взаємозв'язок курганної групи та ландшафту [Чернопицкий, 1980, с. 176—180]. Принципам розміщення курганних могильників в залежності від екологічних факторів присвячена наша з В.В. Отрощенко стаття [Отрощенко, Болтрик, 1982]. Ідею про кореляцію курганів та вододілів і прокладених по ним давніх шляхів було розвинуто у серію моїх робіт [Болтрик, 1990; 2003].

У межиріччі Білозерки та Рогачика знаходиться велика курганна група (до 70 насипів) в коло кургану Солоха та ряд менших груп, що тяжіють до заплави Дніпра, і таких, що практично підступають до меж Кам'янського городища. На 1995 р. тут досліджено 40 курганів. Всі ці групи курганів розміщувались на ґрун-

2. Найвищим підняттям рельєфу в межах річища були Великі кучугури (24 м над рівнем води). До утворення Каховського водосховища підвищення були заселені. Навіть після підняття води до початку 1960-х рр. існувало вісім острівних утворень, довжиною від 3 до 1 км, що з часом частково зникли внаслідок інтенсивного розмиву [Орлов, Хижняк, 1965, с. 137].

1. За винятком окремих ділянок, Великий Луг було затоплено водами Каховського водосховища у 1955—1957 рр.

тах, що сформувались під різнотравно-типчакково-ковиловими степами, які свого часу були найкращими пасовиськами. Тобто, кургани скіфської соціальної верхівки будували на щонайліпших пасовищах. Всього в смузі різнотравно-типчакково-ковилових степів, а це 17 % площі регіону, зосереджено 160 досліджених насипів. Тоді як на інші 83 % Дніпровсько-Молочанського межиріччя припадає 189 досліджених скіфських курганів.

На південь від р. Білозерки, в смузі потенційно гарних пасовиськ (колишніх типчакково-ковилових асоціацій), досліджено вісім великих та малих курганных груп, що нараховують близько сотні курганів. Найбільшою є низка курганных груп, яку ми назвали Рогачицьким курганным полем, де досліджено 50 курганів, в тому числі й курган Верхній Рогачик [Болтрик, Фіалко, 2007]. Насипи цієї групи починалися за декілька кілометрів від верхів'я балки Рогачик та тяглися у степ на 8 км у південно-східному напрямку.

Масив скіфських курганів Дніпровсько-Молочанської степової області є найбільш вивченим в Північному Причорномор'ї. Ця обставина дозволяє з великою мірою вірогідності простежити закономірності розташування курганів та, в свою чергу, судити про демографічне навантаження на цю територію в скіфський час. Найбільша кількість курганів (121) припадає на межиріччя Конки (тепер лівий берег Каховського водосховища) та Білозерки. Розташовані по вододілу та краю Білозерської надзаплавної тераси, окремі кургани та їх групи тягнуться на схід від Кам'янського городища. Дослідженими тут є групи курганів біля м. Кам'янка-Дніпровська, Рядові Могили, група Цимбалки, група Орла та Чмиревої Могили, біля с. Заповітне (колишній радгосп «Степовий»), на землях колишнього радгоспу ім. Суворова (північний схід земель с. Велика Білозерка), в урочищі Носаки, групи Гайманової та Плоскої могил, курган Семикіна Могила біля с. Орлянка.

Територіально до курганів Конко-Білозерського межиріччя тяжіють два великі курганні могильники. Вони розташовані на краю лівобережного надзаплавного плато та відрізані від степу мереживом прирічкових балок та ярів. Це групи біля м. Дніпрорудного (10 курганів) та біля с. Златопіль (19 курганів). Зі сходу до цих могильників прилягають два кургани біля с. Скельки, курган біля м. Василівка. З південного сходу з Конко-Білозерськими курганами межує група Казенної Могили, яка була розташована між балками Відножена та Шмалькова, що є правими притоками р. Белозерки. За 5 км на південь від Рогачицького курганного поля (біля с. Добровольчеське) знаходиться окремий курган з незначним насипом — типовий для «відкритого степу». Ряд невеликих груп курганів досліджено в степу, на південь

від с. Велика Білозерка, що на 21 км простяглися вздовж однойменної річки. Тут з 1975 по 1979 рр. було досліджено 20 курганів, серед яких і Сахнова Могила, і курган № 30, з якого походить парадний меч в золотих піхвах [Отрощенко, 1984].

На південь від Рогачицького курганного поля знаходиться ще одне скупчення курганів, що тяжіє вже до басейну Сірогозької балки, де досліджено 18 курганів. Окрім того, значна частина курганів тут зазнала хижацьких розкопок у 1901—1902 рр., коли сірогозькі кургани охопила «золота лихоманка», породжена знахідками в дромосі Огузу та Дієвому кургані.

На лівому боці Сірогозької балки, в групі Огузу—Дієва кургану, досліджено сім насипів, на правому — чотири, серед них і курган Козел. Досліджені в 1978 та 1981 рр. Запорізькою експедицією сім курганів біля сс. Чкалово та Корніївка також слід зарахувати до басейну Сірогозької балки, оскільки вони знаходяться в безпосередній близькості від її верхів'я (в смузі водозбору цього басейну). На захід від Сірогозької балки у відкритому степу скіфські кургани невідомі. З одного боку, в цій місцевості не велись дослідження, з іншого — кургани тут трапляються рідко, та й ті поодинокі, а насипи їх невисокі.

Із наближенням до заплави Дніпра кількість курганів помітно зростає, вони концентруються вздовж краю надзаплавного плато та по вододілах балок, що ріжуть це плато. Цікавою є й та обставина, що в цій зоні концентруються скіфські поховання, які були впущені до насипів доби бронзи. В порівнянні з іншими ділянками Дніпровсько-Молочанського межиріччя, ділянки берега від гирла р. Рогачик до м. Каховки досліджено частково, хоча тут відомо 88 курганів (в 16 випадках скіфи використали насипи своїх попередників), розкопаних біля сс. Первوماївка, Мала Лепетиха, Братолюбівка, Софіївка та Любимівка. Слід зауважити, що головна частина Любимівської курганної групи була розташована безпосередньо над заплавою.

На схід від Сірогозької балки у відкритому степу курганів немає, лише у верхів'ях невеликих степових річок, що впадають в Азовське море, Запорізькою та Приазовською експедиціями ІА АН України досліджено по два насипи біля с. Білорецьке Веселівського р-ну та Високе Мелітопольського р-ну. Цим курганам, що утворюють невеликі групи, притаманні малі насипи. Проте з наближенням до р. Молочної насипи курганів стають дедалі більшими, а самі групи курганів більш чисельними. Так в межиріччі Молочної та її притоку Ташенака, а також вздовж правого берега останнього досліджено 14 курганів. Серед них: Шульгівка, Ташенак та Мелітопольський курган, а також досліджені Приазовською експедицією кургани біля сіл Ново-Миколаївка, Удачне, Долинське

та Нове Мелітопольського району [Болтрик, Фіалко, 2010, с. 220—256; 2011, с. 127—174].

На північ від цих пам'яток знаходиться зона, позбавлена скіфських курганів з традиційними поховальними спорудами. Але ознаки їх перебування тут фіксуються дивними спорудами скіфів, що впущені в кургани доби пізньої бронзи та мають вигляд похилих підземних лазів або нір [Болтрик та ін., 1976, с. 307; Рассамкин, 1992, с. 82; Болтрик, 2007, с. 250—257; 2007а, с. 53—56]. Смугою ця зона тягнеться від Тимошівського поду на заході до заплави Молочної на сході.

У верхній та середній течії р. Молочної по краю надзаплавної тераси правого берега фіксуються окремі невеликі кургани та декілька скіфських впускних могил до курганів доби бронзи [Рассамкин, 1989, с. 130]. На ділянці від м. Токмак до с. Новопилипівка зараз відомо 8 курганів, серед яких найбільш знані кургани радгоспу Аккермень¹ та поховання в кургані 2 біля с. Троїцьке.

З наведеного огляду курганних пам'яток Дніпровсько-Молочанської степової області видно, що концентрація їх зростає при наближенні до зон з підвищеною кількістю вологи, якими є заплава Дніпра та невеликі степові річки, що періодично обводнюються. Свого часу, з огляду на освоєння степового простору в різні часи, весь регіон лівобережжя Нижнього Дніпра було розбито на чотири зони в залежності від віддаленості курганів від заплав річок та балок [Отрощенко, Болтрик, 1982, с. 38—39].

Перша зона репрезентована річковими заплавами, друга — це смуга степу, що безпосередньо підходить до заплав, третя охоплює степові межиріччя, тобто смуги вододілів, відокремлені від води на 3—7 км; четверта — це зона «відкритого степу», віддалена від річок та балок на відстань більш ніж 10 км. При підрахунку розподілу курганів всіх епох по зонах, з'ясовано, що скіфські насипи домінували в другій та третій зонах, і становили відповідно 48,4 та 61,1 % від загальної кількості курганів у кожній зоні.

Розглянемо розподіл курганів V—IV ст. до н. е. по запропонованим зонам з урахуванням поставленої мети — аналізу топографії їх розміщення. Так, на другу зону, що відповідає Придніпровському надзаплавному плато (відстань від долини 1—5 км), припадає 108 курганів, які складають 35,07 % від загальної кількості скіфських курганів цього регіону. В третій зоні, до якої належать всі вищезгадані межиріччя, нараховується 164 кургани або 53,24 %. На частку четвертої зони, тобто зони позбавленої стоків з поверхні чи «відкритого степу», припадає 28 курганів (9,09 %), втім, деякі кургани знаходяться в зонах, що межують з великими або

малими подами. Частка ж заплави Молочної в загальному масиві пам'яток становить лише 2,6 % або 8 курганів. Звичайно, в залежності від подальших досліджень, співвідношення курганів в різних топографічних зонах буде змінюватись, але ці зміни будуть коливатись в межах декількох відсотків в той чи інший бік, і можна впевнено стверджувати, що тенденція домінування курганів скіфів в третій групі безумовно збережеться.

Пасовиська були звичайно пов'язані з місцями водопою. Це були річка чи плесо в степовій балці, що збереглося після весняної повені, чи криниця². Безперечно, скіфи споруджували колодязі, і це до певної міри пояснює наявність глибоких вхідних ям та катакомб в їхніх поховальних звичаях — суспільство володіло технологією, яку використовувало в різних сферах свого життя. Але все ж таки треба зазначити, що більшість місць водопою, скоріш за все, знаходилась в долинах річок та балок, а не в степу, на що вказує топографія курганних могильників, які виникали поблизу місць тривалих стоянок.

Локалізація курганів біля води обумовлена й тією обставиною, що більшість курганів були складені з плит дерну або глейстих вальків, які підвозилися з заплавних луків чи зволжених низин. А оскільки обсяг великих скіфських курганів становить в середньому 10 тис. м³, а деяких з них, як от, наприклад, насип Огузу — 117 тис. м³, стає зрозумілим їх кореляція зі зволженими зонами. Ця залежність добре відображена у таблиці, яка демонструє, що найбільші кургани зведені на відстані не більше за 6,5 км від води, а в середньому вони знаходяться в трикілометровій смузі. А чим менші розміри насипу, тим далі в степу розташовані кургани. Однак, де б вони не знаходились — на вододілах поруч зі зволженими зонами, чи у відкритому степу — можна впевнено відзначити, що скіфи свідомо обирали для спорудження курганів ландшафтні домінанти, які відокремлювали насип від поверхні степу, підводячи його, так би мовити, на лінію обрію, тобто в зону найкращого зорового сприйняття.

Підсумовуючи, можна констатувати таку залежність: чим кращі ґрунти та, відповідно, пасовища на них, тим більше курганів і вище кількість пам'яток соціальної еліти. На тих ділянках степу, які практично позбавлені курганів, домінують солонцюваті чорноземи на щільних глинах, що безумовно погіршувало якість пасовиська [Карта ґрунтів].

Отже, скіфські кургани будували на найбільш підвищених місцях в 2—10 км від зволжених зон (річкових заплав, степових балок і т. п.). Тяжіння курганів до зон підвищеної

1. Пізніша назва «Еліта», а реально це вже кургани заплави лівого берега р. Молочної поблизу с. Новопилипівка.

2. Букейхан А.Н. повідомляв, що казахи-кочовики робили на пасовиськах колодязі глибиною до 80 м, звідки добували воду 5—10-відерними мішками [Букейхан, 1927, с. 67].

вологості в сухому степу пояснюється тим, що, зазвичай, ці зони слугували джерелом матеріалу для зведення насипів курганів. В долинах невеликих степових річок будівничі курганів вирізали блоки дерену, з яких згодом складали насипи курганів. Досить часто кургани розміщували біля місць переправ, давніх шляхів та їх перехресть.

Переправи. Хоча Дніпровсько-Молочанська степова область з півночі й заходу була обмежена спільною заплавою Дніпра та Конки, повністю відрізаною від степів Правобережжя її вважати не можна. Комунікативні можливості зберігались завдяки низці бродів та перевозів. До питання бродів через ріки Північного Причорномор'я звертався Є.В. Черненко, аналізуючи перепони на шляху військ Дарія [Черненко, 1984, с. 77—79]. Заперечуючи йому й відстоюючи ідею «короткої» версії походу Дарія, С.В. Полін стверджує, що на Нижньому Дніпрі переправи являли собою перевози, а не броди [Полін, 1994, с. 88]. Імовірно, це слушна думка, проте, зважаючи на ретельну інформацію М.І. Максимовича стосовно мілин Нижнього Дніпра, слід визнати, що завдяки особливостям мандруючого річища можливостей для бродів через головне русло було достатньо. Наявність зручних місць для бродів демонструють і «Подробные планы участка реки Днепра от Александровска до лимана» [1886, л. 9, 14]. На час їх складання військовими топографами найбільш мілкою частиною русла нижньої ділянки Дніпра був широкий Анастасіївський переказ між сучасними селами Золота Балка та Михайлівка. Тут русло робило коліно, внаслідок чого утворювалась мілина шириною 150—200 м та близько 1,5 км довжиною, в цьому місці глибина коливалась від 0,2 до 1,2 м, причому переважали глибини менша за 1 м. Головна незручність полягала в довжині броду, оскільки переходити річку треба було не впоперек, а майже вздовж, вода доходила до ростлії людині до поясу, і лише в окремих місцях до грудей. Археологічними реперами цієї мілини на лівому березі є кургани та поселення між Малою Лепетихою та Первомайською, а в глибині степу своєрідними маяками виступали кургани біля с. Кожум'яки. На протилежному березі між верхів'ями Золотої та Дурної Балок знаходиться відома група Рядових курганів [Полін, 2014]. Виходячи з цих же планів, дуже схожий брід існував і біля м. Берислава (Таванська переправа), але внаслідок чи природного, чи антропогенного втручання від нього залишилась лише система мілин, розірвана двома глибокими (до 5 м) каналами. Існування бродів в плавневій частині Дніпра відбилося і в місцевій топоніміці. О.С. Стрижак наводить три топоніми «брід», зафіксовані в плавнях біля Ушкалки та Великої Знам'янки [Стрижак 1967, с. 36, 37]. Зауважимо, що водні перешкоди зручно долати взимку, по кризі [Herod., IV,

Залежність розмірів курганів від відстані до зволожених зон

Назва кургану	Висота, м	Відстань від води, км
Огуз	21,0	2,8
Козел	14,0	0,6
Солоха	18,0	6,5
Велика Цимбалка	15,0	1,5
Верхній Рогачик	11,0	4,0
Лемешева Могила	8,5	5,0
Гайманова Могила	8,0	6,0
Чмирева Могила	8,0	1,7
Братолобівка	7,0	10,0
Плоска Могила	5,3	5,0
Вишнева Могила	5,0	9,0
Первомайська Ш, к. 7	4,7	6,0—7,0
Ташенак	4,7	4,5
Мелітопольський курган	4,5	4,0
Шульгівка	4,3	0,6
Кутареві Могили к. 2	4,2	2,0
Велика Білозірка, к. 1, р-п «Правда»	3,8	8,0
Балки, уроч. Носаки	3,0—5,0	6,0
Ілліїнка, к. 4	2,3	5,5
Камишанка II, к. 1	2,0	8,0
група Верхнього Рогачика	0,5—0,6	5,0
Велика Білозірка, к. 13, р-п «Ватутіна»	0,7	14,0
Новоолександрівка, к. 1	1,6	25,0

28]¹, або ж в середині літа, коли суттєво падає рівень води. В інший час переправи потребують допоміжних засобів. На жаль, для степової частини Дніпра ми не маємо прямих свідчень про наявність човнів у населення скіфського часу, проте, оскільки вони були зафіксовані в зоні середньої течії цієї ріки [Бессонова, 1986, с. 151], сумніватися в цьому не доводиться. Побічну інформацію про існування човнів та невеликих суден на ріках Надчорномор'я за доби бронзи та заліза надають їх моделі та зображення [Шаповалов, 1997, с. 36—56]. Для Нижнього Дніпра Д.І. Яворницький називає пість історично відомих бродів та переправ. Це Микитинська або Кам'яно-Затонська, Білозірська, Рогачицька, Носоківська² (проти острова Носоківка), Кам'янська, проти місця, де була Кам'янська Січ, та Таванська³ чи Кизикерменська [Яворницький, 1990, с. 69].

1. Докладнішу добірку свідочств з цього приводу наводить М.Ф. Федосеев [Федосеев, 1997, с. 109].

2. Цей острів, який знаходився навпроти с. Каїри, згадується Г. Бопланом, а переправа характеризується як дуже незручна, бо довга та йде через очерет [Боплан, 1990, с. 42, 43].

3. Таванську переправу Г. Боплан називає найкращою, тому що тут лише дві річки Конка та Дніпро, останній треба долати вплав [Боплан, 1990, с. 43].

Одну з найдавніших переправ на Нижньому Дніпрі, на нашу думку, контролювало розташоване на правому березі відоме Михайлівське поселення з кам'яними фортифікаційними спорудами доби міді [Лагодовська, Шапошникова, Макаревич, 1962; Шапошникова, 1985, с. 340—342]. Локалізації цієї багатошарової пам'ятки відповідає Сергіївський переказ на Дніпрі довжиною біля 260 м та глибиною біля 1,4 м [Максимович, 1901, приложение с. 104]. Зважаючи на значну кількість археологічних пам'яток різного, а зокрема і скіфського, часу, що концентруються в цьому місці по обидва береги [Ратнер, 1984, с. 28, 62—65; Лагодовская, Сымонович, 1973, с. 235; Евдокимов, Данилко, 1996, с. 38—40], є підстави вважати, що переправа існувала тут протягом тривалого часу. На ділянці від Хортиці до рівня Кам'янки-Дніпровської — Нікополя, крім піщаних переказів-мілин, існувало декілька забор (кам'яних гряд, що перетинали русло ріки впоперек) [Максимович, 1901, приложение, с. 98—99]. Старі карти вказують на наявність шляхів сполучення через Великий Луг, між лівобережним с. Скельки та Біленьким і Лисою (Білою) Горою на правому березі. Тут для перетинання Дніпра використовували місця забор та переказів, де глибина ріки сягала лише одного метра. У 1909 р. рівень Дніпра на ділянці від порогів до Нікополя настільки впав, що *«обнажились старые мели и перекасть»* [Спутник ..., 1910, с. 89], а їх М. Максимович нараховує від Нікополя до Каховки 23, з середньою глибиною від 0,9 до 1,3 м. Вони також слугували в давні часи своєрідними мостами [Максимович, 1901, приложение, с. 98—106]. Більшість з цих переправ, чи точніше місць потенційних переправ, мала локальне значення. Хоча не виключено, що згодом ґрунтовне дослідження взаємозалежності мілин та скупчень археологічних пам'яток відкоригує цю думку. У будь-якому випадку кількість пізньоскіфських городищ, що співвідноситься з кількістю мілин біля місць їх розташування, свідчить про невідповідність трьох пар укріплень на протилежних берегах. Маємо на увазі розташування одне проти одного Гаврилівського та Великолепетиського, Консулівського та Горностаївського, Червономаяцького та Каїрського городищ.

Проте значення двох переправ — Микитинської та Кизикерменської — буде домінувати поза всяким сумнівом (власне, зручність та потребу перетину Дніпра саме в цих місцях підтвердив час. Тут виникли міста — «партнери»: Нікополь — Кам'янка-Дніпровська та Берислав — Каховка). Особливо це стосується першої пари з них. Для скіфського часу та й для середньовіччя, вона була найважливішою, про що свідчить розташування біля неї як Кам'янського городища, так і згодом козацьких Січей. Можливо, зручність саме цього місця для перетину великої ріки, окрім географічних

чинників, було зумовлене ще й топографічними факторами. Йдеться про ту обставину, що навпроти Кам'янського городища на відрізку в 2 км існувало три перекази: Кам'янський (довжина біля 600 м, глибина 1,2 м), Нижньо-Кам'янський (довжина 500 м, глибина 1,2 м) та Британський (поблизу о-ва Британ, довжина 300 м, глибина 1,1 м). Безумовно, течія Дніпра переміщувала ці перекази, змінювала їх параметри, навіть їх кількість, але можливість переходу біля Микитинського Рогу залишалась. Поруч з Микитинським бродом існував і Білозерський або Капулівський (не виключено, що це могли бути і два різні броди). Це місце знаходилося на 8 км нижче за течією від Британського переказу біля Ракового острова. Там зафіксовано два перекази довжиною приблизно 250 м та глибиною 1,2 м. Археологічною прив'язкою до цього місця може виступати Капулівський вузол поселень та городища на правому березі [Плешивенко, 1999, с. 118—121; 1999а, с. 204—206; Фатеев, 2002, с. 173—193; 2004, с. 255—261; 2009, с. 284—303; Болтрик, 2004, с. 17—20], в створі якого знаходиться курган Чортотлик, а лівобережними реперами виступають кургани Великої Знам'янки, Солоха та Лемешеві Могили. Себто, існувала можливість переходу через Дніпро, минаючи Кам'янське городище.

Сполучення через брід, глибина якого дорівнювала 3—3,5 фути (тобто близько 1 м), було цілком можливим. Такий брід вершник міг здолати, не змочивши ніг [Максимович, 1901, с. 33]. А за нормами Російської армії початку ХХ ст. для переправи піхоти глибина броду мала бути не більше 3 футів (хоча були приклади переправ через більш глибокі броди), для кавалерії 4 фути, а для артилерії 2 фути [Крюков, 1909, с. 219]. Не виключаємо, що головні Дніпровські броди могли бути поліпшені за рахунок укладання фашин та каміння, як це робили пізніше [Крюков, 1909, с. 219].

Альтернативою броду могла бути переправа вплава за допомогою підручних засобів [Боплан, 1990, с. 65—66; Черненко, 1984, с. 76, рис. 31].

Кочовики для переправ використовували бурдюки та човни зі шкір тварин (биків, верблюдів), плоти та мости з очерету чи міст зі скріплених та завантажених камінням возів [Ивлев, Ивлев, 1995, с. 32—34; Тортика, 1999, с. 32—42]. Причому, підйомна сила бурдюка зі шкіри вола сягає 20—25 пудів, а пліт з чотирьох кінських бурдюків перевозить до 18 чоловік [Крюков, 1909, с. 151—153]. Проте, ці засоби були потрібні під час переправ війська або великої маси людей. В повсякденних же ситуаціях користувалися човнами чи плотами, що їх надавало тубільне населення, яке мешкало біля місць перевозів.

Біля місць давніх переправ Нижнього Дніпра досить несподівану і цікаву ситуацію вимальовують насипи семиметрових курганів. На ділянці нижче порогів такі насипи розташо-

вані в смузі 3—20 км від заплави вздовж лівого берега. Цей ряд утворюють: Мордвинівські кургани біля Зеленої долини, вони тяжіють до Таванської переправи, Братолівівський схоже був пов'язаний з Каїрською переправою (та шляхом до Криму, що оминав верхів'я лівобережних балок), курган Мала Лепетиха знаходиться неподалік виходу з Анастасіївського перекаату, а курган біля Великої Знам'янки¹ (розкопки Д.Я. Самоквасова 1884 р.) кореспондується з декількома близько розташованими один до одного перекаатами нижче Микитинського Рогу². В районі порогів та над ними, але вже на правому березі, цей ряд продовжують кургани Башмачка та Близнець II, що також можуть бути пов'язаними з місцями вірогідних переправ (відповідно Будило-Таволжанська та Кодацька переправи). В цьому ряді курганів можна вбачати могили «господарів — доглядачів» переправ, або ж лідерів угруповань, що контролювали місця бродів та переправ. А оскільки ці поховальні пам'ятки належать до більш раннього хронологічного горизонту (V — перша половина IV ст. до н. е.), вірогідно, їх слід пов'язувати з доатеевським часом чи початком правління цього царя — довгожителя. Відсутність же елітних могил більш пізнього часу біля переправ (виключення складають хіба що Мордвинівські кургани) дотичним чином свідчить про посилення владної вертикалі і переходу контролю над переправами до авторитарного центру.

Проведений огляд дозволяє зробити висновок, що місця вірогідних давніх переправ фіксуються наявністю мілин та перекаатів в руслі ріки та відповідних структур на берегах, якими були залишки поселень, траси давніх шляхів, що фіксуються ланцюжками курганів, а в подальшому концентрацією випадкових знахідок артефактів.

Шляхи та кургани. Взаємозв'язок переправ, торгових шляхів з місцями поховань важливих для соціуму небіжчиків відзначають вже з кіммерійського часу [Бокий, Горбул, Отрошенко, 1991, с. 179—180, рис. 4]. Продовження цієї традиції наочно демонструють і найбільш ранні для Нижнього Дніпра кургани скіфів: Завадські Могили на правому березі і кургани Великої Знам'янки — на лівому. Свого часу я помітив, що всі найбільші кургани Скіфії знаходяться на одній лінії, орієнтованій в субмеридіональному напрямку. На більш ніж стокілометровому відтинку знаходяться найвеличніші кургани: Огуз, Козел, Солоха, Чор-

томлик та дещо віднесений на схід від цієї вісі по вододілу Олександрополь [Болтрик, 1981, с. 59—60; 1987, с. 3—5; 1990, с. 30—44]. На невідповідність цього ряду вказує те, що у смугу його перетину заплави Дніпра потрапляють Кам'янське та Капулівське городища (поруч з якими, відповідно, знаходились кургани Великої Знам'янки та Завадські Могили), населення яких контролювало й обслуговувало давні броди біля Микитинської переправи (рис. 2). При описі Чортомлика І.Є. Забелін згадує чумацький шлях з Криму до м. Крюкова³, що проходив поруч з курганом [ДГС, 1872, с. 74—75]. А на лівобережний ряд курганів, що йде на південь з району Кам'янського городища, майже накладається один з варіантів давньоруського Солоного шляху, яким згодом чумацькі валки возили сіль з берегів Сивашу [Кудряшов, 1948, с. 106]. Інше відгалуження Солоного шляху йшло вниз вздовж лівого берега Дніпра до Каховки⁴, а звідти через Чорну Долину степом на Перекоп [Кудряшов, 1948, с. 106]. Біля Чорної Долини перехрещувались торговельні шляхи, що вели з Криму на Правобережжя та з берегів Чорного моря до Великого Лугу. Тут на довгий та прямолінійний ланцюг курганів, зображений на трьохверстовій карті, що йшов від с. Красне на березі Джарилгацької затоки та сягав північного краю Нової Каховки, звернула увагу Т.М. Смекалова [Смекалова, 2009, с. 53—56, рис. 4]. Ці кургани тяжіли до давно пересохлого річища Дніпра, вздовж північної частини якого проклали трасу Північно-Кримського каналу. Київські археологи, що свого часу працювали в зоні меліоративних будов, на власні очі бачили це протяжне пониження західним краєм якого були Олешківські піски. І саме в їх середовищі (один з авторів ідеї — В.В. Отрошенко), виник вагомий аргумент на користь пересохлого річища та курганів вздовж нього, оскільки низка насипів білозерської культури та поховання кіммерійців тягнеться вздовж лівого берегу Дніпра на ділянці від Балок до Каховки, а потім кургани наче відступають від ріки і через Чернянку, Брильовку прямують в бік Скадовська.

Інше роздоріжжя в центрі лівобережного степу позначав гігантський насип Огузу. Свого часу я прив'язував цей поховальний комплекс

3. Нині це правобережна частина м. Кременчук.

4. Цей варіант шляху простежується, як мінімум з білозерського часу [Отрошенко, 1986, с. 147]. Можливо, саме тому раніші кургани скіфів Нижнього Дніпра (Велика Знам'янка та Мала Лепетиха) розташовані вздовж цієї траси. Вірогідно ще в V ст. до н. е. значення цієї дороги було досить великим, оскільки виводила вона до перевозу Каховка—Берислав (Таванської або Кизикерменської в період середньовіччя), а звідти до Ольвії. Друга гілка, через Чорну Долину, вела до Ягорлицького поселення, що, можливо, до виникнення Кам'янського городища було провідним ремісничим центром Придніпровської Скіфії.

1. Цей курган, зважаючи на час його зведення і, вірогідно, інші вимоги до обсягів поховальної споруди (найбільший насип для свого часу), може бути пов'язаний вже з рівнем царя, хоча і цар, окрім всього іншого, міг контролювати переправу.

2. Схоже, що топонім Чорна долина пов'язаний з сусіднім середньовічним Чорним шляхом, що проходив з Перекопу в бік Таванської переправи.

Рис. 2. Фрагмент листа німецької військової карти з позначеним шляхом через заплаву Дніпра й Конки: переправа починається від південного краю «Акрополя» Кам'янського городища

царя до трансскіфської магістралі¹ [Болтрик, 1990, с. 39—41]. Але залишався сумнів: навіщо було зводити один з найбільших курганів Скії в такому малозначущому місці — перетин хай важливим шляхом пересихаючої Сірогозької балки не є настільки привабливим. Але виявилось, що місце було знаковим. І це з'ясувалось завдяки листу карти трьохверстки (XXIX—13) (Велика Білозерка), розміщеному в Інтернеті. Повз курган Огуз з Перекопу в напрямку м. Оріхова Запорізької області проходив Муравський шлях² (його ще називають

Кримським чумацьким). Хоч цей шлях вважається середньовічним, і є він більш відомим на ділянці Дніпро-Донського вододілу, цілком вірогідно, що він існував в лівобережному степу і в скіфські часи. Не виключаємо, що на час зведення Огузу цей шлях міг функціонувати як торговельний, з'єднуючи Херсонес Таврійський з Лісостеповими городищами. І якщо вже подорожні досягали Огузу (значно відхилившись на схід від Дніпра), то вони мали собі за мету потрапити до лівобережних городищ.

Мабуть, цю ділянку Муравського шляху, що з північного сходу на південний захід перетинає степ між Молочною та Дніпром, доречно було б назвати Херсонеською сакмою або ж її східною гілкою. З огляду на малу кількість курганів доби бронзи вздовж неї, слід визнати цей відтинку більш пізнім та другорядним за значенням порівняно з Трансскіфським (Пантикапейським). На користь зв'язків Херсонесу з царським поховальним комплексом Огузу свідчать знахідки золотих елементів з Північної Могили цього кургану, виконані в стилі мікротехніки. В них є підстави вбачати загублені грабіжниками деталі сережок розкішного стилю, що малими партіями виготовлялися в Херсонесі майстром з Південної Італії, за визначенням С.Я. Рогова, в межах 350—337 рр. до н. е. [Рогов, 2001, с. 72—73]. Звичайно, не виключено, що ці херсонеські вироби могли потрапити до Огузу — іншим шляхом (скажімо, через Боспор або ж Феодосію), але, зважаючи на їх коштовність,

1. Цю магістраль С.С. Бессонова та В.І. Полтавець ще називають Пантикапейським шляхом (див.: [Бессонова, Полтавець, 2015], і статтю в цьому збірнику). Зауважимо, що ця назва теж не позбавлена сенсу, особливо якщо вбачати в р. Конка — Пантикапу Геродота. Себто шлях від міста Пантикапей до річки з такою ж назвою. Хоча, звичайно, шлях тягнувся далі на Посулля, немов поєднуючи в крайніх точках найбільші кургани Лісостепу з насипами Юз-Оби.

2. На цьому листі карти трасу Муравського шляху хтось позначив синім кольором та підписав чорнилом (див. рис. 1). В її реальному проходженні саме цим маршрутом сумніватися не доводиться, оскільки напрямки вулиць в старих селах (наприклад Менчикури, Михайлівка) відповідають загальному північно-східному напрямку цієї ділянки шляху. Цією ж рукою пофарбовані (підняті) та пронумеровані кургани на цій карті. Тобто помітки на карті робила фахова людина. Додамо, що варіанти подальшого проходження Муравського шляху в межах Запорізької області нещодавно розглянув О.В. Тубольцев [Тубольцев, 2011, с. 61, рис. 1, 1].

напевно, це були прямі контакти херсонеситів зі скіфами. Інша питання як відбувались ці контакти. Зараз серед безлічі курганів та їх ланцюгів, що домінують в широтних напрямках в степовому Криму [Смекалова, 2009, с. 79—80; рис. 5; 6], важко визначити прямий шлях з Перекопу до Херсонесу. Хоча й у Центральному Криму вимальовується дуга курганів та їх ланцюжків як ознак вірогідного шляху. Ми маємо на увазі «курганний пунктир» на картах Т.М. Смекалової, що йде від Перекопського перешийку правим берегом Чатирлика на лівий берег Салгиру, далі через верхів'я Булганаку на середню течію Альми, в обхід передгір'я. Проте цей шлях, особливо при наближенні до Мекензіївських гір та гирла Чорної річки, потребує ретельного огляду місцевості та узгодження з пам'ятками відповідного часу. Але є й велика спокуса шукати більш західний варіант шляху на Херсонес, ділянка якого перетинала верхів'я балок, які впадають в солоне озеро Сасик. Можливо, десь тут слід шукати нелокалізований курган Чаян¹, з якого походять золоті піхви меча, прикрашеного сюжетом з Троянського циклу [Shcegllov, Katz, 1991, р. 97—122].

Повернемося до Придніпровського степу. Тут Муравський (Херсонеський) шлях, прямуючи до Перекопу, мав обходити північні круті схили та болотяну низину Агайманського поду і тому, власне, проходив повз Огуз, а не південніше. В північно-східному напрямку від Огузу та сусіднього Дієва кургану (вони окреслюють перехрестя) шлях маркують насипи доби бронзи та скіфського часу, розкопані Запорізькою експедицією ІА НАН України біля сс. Чкалово та Ново-Олександрівка Веселівського району Запорізької області. Ці кургани віддалені від Огузького перехрестя, відповідно, на 21 та 42 км. Прикметно, що більший з курганів (№ 1) біля с. Чкалово мав рів — алею (імпровізований довгий стіл) довжиною біля 100 м, яка з заходу входила в традиційний кільцевий рів навколо насипу. Враження від цих курганів як природо-рожних, посилює наявність на карті біля них декількох колодязів, що йдуть паралельно трасі шляху, а також присутність під південно-західною полою землянки козацького дозору, що мав запалювати фігури в разі наближення татар. Звичайно, крім розкопаних, карта засвідчує наявність інших курганів. Серед них назви Довгі та Високі вказують на хронологічну належність цих насипів. Цей ряд курганів тягнеться вздовж шляху смугою в декілька кілометрів до широкого проходу поміж верхів'їв балки Білозерки та північним краєм Тимашівського поду. З північного сходу замикає цей ряд ланцюжок курганів

носіїв зрубної культури та, вірогідно, святилища скіфського часу. Їх в 1975 р. розкопала Запорізька експедиція за 3—4 км на північний захід від с. Тимошівка Михайлівського району. Ці кургани віддалені від Огузу на 62 км, тобто приблизно на два дні шляху. Скіфські впускні поховання до зрубних насипів тут вирізняються вкрай бідним інвентарем та дивними нороподібними поховальними спорудами [Болтрик, 2007, с. 47—57; 2007а, с. 250—251]. Просування траси шляху в північно-східному напрямку вказує на с. Бурчак Михайлівського району. І наступний лист трьохверстової карти дозволяє вбачати тут місце потенційного відпочинку караванів, оскільки це майже 90 км від Огузу (імовірний третій день шляху), а в радіусі 5 км від Бурчака, в західному секторі, показано вісім колодязів, що відстоять один від одного на 1—1,5 км. Поруч з колодязями знаходиться десяток курганів, що розтяглися на 4 км. Неподалік від цього села в курганах також відкриті нороподібні споруди скіфського часу [Рассамакин, 1992, с. 83].

На правому березі Сірогозької балки ще одне роздоріжжя вимальовують додаткові кольорові позначки та підписи на тому ж листі карти (XXIX—13). Йдеться про курган Козел та групу менших насипів в північному секторі від нього, розташованих за 9 км на північ від Огузу. З півдня до кургану підходить дорога (вона існує й зараз), що розгалужується на дві гілки, які прямують в північному напрямку. Одна забирає західніше і прямує на Верхній Рогачик і далі на Солоху, Знам'янське, а потім Кам'янське городища, і підписана ця гілка *Київський (Полтавський)*, зрозуміло, шлях (див. рис. 1). Судячи з назви, шлях прямує на правий берег. На ділянці від Козла до Рогачика цей шлях, вірогідно, не відповідає маршруту скіфських часів, оскільки перетинає Рогачицьку балку. Давнім подорожнім зручніше було уникнути спуску, підйому та форсування заплави і потрапити до плато, на якому домінує Солоха, пройшовши між верхів'ями Рогачицької та Монастирської балок. Цей шлях певною мірою позначали курган Верхній Рогачик на вході та Лемешеві Могили, що стояли за 10 км на південний схід від Солохи.

Таким чином, завдяки череді найбільших курганів, ділянка шляху між Огузом та Кам'янським городищем набувала певного сакрального значення. Вище згаданий маршрут я давно окреслив [Болтрик, 1990; 2003], а про існування східної гілки, що відходила від кургану Козел, не здогадувався, бо вела вона в протилежний бік від Кам'янського городища і переправ біля нього. А виявляється, це була траса Старого Чумацького шляху², що вела

1. З часу виходу статті О.М. Щеглова та В.І. Каца в журналі Музею Метрополітен з'явилося декілька версій локалізації знахідок золотих речей та пошуку самого кургану Чаян в різних частинах Таврійської губернії від Євпаторії (тобто поховальної периферії Керченітиди) [Храпунов, 2004, с. 75] до Мелітополя та навіть до Керчі [Колтухов, 2012, с. 75].

2. Старий Чумацький шлях — відгалуження древнього Муравського, мав ще назву Великого або Битого. Через запорізькі землі, перетинаючи лівобережні річки, степами лівого берегу Дніпра йшов на Крим. Цим шляхом чумаки возили сіль.

з Перекопу до Кічкасу [Яворницький, 1990, с. 67], а далі різними маршрутами прямувала до Лісостепу. І хоч цей шлях відомий з початку XVII ст., на його давність, як оптимального напрямку, вказує ряд відомих курганів. Ця ділянка шляху поєднує: Огуз, Козел, курган біля Першопокровки¹, Велику Цимбалку, (знаходиться за 1,5 км від шляху), Чмиреву Могили (за 1,75 км від шляху), кургани в урочищі Носаки², велику групу курганів біля Гайманової Могили, та семикілометровий ланцюг насипів над краєм надзаплавного плато над Великим Лугом, що тягнувся від Балківського кургану (на карті Шмалькова Могила) до Високої Могили³. Власне Старий Чумацький шлях виходив до Великого Лугу над центром села Балки біля Могили Фасунка. Далі, в обхід Кам'яної балки, шлях спускався до заплави Конки⁴ (стара назва *Кінські Води*, можливо, свідчить, що подібні виходи до заплави, крім всього іншого, були потрібні для водопоя караванів) і зразу ж за селом Павлівка піднімався на плато повз кургани, які знищили під час будівництва м. Дніпрорудне (східну їх частину дослідила експедиція МГУ) [Кузнецова, Кузнецов, 2005, с. 317—329]. Найбільший курган цієї групи зведений за доби бронзи, його в 1974 р., перебуваючи в складі Запорізької експедиції, розкопав О.М. Лесков. При подальшому просуванні шляху на схід, він перетинав два ланцюжки з курганів. Південну частину найбільшого з них між селами Златополь та Маячка в 1973—1974 рр. дослідила Запорізька експедиція. Ці кургани відомі як Златопольські. Далі шлях повз с. Скельки прямував до м. Василівка, де після переправи через р. Карачекрак розгалужувався. Одна гілка йшла на Кічкас, інша прямувала до переправи через р. Конку в місці її злиття з р. Жеребець, після чого зливалась з Муравським шляхом.

Тут слід повернутися до Великої Цимбалки. Супутні їй менші насипи утворюють в місці їх примикання до р. Білозерка своєрідну алею, що протилежним краєм спрямована на с. Заповітне та кургани біля нього. Цей напрям було обумовлено тим, що слід було оминати велику розгалужену Попову балку, що вливається в долину Білозерки. Подальший спуск з плато до Кам'янського поду відбувався в районі села Дніпровка (стара назва Падовка). Від нього в бік Кам'янського городища залишалося менше

дня шляху. Цей шлях подорожні долали, орієнтуючись на більш ніж десятикілометрову череду курганів, що тримали напрям на Кам'янські Кучугури. Пояснити цей довший варіант шляху з Криму через Велику Цимбалку на Кам'янське городище, вірогідно, можна тим, що за певних (сезонних) умов ускладнювався перетин гирла Білозерського лиману, що відділяло Знамянське (акрополь) від Кам'янського городища, або ж існували інші резони.

Згадана ділянка шляху Каменським подом від с. Дніпровка до городища мала продовження на схід. Це був один тракт, що мав декілька відгалужень. Одна з гілок подом під схилом лівобережного плато йшла в напрямку відомої Високої Могили під с. Балки, де виходила на плато і, обходячи верхів'я Білозерської балки, просуvalась в бік Молочної і далі на Донецьке пасмо, де зафіксовано давні копальні⁵.

Інша гілка просуvalась вздовж Дніпровсько — Білозирського вододілу в напрямку ур. Носаки — групи Гайманової Могили, а потім перетинала Відножену балку повз Казенну Могили. Останній курган дещо відхилився на південь трасу нашого гіпотетичного шляху, вірогідно, в напрямку берегів Меотіди.

Взаємозв'язок курганів та давньої мережі шляхів зовсім не випадковий. Тема дороги невіддільна від уявлень про віддаленість взагалі та області смерті зокрема. Фольклорні мотиви так чи інакше будуються навколо ключового уявлення про шлях. Аналогічним чином в них поміщають область смерті десь за морем, за горою, за лісом, в тридев'ятому царстві, яке перегукується зі скіфським Герросом, до якого також лежить останній шлях померлого героя [Белозер, 1987, с. 18—20].

З іншого боку, пов'язаність великих насипів курганів із шляхами мала і практичний зиск. В одноманітному степовому пейзажі насипи курганів виступали чудовими орієнтирами. Не даремно серед назв курганів часто зустрічається Маячна могила. Шлях виступає як складова чи доповнення до кургану в підсвідомій організації простору. Припущення про взаємозв'язок курганів з давніми шляхами виголошувались давно та багаторазово. Трохи більше ста років тому назад, коли степи були ще цілиніми та існувала мережа шляхів, які виникли за доби бронзи, взаємозв'язок курганів-орієнтирів та шляхів був явним. Якщо рухатись Транскіфським шляхом з півдня, то, починаючи від Огузу, всі кургани знаходились в естафетній видимості, тобто з вершини одного кургану можна було спостерігати наступний, а з нього третій

1. Першопокровський курган розкопано в 1897 р. директором Керченського музею Карлом Думбергом. Історію розкопок цього кургану та огляд речей з нього здійснив К.Б. Фірсов [Фірсов, 2005, с. 305—315].

2. Рясні Могили на карті.

3. Цей ланцюг курганів знищила нова забудова села Балки, після відселення його мешканців із зони затоплення Каховського водосховища. Збереглася західна частина цієї гігантської групи, що закінчувалась відомою тепер Високою Могилою, яка на трьохверстці показана над селом Єлизаветівка.

4. Зараз це територія порту м. Дніпрорудне.

5. Останнім часом почала домінувати теза про те, що скіфи не використовували Донецькі копальні [Косиков, 1994, с. 46]. У це важко повірити, зважаючи на усну інформацію М.М. Чередниченка, який на початку 1980-х рр. об'їхав місця давніх родовищ Донецького кряжу та зустрічав уламки грецьких амфор у відвалах архаїчних шахт.

і так далі. Цей візуальний зв'язок підтверджує опис краєвиду, що відкривався з Чортомлика, що його наводить І.Є. Забелін: «К югу (від Чортомлику) виднеются плавни, т. е. пойменные Днепровские леса, а за ними дальше на горизонте возвышается урочище «Мамаева гора» значительная, хотя и пологая...» [ДГС, 1872, с. 74].

Ми не знаємо для лівобережжя опису перехрестя подібного до місцевості «Екзампей» або Священні шляхи, яку двічі згадує Геродот [Herod. IV, 52, 81]. Більшість дослідників вважає її як культовим центром Скіфії, так і важливим перехрестям торгових шляхів [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 280—281]. Фуکیدід повідомляє про місцевість «Дев'ять шляхів» в південній Фракії [I, 100; IV, 102], що своєю сакральною назвою нагадує місцевість «Екзампей» в Скіфії.

Розгляд природних принад регіону певною мірою пояснює, чому саме в цій частині Дніпра, а не в іншому місці сконцентровано найбільші та найбагатші скіфські кургани. Але головним центром тяжіння виступав мис південно-західної частини Великого Лугу, яку запоріжці називали «Микитиним перевозом» або «Микитиною заставою» [Яворницький, 1990, с. 69, 115]. Тут течія Дніпра створювала зручні броди-перекати, які з протилежних берегів були увінчані поселенськими структурами — Капулівським та Каменським городищами. Шлях через Микитин Ріг (сучасний Нікополь), яким користувались чумаки, а ми впевнені, що раніше і скіфи [Болтрик, 1990, с. 38—39], був найкоротшою та найзручнішою дорогою з Середнього Подніпров'я до Криму. Значення цієї переправи у всі часи було настільки важливим, що коли татари заволоділи лівобережним степом в XIII ст., то поставили тут укріплення, а на початку XVIII ст. на цьому місці росіяни збудували військове містечко Кам'яний Затон [Яворницький, 1991, т. 3, с. 242—243]. Укріплення, власне, знаходилося на території Каменського городища і ця обставина ще раз підкреслює значення місця, яке займало городище на важливому перехресті торгових шляхів. А з кінця V ст. до н. е. на правому березі Дніпра, навпроти Каменського городища, існували Бистрицьке селище та Капулівське городище¹ [Граков, 1954, с. 155, 157; Болтрик, 2004]. На шляхах, що вели від них в різні боки, будувались найбільш вагомні поховальні комплекси, які і презентують Золотий пояс Скіфії. Так, його правобережне крило представляють: Чортомлик та його курганне оточення, Олександрополь,

Товста Могила, Краснокутський та Геремесів кургани, групи курганів Маріївка, Біленьке, Верхньотарасівка, Нікополь, Кут та ін.; а лівобережне крило репрезентують вже згадані кургани Мамай Гори, Солоха, Лемешеві Могили, Рогачицьке курганне поле, Цимбалка, Орел, Чмирева Могила, кургани в ур. Носаки, Гайманова, Плоска, Казенна могили, кургани біля м. Дніпрорудне та с. Златопіль.

На завершення зазначу, що, крім головного ядра скіфської держави на Дніпрі, в кінці IV ст. до н. е. в центрі степу на лівому березі Сірогозької балки, в місці перетину Пантикапейського та Херсонеського (Муравського в середньовіччі) шляхів, утворився сакральний осередок. Цей осередок був позначений скупченням скіфських курганів, серед яких в північно-східному секторі перехрестя домінував гігантський насип Огузу, а в протилежному від нього південно-західному секторі — Діїв курган.

Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могили скифского времени Мамай-Гора // *Peregerinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski Dedicatae*. — Kraków, 2012. — С. 485—490.

Белозер В.П. О сущности скифского Герроса // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Всесоюзного семинара, посвящ. пам. А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. I. — С. 18—20.

Бессонова С.С. Транспортные средства // *Археология Украинской ССР*. — К., 1986. — Т. 2. — С. 150—151.

Бессонова С.С., Полтавець В.І. Шляхи сполучення в басейні Тясмину на початку доби заліза // *Старожитності раннього залізного віку*. — К., 2015. — С. 21—37 (АДІУ. — Вип. 2 (15)).

Бокий Н.М., Горбул Г.П., Отрощенко В.В. Киммерийское захоронение на Кировоградщине // *СА*. — 1991. — № 1. — С. 178—183.

Болтрик Ю.В. Об одном из вероятных торговых трактов Скифии // *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. конф.* — К., 1981. — С. 59—60.

Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра) // *СА*. — 1990. — № 4. — С. 30—44.

Болтрик Ю.В. Шляхи сполучення Скіфії—України // *Воєнна історія*. — 2003. — № 1. — С. 45—56.

Болтрик Ю.В. Місце Капулівських пам'яток в просторовій структурі Скіфії // *Від Киммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології*. — К., 2004. — С. 17—20.

Болтрик Ю.В. Потаенные сооружения скифов // *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок: Материалы междунар. науч. конф.* — СПб., 2007. — Ч. 2. — С. 250—257.

Болтрик Ю.В. Культіві споруди степової Скіфії // *Магістеріум*. — 2007а. — № 27 — С. 47—57.

Болтрик Ю.В., Отрощенко В.В., Савовський І.П., Шеланов С.М. Работы скифского отряда Запорожской экспедиции // *АО 1975 г.* — М., 1976. — С. 307.

Болтрик Ю.В. Фиалко Е.Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*. — Запоріжжя, 2007. — Т. XIV. — С. 51—93.

1. Явище, коли на обох берегах при бродах виникають поселенські структури, було досить поширене як в стародавній Європі [Петров, 1968, с. 107], так і в інших континентах. Така просторова закономірність притаманна і скупченням поселень та городищ скіфської доби Середнього Придніпров'я.

- Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Скифские курганы на р. Тащенак в Северо-Западном Приазовье // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2010. — Вип. 10. — С. 220—256.
- Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Курганы среднего течения р. Тащенак (по материалам раскопок Приазовской экспедиции ИА НАНУ) // *Stratum plus*. — 2011. — № 3. — С. 127—174.
- Боплан Г. Опис України. — Львів, 1990. — 114 с.
- Букейхан А.Н. Казаки Адаевского уезда // Казаки: Антропологические очерки. — Л., 1927. — С. 60—82.
- Виноградов Ю.А. Природный фактор в развитии Боспора в скифскую эпоху (VI—IV вв. до н. э.) (Некоторые аспекты изучения) // ВДИ. — М., 1996. — № 3. — С. 77—88.
- Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М., 1954. — 237 с. (МИА. — № 36).
- ДГС. Древности Геродотовой Скифии. — СПб., 1872. — Т. 2. — 118 с.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982. — 455 с.
- Евдокимов Г.Л., Данилко Н.М. Погребения скифской знати на Херсонщине (к вопросу о раскопках Н.И. Веселовского в 1916 г.) // Музейні читання. — К., 1996. — С. 38—40.
- Жуковский С.Я. О некоторых чертах карста Нижнего Днепра // Вестн. МГУ. Серия IV, геология. — 1960. — С. 60—67.
- Золотун В.П. Развитие почв юга Украины за последние 50—45 веков: Автореферат дис. ... д-ра с.-х. наук. — К., 1974. — 74 с.
- Золотун В. П., Кухтеева К. М. Палеопочвы и уточнение датировки курганов эпохи энеолита-бронзы в степях Украины // СА. — 1986. — № 1. — С. 54—64.
- Излев Н.П., Излев М.Н. Переправы и мосты кочевников // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 1. — С. 30—35.
- Излев М.М. Природне середовище Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в добу античності: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 23 с.
- Измайльский А.А. Как высохла наша степь. Предварительное сообщение о результатах исследовании влажности почвы в Полтавской губернии в 1886—1893 гг. — М.; Л., 1937. — 76 с.
- Ковда В.А. Основы учения о почвах. — М., 1973. — Т. 2. — 370 с.
- Колтухов С.Г. Скифы Северо-западного Крыма в VII—IV вв. до н. э. (погребальные памятники) // Археологический альманах. — Донецк, 2012. — № 27. — 266 с.
- Косиков В.А. Производство бронзовых художественных изделий в Скифии в VII—IV вв. до н. э. — Донецк, 1994. — 209 с.
- Крюков Н. Военные сообщения (Переправы и обыкновенные дороги). — СПб., 1909. — 320 с.
- Кудряшов К.В. Половецкая степь. — М., 1948. — 120 с.
- Кузнецова Т.М., Кузнецов С.В. Курганы скифского времени у пос. Днепрорудный и Большая Белозерка (краткий очерк) // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского. — М., 2005. — С. 317—332.
- Лагодовская Е.Ф., Сыманович Э.А. Скифский могильник у с. Михайловка на Нижнем Днепре // Скифские древности. — К., 1973. — С. 235—242.
- Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — Київ, 1962. — 248 с.
- Максимович Н.И. Днепр и его притоки. — К., 1901. — 601 с.
- Маринич О.М., Ланько А.І., Щербань М.І., Шищенко П.Г. Фізична географія Української РСР. — К., 1982. — 206 с.
- Никитин В.Н. Поды Причерноморской низменности, их генезис и освоение // Вестн. ХГУ. — 1967. — № 25: Серия геология—география, вып. 2. — С. 80—82.
- Орлов П.П., Хижняк А.А. Острова в Каховском водохранилище // Известия Мелитопольского отдела Географического общества СССР и Запорожского областного отделения Общества охраны природы СССР. — Днепропетровск, 1965. — С. 137—141.
- Отрощенко В.В. Парадный меч из кургана у с. Великая Белозерка // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 121—126.
- Отрощенко В.В. Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 117—152.
- Отрощенко В.В., Болтрик Ю.В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Матеріали по хронології археологічних пам'яток України. — К., 1982. — С. 38—46.
- Павлович В. Екатеринославская губерния. — СПб., 1862. — 467 с.
- Пачоский И.К. Описание растительности Херсонской губернии // Матеріали по исследованию почв и грунтов Херсонской губернии. — 1915. — Ч. 1: Леса, вып. 3. — 336 с.
- Петров В.П. Скифы: Мова і етнос. — К., 1968. — 149 с.
- Плешивенко А.Г. Капуловский скифский комплекс // Скифы Северного Причерноморья VII—IV вв. до н. э. — М., 1999. — С. 118—121.
- Плешивенко А.Г. Датировка Капуловских памятников скифского времени по амфорным клеймам // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н. Гракова). — Запорожье, 1999а. — С. 204—206.
- Полін С.В. Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 24—34.
- Полін С.В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине. — К., 2014. — 776 с.
- Рассамакин Ю.Я. Скифские памятники верховья р. Молочной // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 90-летию Б.Н. Гракова): I Граковские чтения. — Запорожье, 1989. — С. 129—131.
- Рассамакин Ю.Я. О некоторых особенностях скифского погребального обряда Днепро-Молочанского междуречья // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. конф., посвящ. пам. А.И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 82—83.
- Ратнер І.Д. Довідник з археології України. Херсонська область. — К., 1984. — 104 с.
- Рогов Е.Я. О месте производства феодосийских и херсонесских серег роскошного стиля в Северном Причерноморье в VI в. до н. э. // Боспорский феномен. Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства: Матеріали міжнародної наукової конференції. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 66—73.
- Ромашко В.А. Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья степи и лесостепи Левобережной Украины на рубеже II—I тыс. до н. э. // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1986. — С. 120—136.

Смекалова Т.Н. Курганы в ландшафте Северного Причерноморья. I. Предгорный Крым // БИ. — Симферополь; Керчь, 2009. — Вып. XXI. — С.42—119.

Спутник по Днепру и его притокам (историко-археологический очерк Приднепровского бассейна). — К., 1910. — 144 с.

Стрижак О.С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. — К., 1967. — 126 с.

Тортика А.А. Преодоление водных преград кочевыми народами Евразии I—II тыс. н. э.: опыт систематизации // Вісн. ХДУ. Серія: Історія. — Харків, 1983. — Вип. 31. — С. 32—44.

Тубольцев О.В. Следы сухопутных торговых путей позднего средневековья (по материалам Запорожской области) // Заповідна Хотиця. — Запоріжжя, 2011. — С. 59—65.

Фатеев О.В. Синопский импорт на Капуловском городище // ССПК. — Запоріжжя, 2002. — Т. X. — С. 173—193.

Фатеев О.В. Находки амфорных клейм в Нижнем Поднепровье // ССПК. — Запоріжжя, 2004. — Т. XI. — С. 255—261.

Фатеев О.В. Амфоры и клейма Гераклеи Понтийской из Капуловки // ССПК. — Запоріжжя, 2009. — Т. XV. — С. 284—303.

Федосеев Н.Ф. Переправа через Боспор Киммерийский // ВДИ. — 1997. — № 4. — С. 100—110.

Фирсов К.Б. Большой курган скифского времени у с. Покровка Таврической губернии (1897 г.) // Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологических источников. — СПб., 2005. — С. 305—315.

Флоровский А.М. Оскорники и вербняки Нижнеднепровский плавней, повышение их производительности и водоохранных свойств. — [б. и.], 1950. — 11 с.

Хлоева Е.В. Гидрографическая и гидрологическая характеристика бассейна р. Белозерки // Сборник работ Киевской гидрометеорологической обсерватории. — К., 1962. — Вып. 2. — С. 88—102.

Храпунов И.Н. Этническая история Крыма в раннем железном веке. — Симферополь; Керчь. — 2004. — 239 с. (БИ. — Вып. VI).

Черненко Е.В. Скифо-персидская война. — К., 1984. — 117 с.

Чернопицкий М.П. Курганная группа как архитектурный ансамбль. (Опыт композиционно-художественного подхода) // Скифо-сибирское культурно-историческое единство: Материалы I Всесоюз. археол. конф. — Кемерово, 1980. — С. 176—186.

Шаповалов Г.И. Корабли веры. Судостроительство в духовной жизни Украины. — Запорожье, 1997. — 154 с.

Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 336—352.

Швец Г.И. Многовековая изменчивость стока Днепра. — Л., 1978. — 82 с.

Шмидт А.И. Херсонская губерния. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. — СПб., 1863. — Ч. 2. — 1237 с.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — 592 с.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — К., 1991. — Т. 3. — 560 с.

Falz-Fein Fr. Der Tarpan oder das zentralasiatische Wildpferd (Equus Przewalskii Poljak) // Natur und Haus. — 1900. — Jahrg. IX, H. 9. — S. 101—104.

Shcegllov A.N, Katz V.I. A Fourth-Century B.C. Royal Kurgan in Crimea // Metropolitan Museum Journal. — 1991. — No. 26. — P. 97—122.

Ю. В. Болтрик

ВОСТОЧНОЕ КРЫЛО КУРГАНОВ ЗОЛОТОГО ПОЯСА СКИФИИ (географический аспект)

Статья посвящена проблеме размещения курганов царей скифов и их ближайшего окружения (V—IV вв. до н. э.) в степном пространстве Днепро-Молочанского междуречья. Обзор географических условий региона позволяет сделать вывод о прямой зависимости расположения социально значимых курганов от тучных почв под ними. Иными словами, курганы социальной элиты сооружались в зоне лучших пастбищ этого региона. Кроме того, они привязаны к древним путям, перекресткам и местам переправ. Давние дороги проходили степными водоразделами, на которых возводили большинство курганов. Кроме того, скифские курганы возводили на возвышенных местах в 2—10 км от увлажненных зон (речных пойм, степных балок и т. п.). Связь курганов и древних дорог обусловлена еще и необходимостью доставки из влажных низин блоков дерна, из которых строили насыпи курганов. Рассматриваются важные степные перекрестки древности, у которых возвели известные курганы Огуз, Козел, Мордвиновские курганы. Большие курганы подчеркивали значение древних торговых путей, которые соединяли центры эллинской цивилизации на Крымском побережье Черного моря и средоточия оседлости в Лесостепи Среднего Днепра.

Ключевые слова: курганы, поды, плавни, переправы, скифы, дороги.

Yu. V. Boltryk

EASTERN PART OF THE KURHANS FROM THE GOLDEN BELT OF SCYTHIA (geographical aspect)

The article deals with territorial distribution of kurhans of the Scythians kings' and their closest entourage (V—IV centuries BC.) in the steppe area between the rivers Dniro and Molochansk. The review of geographical conditions of the region leads to the conclusion regarding a direct relation of the location of socially significant kurhans and a rich soil underneath. In other words, the kurhans of the social elite were erected in the area of the best pastures of the region. Besides, they depend on the ancient paths, intersections and the places of water crossings. The ancient roads passed close to the steppe watershed, where the majority of kurhans were constructed. In addition, Scythian burial mounds were erected in the high places in the 2—10 km away from wetlands (floodplains, steppe ravines etc.). The connection between kurhans and ancient roads were also caused by the need to deliver the sod blocks from the humid lowlands. The sod were used for the construction of the mound of a kurhan. We regard important steppe crossroads of antiquity, near which the famous kurhans Oguz, Kozel and Mordvinovskyy were constructed. Large kurhans emphasized the significance of ancient trade routes that connected the center of Hellenic civilization on the Crimean Black Sea coast to the centres of settlement in the forest-steppe of the Middle Dniro region.

Keywords: burial mounds, marshes, crossing, Scythians, roads.

Одержано 2.11.2015

К ВОПРОСУ О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ СКИФОВ И ТАВРОВ В VII—IV вв. до н. э.

Статья посвящена актуальному вопросу истории Крыма эпохи раннего железа — взаимоотношениям пришлых кочевых скифов с местными племенами Предгорного и Горного Крыма — таврами. Ряд принципиальных положений статьи опирается на новые яркие материалы, обнаруженные в последние годы на полуострове.

Ключевые слова: Крым, скифы, тавры, скифский период, взаимоотношения.

Тема взаимоотношения скифов с автохтонными племенами Крымского полуострова в начале раннего железного века традиционно привлекала внимание исследователей, хотя, похоже, в меньшей степени, чем контакты пришлых эллинов с местным населением.

Наличие на относительно небольшой и ограниченной территории трех различных географических зон — степной, предгорной и горной (рис. 1) обусловило своеобразие данного региона, отразившееся на его обитателях — как пришлых, так и аборигенных. Уже самым обстоятельством близкого соседства указанных экологических ниш кочевые степные племена скифов и автохтонные крымские горцы были обречены на частые контакты, основным регионом разворачивания которых являлась пограничная зона Крымского Предгорья, включающая в себя Внешнюю и Внутреннюю гряды Крымских гор, а также межгрядные понижения, особенно хорошо выраженные между Внутренней и Главной горной грядами [Колтухов, 2014, с. 122—125].

В конце эпохи поздней бронзы — раннем железном веке Крымское Предгорье и Горный Крым были заселены племенами кизил-кобин-

ской культуры¹, которую большинство специалистов, на наш взгляд, правомерно связывают с таврами (напр.: [Троицкая, 1954, с. 6; Колотухин, 1985, с. 43—45; 1996, с. 79; Щеглов, 1998; Храпунов, 1995, с. 20—21; 2003, с. 3—15; 2004, с. 46; Кравченко, 2008, с. 10—14; 2011, с. 91—108])², хорошо известными по более поздним античным письменным источникам.

Результатом этих контактов стало взаимопроникновение элементов культур, всегда вызывавшее особый интерес исследователей. В культуре тавров это выразилось в заимствовании в определенной степени у скифов основных категорий вооружения и амуниции (стрелы, кинжалы-акинаки, меньше — копья, колчаные застёжки, поясные точильные камни-оселки и пр.), а также некоторых элементов конской упряжи (удила, псалии, круглые уздечные пряжки), обнаруживаемых в погребальных комплексах и на поселениях. Есть мнение, что эти предметы, по всей видимости, и были изготовлены самими скифами (напр.: [Храпунов, 2004, с. 51]). С другой стороны, своеобразие скифских погребальных памятников Предгорного Крыма свидетельствует

1. Существует ряд мнений о времени бытования кизил-кобинской культуры. Наиболее известные из них: IX—IV—III вв. до н. э. [Лесков, 1965, с. 13—132; Ильинская, Тереножкин, 1986, с. 171]; VIII—IV — начало III в. до н. э. [Щеглов, 1988, с. 70—71; 1998, с. 69]; IX—II вв. до н. э. [Колотухин, 1996, с. 50—60, 88]; XII — первая треть III вв. до н. э. [Сенаторов, 2002, с. 15—19], вторая половина XI — IV вв. до н. э. [Кравченко, 2008, с. 10—14; 2011, с. 108].

2. Впрочем, есть и иные мнения, например, о принадлежности кизил-кобинской культуры Крымского Предгорья киммерийцам [Щепинский, 1966, с. 65; 1977, с. 32—38]. Критика этой гипотезы см.: [Колотухин, 1996, с. 16—19].

о существенном влиянии на скифскую культуру местного этнического элемента. Уже на ранних этапах целенаправленного изучения скифских памятников данного региона исследователи отмечали их связь с кизил-кобинской культурой [Троицкая, 1954, с. 5—6, 1957, с. 229; 1957а, с. 189—190; Лесков, 1965, с. 12]. Основываясь на исследованиях погребений Предгорного Крыма, В.С. Ольховский пришел к выводу о существовании здесь уже с VI в. до н. э. смешанного скифо-аборигенного этноса [Ольховский, 1990, с. 33]. Памятники его характеризует, помимо классической скифской триады, лепная лощенная орнаментированная керамика, свойственная определенному этапу развития кизил-кобинской культуры, а также специфические погребальные сооружения — каменные «ящики» и склепы [Ольховский, 1982, с. 76].

Задача настоящей статьи — в свете новых данных о находках скифских артефактов, прежде всего предметов вооружения, на территории Предгорного и Горного Крыма, актуализировать вопрос о характере взаимоотношений скифов и автохтонного (таврского) населения Крыма в VII—IV вв. до н. э. Такой подход предполагает рассмотрение нескольких взаимосвязанных тем:

- начало контактов пришлого скифского населения с автохтонными горцами;
- продолжительность этих контактов, а также изменение их географической линии на протяжении рассматриваемого периода;
- характер контактов и их результаты.

При исследовании данных тем мы будем опираться на анализ находок, сделанных в Крыму на протяжении 2006—2013 гг. и составляющих в настоящее время отдельную Крымскую коллекцию Археологического музея ИА НАН Украины, все предметы которой ныне опубликованы [Скорый, Зимовец, 2014]. Несмотря на случайный характер находок, большинство из них паспортизировано и привязано к местности. А учитывая их массовый характер (коллекция насчитывает 404 предмета), можно говорить о выявлении неких закономерностей, связанных с распространением скифского вооружения и предметов конской упряжи на определенных локальных территориях Крыма. Естественно, анализ данных предметов становится результативным лишь на фоне той источниковой базы (относительно погребальных памятников, поселенческих структур, письменных источников), которая наработана более чем за 150-летнюю историю археологического изучения полуострова. В связи с этим, предметы из Крымской коллекции будут привлекаться нами как дополнительный, но важный материал, позволяющий уточнить, дополнить либо скорректировать ряд устоявшихся и до последнего времени считавшихся обоснованными допущений относительно скифского присутствия в Предгорном и Горном Крыму, а также характера взаимоотношений скифов с аборигенным

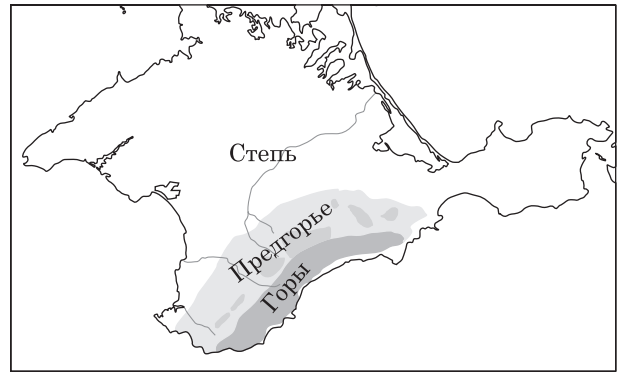

Рис. 1. Географические зоны Крымского полуострова

населением — таврами. При этом, безусловно, такие уточнения, дополнения и корректировки не претендуют на исчерпывающий характер.

НАЧАЛО КОНТАКТОВ ПРИШЛОГО СКИФСКОГО НАСЕЛЕНИЯ С АВТОХТОННЫМИ ГОРЦАМИ

В археологии, в последнее время, сложилось относительное единство взглядов по вопросу о времени начала проникновения скифского населения на Крымский полуостров. Хорошо датированные по южно-ионийской расписной керамике (ойнохойям) погребальные комплексы из могилы № 83 кургана на Темир-Горе (близ Керчи, Восточный Крым) [Яковенко, 1972; Алексеев, 2003, с. 295; Вахтина, 2004, с. 209] и погребения № 1 кургана № 11 у с. Филатовка (Присивашье, Северный Крым) [Корпусова, 1980] позволяли определить в качестве такового вторую половину — третью четверть VII в. до н. э. Более дискуссионным является вопрос о характере этого проникновения и его географии. Было ли оно массовым, или речь идет лишь о небольших мобильных отрядах кочевников? Можно ли говорить об относительно быстром покорении всей территории полуострова скифами или, скорее, о постепенной его колонизации? Для ответа на эти вопросы важное значение имеет исследование проникновения скифов в предгорные и горные районы Крыма. Ведь именно эти территории были своеобразным «последним рубежом» для скифов на полуострове, и именно здесь они столкнулись с автохтонными племенами, издревле населявшими данные районы и имевшими свою культуру и хозяйственный уклад.

Т.Н. Троицкая в 1950-х гг., на основе анализа материалов курганов Предгорного Крыма, пришла к выводу о появлении скифов в этом районе не ранее середины или даже конца VI в. до н. э. и о начале массового их проникновения — не ранее начала V в. до н. э. [Троицкая, 1954, с. 6, 39; 1957, с. 229]. По ее мнению, подавляющее большинство подкурганных захоронений конца VII — VI вв. до н. э. принадлежит местному, кизил-кобинскому населению и лишь в неко-

торых из них со второй половины VI в. до н. э. начинает проследиваться скифское влияние (в первую очередь, предметы вооружения, а также изменение позы и ориентировки погребенных). Основанием для таких выводов стала специфика положения покойников (скорченность, неустойчивость ориентировки костяков), устройства могил (засыпка камнем, выкладывание дна галькой), а также сопроводительного инвентаря (лощенная керамика с резным геометрическим орнаментом). Все это, по мнению Т.Н. Троицкой, было характерно для местного населения кизил-кобинской культуры, а некоторые элементы (устройство могил) прослеживаются еще с эпохи бронзы [Троицкая, 1957, с. 224—228].

По мнению А.М. Лескова, 20 погребений из курганов Крымской Степи и Предгорья можно отнести к VI в. до н. э. Эти погребения действительно значительно отличаются от погребений кочевых скифов Степного Северного Причерноморья, что явилось результатом влияния таврской культуры. Если погребальный обряд был в основном скифским, то устройство могил и погребальный инвентарь испытали значительное влияние таврской культуры. При этом А.М. Лесков полемизирует с Т.Н. Троицкой, считавшей большинство погребений раннескифского времени (в частности, погребения, открытые в 1950-х гг. в районе строительства Симферопольского водохранилища в долине р. Салгир) таврскими, а также пересматривает свою более раннюю точку зрения [Лесков, 1965, с. 174]. Анализ погребений VI в. до н. э. приводит А.М. Лескова к выводу о том, что они явились результатом взаимодействия двух культур — скифской и таврской [Лесков, 1965, с. 174].

Противоположная точка зрения на характер присутствия скифов в Крымском Предгорье была высказана Х.И. Крис. По ее представлениям, во второй половине VII в. до н. э. скифы не только появляются в Предгорье Крыма, но и уже составляют значительную группу населения [Крис, 1976, с. 245]. К раннескифскому времени (вторая половина VII — начало VI вв. до н. э.) можно отнести около 50 впускных погребений, характеризующихся труположением на спине и западной ориентировкой. Что касается лощенной керамики с резным геометрическим орнаментом, встреченной во многих из этих погребений, то она никак генетически не связана с ранней кизил-кобинской посудой. Новый способ орнаментации, который появляется в Предгорном Крыму в середине VII в. до н. э., проявляет сходство с керамикой Северного Причерноморья, Северного Кавказа, частично Лесостепи (жаботинские памятники), а потому может быть связан с пришлым скифским населением [Крис, 1976, с. 241]. То есть, как полагала Х.И. Крис, не скифы заимствовали кизил-кобинскую керамику, а наоборот, кизил-кобинцы переняли у пришлых скифов новый керамический комплекс.

Похоже, что близок был к этой точке зрения и В.А. Колотухин, отмечавший появление в местной кизил-кобинской среде лепной лощенной посуды с врезным геометрическим орнаментом со второй половины VII в. до н. э. и — как, впрочем, и многие исследователи до него — ее близость с посудой Лесостепного Поднепровья [Колотухин, 1996, с. 80]. Правда, при этом кочевые скифы не назывались «передаточным звеном» подобной посуды в кизил-кобинскую (таврскую) среду, хотя распространение указанной посуды, по В.А. Колотухину, вполне синхронно с появлением в кизил-кобинской среде предметов скифского вооружения и конской упряжи [Колотухин, 1996, с. 80]. Между тем, в свете современных штудий в области кизил-кобинской культуры, вполне складывается впечатление, что появление лощенной столовой посуды, украшенной геометрическим орнаментом, в среде кизил-кобинских (таврских) племен произошло в более раннее время — по крайней мере, с VIII в. до н. э. — на втором этапе развития кизил-кобинской культуры по С.Н. Сенаторову [Сенаторов, 2002, с. 16] или первой фазе Таврского периода (ТП-1) по периодизации Э.А. Кравченко [Кравченко, 2008, с. 11—12; 2011, с. 95].

По мнению В.С. Ольховского, проникновение скифов в Крымское Предгорье и установление контактов с кизил-кобинцами следует относить ко времени не позднее первой половины VI в. до н. э. Небольшое количество погребений, датируемых этим периодом, говорит о том, что кочевники появлялись в Предгорье периодически, возможно, для сбора дани. И лишь в V в. до н. э. процесс подчинения и ассимиляции местного населения скифами приобретает массовый характер. Хотя начало процесса смешения культур можно отнести еще к VII в. до н. э. [Ольховский, 1982, с. 76; 1991, с. 91, 93]. Анализ специфики погребального обряда, при котором использовалась лощенная керамика, позволил ряду исследователей (А.А. Масленников, А.Н. Щеглов, В.Н. Корпусова, Р.С. Орлов) фактически признать наличие в Крыму «третьей культуры», отличной как от классической скифской, так и от мегалитической таврской [Масленников, 1976, с. 19—22; 1980, с. 15—16¹; Корпусова, Орлов, 1978, с. 75]. В целом же, накопленный к началу 1980-х гг. археологический материал дал основания В.С. Ольховскому дифференцировать четыре культурные общности на территории Крыма, относящиеся к раннескифскому времени. Наряду с ярко выраженными, обладающими четкой идентичностью степной (скифской) и «мегалитической» (таврской) культурами, он выделил две культуры, получившие распространение в

1. А.А. Масленников при этом соотносил погребения VI—V вв. до н. э. в каменных ящиках с предметами скифского вооружения на Керченском полуострове не с таврами, вступившими в тесные контакты со скифами, а с потомками киммерийцев [Масленников, 1980, с. 15—16].

Предгорном Крыму. Одна из них, кизил-кобинская, демонстрирует родство с таврами но, вместе с тем, по мнению исследователя, в ней присутствует еще один культурный элемент, возможно, киммерийский. Вторая является результатом взаимной инфильтрации скифов и тавров [Ольховский, 1982, с. 76]. Ярким примером проникновения кизил-кобинцев-тавров в скифскую среду, по мнению В.С. Ольховского, является парное захоронение второй половины VI в. до н. э. в кургане № 5 у с. Колоски к северу от Евпатории. В нем погребение мужчины, вытянутое на спине, с инвентарем в виде скифских стрел, сопровождалось женским захоронением, совершенным на левом боку, с подогнутыми ногами, в сопровождении нескольких украшений и сосуда кизил-кобинского типа [Ольховский, 1982, с. 2—63, рис. 1, в]. Однако позже А.Н. Щеглов поставил под сомнение существование в Крыму упомянутых «четырех» культур варварского населения, заметив, что для указанной территории, по большому счету, можно говорить лишь о трех культурных массивах — греческих образованиях, скифской степной культуре и культуре памятников кизил-кобинского типа [Щеглов, 1988, с. 70].

Как считает И.Н. Храпунов, процесс тесного взаимодействия скифов и тавров (носителей кизил-кобинской культуры) происходил на границе Крымской Степи и Предгорья в VI—IV вв. до н. э., что подтверждается появлением на этой территории ряда подкурганных погребений, сочетающих черты скифского и таврского погребального обряда [Храпунов, 1995, с. 22]. Продвижение скифов в Предгорье, на территорию тавров, в том числе по долине р. Салгир, по мнению этого исследователя, произошло в VI в. до н. э. [Храпунов, 2003, с. 14; 2004, с. 52, 68].

Учитывая группу погребальных памятников Крымского Предгорья, известных еще с 1950-х гг. (упомянутые курганы долины р. Салгир), впоследствии дополненную материалами новых раскопок в Горном Крыму, содержащих захоронения покойников в вытянутом положении или с элементами слабой скорченности, сопровождаемых керамикой кизил-кобинского типа, С.Г. Колтухов определил их хронологические рамки в пределах VII—VI или VI вв. до н. э. [Колтухов, 1999]. Исследователь отнес их тогда к наиболее ранним памятникам выделенной В.С. Ольховским скифо-кизил-кобинской группы «КК» [Ольховский 1991, с. 86]. Как полагает С.Г. Колтухов, в круг подобных погребальных памятников входят и некоторые подкурганные захоронения Туотайского (Новокленовского) могильника, исследованного А.А. Щепинским в 1969 г. К сожалению, материалы этих раскопок остались не введенными в научный оборот [Колтухов, 2014, с. 141]. В любом случае, С.Г. Колтухов, вероятно, прав, указывая, что этнокультурная принадлежность этих захоронений не ясна: одни авторы видят в них скифские погребения, другие — могилы лиц смешанного скифо-кизил-кобинского населения.

Наконец, не следует забывать и версию А.А. Щепинского. Еще в 1960-х гг. он высказал мысль о том, что подкурганные захоронения в долине р. Салгир, да и в целом — в Горном Крыму, с вытянутыми костяками существуют еще с предскифского времени, а с началом скифской эпохи, в VII—VI вв. до н. э., они принадлежали потомкам киммерийцев [Щепинский, 1962, с. 65]. Похоже, что ныне к ней склоняется и С.Г. Колтухов, указывая, что полностью отождествить эти погребальные памятники с древностями кизил-кобинской культуры не получается [Колтухов, 2014, с. 146]. На наш взгляд, отсутствие в подобных захоронениях предметов типично скифской культуры — в первую очередь вооружения, предметов конской упряжи — не позволяет однозначно видеть в них скифов-степняков.

Таким образом, до настоящего времени нет единства по поводу времени проникновения скифов в Предгорье Крыма. Большая часть исследователей полагает, что это случилось в VI в. до н. э. — в широких рамках всего столетия (А.М. Лесков, И.Н. Храпунов), не позже первой половины VI в. до н. э. (В.С. Ольховский), в середине или даже конце этого века (Т.Н. Троицкая). Однако есть версия и о более раннем приходе скифов в Крымское Предгорье — во второй половине VII — начале VI вв. до н. э. (Х.И. Крис, В.А. Колотухин).

Рассмотрим некоторые материалы, входящие в состав упомянутой выше Крымской коллекции Археологического музея ИА НАН Украины, которые, как представляется, могут помочь уточнить время начала этого процесса, а также предложить версию о характере взаимоотношений скифов-кочевников с аборигенами-горцами. Особую ценность при этом имеют артефакты, наиболее характерные для скифского материального комплекса, так сказать, его ядро. Речь идет, в первую очередь, о предметах скифской триады.

В этой связи чрезвычайное значение представляют находки в Крымском Предгорье архаического биметаллического меча, наконечников стрел жаботинского типа и бляхи, выполненной в традициях звериного стиля, украшавшей некогда конскую узду.

В 2012 г., в окрестностях пгт Зуя, между сс. Межгорье—Барабаново, (Белогорский район) был обнаружен биметаллический меч, который, по известным аналогиям, датируется концом VIII — началом VII вв. до н. э. [Скорый, Зимовец, 2014, с. 19¹], или даже концом VIII в. до н. э. У него литая бронзовая рамочная рукоять с массивным почковидным перекрестьем и брусковидным навершием. Клинок железный (или стальной), черенок его ручки заходит между валиками рукояти, плотно подогнан к ним и закреплен обжимом при помощиковки. Сохра-

1. В дальнейшем при описании предметов Крымской коллекции даны ссылки на порядковые номера Каталога [Скорый, Зимовец, 2014].

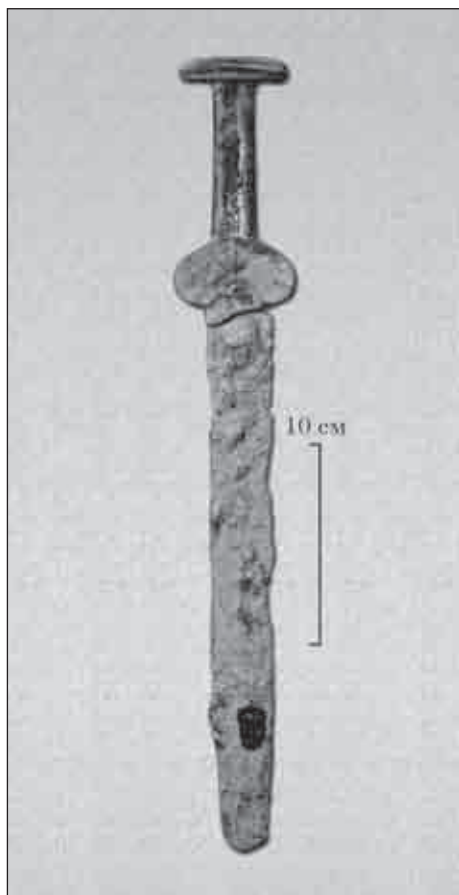

Рис. 2. Биметаллический меч из окрестностей пгт Зуя Белогорского р-на АР Крым, по: [Скорый, Зимовец, 2014, с. 19, № 1]

нившаяся длина оружия — 41,3 см, однако, учитывая обломанное окончание, можно предположить, что общая длина меча составляла не менее 50 см (рис. 2). Оружие принадлежит к категории древнейших биметаллических мечей скифского типа. По справедливому замечанию Б.А. Шрамко, именно у таких мечей сочетаются «новая форма» оформления ручки «со старой технологией изготовления оружия» предскифского времени с бронзовыми или железными «рамочными рукоятями» (рис. 3, 1—4). Более того, крымский экземпляр, как и меч из Тлийского могильника (конец VIII в. до н. э.) на Северном Кавказе (рис. 3, 1), относится к переходным формам древнейших скифских мечей. У таких образцов средняя часть бронзовой рукояти — прямоугольной формы, точно такая же, как у образцов предскифского оружия [Шрамко, 1984, с. 30—31, рис. 4, 1] (рис. 3, 2). На данный момент меч из окрестностей Зуи — наиболее древний артефакт скифского вооружения, найденный не только в Крыму, но и в Северном Причерноморье в целом. Следует сказать, что подобные архаические мечи пока вовсе не известны в Причерноморской Степи. Находка древнейшего меча, по сути, в северных предгорьях Караби-Яйлы свидетельствует о проникновении в этот район скифских воинов уже на рубеже VIII—VII вв. до н. э. или даже в конце

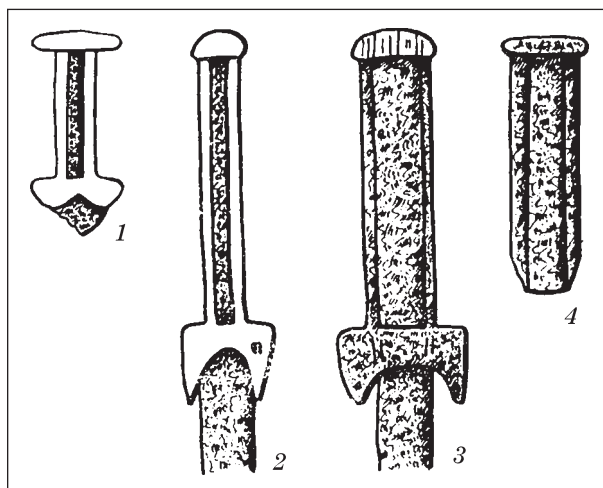

Рис. 3. Клинковое оружие эпохи раннего железа: 1 — рукоять биметаллического меча из Тлийского могильника на Северном Кавказе, по: [Шрамко, 1984, с. 31, рис. 4, 1]; 2—4 — предскифские мечи (Мебельная фабрика в Кисловодске; курган Высокая Могила; Носачев), по: [Шрамко, 1984, с. 27, рис. 2, 6—8]

VIII в. до н. э. Однако единичность и случайный контекст артефакта не позволяют сделать какие-либо более детальные выводы.

Достаточно информативным является ряд находок архаических бронзовых наконечников стрел, происходящих из Судакского района. В Крымской коллекции Музея ИА НАН Украины хранятся 25 экземпляров, обнаруженных между сс. Ворон и Междуречье (№ 62—86). В указанном месте в 2012—2013 гг. с помощью металлодетекторов было найдено более 200 таких наконечников [Скорый, Зимовец, 2014, с. 48]. Все представленные экземпляры — двуплостные, с ромбическими головками и относятся к первой хронологической группе, по А.И. Мелюковой [Мелюкова, 1964, с. 17, табл. I; с. 18, табл. 6, B1, B2, Г1—2] или к наконечникам т. н. жаботинского типа, по В.А. Ильинской [Іллінська, 1973, с. 14, рис. 1] (рис. 4). Время их бытования очерчивается первой половиной — серединой VII в. до н. э. [Полін, 1987, с. 27].

Важной особенностью крымских наконечников является то, что большинство из них имеет загнутое или смятое острие, свидетельствующее о сильнейшем ударе о твердую поверхность (вероятно, о скалы), причем с небольшого расстояния¹. Таким образом, скорее всего, данные на-

1. Бронзовые наконечники ранних типов с деформацией острых окончаний, связанной с их ударами о чрезвычайно твердую поверхность, встречаются на поселениях раннего железного века, в том числе Восточной и Средней Европы. В качестве примеров, можно указать наконечники из Трахтемировского городища [Фіалко, Болтрик, 2003, с. 56, 137, табл. 29, 1—3, 5, 6], из района оборонительной стены Пантикапея [Толстиков, 2015, с. 257, 259, рис. 4, 5, 6], поселения Уч-Баш [Кравченко, 2014, с. 56—57, рис. 12, 6], из района пещеры «Окинек» близ Ржедковице Катовицкого воеводства в Польше [Bukowski, 1977, p. 378, tab. XVI, 9].

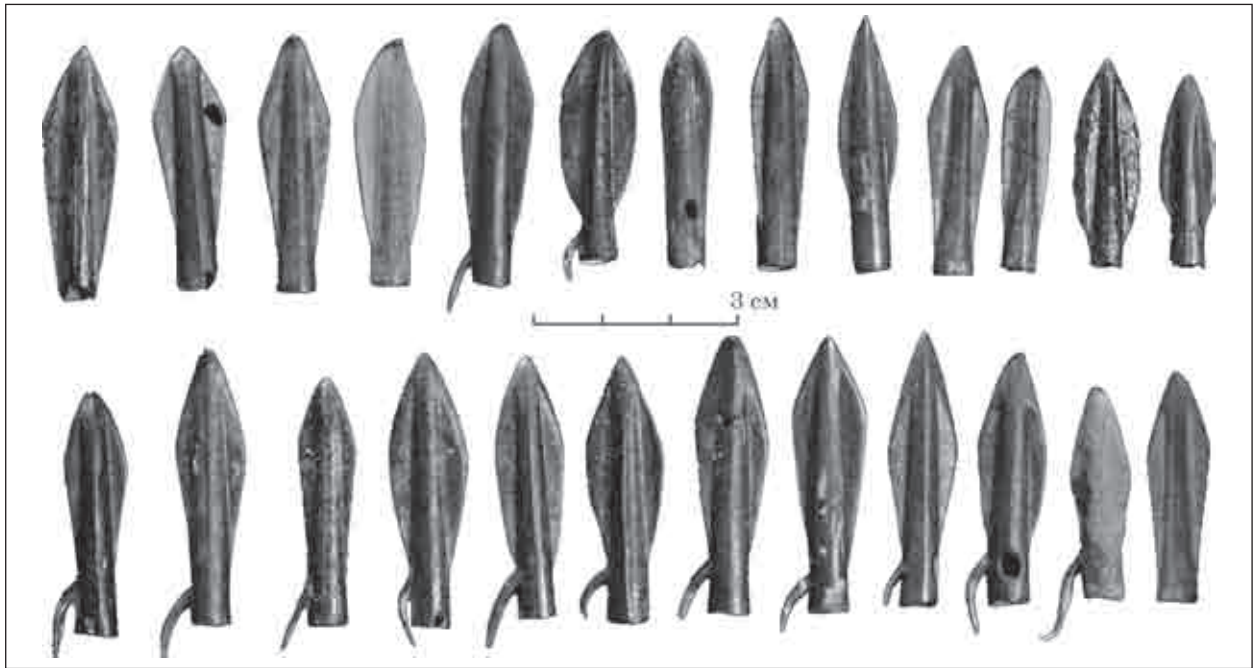

Рис. 4. Бронзовые наконечники стрел жаботинского типа из Судакского р-на АР Крым, по: [Скорый, Зимовец, 2014, с. 46—47, № 43—86]

конечники стрел являются свидетельствами довольно масштабного вооруженного столкновения¹. Поскольку данный район целиком вписывается в традиционную географию распространения племени тавров (ее восточную часть), напрашивается вывод о военном конфликте между наступавшими со стороны степных районов скифами и оборонявшимися горцами.

Было ли это столкновение результатом разовой военной кампании со стороны скифов, или подобные акции носили перманентный характер покажут лишь дальнейшие археологические исследования в крымских горах. Однако, в пользу вывода о перманентном характере военного давления скифов на горцев уже в раннескифский период свидетельствует еще одна находка из Судакского района. Речь идет о двух двулопастных наконечниках жаботинского типа, с ромбической головкой и шипом в основании втулки, с неудаленными литниками на острие, из окрестностей с. Морское (№ 43, 44). Эти экземпляры имеют различные размеры, свидетельствующие об отливке их в разных формах. Данные наконечники-полуфабрикаты одно-

значно указывают на их местное изготовление, а, значит, и на потребность кочевников в постоянном пополнении предметов вооружения.

Бесспорно, интереснейшей находкой, имеющей значение, как для изучаемого вопроса, так и состава репертуара скифского звериного стиля, является бляха — деталь конской упряжи, найденная между пгт Зуя и с. Ароматное Белогорского района. Она выполнена в технике литья в виде горного козла или козы, в лежащей, жертвенной позе, с поджатыми под тулово ногами. Изображение левостороннее, детали отчетливо проработаны. Слегка приподнятая и вытянутая голова животного украшена могучими, реалистично показанными рогами (№ 312) (рис. 5).

Среди бронзовых изделий узды скифского времени именно такие бляхи в Восточной Европе не фиксировались. Данное изображение напоминает козлиную фигурку на костяной шпильке из женского погребения № 1 кургана № 1 группы II близ с. Волошино (г. Комсомольск Полтавской области), относящейся к первой половине VII в. до н. э. Последняя выполнена в традициях передневожосточного [Кулатова, Скорый, Супруненко, 2006, с. 53, рис. 6, с. 57, рис. 10, 2—7] или же центральноазиатского [Канторович, 2015, с. 448—449] искусства (рис. 6, 1). А.Р. Канторович склонен объединять подобные изображения в Волошинско-Чегемский тип полнофигурных изображений горных козлов [Канторович, 2015, с. 448—449].

Интересная особенность данного изображения — наличие в нижней части тулова и частично на шее — еще одной головы явно травоядного животного, оформленной в той

1. О масштабности свидетельствует количество обнаруженных наконечников. Несомненно, скифы, когда им позволяла ситуация, после боя, собирали использованные стрелы, что хорошо подтверждается многократным затачиванием головок у ряда, особенно двулопастных, экземпляров. Поэтому обнаруженные в Судакском районе наконечники, скорее всего, — лишь не найденные в раннескифское время остатки. К слову сказать, раскрашивание древков стрел в яркие цвета (красный, синий, черный) могло служить и для удобства поиска стрел после завершения батальи.

Рис. 5. Бронзовая бляшка с изображением горного козла (козы) из Белогорского р-на АР Крым, по: [Скорый, Р. Зимовец, 2014, с. 101, № 312]

же манере, что и голова козла (козы), но без рогов и с длинными стоячими ушами. Эта голова столь органично вписывается в первое изображение, что его туловище и ноги являются одновременно туловищем и ногами второго животного. Можно предположить, что сюжетно представлен горный козел (или коза) с детенышем (рис. 5). С точки зрения «двухголовости» или многофигурности композиции крымская находка имеет аналогии лишь на двух костяных бляшках из кургана № 2 у с. Жаботин (бассейн р. Тясмин, Днепроовская Правобережная Лесостепь), где представлено по два животных (лосиха с детенышем), выполненные в идентичной манере [Ильинская, 1975, табл. VI, 5, 6] (рис. 6, 2). Дата второго Жаботинского кургана большинством исследователей также определяется в рамках первой половины VII в. до н. э. [Скорый, 2003, с. 38—39] или даже второй половиной VIII в. до н. э. [Kossack, 1987, с. 3; Медведская, 1992, с. 87—89]¹. Понятно, что данный крымский предмет, выполненный в раннескифском зверином стиле, отражающий посредством своеобразного искусства идеологию скифов-кочевников, абсолютно невозможно рассматривать в контексте эстетических и идеологических представлений тех же крымских горцев.

Итак, находки из окрестностей Зуи в Белогорском районе, а также между сс. Ворон и Междуречье в Судакском р-не позволяют предложить новые даты самых ранних проникновений скифов в Предгорные районы Крыма и удревить их до рубежа VIII—VII вв. до н. э. или даже конца VIII в. до н. э. В свете этого становится возможным соответственно удревить и время проникновения скифов в Крым в целом.

Основываясь на датировке известных погребальных памятников раннего железного века, некоторые исследователи были склонны трактовать появление скифов в Крыму как часть «вторичного завоевания» Северного Причерноморья после окончательного поражения в Передней Азии не ранее второй половины VII в. до н. э. [Яковенко, 1982, с. 65; 1985, с. 16—17]. Однако рассмотренный материал дает основания полагать, что и во время «первичного за-

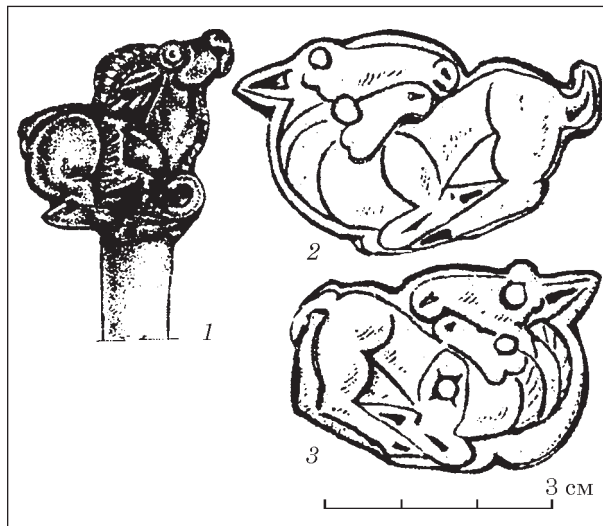

Рис. 6. Изображение животных в архаическом скифском зверином стиле: 1 — костяная булава из кургана № 1 (погребение № 1) группы II у с. Волошино близ г. Комсомольск, по: [Кулатова, Скорый, Супруненко, 2006, с. 53, рис. 6]; 2, 3 — костяные бляхи из кургана № 2 у с. Жаботин, по: [Зуев, 1993, с. 44, рис. 1, 1—2]

воевания» Северного Причерноморья, поздняя фаза которого совпадает по времени с переднеазиатскими походами, передовые мобильные отряды скифских воинов уже присутствовали в Крыму. Это явление вполне укладывается в известную схему волнового, поэтапного продвижения скифов-кочевников на Юг Восточной Европы и, в частности, — в Северное Причерноморье, и хронологически может быть соотносено с первой, азиатской волной [Скорый, 1996, с. 38—39; 2003, с. 73—77, 88—90]. Предполагалось, что основными территориями, на которых закрепились древнейшие кочевники, стали районы южной части Днепроовской Правобережной Лесостепи (бассейн р. Тясмин) и степи и предгорья Северного Кавказа, где зафиксировано определенное, хотя и небольшое число древнейших погребений скифской культуры. Между тем, находки отдельных погребений и вещей этого периода в иных регионах Восточной Европы вполне позволяли допускать проникновение древнейших кочевников и на иные земли.

Скорее всего, продвижение древнейших носителей скифской культуры в Крым происходило с территории Северного Кавказа через Керченский пролив, который в древности, по обоснованному предположению, не столько разъединял, сколько соединял Крым с Северным Кавказом [Вахтина, Виноградов, Горончаровский, Рогов, 1979, с. 76—77]. И это вполне достоверно, если вспомнить роль кобанской культуры Северного Кавказа в формировании кизил-кобинской культуры. К слову напомним, именно меч из Тлийского могильника на Северном Кавказе является наиболее близким

1. Впрочем, есть мнение и о более поздней дате этого памятника: [Зуев, 1993].

крымскому мечу по оформлению бронзовой рукояти. Керченский пролив в то время был узкий, а в некоторых местах — мелковат, что давало возможность переправляться через него круглый год — по льду и вброд [Федоров, 1978, с. 119]. В пользу версии о продвижении древнейших скифов в Крым с Северного Кавказа через Керченский полуостров свидетельствует и концентрация находок архаического времени в восточной части Крымского Предгорья, о чем будет сказано далее.

При этом нас в общем не должно смущать отсутствие (пока что?) погребальных памятников этого (докелермесского) времени на полуострове. Таких древнейших захоронений, с типично скифским, хорошо датируемым инвентарем, практически нет в Причерноморской Степи. Подобные погребения представлены в Лесостепи Восточной Европы (курганы № 2, 524 у с. Жаботин; курган № 183 у с. Великая Яблоновка; курган № 375 у с. Емчиха; курган № 2, группа II, у с. Медвин; курган № 15 у с. Константиновка; курган № 15 у пгт Стеблев) [Скорый, 2003, с. 39; Ключко, Скорый, 1993], на Северном Кавказе (курган у хутора Алексеевский; Ставропольский 1953 г.; курган № 9 у хутора Красное Знамя; курганы № 19, 20 и, возможно, № 14 Нартановского могильника) [Махортых, 1991, с. 44, рис. 14, с. 74—76]. Немногочисленны они и в иных регионах — например, в Южном Приуралье (Большой Гумаровский курган, погребение № 3) [Исмагилов, 1988] и Задубавье (курган у с. Польско Косово, близ г. Руссе, Болгария) [Stantchev, 2000]. Заметим, что и более поздних погребений (времени завершения переднеазиатских походов скифов), т. е. второй половины VII — начала VI вв. до н. э. в Крыму известно крайне мало (см. по этому поводу: [Скорый, Зимовец, 2014, с. 13—14]).

Можно предполагать, что наиболее древний контингент кочевников скифской культуры (конец VIII — первая половина VII вв. до н. э.), пришедший на полуостров, не отличался многочисленностью.

Вместе с тем, второй принципиальный вывод, к которому подводят раннескифские артефакты из Судакского и Белогорского районов, заключается в том, что уже к середине VII в. до н. э. скифы через Главную гряду дошли до восточной оконечности Южного берега Крыма (в районе современного Судак и Морского), а также до северных предгорий центральной части этой самой гряды (Караби-Яйла). Т. е. до середины VII в. до н. э. скифам были знакомы уже не только Предгорья Юго-Восточного Крыма, но и восточные горные массивы Главной гряды. Открытым и требующим дальнейшего исследования остается вопрос об интенсивности этого проникновения, а также о том, смогли ли скифы закрепиться в восточных районах Главной горной гряды.

ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ КОНТАКТОВ И ИХ ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ЛИНИЯ

Предметы из указанной выше Крымской коллекции Археологического музея ИА НАН Украины также помогают уточнить продолжительность и географию контактов между скифами и таврами. Достаточно точно можно проследить места концентрации находок, что, в проекции на их датировки, расширяет наше знание о скифском пребывании в Предгорных и Горных районах Крыма. В интересующей нас географической зоне Крымских гор можно выделить пять микрорегионов, характеризующихся повышенной концентрацией находок скифского времени (VII—IV вв. до н. э.). Это два крупных горных массива Внутренней гряды — Агармыш (1) и Кубалач (2) с прилегающими к ним с юга территориями межгрядного понижения, горные массивы Судакского района, относящиеся к Главной гряде (3), обширные северные склоны самой большой яйлы (плато) Главной горной гряды — Караби (4) и район Белогорска (5) (рис. 7). Детальный каталог находок с этих мест уже опубликован [Скорый, Зимовец, 2014], и в рамках данной статьи нет необходимости подробно останавливаться на нем. С точки зрения задач текущего исследования, целесообразным представляется количественный анализ находок, а также их хронологический срез, позволяющие проанализировать характер присутствия скифов в Предгорном и Горном Крыму.

В первую очередь, необходимо обратить внимание на относительно большое количество предметов раннескифского времени (VII—VI вв. до н. э.) — вооружения и деталей конской упряжи — обнаруженных во всех упомянутых микрорегионах. Кратко охарактеризуем основные датирующие материалы в рамках каждого микрорегиона.

1. С горного массива *Агармыш*, являющегося восточным окончанием Внутренней гряды Крымских гор (722,5 м над уровнем моря), происходят

Рис. 7. Микрорегионы Юго-Восточного Предгорного и Горного Крыма с концентрацией скифских находок VII—IV вв. до н. э.

Рис. 8. Бронзовое навершие-полуфабрикат для акинака, оформленное в традициях звериного стиля, найденное на Караби-Яйла (Белогорский р-н АР Крым)

два архаических акинака с двутавровыми ручками и массивными почковидным и сердцевидным перекрестиями (№ 2, 14). Кинжалы относятся ко второй половине VII в. до н. э. и ко второй половине VII — первой половине VI вв. до н. э., соответственно. Здесь же была найдена бронзовая орлиноголовая бутероль, датирующаяся концом VII — VI вв. до н. э. (№ 31). Еще одно сходное окончание ножен этого же времени происходит из окрестностей Старого Крыма (урочище Алан-Тепе). Оно также выполнено в традициях скифского звериного стиля — в виде головы хищной птицы с сильно загнутым клювом и коротким язычком (№ 32). Оба изделия являются полными аналогами бутероли из гробницы № 2 кургана Репяховата Могила (бассейн р. Тясмин), также датируемой концом VII—VI вв. до н. э. К числу наиболее архаичных предметов, выполненных в зверином стиле, принадлежат и распределительная пряжка-пронизь от конской узды в виде скульптурной головки барана (2-я половина VII в. до н. э.), происходящая из окрестностей Старого Крыма (№ 247). Наконец, следует упомянуть два наконечника стрел с лавролистной головкой, относящихся к VII — началу VI вв. до н. э. (№ 109, 110).

2. На самом высоком горном массиве Внутренней гряды *Кубалаче* (738 м над уровнем моря) зафиксирована наибольшая концентрация скифских кинжалов — 14 экз., при этом большинство из них (8 экз.) относятся ко второй половине VII—VI вв. до н. э. Особого внимания заслуживает акинак с перекрестьем келермесского типа и с петелькой для темляка под массивным навершием (вторая половина VII в. до н. э.), а также кинжал с двутавровой ручкой и сердцевидным перекрестьем, обнаруженный вместе с ножом (№ 3, 13). С территории Кубалача также происходит бронзовая бутероль, оформленная в зверином стиле (конец VII — первая половина VI вв. до н. э.). От предыдущих экземпляров наконечник ножен отличается

ся более закругленной головкой хищной птицы (№ 34). Примечательными являются находки двулопастных наконечников стрел с ромбическими и лавролистными головками (№ 59—61; 111, 112). Привлекает внимание серия бронзовых бляшек — деталей конской узды — в виде фигурок горного козла (№ 313—318). Они относятся к более позднему времени — VI—V вв. до н. э. и уже стали предметом специального исследования [Скорый, Зимовец, 2015]. Необходимо отметить и находки в этом микрорегионе других предметов звериного стиля (в основном, деталей конской узды), хорошо датируемых по аналогам концом VI — V и IV вв. до н. э.

3. Из *Судакского района* (близ с. Ворон), помимо указанных выше наконечников стрел жаботинского типа, происходит акинак с двутавровой ручкой, широким почковидным перекрестием и треугольным клинком, относящийся к концу VII — первой половине VI вв. до н. э. (№ 7). В этом же районе найдены два нащечника в виде лосиных голов, хорошо датирующиеся по аналогам V в. до н. э. (№ 281, 283).

4. С обширных северных предгорий *Караби-Яйлы* нам известно семь акинаков, четыре из которых датируются раннескифским периодом. Один из них — упоминавшийся биметаллический акинак рубежа VIII—VII вв. до н. э. или конца VIII в. до н. э. (№ 1) Три остальных относятся ко второй половине VII—VI вв. до н. э. Обращает на себя внимание тот факт, что часть находок, включая и архаичный кинжал с перекрестьем келермесского типа, трехваликовой ручкой и массивным брусковидным навершием (№ 4), обнаружена в урочище Бураган, которое находится на одной из самых удобных дорог на Караби-Яйлу, занимая ее северо-западные отроги. Через это же урочище проходит и дорога, ведущая, по балке Суат, к Долгоруковской Яйле, расположенной на запад от Караби. В этом же урочище найдена клювовидная пряжка-пронизь, датируемая второй половиной VII в. до н. э. (№ 246).

Напомним, что и древнейшая бронзовая бляха от конского снаряжения с изображением горного козла (козы), относящаяся еще к первой половине VII в. до н. э. (№ 312), также была найдена в районе Зуи—Ароматного, где проходят удобные пути по долинам и балкам, переходящим в северные склоны Караби-Яйлы.

На самом же плато Караби-Яйла находки скифской культуры единичны. К их числу относится железный акинак, обнаруженный несколько лет назад¹, и великолепное бронзовое литое навершие (полуфабрикат) для меча скифского типа, выполненное в традициях скифского звериного стиля (VI—V вв. до н. э.) (рис. 8) (публикуется впервые).

1. Нынешнее местонахождение не известно. Скорее всего, он вошел в состав какой-либо частной коллекции. Информацию о находке любезно сообщил крымский краевед К.Л. Пипериди.

Интерес представляют предметы, свидетельствующие о наличии местного производства бронзовых и золотых изделий. К первым относится наносник в виде орлиноголового ушастого грифона, представляющий собой производственный брак (№ 260). В этом же районе найдены еще два наносника, полностью идентичных бракованному, однако, уже серийного вида (№ 258, 259). Отсюда же происходит и бронзовый штамп для чеканки по золотой фольге с изображением сидящего сфинкса с двойным туловищем, датруемый концом V—IV вв. до н. э. (№ 404).

5. Из южных окрестностей Белогорска (межгорного понижения, непосредственно примыкающего к северным склонам Караби-Яйлы), а также из его северных окрестностей (район вершин горных массивов Ак-Кая, Айлянма-Кая) происходит ряд находок скифского времени, датруемых концом VII—IV вв. до н. э. При этом преобладают предметы, относящиеся к V—IV вв. до н. э. А наиболее ранней является бронзовая орлиноголовая бутероль, из окрестностей Александровки и датруемая концом VII — первой половиной VI вв. до н. э. (№ 33). В этом же районе найдено несколько ярких предметов V в. до н. э., выполненных в зверином стиле: бляшка в виде головы грифона (№ 354), когтистой лапы (№ 366), фрагмент двудырчатого S-видного псаля со скульптурной головкой хищного животного (№ 243). Уникальной является находка прямоугольной бронзовой матрицы с изображением Деметры, предназначенной для чеканки золотых апликаций. Матрица обнаружена в урочище Колтан (близ Александровки) и датруется IV—III вв. до н. э. (№ 403). Из северных окрестностей Белогорска происходят бронзовая бляха в виде головы кабана (№ 227), а также нащечники в виде стилизованного изображения бедра и двух ног стилизованного хищника (№ 228, 229). Эти предметы относятся к V в. до н. э. Нельзя не упомянуть и не известные ранее в Крыму находки культовых бронзовых наверший (одного целого и трех фрагментированных) из северных окрестностей Белогорска (№ 395—398). Навершие датруется второй половиной V в. до н. э.

Разумеется, внекомплексный характер указанных находок не позволяет воспроизвести археологический контекст. Тем не менее, большое их количество, а также места концентрации (при всех возможных поправках на случайность) позволяют говорить о репрезентативности данного материала и предложить следующие версии о характере присутствия скифов в указанных микрорегионах (рис. 9).

Во-первых, пребывание скифов в горных массивах восточной части Внутренней гряды (массивы Агармыш, Кубалач) фиксируется, по крайней мере, с середины VII в. до н. э. В VI в. до н. э. оно усиливается, достигая, судя по количеству обнаруженных предметов вооружения, пика. В V в. до н. э. несколько снижается, но все-таки

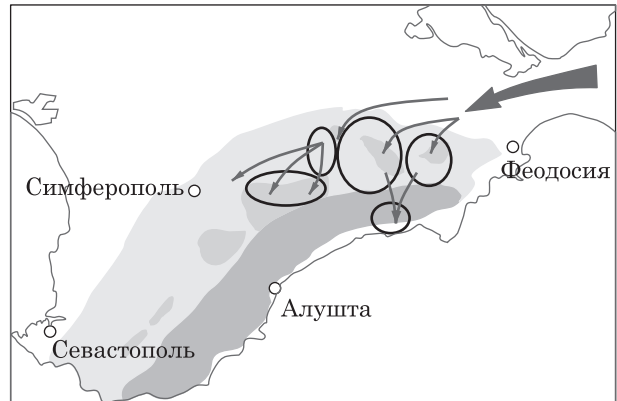

Рис. 9. Направления ранних продвижений скифов в Предгорный и Горный Крым

продолжает оставаться весьма существенным. К настоящему времени ни на Агармыше, ни на Кубалаче не выявлено погребений, относящихся к классической скифской культуре. Поэтому наличие клинкового оружия и наконечников стрел предварительно можно квалифицировать как потери во время боевых столкновений с горцами-таврами. Большое количество этого оружия свидетельствует о масштабности военных акций, а также об их длительном характере. Причем время основного скифского натиска можно отнести ко второй половине VII—VI вв. до н. э. В восточной части Крымских гор Внешняя гряда сходит постепенно на нет. Таким образом, горные массивы Внутренней гряды (Кубалач и особенно Агармыш) непосредственно граничат со Степью, являясь первыми естественными преградами на пути с востока и севера к южной оконечности полуострова. Контроль над этими массивами, а точнее определенными их участками — проходами и перевалами, очевидно, давал одновременно, контроль над межгорным понижением — от современной Феодосии до Старого Крыма и далее вплоть до долины р. Биюк-Карасу, а также выход к горным дорогам, ведущим к побережью, иными словами, имел для кочевников стратегическое значение.

Также необходимо отметить, что с вершины Агармыша отлично просматриваются южная часть Присивашской степи (вплоть до озера Сиваш, косы Арабатская Стрелка и Азовского моря), а также полностью (от Азовского до Черного моря) Акмонайский перешеек — самая узкая часть Керченского полуострова. Таким образом, присутствие на Агармыше позволяло контролировать любое перемещение более-менее крупных пеших и конных групп между Керченским полуостровом и основной частью Крыма как по Присивашью, так и по путям, ведущим в горную часть.

Во-вторых, скифы сумели преодолеть восточную часть Главной гряды Крымских гор и выйти к Южному берегу. Очевидно, этот выход осуществлялся по относительно удобным проходам и перевалам, в районах между современными

селами Земляничное и Морское. Контроль над Агармышом и Кубалачем обеспечивал кочевникам тыл для таких рейдов, об интенсивности которых пока сложно судить. Последующие исследования также должны ответить на вопрос, смогли ли скифы сколько-нибудь закрепиться в этом районе.

В-третьих, богатый и разнообразный (предметы конской упряжи и вооружения, орудия производства, культовые предметы) материал скифского времени из окрестностей Белогорска (отроги Внутренней горной гряды, а также межгрядное понижение между Внутренней и Главной грядами) свидетельствует о том, что этот район был освоен скифами еще в конце VII—VI вв. до н. э. Новый материал дает основания для вывода о присутствии в этом микрорегионе скифов также в VI и особенно в V в. до н. э. Большинство известных здесь погребальных памятников, включая курганы скифской элиты на горном массиве Ак-Кая, относятся только к IV в. до н. э. [Колтухов, 2006; 2008]. Городище Ак-Кая — Вишенное датируется концом IV в. до н. э. — II в. н. э. [Зайцев, 2015]. Отсутствие же массовых находок предметов вооружения, особенно в сравнении с более восточными массивами — Кубалач и Агармыш, можно объяснить (безусловно, с поправкой на фактор случайности) тем, что скифы не встретили здесь серьезного сопротивления и относительно легко заняли пологие горные массивы Внутренней гряды (Ак-Кая, Айлянма-Кая), а также обширные территории межгрядного понижения вплоть до северных склонов Караби-Яйлы. Наличие в этом районе рек (Кучук-Карасу, Биюк-Карасу, Бурульча и их притоки), протекающих по удобным долинам с юга на север, делало данные территории доступными для освоения степняками. Таким образом, естественно, что именно здесь, в курганах упоминавшегося уже Туотайского (Новокленовского) могильника появляются захоронения раннескифского времени. Видимо, аналогичная ситуация наблюдалась и западнее, в долине р. Салгир, где открыты уже упоминавшиеся подкурганые погребения VII—VI вв. до н. э., которые, по мнению ряда исследователей, являются либо скифскими, либо несут следы контактов со степняками. Отсутствие поселений в это время можно связать с преимущественно кочевым образом жизни скифов. Переход к оседлости в конце V—IV вв. до н. э. привел к появлению ряда поселений в Крымском Предгорье [Ольховский, 1982, с. 77], а также возникновению элитного курганного могильника на Ак-Кая, призванного подчеркнуть значение местной правящей династии [Колтухов, 2014, с. 45]. Есть мнение, что курганный могильник на Ак-Кая, отличающийся весьма масштабными насыпями, являлся *основным* некрополем элиты скифов царских, территория которых охватывала Степной Крым, а северная ее граница достигала Северного Приазовья [Мозолевский, 1990, с. 136]. С этими фак-

тами согласуется и наличие, на пространстве от Белогорска до Межгорья (т. е. в межгрядном понижении), в IV в. до н. э., производства изделий в скифском зверином стиле (наносник из окрестностей Межгорья), а также золотых апликаций на тему греческих мифологических персонажей, выполнявшихся, очевидно, под заказ местной скифской знати [Скорый, 2013, с. 198—199]. Вероятно, основным центром оседлости в указанном микрорегионе с конца IV в. до н. э. становится городище Ак-Кая—Вишенное.

В-четвертых, скифы относительно легко дошли до подножия Главной гряды и лишь здесь встретили серьезное сопротивление. Находками фиксируется продолжительное (начиная с рубежа VIII—VII вв. до н. э.) присутствие кочевников в северных предгорьях и на склонах Караби-Яйлы — наибольшей по территории яйлы Главной гряды Крымских гор, возвышающейся на 800—1200 м над уровнем моря и имеющей площадь 120 км². Судя по находкам, вполне очевидно стремление кочевников проникнуть на Караби. До последнего времени наиболее высокогорные находки их артефактов были встречены лишь в урочище Бураган, которое примыкает к плато с северо-запада. Однако недавно на самом плато были найдены упоминавшиеся уже акинак и бронзовое навершие меча, оформленное в зверином стиле. Здесь, скорее всего, имела место безуспешная попытка проникновения в сторону Южного берега по относительно доступным путям. В этой связи подтверждается гипотеза С.Г. Колтухова относительно того, что «скифов интересовала не вся территория глубинной части Горного Крыма, а короткий восточный проход по долине Биюк-Карасу, ведущий из степи к восточному пастбищу на Караби-Яйле» [Колтухов 2014, с. 135]¹.

Освоение кочевниками скифской культуры в первую очередь предгорий Юго-Восточного Крыма (от современного Белогорска и предгорий Караби-Яйлы до Старого Крыма и Судакского района), что подтверждается концентрацией находок VII-V-IV вв. до н. э., по-видимому, не являлось случайностью. На наш взгляд, оно может объясняться рядом факторов. В их числе, в первую очередь, близость этого района, особенно восточной его части, к Керченскому проливу, через который осуществлялся проход кочевников, во всяком случае, на раннем этапе скифской истории.

Немалую роль, вероятно, играл и количественный фактор, особенно в раннескифское время: число кочевников являлось в определенной степени ограниченным, не способным поставить под контроль всю территорию Крыма, тем более его горную часть.

Разумеется, нельзя сбрасывать со счета и экологический фактор — природно-климатические условия Юго-Восточного Крыма, благоприятные

1. Правда, причины такого интереса мы склонны трактовать иначе, нежели С.Г. Колтухов, о чём речь пойдет ниже.

для обитания, занятия земледелием, выпаса скота в обширных долинах (например, Старокрымская, Судакская) и предгорьях, с хорошим травостоем, окруженных довольно высокими горами, защищенных от степных ветров, с обилием водных источников. Примечательно, что даже в XIX в. путешественники, объехавшие весь полуостров, подчеркивали в своих записках особые природно-климатические достоинства Юго-Восточного Крыма [Марков, 2009, с. 238—239]. В связи с этим следует указать, что в античное время, во всяком случае в IV в. до н. э. — IV в. н. э., плодородная Старокрымская долина, возможно, являлась частью сельскохозяйственной округи Феодосии [Гаврилов, 2004, с. 27, 187].

Наконец, следует напомнить и то, что центр Крымского улуса Золотой орды в XIII в. был определен в долине реки Чурук-Су (Старокрымской), поскольку она имела не только стратегическое положение, а и находилась на границе степи и гор, вблизи приморских торговых центров — Кафы (Феодосии) и Солдайи (Судака). Здесь были также великолепные условия для коневодства и овцеводства — основы хозяйства пришлых с востока кочевников.

ХАРАКТЕР КОНТАКТОВ МЕЖДУ СКИФАМИ И ТАВРАМИ И ИХ РЕЗУЛЬТАТЫ

Существуют две основные точки зрения относительно характера взаимоотношений скифов и тавров.

В соответствии с первой, эти отношения изначально носили конфликтный характер, в результате чего тавры оказались вытесненными в горы в VI — начале V вв. до н. э., а также были частично ассимилированы скифами [Дашевская, 1958, с. 197; Шульц, 1959, с. 247].

Вторая, альтернативная точка зрения, отраженная в работах А.М. Лескова [Лесков, 1965, с. 178, 180, 193], В.С. Ольховского [Ольховский, 1981, с. 56; 1982, с. 76—77], В.А. Колотухина [Колотухин, 1996, с. 88; 2000, с. 67, 69], предполагает, что отношения между скифами и таврами складывались, в основном, мирно. Именно в силу таких мирных взаимоотношений и можно говорить о формировании смешанного, тавро-скифского населения. Скифы превосходя тавров в военной технологии и организации, смогли их подчинить.

Новый материал, на основе которого проведен анализ географии, хронологии и интенсивности скифского проникновения в Предгорный и Горный Крым, позволяет реабилитировать точку зрения О.Д. Дашевской и П.Н. Шульца. Наличие множества предметов вооружения, с выразительными следами использования (вспомним, те же архаические бронзовые наконечники стрел с изогнутыми от ударов остриями) свидетельствует о длительных и, скорее всего, масштабных столкновениях, имевших место между скифами

и таврами. Причем, по всей вероятности, они начались с самого начала проникновения скифов в Предгорье, еще на рубеже VIII-VII вв. до н. э. Их наибольшая интенсивность приходится на вторую половину VII — VI вв. до н. э. Позднее, судя по всему, давление немного ослабевает, что косвенно может свидетельствовать о вытеснении тавров в горы, их частичной ассимиляции и вынужденном переходе к более-менее мирному сосуществованию со скифами.

Тем не менее, для подтверждения данной точки зрения требуется провести критический анализ достаточно убедительной аргументации сторонников гипотезы «мирного сосуществования». Последняя зиждется на трех основных тезисах.

Во-первых, античные авторы не упоминают о войнах скифов с таврами. «Сближению скифов с аборигенами Таврики, вероятно, способствовали установившиеся между ними преимущественно мирные отношения, не исключавшие, конечно, и военных столкновений. Упоминания о каких бы то ни было военных действиях между таврами и скифами в письменных источниках полностью отсутствуют» [Ольховский, 1981, с. 56].

Во-вторых, скифы обращались с таврами на равных, о чем свидетельствует известный рассказ Геродота о призыве к соседним народам вместе выступить против общего врага — персов накануне похода Дария I Гистаспа в Скифию [Herod. Hist. IV, 102, 119]. Вряд ли, такое обращение имело бы место в случае частичной ассимиляции и вытеснения неассимилированной части в горы. Да и «независимый» ответ тавров свидетельствует, скорее, об их самостоятельности и автономии относительно политики скифских царей.

В-третьих, таврские поселения носят, в основном, открытый характер; на них отсутствуют следы пожарищ и разрушений, которые должны были бы быть в случае войны. «Скифы, обладая военным превосходством, вероятно, без особой борьбы подчинили себе жителей предгорий и части побережья (следов внезапной гибели предгорных кизил-кобинских поселений нет; большинство из них, как и прежде, не имеет искусственных укреплений)» [Ольховский, 1982, с. 76—77].

Последовательно разберем указанные аргументы.

Безусловно, свидетельство античных письменных источников о военном конфликте между таврами и скифами сняло бы дискуссионный вопрос относительно характера их взаимоотношений. Однако, неупоминание такого конфликта не может однозначно свидетельствовать в пользу его отсутствия. Противостояние скифов и тавров происходило вдалеке от мест, которые интересовали эллинов как территории потенциальной или актуальной колонизации. Например, очевиден интерес античных источ-

ников к побережью Понта вообще и Тавриды в частности, также как и интерес к «Скалистому полуострову», на территории которого находилось Боспорское государство, а у основания — Феодосия. В то же время, более-менее подробные описания Крымских гор в античных источниках отсутствуют. Учитывая, что противостояние скифов и тавров происходило, как правило, далеко от побережья и мест будущих греческих колоний, логично предположить, что до понтийских греков эта информация могла не дойти или дойти в очень ограниченном и искаженном виде.

Зафиксированное же Геродотом обращение скифов к таврам, наряду с другими соседними народами, свидетельствует, скорее, в пользу нашей точки зрения. Противостояние скифов и тавров было довольно длительным и масштабным, так что к началу скифо-персидской войны последние еще имели возможность вести себя более-менее независимо, и не считали персов большей угрозой, нежели своих «соседей» скифов. Иными словами, это письменное свидетельство как раз и могло фиксировать отголосок того противостояния, которое и имело место в VII—VI вв. до н. э.

Что же касается аргумента об открытом характере таврских поселений и отсутствии следов их внезапной гибели, то он выглядит весьма уязвимым. Во-первых, А.М. Лесков выделил целую группу таврских поселений-убежищ, отмечая что «уже на раннем этапе в горном Крыму тавры начинают осваивать труднодоступные места, устраивая убежища» [Лесков, 1965, с. 48]. Первые убежища и укрепленные поселения у горцев известны, по крайней мере, с VIII—VII в. до н. э. [Лесков, 1965, с. 48; Храпунов, 2003, с. 13], что совпадает со временем начала освоения Крыма скифами. К ним относятся как поселения с весьма развитыми фортификационными системами (более поздние), так и примитивные поселения, например, пещерные стоянки. И хотя убежища, впрочем, как и все таврские поселения в целом, еще не достаточно изучены, сам факт их наличия говорит об угрозе, которую тавры испытывали извне.

Во-вторых, не стоит забывать, что, по описаниям античных авторов, которые приводит сам же В.С. Ольховский, тавры были горцами-кочевниками [Ольховский, 1982, с. 53]. По этой логике, они не должны были иметь долгосрочных поселений, центров-городищ, подчинение которых привело бы к покорению целого народа или большей его части. Видимо, этим во многом и объясняется незначительность и бедность культурных слоев на таврских поселениях [Лесков, 1965, с. 48; Колотухин, 1979, с. 233], а также и наличие специфических пещерных стоянок-поселений и убежищ. Наконец, важно иметь в виду, что на многих таврских поселениях встречаются отдельные предметы воору-

жения (чаще всего, наконечники стрел), в том числе и раннескифского времени, что косвенно может свидетельствовать и о боевых действиях.

Однако, если отношения скифов и тавров в VII—VI вв. до н. э. действительно носили конфликтный характер, в чем была причина этого конфликта и чем он, в результате, разрешился? С.Г. Колтухов, основываясь на совокупности данных о скифских могильниках Предгорья, а также привлекая материалы некоторых случайных находок из этого региона, делает вывод о том, что основным предметом конфликта был ресурс предгорных и горных пастбищ, контролировавшийся таврами. «Выход к крымским пастбищам, находившимся в глубине предгорий, и к пастбищам альпийского типа давал в руки степнякам уникальные природные ресурсы, однако, при этом был неизбежен конфликт с таврами, уже владевшими этими ресурсами. Скорее всего, он разрешился в пользу скифов, и следствием этого события стало завершение второго этапа кизил-кобинской культуры» [Колтухов, 2014, с. 128]. В пользу этого вывода, по мнению исследователя, свидетельствует несколько аргументов.

Во-первых, уже упоминавшаяся нами сосредоточенность скифского материала на удобных проходах к яйлам Главной гряды. В частности, речь идет о Новокленовском могильнике, расположенном в долине Биюк-Карасу, ведущей к Караби-Яйле, а также о салгирских погребениях. Впрочем этнокультурная принадлежность этих погребений является по сей день спорной. Тем не менее, особый интерес скифов к удобным проходам к Центральной гряде (долины рек Салгир, Карасу, Бурульча), похоже, документируется рядом археологических находок.

Во-вторых, удобство и обеспеченность ресурсами пастбищ Горной гряды, которое всегда ценилось местными жителями. Яйлы, в особенности, самая большая из них, Караби-Яйла, издавна и вплоть до современности являются местами выгона мелкого рогатого скота, а также полудиких лошадей. «...Крымские горные пастбища с очень высокой емкостью, при сравнительно небольшой площади, явление исключительное, и они всегда привлекали внимание скотоводов» [Колтухов, 2014, с. 130].

Однако был ли этот интерес скифов связан всецело со стремлением овладеть пастбищами яйл? Конечно, в экологическом плане эти пастбища имеют свои преимущества: благодаря более прохладной температуре на них не так быстро высыхает летняя трава; территории яйл представляют собой естественные вольеры, ограниченные со всех сторон скалистыми склонами; возможно, у них действительно большая емкость по сравнению со Степью. Их ценность, особенно в качестве сезонных пастбищ не вызывает сомнений. Вместе с тем, не следует забывать, что в скифское время, во вся-

ком случае в период архаики (и вплоть до IV в. до н. э.), крымский климат был холоднее, а Степь — более насыщена водой [Иевлев, 1989, с. 53; Иевлев, 1991, с. 16, 199]. Что же касается сосредоточенности скифских материалов в удобных проходах в сторону яйл Главной горной гряды, которая действительно имела место (что, в частности, подтверждается и Крымской коллекцией), то это совсем не обязательно свидетельствует исключительно в пользу тезиса о стремлении завоевать пастбища. Пастбища могли быть одной из причин конфликта, но отнюдь не определяющей.

Основная причина конфликта, на наш взгляд, лежала глубже и была связана с *глобальным стремлением скифов подчинить себе территорию всего Крымского полуострова*. При освоении Крыма, которое началось еще на рубеже VIII—VII вв. до н. э. или в конце VIII в. до н. э., скифы встретились с серьезной противостоящей им силой, менее оснащенной с точки зрения вооружения и организации, но более многочисленной на начальном этапе. Именно таким глобальным стремлением подчинить аборигенов можно объяснить и длительность этого конфликта, и его географию. Уже в VII в. до н. э. скифы овладевают господствующими горными массивами Внутренней гряды Юго-Восточного Крыма, которые давали им возможность контролировать северные предгорья Главной гряды, а также пути между Керченским полуостровом и основной частью Крыма. В это же время они оказывают военное давление на тавров в северных предгорьях Караби-Яйлы, возможно, продвигаются на юг по долине р. Салгир, осваивая пространство северных предгорий Главной горной гряды. Это давление, вероятно, только возросло после возвращения значительной части скифов из переднеазиатских походов¹.

Отсутствие массового материала скифского времени пока не позволяет проанализировать синхронную ситуацию в Юго-Западном Крыму. Однако и в этом районе зафиксировано раннее погребение скифов — № 3, кургана № 2 между реками Альма и Кача, сопровождавшееся предметами, выполненными в скифском зверином стиле [Троицкая, 1957, с. 226]. К ним относились «бронзовые пряжки в виде свернувшихся зверей» и бронзовый топорик «с головой живот-

ного и копытом на концах» [Троицкая, 1957, с. 226]. Г. Боровка датировал эти изделия VII—VI вв. до н. э. [Borovka, 1928, Tabl. 13] сама же Т.Н. Троицкая склонялась ко второй половине VI в. до н. э. [Троицкая, 1957, с. 226—227].

Таким образом, материалы Крымской коллекции позволяют реабилитировать точку зрения П.Н. Шульца и О.Д. Дашевской, в соответствии с которой тавры уже в раннескифское время были вытеснены скифами в горы либо частично ассимилированы. В этом контексте, в целом, подтверждает свою правоту гипотеза О.Д. Дашевской, высказанная ею после изучения Симферопольского таврского поселения, существовавшего на месте будущей позднескифской столицы — Неаполя. Между прекращением жизни на таврском поселении (VI в. до н. э.) и возникновением Неаполя (III в. до н. э.) существует разрыв как минимум в два столетия. «По всей вероятности, причиной ухода отсюда тавров было появление здесь в VI в. до н. э. кочевых скифов, которые своими набегами, заставили тавров отступить к югу, в горы, и укрепить там свои городища мощными стенами» [Дашевская, 1958, с. 197]. Вместе с тем, сложно согласиться с мнением В.С. Ольховского относительно того, что вытеснение ранних тавров в Горный Крым не привело к увеличению числа кизил-кобинских поселений [Ольховский, 1982, с. 77]. Как раз с середины I тыс. до н. э., как это убедительно продемонстрировал А.М. Лесков, растет количество городищ-укреплений по обоим склонам главной гряды [Лесков, 1965, с. 48].

Что касается интереса скифов к удобным проходам к яйлам Главной горной гряды, то он был связан, скорее всего, с путями вытеснения тавров, а также удержания жизненно важных путей, по которым тавры могли бы совершать набеги на скифов. На данный момент остается открытым вопрос относительно того, что остановило скифов на северных склонах центральной части Главной горной гряды²: сопротивление тавров или наоборот, их замирение? Можно предположить, что после скифо-персидской войны, в V и особенно в IV в. до н. э., отношения уже носили вынужденно мирный для тавров характер. Вытесненное на плато Главной горной гряды, а также частично на Южный берег и, возможно, побережье Керченского полуострова, племя тавров перестало представлять угрозу для скифов. Процессы ассимиляции также зашли достаточно далеко, хотя часть населения сохранила свою этническую идентичность вплоть до первых веков н. э. Символом закрепления скифов в Предгорном Крыму стало сооружение элитных курганных могильников, а также основание поселений.

1. А.А. Масленников предполагает, что после возвращения скифов из переднеазиатских походов часть коренного населения Крыма, под давлением, отступила также и на Керченский полуостров, в результате чего здесь возникают поселения в прибрежной полосе, могильники в виде каменных ящиков, а также система оборонительных валов [Масленников, 1980, с. 16]. Правда, исследователь склонен связывать эти памятники с потомками киммерийцев. Памятники таврской культуры на Керченском полуострове были также проанализированы в свое время А.М. Лесковым [Лесков, 1961].

2. Как уже было продемонстрировано, восточную часть Главной горной гряды скифы преодолели еще в VII в. до н. э.

- Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до нашей эры. — СПб., 2003. — 416 с.
- Вахтина М.Ю. О начале распространения южно-италийского керамического импорта в варварском мире Северного Причерноморья // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004. — Ч. 2. — С. 204—211.
- Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А., Горончаровский В.А., Рогов Е.Я. Некоторые вопросы греческой колонизации Крыма // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 75—81.
- Гаврилов А.В. Округа античной Феодосии. — Симферополь, 2004. — 368 с.
- Дашевская О.Д. Симферопольское раннетаврское поселение // СА. — № 3. — 1958. — С. 193—197.
- Зайцев Ю.П. Фортификация крепости Ак-Кая / Вишенное в Центральном Крыму // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — Ростов-на-Дону, 2014. — С. 98—101.
- Зуев В.Ю. Изучение жаботинских гравировок и проблема развития звериного стиля европейской Скифии на рубеже VII—VI вв. до Р. Хр. // Скифы. Сарматы. Славяне. Русь. Петербургский археологический сборник. — СПб., 1993. — № 6. — С. 38—52.
- Иевлев М.М. Роль географического фактора в истории Скифии IV в. до н. э. — II в. н. э. // Проблемы скифо-сарматской археологии: Тез. докл. обл. конф., посвящ. 90-летию проф. Б.Н. Гракова. — Запорожье, 1989. — С. 54—55.
- Иевлев М.М. Природа України в давнину і сьогодні // Золото Степу. Археологія України. — Київ; Шлезвіг, 1991. — С. 17—23.
- Іллінська В.А. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів // Археологія. — 1973. — Т. 12. — С. 13—26.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Кизил-кобинская культура // Археология Украинской ССР. — 1986. — Т. 2. — С. 171—175.
- Исмагилов Р.В. Погребение Большого Гумаровского кургана в Южном Приуралье и проблема происхождения скифской культуры // АСГЭ. — 1988. — № 29. — С. 29—47.
- Канторович А.Р. Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция: Дис. ... д-ра ист. наук. — М., 2015. — Эл. ресурс — http://archaeolog.ru/media/dissovet/kantor_diss.pdf
- Ключко В.І., Скорий С.А. Курган № 15 біля Стеблева у Поросі // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 71—84.
- Колотухин В.А. Поселение кизил-кобинской культуры в Холодной балке у Симферополя // СА. — 1979. — № 3. — С. 233—238.
- Колотухин В.А. К вопросу о таврах и кизил-кобинской культуре // СА. — 1985. — № 2. — С. 34—46.
- Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале раннего железного века (этнокультурные процессы). Материалы по археологии Крыма. — К., 1996. — 158 с.
- Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма (подкурганские погребения Степного Крыма начала железного века). — Симферополь, 2000. — 120 с.
- Колтухов С.Г. Курганские погребения раннескифского времени в долине р. Салгир // ССПК. — Запоріжжя, 1999. — Т. VII. — С. 76—92.
- Колтухов С.Г. Курган IV Аккайского (Белогорского) курганного могильника // Древности Боспора. — М., 2006. — Т. 9. — С. 228—256.
- Колтухов С.Г. Основное погребение кургана Беш-Оба 4/2 // Древняя Таврика. — Симферополь, 2008. — С. 193—206.
- Колтухов С.Г. Скифы горной части Крымского полуострова (регион, ресурсы и хозяйственная деятельность, история изучения) // ССПК. — К., 2014. — Т. XVII. — С. 122—153.
- Корпусова В.Н. Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана у с. Филатовка в Крыму // ВДИ. — 1980. — № 2. — С. 100—101.
- Корпусова В.М., Орлов Р.С. Могильник VI—IV ст. до н. е. на Керченском півострові // Археологія. — 1978. — № 28. — С. 65—85.
- Кравченко Е.А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008. — 17 с.
- Кравченко Е. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — Київ; Луцьк, 2011. — 270 с.
- Кравченко Э. Кто сжег Уч-Баш? (к вопросу о финале предскифского периода в Северном Причерноморье) // Revista archeologică. — 2014. — Vol. X, nr. 1—2. — С. 48—68.
- Крис Х.И. Кизил-кобинская культура и тавры. — М., 1981. — 127 с. (САИ. — Вып. Д1-7).
- Крис Х.И. О впускных погребениях эпохи раннего железа в курганах долины Салгира // СА. — 1976. — № 2. — С. 240—245.
- Кулатова И.Н., Скорый С.А., Супруненко А.Б. Раннескифское погребение на юге Приднепровской Левобережной террасовой Лесостепи (к вопросу о переднеазиатских инновациях в восточноевропейском зверином стиле) // АЛЛУ. — 2006. — № 1. — С. 46—60.
- Лесков А.М. Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове // СА. — 1961. — № 1. — С. 259—266.
- Лесков А.М. Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры. — К., 1965. — 197 с.
- Марков Е. Очерки Крыма. — К., 2009. — 543 с.
- Масленников А.А. Этническая принадлежность погребений в каменных ящиках Восточного Крыма // КСИА АН СССР. — 1976. — № 145. — С. 19—22.
- Масленников А.А. О населении прибрежных районов Восточного Крыма в скифскую эпоху // СА. — 1980. — № 1. — С. 5—18.
- Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и древний Восток // РА. — 1992. — № 3. — С. 86—107.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964. — 90 с. (САИ. — Вып. Д1-4).
- Мозолевський Б.М. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 122—138.
- Ольховский В.С. Население Крыма по данным античных авторов // СА. — 1981. — № 3. — С. 52—65.
- Ольховский В.С. О населении Крыма в скифское время // СА. — 1982. — № 4. — С. 61—81.
- Ольховський В.С. До етнічної історії давнього Криму // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 27—38.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — 256 с.
- Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1987. — № 59. — С. 17—36.
- Сенаторов С.Н. Лепная керамика кизил-кобинской культуры: типология и хронология: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — СПб., 2002. — 22 с.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003. — 195 с.
- Скорый С.А. Бронзовая античная матрица из Предгорного Крыма // Stratum plus. — 2003a. — № 3. — С. 193—201.
- Скорый С., Зимовец Р. Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции. — К., 2014. — 180 с.

Скорый С.А., Зимовец Р.В. Бляшки-«козлы» с отрубленными головами (к ритуальной практике крымских горцев в эпоху раннего железа) // Старожитності раннього залізного віку. — К., 2015. — С. 140—144 (АДІУ. — Вип. 2 (15)).

Толстиков В.П. О времени основания и архитектурной среде раннего Пантикапея. По материалам новейших раскопок // Olbio: in memoriam V.V. Krapivina. — К., 2015. — С. 256—263 (АДІУ. — Вип. 1 (14)).

Троицкая Т.Н. Скифские погребения в курганах Крыма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Симферополь, 1954. — 40 с.

Троицкая Т.Н. Погребение у села Белоглинки // СА. — 1957. — Вып. XXVII. — С. 222—232.

Троицкая Т.Н. Находки из скифских курганов Крыма, хранящиеся в областном краеведческом музее // История и археология древнего Крыма. — К., 1957а. — С. 174—190.

Троицкая Т.Н. К вопросу о локальных особенностях скифской культуры в Центральном Крыму и на Керченском полуострове // ИКОГО СССР. — Симферополь, 1957б. — Вып. 4. — С. 67—75.

Федоров П.В. Плейстоцен Понто-Каспия. — М., 1978. — 164 с.

Фіалко О., Болтрик Ю. Напад скифів на Трахтемирівське городище. — К., 2003. — 180 с.

Храпунов И.Н. Очерки этнической истории Крыма. Тавры. Скифы. Сарматы. — Симферополь, 1995. — 84 с.

Храпунов И.М. Етнічна історія Криму у ранньому залізному віці: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 2003. — 37 с.

Храпунов И.Н. Этническая история Крыма в раннем железном веке. — Симферополь; Керчь, 2004. — 239 с. (БИ. — Вып. VI).

Шрамко Б.А. Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 22—39.

Шульц П.Н. О некоторых вопросах истории тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 235—272.

Щеглов А.Н. Тавры в VII — первой половине IV в. до н. э. и греко-таврские взаимоотношения // Местные этно-политические образования в Причерноморье и их взаимоотношения с греческим миром: Материалы IV Всесоюз. симпозиум по древней истории Причерноморья (Цхалтубо-Вани, 1985). — Тбилиси, 1988. — С. 53—88.

Щеглов А.Н. Финал кизил-кобинской культуры и поздняя история тавров // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь: К 100-летию со дня рожд. М.И. Артамонова. — СПб., 1998. — С. 66—70.

Щепинский А.А. Погребение начала железного века у Симферополя // КСИА АН УССР. — 1962. — № 12. — С. 57—65.

Щепинский А.О. Населения Південного берегу Криму в епоху раннього заліза // Археологія. — 1977. — Т. 21. — С. 26—39.

Яковенко Э.В. Курган на Темир-Горе // СА. — 1972. — № 3. — С. 259—267.

Яковенко Э.В. Раннескифские погребения Восточного Крыма // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 65—75.

Яковенко Э.В. Скифы на Боспоре (греко-скифские отношения в VII—III вв. до н. э.): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — М., 1985. — 35 с.

Borovka G. Scythian Art. — New-York, 1928. — 190 p.
Bukowski Z. The Scythian influence in the area of Lusatian culture. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. — 378 p.

Kossack G. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // Skythika. — München, 1987. — S. 24—86.

Stantchev D. Warrior Burial in the Lower Course of the Yantra // Tombers tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire. — Tulcea, 2000. — P. 35—44.

С. А. Скорый, Р. В. Зимовец

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМВІДНОСИНИ МІЖ СКИФАМИ І ТАВРАМИ У VII—IV ст. до н. е.

Статтю присвячено вельми актуальному питанню історії Криму доби раннього заліза — взаємовідносинам прийшлих на півострів скіфів-кочовиків з автохтонними племенами Передгірського й Гірського Криму — таврами.

Нові яскраві знахідки з передгірської й гірської частин півострова, особливо Південно-Східного Криму, дозволяють запропонувати нові версії щодо низки дуже актуальних аспектів цієї теми: про початок контактів вказаних груп населення, їх тривалість, локалізацію контактних зон скіфів і таврів, характер стосунків та їх кінцеві результати.

Висновки, представлені в роботі, дають підстави для перегляду не лише дати початку взаємовідносин цих двох світів — кочового й осілого, а й початку скіфської доби на території Криму взагалі. Раніше традиційно він визначався другою половиною — третьою чвертю VII ст. до н. е. Зараз є суттєві підстави віднести його до пізнього VIII — раннього VII ст. до н. е.

Ключові слова: Крим, скіфи, таври, скіфський період, взаємовідносини.

S. A. Skory, R. V. Zymovets

TO THE QUESTION ABOUT RELATIONSHIPS BETWEEN SCYTHIANS AND TAURIS IN VIIth—IVth centuries BC

The article is dedicated to actual question of Crimean history in the epoch of early metal — relationships between arrived Scythian nomads and autochthonous tribes of Piedmont and Mountain Crimea — Tauris.

New and significant finds from Piedmont and Mountain parts of peninsula, especially from South-East Crimea allow propose some new versions about next issues: beginning of the contacts between two groups of population mentioned above, their duration, localization of the zones of contacts, character of the contacts and their results.

The main idea of the article is to review the date of beginning of contacts between two worlds — nomads and settled — as well as the date of beginning of Scythians epoch on the territory of Crimea. In previous researches the last date was traditionally determined of second half — third quarter of VIIth centuries B.C. Now there are grounds to attribute the beginning of Scythian historical period on the peninsula to the late VIIIth — early VIIth centuries BC.

Key words: Crimea, Scythians, Tauris, Scythian period, relationships.

Одержано 5.10.2015

АМАЗОНКИ ВО ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВЕ

В статье, на основании привлечения и анализа разнородных и разновременных источников, обосновано, что амазонки — женщины-воительницы — это не узколокальное или узкохронологическое, а общиисторическое явление.

К л ю ч е в ы е с л о в а: амазонки, погребальные комплексы, ранения, археология, история древнего мира, средневековье, новое и новейшее время.

Амазонки, как правило, ассоциируются с мифологическими персонажами. В древнегреческой мифологии так называлось воинственное племя женщин, не терпевших в своей среде мужчин. Письменные источники различают три группы амазонок: азиатские, скифские и африканские [Козовик, Пономарів, 1985; Ушаков, 1935]. Со временем семантика этого термина менялась. Соответственно, в различных словарях (помимо первоначального) приводятся, как правило, два основных его значения с вариантами: 1 — всадница / наездница [Ушаков, 1935; Даль, 1935; Комарова, 1994; Ефремова, 2000] / всадница-воительница [Ожегов, 1986]; 2 — всадница, одетая в специальное длинное платье для верховой езды [Ожегов, 1986; Семотюк, 2008] / женское длинное платье специального покроя для верховой езды [Даль, 1935; Ушаков, 1935; Ефремова, 2000; Семотюк, 2008]. В современных языках и литературе многие слова и термины претерпевают семантические и грамматические изменения, приобретая новые свойства. При этом изменение некоей словарной единицы ведет «не к угасанию ее исходных свойств, а к реализации в определенных контекстных условиях ее потенциальных возможностей» [Кусова, 2015, с. 144—145], т. е. наполнению более широким смыслом. Так

в современном «Словаре синонимов русского языка» приводятся следующие значения слова амазонка: воительница, женщина-воин, всадница [Александрова, 2011]. Современные исследователи — археологи, этнографы, фольклористы и представители иных специальностей употребляют понятие амазонка в значении женщина-воительница [Богаченко, 2011, с. 160]. Ныне словосочетания скифские амазонки, савроматские либо сарматские амазонки, средневековые амазонки стали обычными и часто употребляемыми.

Ранее я анализировала материалы, касающиеся амазонок преимущественно в контексте истории скифского населения Восточной Европы. Однако можно ли рассматривать амазонок как феномен — узколокальное явление, связанное с ограниченным хронологическим периодом? Для ответа на этот вопрос нужно заглянуть в разновременные археологические источники, т. е. сделать своеобразный вертикальный срез источниковой базы, соотносимой, прежде всего, с территорией Восточной Европы. И, в то же время, проанализировать археологические памятники и историко-этнографические данные, а также относительно недавние исторические события, касающиеся других регионов на предмет выявления женщин-воительниц с оружием и / или, если возможно, женщин с боевыми ранениями.

І. Эпоха камня. Самый ранний в выборке памятник относится к периоду **верхнего палеолита**. Речь идет о *стоянке Сунгирь*, открытой О.Н. Бадером в 1955 г. на восточной окраине г. Владимир в бассейне р. Клязьмы, где были обнаружены уникальные по сохранности, обряду и вещевому сопровождению погребения [Сукачев и др., 1966; Бадер, 1978; 1998;

Рис. 1. Сунгирь, парное погребение подростков: 1 — план; 2 — реконструкция облика; 3 — скульптурный портрет девочки (автор Т.С. Сурнина) (по: [Алексеев, Бадер, 2000])

Алексеева, Бадер, 2000 и др.]. Одно из них служило усыпальницей двух детей и отличалось необычным ритуалом¹. Погребение содержало два яруса захоронений. Захоронение верхнего яруса фактически не сохранилось — удалось лишь отметить скелет человека, лежавшего на спине; при нем было несколько бусин, колечко из бивня мамонта, раковина моллюска, каменные сверленные подвески и кремневый наконечник. На 0,65 м ниже находилось дно еще одной могилы (длиной около 3 м), в которой покоились два подростка — мальчик 12—14 лет (Сунгирь 2) и девочка 9—10 лет (Сунгирь 3). Оба лежали вытянуто на спине, головами друг к другу (рис. 1). Одежду детей (включая головные уборы) украшали нашитые бусины из кости мамонта (до 10 тыс. экз.) и дополняли диски с прорезями; руки — браслеты и кольца из того же материала. Каждому из них положили по копыту из бивней мамонта — мальчику длиной 2,42, девочке — 1,66 м. Кроме копий у каждого лежало по несколько дротиков и кинжалов из бивня мамонта, кремневые наконечники. Здесь же были найдены костяная игла с отверстием и два «выпрямителя дротиков». Погребенные были присыпаны охрой. Оба покойника захоронены одновременно, о чем свидетельствуют положенные в могилу предметы и, главное, копыта, длина которых превышала рост их обладателей. Социальный статус мальчика и девочки достаточно высок и, очевидно, равен [Лазуков и др., 1981, с. 181—182; Мисюров, 2005, с. 79—80].

Антропологические исследования показали, что оба подростка были хорошо развиты физически. Анализ митохондриальной ДНК

засвидетельствовал, что дети были, скорее всего, братом и сестрой. Специалисты отметили, что рацион их несколько различался, и при этом девочка употребляла в пищу те же продукты, что и взрослый мужчина (Сунгирь 1). На основании различия в рационе питания подростков предполагается и различие их социальных ролей [Алексеева, Бадер, 2000; Poltoraus, Kulikov, Lebedeva, 2004]. С последним тезисом трудно согласиться, учитывая практически тождественную номенклатуру наборов заупокойного сопровождения обоих погребенных.

Вопрос хронологии этого памятника до сих пор обсуждается исследователями. Наиболее вероятный возраст погребений Сунгиря — около 26000—27210 ¹⁴С лет, т. е. около 30540—31590 кал. л. н. (самый узкий возможный интервал) или 29780—33140 кал. л. н. (самый широкий возможный интервал) [Сулержицкий, Петит, Бадер, 2000, с. 32; Pettitt, Bader, 2000; Kuzmin, Burr, Jull, Sulerzhitsky, 2004; Kuzmin, van der Plicht, Sulerzhitsky, 2014, р. 733].

Для эпохи **раннего мезолита** в контексте нашей темы, с определенной оговоркой, следует вспомнить *Васильевский третий могильник*, раскопанный в Днепровском Надпорожье, близ с. Васильевка Синельниковского р-на Днепропетровской обл. [Телегин, 1957]. Среди 44 исследованных здесь костяков (рис. 2, 2) вы-

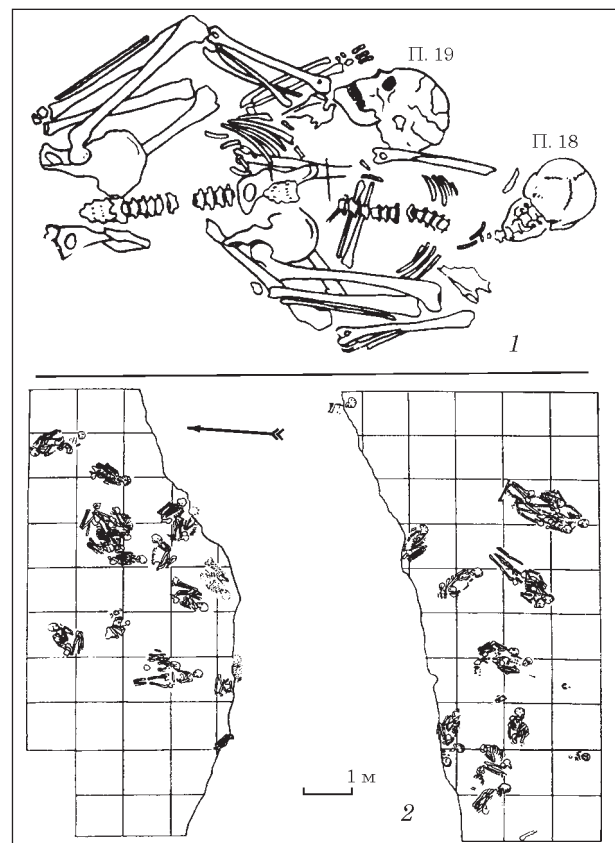

Рис. 2. Васильевский третий могильник: 1 — план погребений 18 и 19; 2 — общий план могильника (по: [Телегин, 1961])

1. Мое внимание к этому комплексу привлекла заведующая Музеем археологии НАН Украины, к. и. н. Л.В. Кулаковская, за что я ей искренне благодарна.

деляется небольшая серия из пяти погребенных взрослых мужчин (№ 12, 37; 33, 34, 36), захороненных в двух могилах [Телегин, 1985, с. 85]. Их объединяют следы ранений — застрявшие, очевидно, в мягких тканях межреберья либо в костных тканях кремневые наконечники стрел и копий. Д.Я. Телегин определил их как коллективные могилы воинов, погибших в бою [Телегин, 1961]. Думается, к этой серии можно добавить и захоронение (№ 18) женщины 36—50 лет¹ в парном погребении (рис. 2, 1), исходя из нескольких моментов. 1. Обращает на себя внимание необычное положение скелета — женщину, по мнению Д.Я. Телегина, поместили в яму в скорченном положении вниз лицом. При этом кисть согнутой в локте левой руки лежит в области живота, а правая рука неестественно согнута так, что кисть ее оказалась подмышкой. 2. На левой теменной кости ее черепа вмятина (размерами 5 × 2,5 см, глубиной 1,5 см), полученная от удара твердым четырехугольным предметом [Телегин, 1961, с. 16]. 3. Второй в этой могиле была женщина 25—30 лет (№ 19), лежавшая в характерной позе — сильно скорченно на правом боку. Однако и в этом случае плечевая кость левой руки неестественно вывернута из сустава. 4. Столь же неестественна была и поза одного из мужчин-воинов — «верхняя часть туловища лежит на правом боку, а таз развернут передней частью вверх. Одна голень под тазом не в анатомическом порядке, второй нет» [Телегин, 1961, с. 15]. Кроме наконечника стрелы в позвонке, у проксимального конца правой плечевой кости, с ее латеральной стороны, отмечен след ранения в виде ямки длиной 2,5 см. 5. В обоих случаях — и в женской, и в мужской могилах, раненый погребенный чуть перекрывал того, что лежал вместе с ним, то есть был положен последним. 6. Кроме того, могила женщины с ранением в пространстве некрополя размещена рядом (фактически на одной линии) с двумя коллективными воинскими, по определению Д.Я. Телегина, могилами — на южной его оконечности. По мнению ряда исследователей, место погребения в некрополе отражает систему социальных отношений. Это зафиксировано в могильниках Приднепровья, где в центральной части размещены погребения наиболее уязвимых членов коллектива (женщин, детей и людей старшего возраста), а по периметру — захоронения защитников (как правило, мужчин) [Леонова, 2006, с. 101]. Положение женского захоронения в Васильевском могильнике позволяет отнести его к числу защитников. При этой женщине не было оружия, однако следует отметить, что погребения в этом могильнике вообще безинвентарные, а найденные в нескольких случаях кремневые

наконечники стрел и копий — это предметы, ставшие причиной гибели воинов, а не их личное оружие. По мнению Л.Л. Зализняка дата Васильевского третьего могильника по современным разработкам хронологии могильников Надпорожья определяется началом мезолита — 10—9 тыс. лет².

К периоду мезолита относится и погребение, открытое в Восточном Прионежье — в могильнике Попово у оз. Лача в Архангельской обл. [Ошибкина, 2007], которое соответствует поселениям культуры веретье [Ошибкина, 2012, с. 8]. В погребении IV этого могильника была погребена женщина 50—60 лет. В глубине грудного отдела скелета и под ключицей погребенной остался острый обломок костяного кинжала. Подобные кинжалы, сделанные из расщепленных длинных костей или распрямленных ребер лося, в большом количестве найдены на поселениях культуры веретье. И хотя при этой женщине не отмечено иного оружия, зафиксированное на ее скелете повреждение, по мнению С.В. Ошибкиной, является прямым свидетельством участия в вооруженных столкновениях [Ошибкина, 2006, с. 80; 2012, с. 8]. В соответствии с таким выводом, автор и приводит это женское захоронение наряду с двумя мужскими (со следами ранений) воинскими могилами — погребением VIII из могильника Попово и сложным комплексом могильника Песчаница [Суворов, Бужилова, 2004, с. 51; Звягин, Куликов, 2005; Ошибкина, 2012]. Погребение женщины, как и могильник в Попово в целом, датировано серией ¹⁴C дат первой половины бореала (8690—7270 гг. до н. э.) [Зайцева, Тимофеев и др., 1997, с. 122; Ошибкина, 2013, с. 12].

II. Эпоха меди—бронзы. Среди наиболее ранних археологических памятников, с определенной долей сомнения, можно вспомнить и **энеолитическое погребение № 9 кургана № 5 могильника Мухин 2** Среднестоговской культуры, раскопанное на правом коренном берегу Дона, на окраине г. Аксай Ростовской обл. [Нечитайло и др., 1998]. Погребение совершено в катакомбе продольного типа (рис. 3, 1). Молодая женщина 17—20 лет лежала скорченно на спине, головой на В. Скелет был обильно окрашен темно-красной охрой; с двух сторон у черепа и около таза лежали комки охры. Среди сопутствующего инвентаря отмечены: фрагменты двух пластин из светлого кремня (у черепа и в заполнении камеры), медное шило, обработанные кости крупного рогатого скота (служившие, по мнению авторов, музыкаль-

1. Антропологические определения Г.В. Лебединской, Т.В. Сурниной, И.И. Гохмана.

2. Выражаю искреннюю благодарность заведующему Отделом археологии каменного века ИА НАН Украины, д. и. н., профессору Л.Л. Зализняку за исчерпывающую консультацию по вопросам датирования мезолитических памятников Надпорожья и определения характера и функциональной принадлежности кремневых изделий.

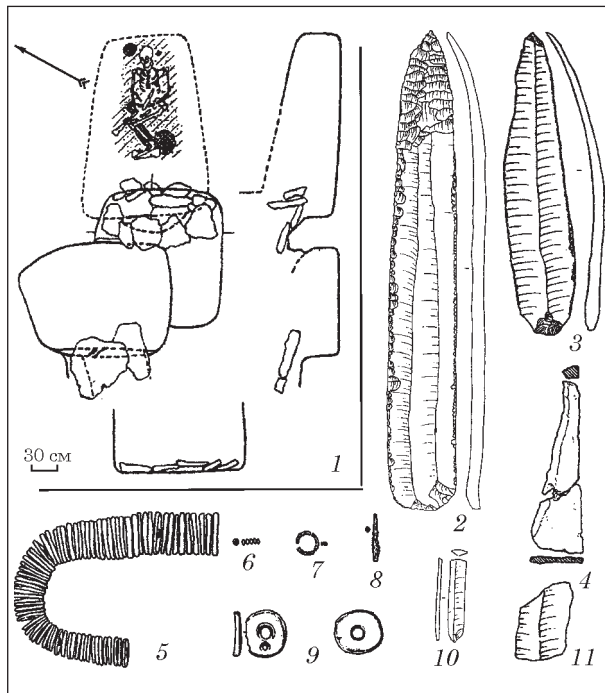

Рис. 3. Могильник Мухин 2, курган 5, погребение 9: 1 — план и разрезы; 2—11 — инвентарь (по: [Котова, 2006])

ным инструментом) и украшения костюма (10 медных бусин, перламутровые бусины и медное кольцо) (рис. 3, 4—11). Кроме того, у кистей рук обнаружены по одной кремневой пластине — светло-коричневая со следами использования (размерами 16 × 3,5 см), и черная обсидиановая с ретушью (размерами 25 × 3,2 см) (рис. 3, 2—3) [Нечитайло и др., 1998; Котова, 2006, с. 53, рис. 70—71; Kotova, 2008, с. 149—150]. Два последних артефакта, по мнению Н.С. Котовой, были полифункциональными — могли служить и как оружие, и как орудия труда [Котова, 2006, с. 110]. Похороненную в этой могиле молодую женщину Н.С. Котова назвала первой амазонкой степей Северного Причерноморья, допуская при этом, что она могла выполнять к тому же и некие религиозные или жреческие функции [Kotova, 2010, с. 170—173]. Погребение отнесено ко второму периоду Восточного варианта Средне-Стоговой культуры, который датируется в пределах 4880—4500 гг. до н. э. [Котова, 2006, с. 83, 102].

В трипольской культуре среди идентифицированных женских захоронений оружие не отмечено¹. Тем не менее, здесь уместно вспомнить находку, сделанную П. Нечитайло в 2002 г. в одной из пещер скального комплекса левобережья Днестра, открытых у с. Нагоряны Могилев-Подольского р-на Винницкой обл.

1. Я благодарна с. н. с. отдела археологии энеолита — бронзового века ИА НАН Украины, к. и. н. А.Г. Корвину-Пиотровскому за подробную консультацию.

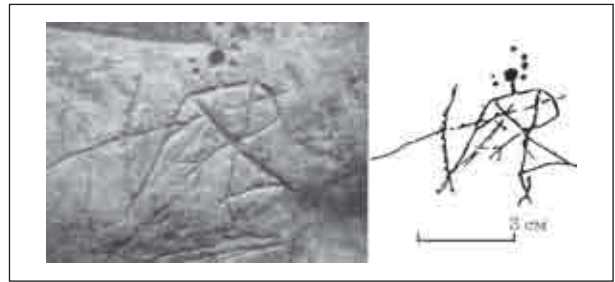

Рис. 4. Нагоряны, изображение женской фигуры с луком из пещерного комплекса (по: [Нечитайло, 2014])

[Нечитайло, Забашта, Рідуш, 2004]. Близ пещеры № 8 второго яруса выявлено антропоморфное изображение² (рис. 4). Сочетание ряда характерных стилистических элементов петроглифа (и в частности битреугольность абриса фигуры, трипалость кистей рук и «нимб» над головой из просверленных углублений) отмечается исключительно в материальной культуре «трипольских» племен [Нечитайло, 2003; 2014, с. 32—33]. Этот петроглиф интересен для нас тем, что женская фигура изображена с луком. Поэтому его можно рассматривать как косвенное подтверждение того, что в период энеолита на этих территориях женщины не чурались оружия.

Эпоха ранней бронзы, представленная памятниками ямной культурно-исторической общности, как будто не фиксирует захоронений вооруженных женщин. Однако для этого периода известны могилы с черепными травмами и трепанациями, среди которых выделяется небольшая серия женских [Кондукторова, 1973, с. 62; Круц, 1984, с. 34—74; Медникова, 2001, с. 30—32]. В совместном исследовании Ю.В. Ушковой и А.Д. Козак, посвященном черепным травмам из могил ямной культурно-исторической общности, приведено 17 случаев фиксации таких ранений и пять³ из них соотнесено с женскими могилами [Ушкова, Козак, 2011, с. 30—32]. Среди них упомяну следующие погребальные комплексы. В погребении № 40 кургана 52 у с. Вишневое (Татарбунарского р-на Одесской обл.) похоронена женщина 30—40 лет [Субботин, 1979]. На ее черепе было три неглубоких травмы. Самая тяжелая из них (от удара острым предметом) в виде сквозного прямоугольного углубления, размерами 13 × 11 мм, расположена на сагиттальном шве. Эта рана, судя по следам на внутренней пластинке костей черепа, вызвала осложнение (воспа-

2. Мое внимание на это изображение обратил заведующий отделом археологии энеолита — бронзового века ИА НАН Украины, д. и. н., профессор В.В. Отрощенко, за что я ему искренне благодарна.

3. По уточненным данным одно из рассмотренных авторами погребений (№ 8 кургана 1 у с. Виноградный Сад II) относится к серии киммерийских и потому рассматривается ниже.

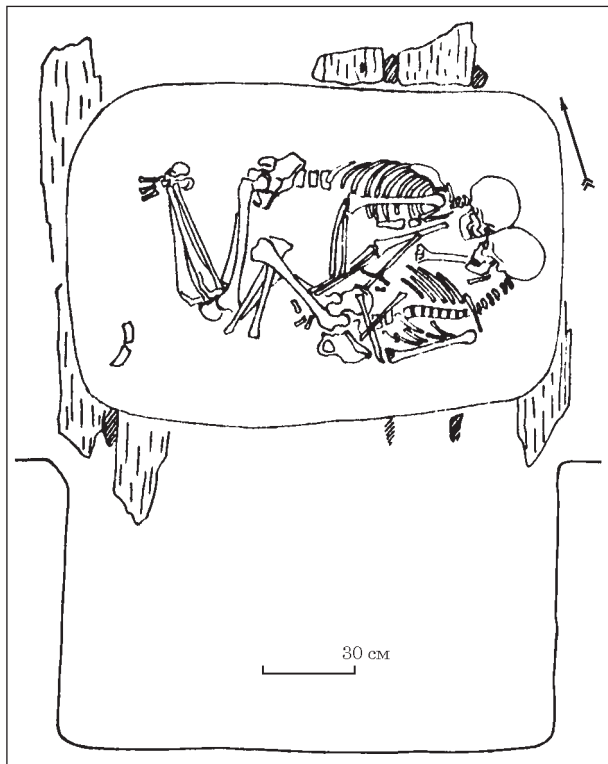

Рис. 5. Таборовка, курган 1, погребение 19: план и разрез (по: [Шапошникова и др., 1978])

ление мозговых оболочек). Еще две травмы, зафиксированные на правой теменной кости (спереди и сзади), менее серьезны и носят поверхностный характер. Полученные одновременно травмы зажили и, судя по их состоянию, женщина прожила еще сравнительно долго [Ушкова, Козак, 2011, с. 31].

В парном погребении 19 кургана № 1 у с. Таборовка (Вознесенского р-на Николаевской обл.) похоронены пожилой мужчина и женщина 35—45 лет (скелет № 2) (рис. 5). Оба покоились лицами друг к другу, скорченно на боку, мужчина — на левом, головой на ЮВВ; женщина — на правом боку, откинувшись на спину, головой на В. Левая ее рука согнута в локте, правая как будто вытянута (локтевая и лучевая кости смещены). Оба черепа, часть грудной клетки и голени ног женского скелета окрашены красной охрой [Шапошникова, Фоменко, Гребенников и др., 1978, с. 18—19]. На лобной кости женского черепа отмечена неглубокая травма размерами 17 × 8 мм [Ушкова, Козак, 2011, с. 31]. Судя по тому, что травма зажила, и в этом случае после ранения женщина выжила.

В погребении 23 кургана № 1 у с. Марьянское (Апостоловского р-на Днепропетровской обл.) погребены два человека (рис. 6). Скелет (№ 1) молодого погребенного (пол не определен), ориентированный на СВ, лежал на спине с согнутыми в коленях ногами, упавшими влево. Часть ребер, позвонки и кисти рук не выявлены. За черепом его стояли три лепных сосу-

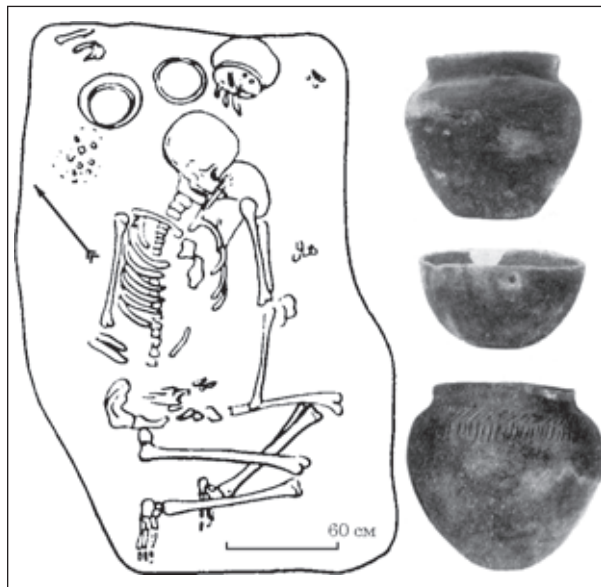

Рис. 6. Марьянское, курган 1, погребение 23: план и сосуды (по: [Березовец и др., 1960])

да, рядом и на тазовых костях — кости собаки (?) и овцы. Под этим костяком, под прослойкой грунта (толщиной 10—15 см), открыт скелет (№ 2) женщины 45—55 лет. Женщина лежала на левом боку, головой на СВ, левая ее нога подтянута до уровня грудной клетки, на ее колене — кисть правой руки. Череп и ступни ног со следами красной краски [Березовец, Покровська, Фурманська, 1960, с. 107—108]. По определению Т.С. Кондукторовой, на правой теменной кости женского черепа прослеживаются два участка с посттравматическими изменениями внешнего компактного слоя [Кондукторова, 1973, с. 62].

В кургане, раскопанном в г. Николаев (по улице Янтарная), открыто ямное погребение № 8, в котором обнаружено три скелета, ориентированных на ССЗ (рис. 7). В восточной части могилы покоился скелет младенца (положение его из-за плохой сохранности костей не установлено). В западной части могилы находился скелет взрослого (вероятно, мужчины) в скорченном положении на правом боку. В центре располагался скелет женщины, лежавшей скорчено на левом боку, кисти рук находились поверх скелета ребенка. Все костяки окрашены охрой [Гребенников, Горбенко, Каравайко, Карнаух, 2010, с. 96; Каравайко, Карнаух, Разумов, 2011, с. 60]. На правой теменной кости женского черепа зафиксирована хорошо зажившая травма округлой формы (диаметр около 0,3 см) от удара тупым тяжелым предметом. В этом случае деформация кости ограничивается вмятиной. По мнению антропологов так может выглядеть травма, полученная в раннем возрасте, когда кости еще достаточно эластичны [Крюков, 1986, с. 35; Ушкова, Козак, 2011, с. 31—32].

Приведенный выше обзор женских могил с травмами черепа ямной культурно-историчес-

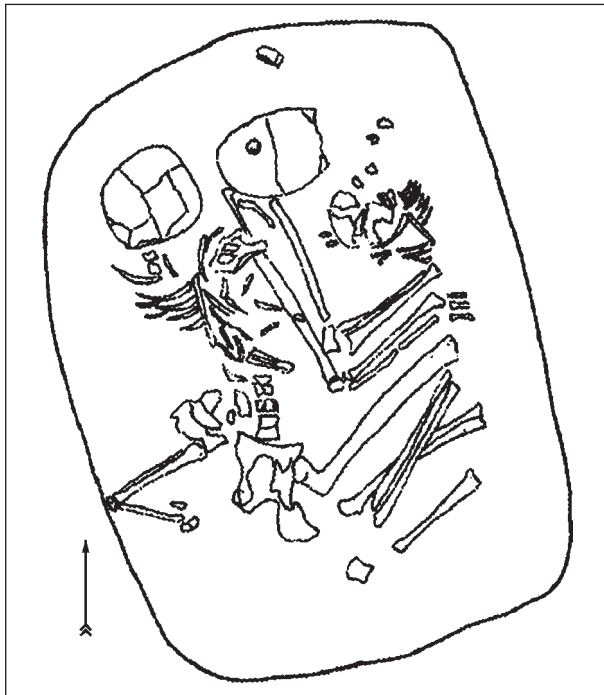

Рис. 7. Николаев, курган 1, погребение 8: план (по: [Каравайко и др., 2011])

кой общности позволяет сделать ряд наблюдений. Все травмированные женщины зрелого возраста — 30—55 лет. В одном случае (Вишнево, к. 52) получены множественные ранения острым предметом; в двух (Таборовка, к. 1 и Вишнево, к. 52) — поверхностные травмы, зажившие со временем. В остальных случаях обширные раны нанесены тупым предметом, вероятно, каменным топором. Важно отметить, что раны зафиксированы на лобной и преимущественно на правой теменной костях черепов. А это может означать, что женщины находились лицом (а не спиной) к противнику и характер их травм носит очевидную «военную» направленность. Исходя из деталей погребального обряда, захоронения раненых женщин относятся к финальной фазе ямной культуры [Николова, 1992].

На территории современной Польши, на плато близ южной части бассейна р. Нида, в 2006 г. в ходе работ экспедиции Археологического музея в Кракове на поселении № 3 в г. Кошице было открыто коллективное погребение № 523 культуры шаровидных амфор [Włodarczak, Przybyła, Tunia, 2013, s. 10]. Оно совершено в яме прямоугольной формы, размерами 2,45 × 1,35 м, ориентированной по линии С—Ю, глубиной около 0,40 м. На дне могилы лежало 15 скелетов (в анатомическом порядке), с учетом ориентации составлявших две группы — северную (восемь индивидов) и южную (семь индивидов) (рис. 8, 1, также см. вклейку). Среди погребенных — шесть женщин (в возрасте от 16 до 60 лет), четверо мужчин (в возрасте от 18—20 до 60 лет) и пятеро детей разного воз-

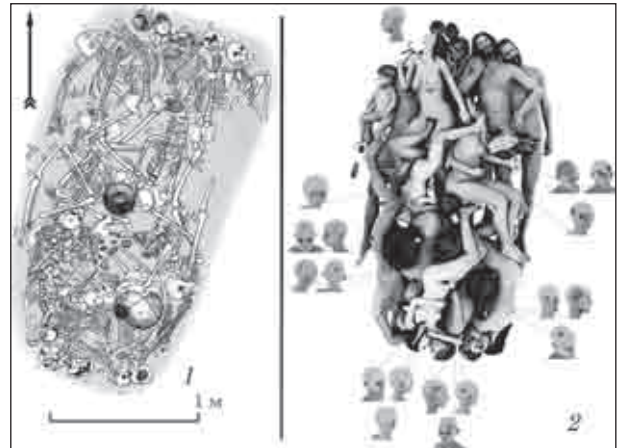

Рис. 8. Кошице 3, погребение 523 на поселении культуры шаровидных амфор: 1 — план; 2 — реконструкция захоронения и изображение травм на женских черепах (по: [Przybyła, Włodarczak и др., 2013; Przybyła, Szczepanek и др., 2013])

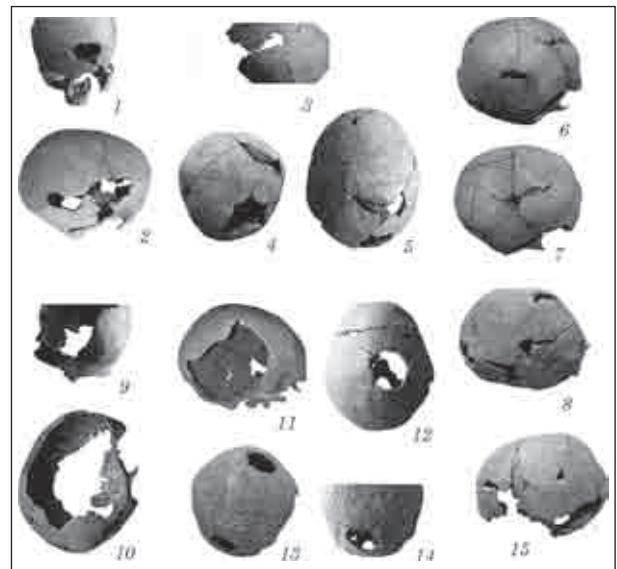

Рис. 9. Кошице 3, погребение 523 на поселении; женские черепа с травмами: 1, 2 — № 3; 3—5 — № 14; 6—8 — № 4; 9, 10 — № 12; 11—14 — № 1; 15 — № 8 (по: [Konopka, Woźniak, 2013])

раста [Przybyła, Włodarczak, Podsiadło, Tunia, 2013, s. 14—31; рис. 1, 4—9; Szczepanek, 2013, s. 75]. Антропологические определения показали, что на черепах всех особей, в том числе и женщин, сохранились травмы от ударов, по крайней мере, трех видов оружия — длинного с широким рабочим краем, небольшого округлой формы (диаметр 1,5—2 см). Большинство же травм нанесено острым оружием, возможно, четырехгранным кремневым топором [Konopka, Woźniak, 2013, s. 107]. Соответственно можно говорить о том, что травмы на женских черепах явно распадаются на две группы — «случайные» ранения острыми кремневыми наконечниками копий или стрел (?) и намеренное перфорирование в виде близко расположенных округлых отверстий в ряде случаев с последующим про-

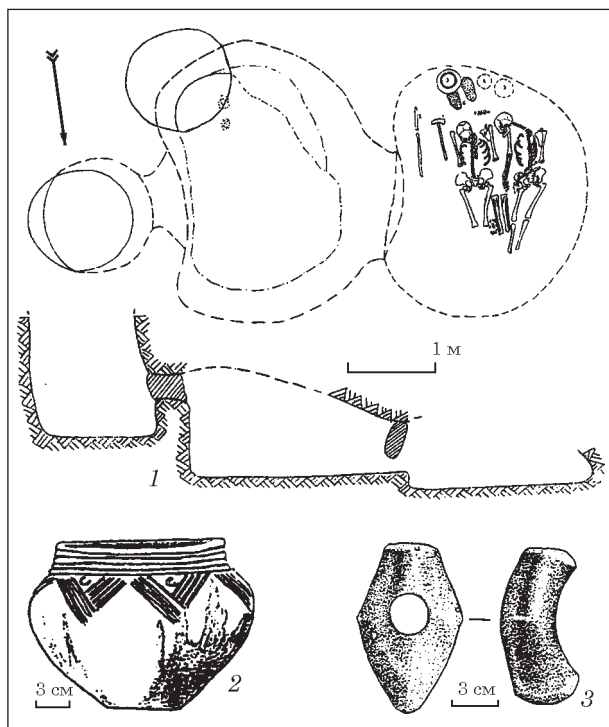

Рис. 10. Виноградное, курган 33, погребение 4: 1 — план и разрезы; 2 — лепной сосуд; 3 — каменный топор (по: [Пустовалов, 2005])

ламыванием свода черепа (рис. 8, 2). С первой группой, вероятно, соотносятся черепа трех женщин: № 3 (30—35 лет) с раной на левой части лобной кости (и два отверстия справа, ближе к затылку); № 14 (50—60 лет) с раной на левом виске (и на темени); № 12 (20—40 лет) с множественными травмами — в центре лба, справа над бровью (и пролом в правой височной кости, и два круглых отверстия сзади) (рис. 9, 1—5, 9—10). Как видно раны нанесены в лицевую часть черепа, преимущественно справа. Остальные (круглые) отверстия, видимо, были пробиты уже после смерти индивидов, возможно, в ритуальных целях. Со второй группой связываются черепа остальных женщин (№ 1 — 25—30 лет; № 4 — 16—17 лет; № 8 — 30—35 лет) — в них отверстия преимущественно округлой формы сделаны в затылочной либо теменной части (рис. 9, 11—14, 6—8, 15, также см. вклейку). К примеру, у женщины (№ 1) череп был проломлен в верхней части свода, еще два отверстия пробиты на затылке и в области правого виска (рис. 9, 11—14). Характер следов говорит о том, что травма получена не случайно, а нанесена намеренно повторяющимися ударами. Если первую группу повреждений возможно связывать с результатами военных столкновений, то вторая, вероятнее всего, имеет отношение к ритуальным действиям носителей культуры шаровидных амфор. Во втором случае травмы, судя по характеру и расположению, были связаны с необходимостью вскрытия и освобождения внутренней полости черепа. Кроме травм,

на черепах двух взрослых женщин (№ 12 и 14) первой группы и одного мужчины (№ 13) отмечены обширные следы пребывания в огне. Такое положение исследователи антропологических материалов объясняют тем, что головы могли быть отчленены и преданы огню, а затем помещены в могилу [Konopka, Woźniak., 2013, s. 107]. В подобных действиях усматривается возможная связь с ритуалом каннибализма [Przybyła, Szczepanek, Włodarczak, Gołas, 2013, s. 268].

Памятники культуры шаровидных амфор датируются Маженой Шмит в диапазоне 3650—2000 гг. до н. э. [Szmyt, 2015]. Привлечение широкого круга аналогий найденным в погребении № 523 артефактам, анализ ряда черт погребального ритуала, а так же использование результатов радиоуглеродного датирования позволили П. Владарчаку и М. Пшибиле уточнить дату рассмотренного погребального комплекса первой половиной III тыс. до н. э. (2874—2673 гг. до н. э.) [Włodarczak, Przybyła, 2013, s. 255].

В эпоху средней бронзы, пожалуй, наиболее яркий и многокомпонентный материальный комплекс принадлежит носителям **катакомбной культурно-исторической общности**. На основе анализа массива памятников представителей этой общности Северного Причерноморья, С.Ж. Пустовалов отметил, что в их погребальном обряде, как нигде в степных культурах эпохи бронзы, подчеркивалась принадлежность покойника к определенной профессии, ремеслу и, соответственно, социальной прослойке. Согласно этому положению, похороненных с оружием можно считать отдельной социально-профессиональной группой — профессиональными воинами [Пустовалов, 2005, с. 89]. В двух массивах погребений (восточнокатакомбном и ингильском) автор отмечает женские могилы с оружием. Присутствие в женских погребальных комплексах *«таких чисто мужских признаков как колесо (транспортное средство), оружие, моделирование по черепу, сложное погребальное ложе и др.»* указывает на относительно высокое социальное положение значительной части женщин, и, в то же время, на символическое значение этих артефактов [Пустовалов, 1992, с. 12—13]. Среди подобных захоронений отмечается *погребение № 4 кургана № 33 у с. Виноградное* Токмакского р-на Запорожской обл. (рис. 10). Оно представляет собой сложное сооружение с круглой входной ямой (диаметром 1,15, глубиной 1,9 м от поверхности) и двумя последовательными фасолевидными камерами, с заложенными глиной входами, устроенными по одной оси. Размеры их, соответственно, 3,1 × 2,3 и 2,7 × 2,05 м, глубина 2,4 и 2,6 м. Ориентированы параллельно по линии С—Ю. Первая камера с отверстием в потолке не содержала каких-либо следов погребенных и служила, вероятно, культовым целям.

К статье
Е. Е. Филко
АМАЗОНКИ ВО ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВЕ

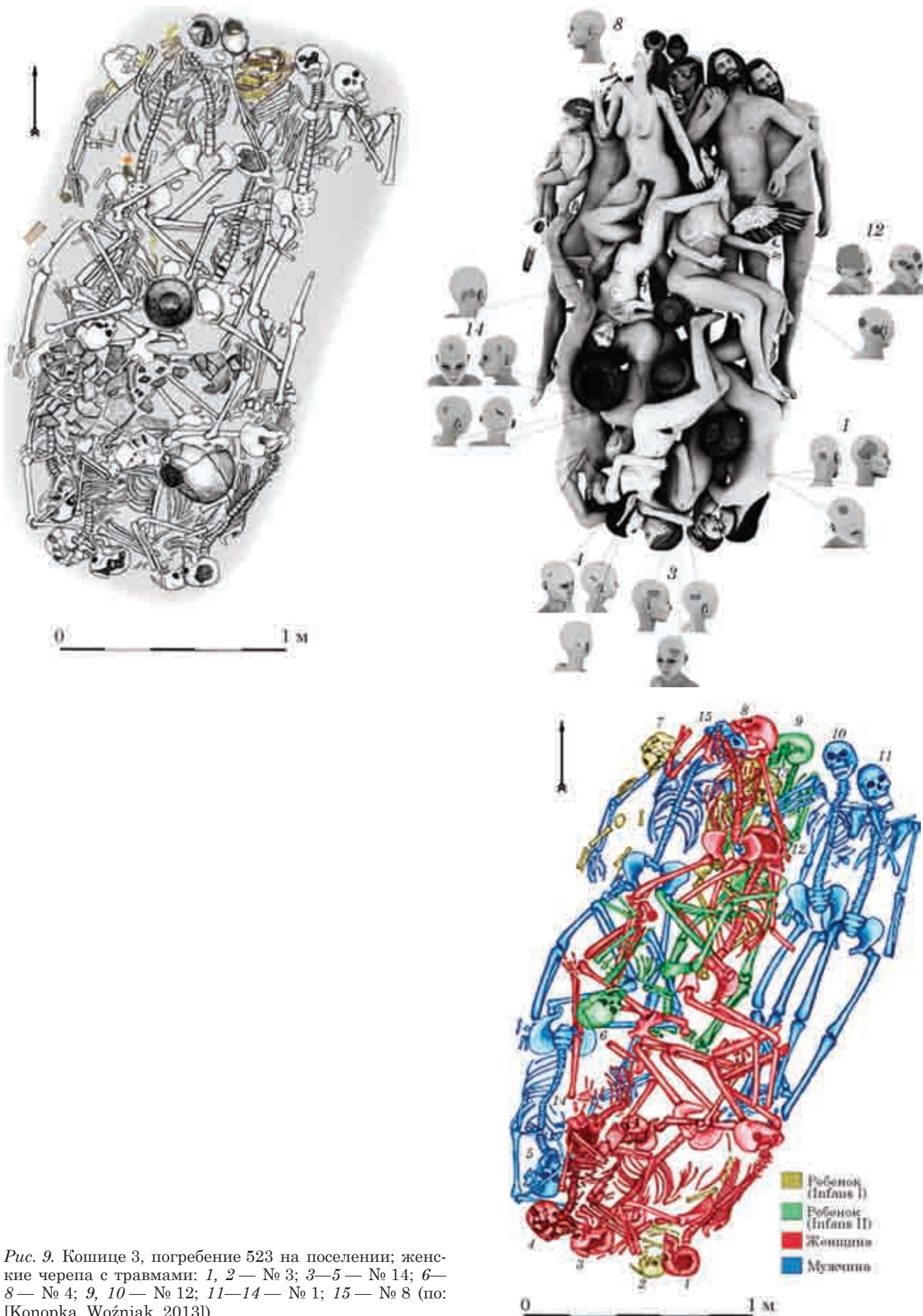

Рис. 9. Кошице 3, погребение 523 на поселении; женские черепа с травмами: 1, 2 — № 3; 3—5 — № 14; 6—8 — № 4; 9, 10 — № 12; 11—14 — № 1; 15 — № 8 (по: [Konopka, Woźniak, 2013])

До статті
 Ю. В. Болтрика, С. А. Горбаненка, М. В. Кублія, М. С. Сергеевої, С. Ю. Яніш
 СЕВЕРИНІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ: БІОГОСПОДАРСЬКИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕНЬ

Рис. 1. Северинівське городище: е — вигляд з південного заходу, е — вигляд з півночі—північного сходу. Автор 3D-реконструкції — В.В. Шерстюк

До статті
 Н. І. Мінаєвої
 ГІДРОЛОКАЦІЙНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ МЕТОД
 ВИЯВЛЕННЯ ТА ВИВЧЕННЯ ПІДВОДНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

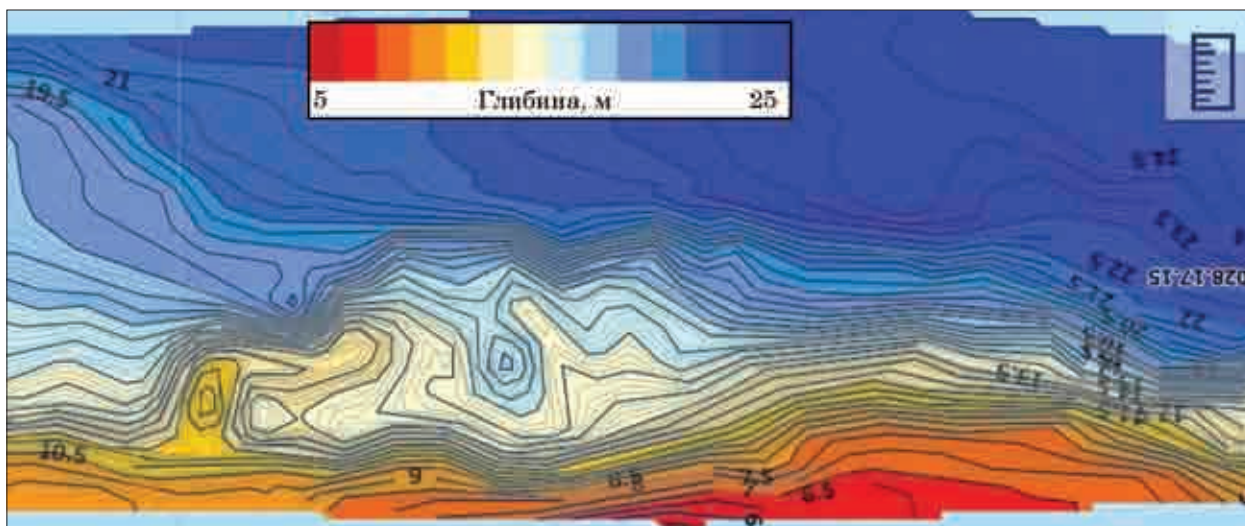

Рис. 2. Карта з ізобатами з місця розташування затонулого судна

Во второй камере находились двое покойников, лежавших на спине головами на Ю, на сложной подстилке. В центре камеры — женщина 40—50 лет, ближе к восточной стенке камеры (слева от женщины) — мужчина 30—40 лет. В анатомическом порядке сохранилась часть женского скелета — позвонки, ребра и таз с бедренными костями. Рядом с последними были сложены берцовые кости ног и фаланги пальцев рук и ног. Предплечья и кисти рук отсутствовали. Моделированный череп (сохранились конусы в глазницах и носу) поставили на верхнюю часть грудной клетки. Скелет мужчины лежал в анатомическом порядке, как будто повторяя изгиб западной стенки. Его моделированный череп лежал на правой плечевой кости. Большая часть заупокойного инвентаря соотносится с женщиной. У правого ее плеча лежал каменный полированный топор с деревянной рукояткой и рядом (чуть дальше к входу) деревянное стрекало или древко, в головах стоял орнаментированный керамический горшок и рядом две стопы, нарисованные красной краской на полу камеры. Восточнее, ближе к изголовью мужчины, сохранились остатки деревянной чаши и необожженного сосуда [Отрощенко, Рассамкин, Пустовалов, 1985, с. 37—39; Пустовалов, 1990, с. 65]. Это погребение датировано в серии ^{14}C дат 2771 ± 110 (4190 ± 80 BP) [Пустовалов, 2005, с. 206].

Каменные топоры-молоты являлись характерным и наиболее распространенным видом оружия представителей ингульской культуры [Клочко, 2006, с. 79]. При этом топор из Виноградного принадлежит «к типам, характерным для культур шнуровой керамики Украины и, вероятнее всего, импортный». Наряду с каменными топорами, с оружием соотносятся и стрекала. Оружие в ингульском этносоциальном массиве обычно маркирует погребения представителей нижних слоев знати. Причем основную массу войска составляла пехота [Клочко, Пустовалов, 1992, с. 124, 132, 134, 136] и, судя по травмам (большая часть которых находится на левой половине лобной или теменной костей) [Круц, 1984, с. 78—79], именно каменные топоры-молоты составляли основное оружие обеих воюющих сторон. Относительно трактовки оружия в погребальных комплексах женщин катакомбной культурно-исторической общности Северного Причерноморья С.Ж. Пустовалов как будто колебался, говоря, что оно «может свидетельствовать либо о личном их участии в военных акциях, либо об определенном социальном статусе». Однако окончательный вывод исследователя гласит, что «женщины занимались военным делом и принимали участие в войнах» [Пустовалов, 2005, с. 69—70]. И подтверждением такого вывода служат боевые ранения представителей катакомбной культуры, в том числе, и женщин, отмеченные в работах антропологов [Кондукторова, 1973, с. 67; Круц, 1984,

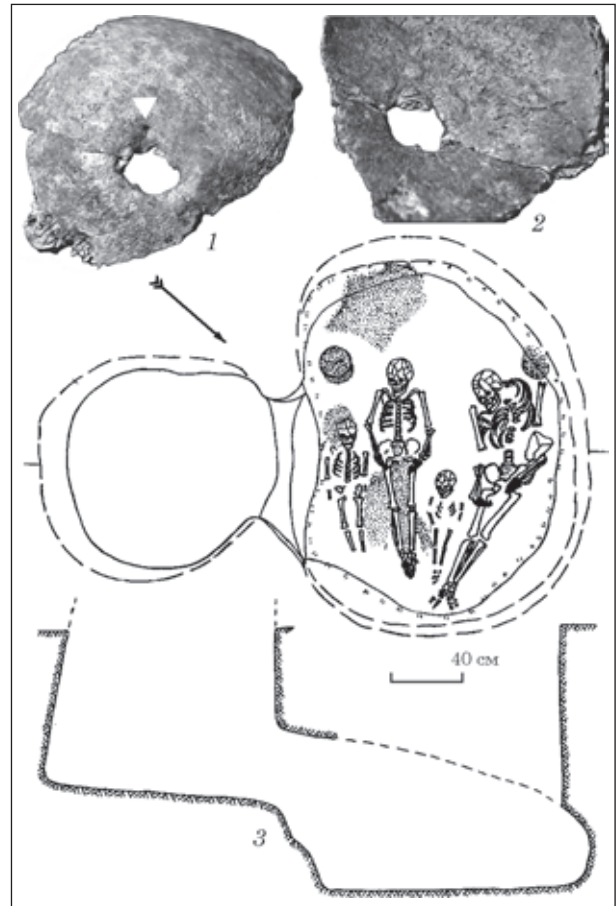

Рис. 11. Малая Лаурка, курган 22, погребение 18: фрагмент правой теменной кости женского черепа с повреждениями: 1 — вид снаружи; 2 — вид изнутри (по: [Ушкова, Козак, 2014]); 3 — план и разрез погребения (по: [Полин и др., 2000])

с. 78—80; Ушкова, Козак, 2014, с. 22—26 и др.]. Так, в камере погребения 18 кургана № 22¹ у с. Малая Лаурка (Никопольского р-на Днепропетровской обл.) открыто захоронение четырех человек: двух взрослых и двух детей, лежавших по длинной оси камеры, один за другим от входа до северо-западной стенки (рис. 11, 3). Захоронение совершено в два приема. Первым был погребен мужчина, лежавший первоначально по центральной оси камеры. Затем его тело отодвинули под северо-западную стенку, в центре положили женщину 25—35 лет и с обеих сторон от нее двоих детей в возрасте около 10 лет. У одного из них, лежавшего у входа в камеру, отсутствовали стопы и кисти рук [Полин и др., 2000, с. 31—33]. Сзади на правой теменной кости черепа женщины (на расстоянии 2,5 см от лямбдовидного шва) отмечено хорошо зажившее повреждение. Оно имеет признаки и травмы, и трепанации. Повреждение округлое (диаметр снаружи — 2,6 см). С медиальной сто-

1. Курган имеет двойное название — Малая Лаурка или «Колония», в системе общей нумерации насыпей в могильнике ему присвоен № 22 [Полин и др., 2000, с. 5].

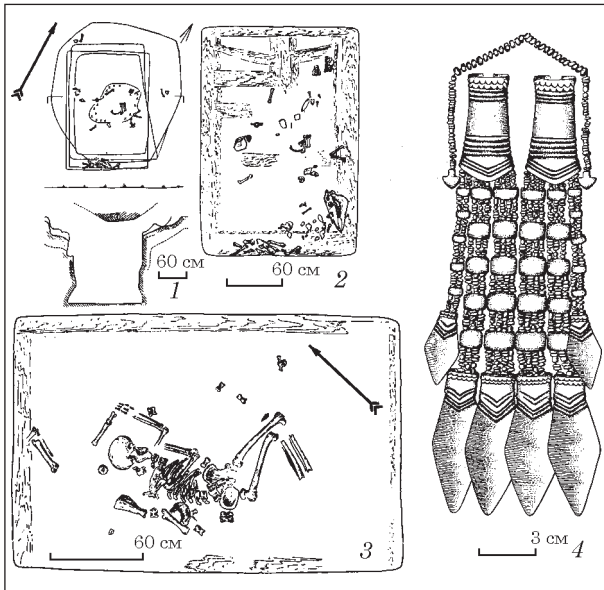

Рис. 12. Синташта, большой грунтовой могильник (СМ), погребение 22: 1 — план в верхней части и разрез; 2 — остатки на перекрытии погребальной камеры; 3 — дно погребальной камеры; 4 — нагрудное украшение (серебро, бисер, паста) (по: [Генинг, Зданович, Генинг, 1992])

роны его зафиксирован небольшой осколок кости, образовавшийся при переломе (рис. 11, 1). Трещина, отделявшая его от остальных костей, со следами частичного заживления особенно хорошо прослеживается с внутренней стороны. Угол наклона передней стенки отверстия свидетельствует в пользу проведения трепанации с целью ликвидации последствий травмы (объективно из осложнений фиксируются: травма кровеносного сосуда (рис. 11, 2) и признаки воспалительных процессов на эндокраниуме вокруг повреждения). Кроме травмы на черепе, у женщины отмечен заживший перелом дистальной трети диафиза левой большой берцовой кости. По определению Ю. Ушковой и А. Козак, женщина получила сквозное ранение черепа задолго до смерти. Зажившие травма и трепанация черепа сопровождаются в этом случае зажившим переломом кости левой ноги [Ушкова, Козак, 2014, с. 21—22]. Полученные женщиной травмы идентичны тем, что отмечены у мужчин, и нанесены, очевидно, каменным топором. Относительно высокий процент травматизма среди катакомбного населения, с одной стороны, может свидетельствовать об агрессивной и травмоопасной обстановке, и, соответственно, развитии военного дела [Кравец 1990, с. 38; Чередниченко, Пустовалов 1991]; с другой стороны, о достаточно развитой медицинской практике, позволявшей делать успешные трепанации для ликвидации последствий и осложнений боевых травм различного характера [Ушкова, Козак, 2014, с. 25].

Одной из наиболее известных и изученных культур бронзового века Южного Зауралья

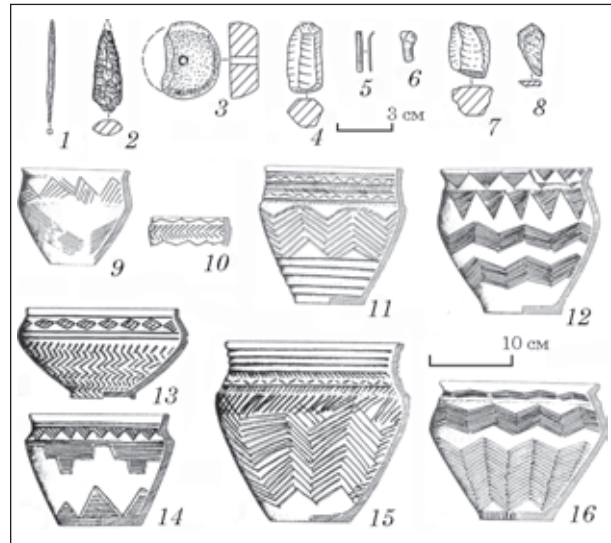

Рис. 13. Синташта, большой грунтовой могильник (СМ), погребение 22: инвентарь (по: [Генинг, Зданович, Генинг, 1992])

является **синташтинская культура**, датируемая, согласно калиброванной радиоуглеродной шкале, началом II тыс. до н. э. [Епимахов, 2007]. В большом грунтовой могильнике (СМ) Синташта, расположенном между поселками Мирный и Рымникский в Брединском р-не Челябинской обл., открыто одиночное непотревоженное женское погребение № 22 (рис. 12, 1—3). Погребение совершено в прямоугольной яме (размерами 2,40 × 1,67 м, глубиной 2,40 м, ориентированной по линии СЗ—ЮВ), с камерой и перекрытием из деревянных плах. На деревянном перекрытии сохранились брусочки из гальки, несколько сосудов (рис. 13, 9—16); части туш лошадей и баранов. Женщина лежала в центре камеры в характерной позе — скорченно на левом боку, головой на СЗ. Сопутствующий инвентарь представляли: в изголовье — остатки мясной напутственной пищи (части туш коровы и барана), костяное пряслице; за спиной — небольшой сосуд, медное шило три кусочка горного хрусталя, медная пластинка и литничек, возможно, лежавшие в деревянной или берестяной коробочке и составлявшие какой-то ритуальный набор; вокруг скелета — восемь астрагалов (рис. 13). Костюм ее дополняли медный перстень и наконечник — кожаное украшение с декором из серебра и бисера (рис. 12, 4). В области коленного сустава женщины обнаружен кремневый наконечник стрелы с обломанным острием (рис. 13, 2) [Генинг, Зданович, Генинг, 1992, с. 188—194]. Обломанное острие, очевидно, говорит в пользу того, что в этом случае стрела связана с боевым ранением, а не относится к личному оружию.

Еще два захоронения женщин с оружием открыты в малом грунтовой могильнике (С II) Синташта с единой планировкой (рис. 14). Погребение 2 совершено в подпрямоугольной

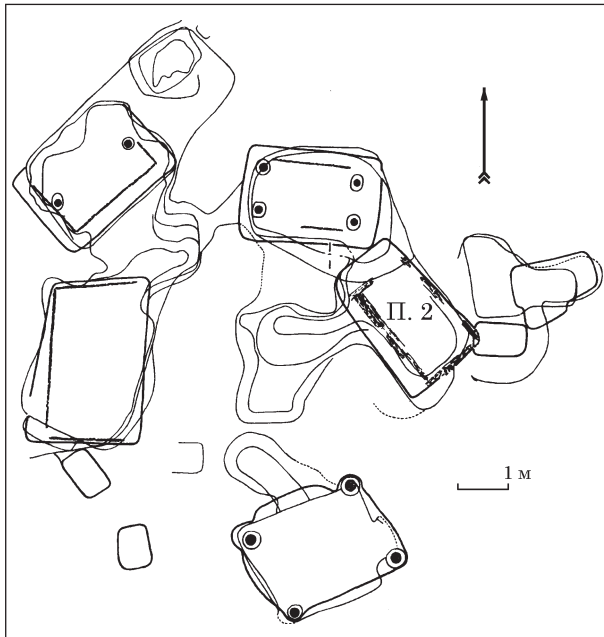

Рис. 14. Синташта, малый грунтовой могильник (СІІ): общий план (по: [Генинг, Зданович, Генинг, 1992])

яме (размерами 2,70 × 1,50—180 м, глубиной 2,70 м, ориентированной по линии СЗ—ЮВ), с деревянной камерой и перекрытием (рис. 15, 1—3). Женщина лежала скорченно на правом боку, головой на С, лицом к центру могильника. В изголовье ее стоял крупный сосуд, в противоположном углу лежал давяльный камень с зашлифованными поверхностями, за спиной — бронзовый тесловидный топор с деревянной рукоятю (сохранившейся более чем на 40 см) с остатками крепления из 11 витков сыромятных ремешков. В финале процесса похорон был зажжен пучок прутьев, сброшенных к ногам погребенной, и уложен на перекрытие остальной инвентарь — деревянное блюдо, каменный наконечник стрелы и плоское медное тесло (рис. 15, 4—9) [Генинг, Зданович, Генинг, 1992, с. 304—310]. В этом случае наконечник стрелы и, вероятно, топор представляются как личное оружие.

Погребение 7 совершено в прямоугольной яме (размерами у дна 2,85 × 2,05 м, глубиной 2,9 м, ориентированной по линии СВ—ЮЗ) с дромосовидным углублением (размерами 0,6 × 2,0, глубиной 1,3 м). В яме устроена деревянная камера с четырьмя столбами по углам и перекрытием (рис. 16, 1). Погребение потревожено. Отдельные кости человеческого скелета обнаружены в придонной части камеры: нижняя челюсть — в западной части, разрозненные фаланги конечностей — в восточной части, фрагмент локтевой кости — вдоль северо-западной стенки. В центре камеры, на деревянном полу, обнаружены: медный наконечник копья, наконечник из серебряных подвесок и пастового бисера, рассеянный по полу пастовый бисер; каменная булава яйцевидной формы и так называемый

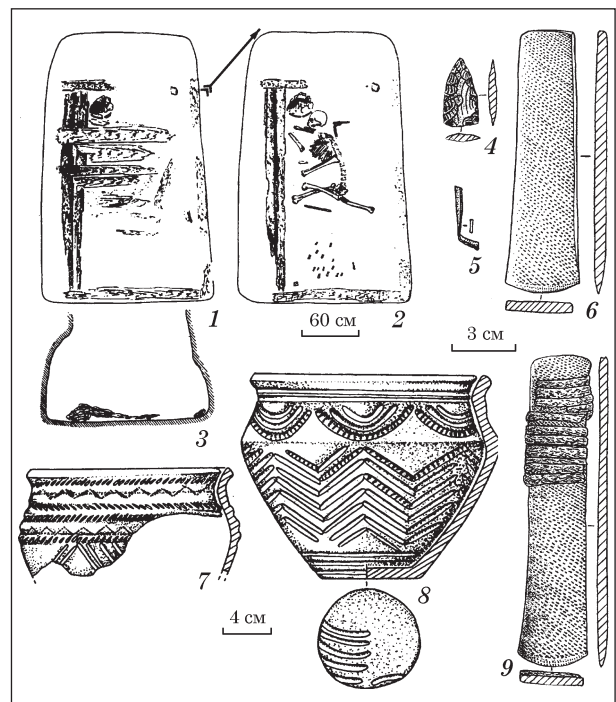

Рис. 15. Синташта, малый грунтовой могильник (СІІ): погребение 2: 1—3 — планы в верхней части, по дну и разрез; 4—9 — инвентарь (по: [Генинг, Зданович, Генинг, 1992])

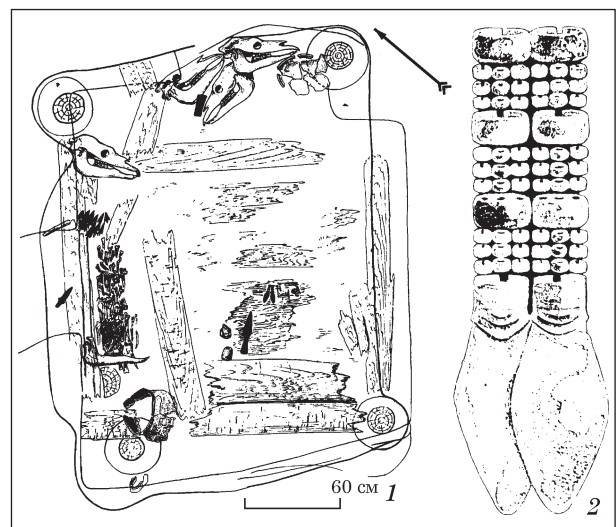

Рис. 16. Синташта, малый грунтовой могильник (СІІ), погребение 7: 1 — план; 2 — наконечник (по: [Генинг, Зданович, Генинг, 1992])

давяльный камень неправильной формы с зашлифованной боковой поверхностью. Под северо-восточной стенкой камеры, в центре ее, на полу лежало медное тесло; вдоль северо-западной стенки — 14 наконечников стрел (девять каменных и пять бронзовых) (рис. 17, 1—24) с остатками древков и истлевший деревянный лук (?) рядом. Кроме того, на дне могилы, под северо-восточной стенкой, найдены два черепа коровы и череп лошади и еще один череп коровы у северного угла, а под западной стенкой —

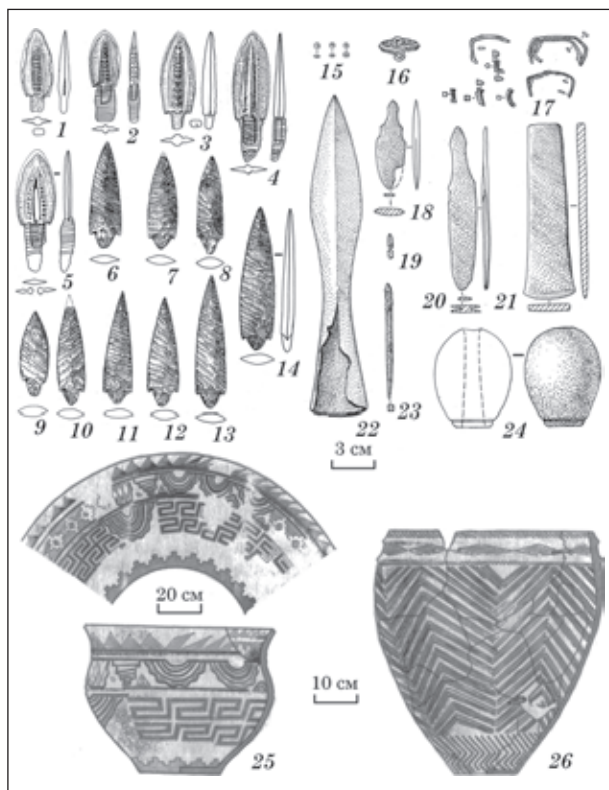

Рис. 17. Синташта, малый грунтовой могильник (С II), погребение 7: инвентарь (по: [Генинг, Зданович, Генинг, 1992])

кости животных и среди них медные перстень и нож. В восточном и западном углах — по крупному лепному сосуду (рис. 17, 25—26) [Генинг, Зданович, Генинг, 1992, с. 314—325].

Опираясь на характерный набор оружия, авторы исследования полагали, что в могиле № 7 был погребен мужчина. В то же время, наличие в центре камеры наконсника и россыпи мелкого бисера (рис. 16, 2; 17, 15) побудило их острожно допустить присутствие здесь и женщины. По этой схеме в парном захоронении мужчина мог лежать вдоль северной стенки, головой на З (с колчаным набором рядом и остальным оружием за спиной), а женщина — в центре, головой на В (и с ней соотносятся, таким образом, сосуд и «нагрудник» — как назван наконсник в публикации) [Генинг, Зданович, Генинг, 1992, с. 319, 324]. Однако в выводной части исследования авторы уже обозначают могилу как одиночную мужскую [Генинг, Зданович, Генинг, 1992, с. 332]. Время захоронения в обеих могилах, с учетом конструктивных особенностей погребальных сооружений и их ориентации, определяется зимним периодом года.

Логика определения половой принадлежности погребенного в последнем случае и схема родственных взаимосвязей усопших из погребений 2 и 7 вызывает некоторые возражения. Во-первых, обращает на себя внимание тот факт, что все могилы в малом грунтовой могильнике Синташта (С II) (включая четыре детские —

№ 3, 6, 8 и 9 и остальные женские) — одиночные. Во-вторых, пострадали от ограбления главным образом центральная и юго-восточная части могилы № 7, при этом украшения и часть оружия сохранились на полу именно здесь. В то же время, под северо-восточной и западной стенками артефакты сохранились не потревоженными. Соответственно, никаких следов второго (или первичного в могиле) мужского скелета нет. В-третьих, вывод о присутствии мужчины в могиле только на основании оружия бездоказателен и потому вряд ли может быть принят. В-четвертых, в центральной части могилы сохранились россыпь бус и главное — наконсник. Речь идет о фигурной (треугольной) подвеске, одним углом прикрепленной на конце девичьей косы, украшенной бусами, кистями или прочими деталями [Орленко, 1996, с. 203]. Остатки таких украшений обнаруживают чаще всего вокруг черепа, либо на груди погребенной [Красноперов, 2005, с. 77]. Наконсники являлись обязательным атрибутом женского туалета, украшавшим и одновременно подчеркивающим длину и густоту волос, олицетворяющих девичью красоту у многих народов Востока и Средней Азии. Татарские женщины, например, независимо от возраста, заплетали две косы, к концам которых и прикреплялось такое украшение. Помимо простых, использовались более сложные и двойные наконсники, прикреплявшиеся сразу к двум косам. Декоративный акцент создавал каскад шумящих струящихся подвесок, вызывающих ассоциации с росой, дождем, семенами и ягодами [Курманбаева, 2009; 2011]. Потому этот предмет выступает в нашем случае как маркер женского захоронения. К тому же, принадлежность погребения № 22 из большого грунтового могильника (СМ) Синташта, где найден подобный наконсник, к числу женских не вызвала у авторов раскопок сомнений. В-пятых, опираясь на единую планировку могильника, «завязанную» на так называемый ритуальный домик в его центре, и время года, в которое совершались захоронения, авторы публикации установили их последовательность и определенную взаимосвязь. Так, первыми были совершены погребения 10 и 9 — соответственно, матери — родоначальницы семьи и ребенка; затем шли два летних погребения 1 и 5, интерпретированные, соответственно, как захоронение сына — главы семьи и его жены. Далее идут три зимних захоронения: № 4 — возможно младшего брата или сына главы семьи, № 7 — «мужское — брат мужчины погребения 1 или второе поколение — его сын» и № 2 — «женское — жена мужчины погребения 7 ... Между этими погребениями размещались захоронения детей (№ 3, 6, 8)» [Генинг, Зданович, Генинг, 1992, с. 332]. Таким образом, погребенные в могилах № 2 и 7 малого грунтового могильника (С II) Синташта рассматриваются как супруги. Но в этой схеме

Рис. 18. Могильник Бестамак, погребение 2: 1 — план; 2—29 — инвентарь (по: [Калиева, Логвин, 2009])

авторы почему-то «потеряли» женщину из погребения 7. Вероятно, потому, что она «нарушает» стройную систему супружеских связей. Не останавливаясь на вопросах степени родства погребенных в могилах № 2 и 7, полагаю, что обе женщины относятся к группе воинов.

К этому же времени относится грунтовой синташтинско-петровский **могильник Бестамак**, раскопанный в верховьях р. Урбаган, близ п. Чили Семиозерного р-на Кустанайской обл. (Казахстан). Здесь было исследовано около 30 синташтинско-петровских погребений, девять из которых оказались одиночными женскими. В трех из них найдено оружие, представленное кремневыми наконечниками стрел. Женщины (в возрасте 25—35 лет) ¹ лежали скорченно на левом боку, головой на З или СЗ, в подпрямоугольных ямах. В погребении № 2 (размерами 2,1 × 1,28 м, глубиной 1,2 м, ориентированном по линии З—В) найдены (в трех скоплениях): два кремневых наконечника, бронзовый нож, четыре сосуда, бронзовое шило, три кремневых отщепов и скребков; два мелкозернистых абразива, девять кусочков медистого песчаника, 156 маленьких камешков, астрагал, маленький каменный цилиндр; бронзовые кольцо и листовидная подвеска, два браслета, украшение из маленького браслета и трех лисьих клыков, низка из костяных пронизок и пастовых бусин, створка речной раковины, на че-

1. Антропологические определения Р. Линдстрема.

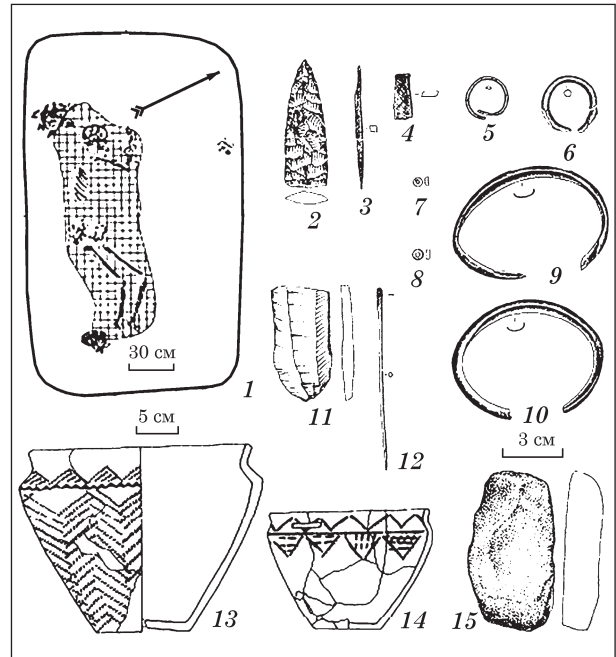

Рис. 19. Могильник Бестамак, погребение 17: 1 — план; 2—15 — инвентарь (по: [Калиева, Логвин, 2009])

репе несколько выпуклых бляшек (рис. 18). В составе инвентаря погребения 17 (размерами 2,35 × 1,40 м, глубиной 1,2 м, ориентированного по линии СЗ—ЮВ) обнаружены: каменный наконечник стрелы, ножевидная пластина, два сосуда, бронзовые игла, проколка, клинышек, каменная плитка-абразив; по паре бронзовых браслетов и височных колец, ожерелье из четырех пастовых и семи каменных бусин (рис. 19). Погребение 35 (размерами 3,4 × 1,9 м, глубиной 1,65 м, ориентированное по линии СЗ—ЮВ) с деревянной конструкцией содержало: два каменных наконечника, два бронзовых ножа, бронзовые стамесочку с роговой рукояткой, штыковидное орудие, шпатель, проколку с деревянной ручкой, иглу, две скрепки; четыре сосуда, бронзовый серп; проколку и две бронзовые скрепки, костяное орудие; астрагал, костяное пряслице; бронзовый пластинчатый браслет, ожерелье из 17 пастовых и двух каменных бусин (рис. 20), кости двух лошадей и кости четырех овец [Калиева, Логвин, 2009, с. 35—43]. Предположительно женским, по определению Р. Линдстрема, было и погребение 51. В набор сопроводительного инвентаря погребенной (в возрасте 13—15 лет) входили: шесть кремневых наконечников, топор-тесло, четыре сосуда, 53 астрагала овцы, обломок бедренной кости крупного рогатого скота, четыре пастовые бусины, нож, две проколки, кусочек бронзовой проволоки и бронзовый слиток [Калиева, Логвин, 2009, с. 48].

Кроме того, в упомянутом выше могильнике Бестамак было открыто захоронение ребенка 4—5 лет. Судя по тому, что в могиле зафиксировано множество украшений, в том числе и

Рис. 20. Могильник Бестамак, погребение 35: 1, 2 — планы в верхней части и по дну; 3—31 — инвентарь (по: [Калиева, Логвин, 2009])

бронзовый наконечник, речь идет о захоронении девочки. Самой значимой для нас составляющей ее сопроводительного инвентаря является миниатюрный бронзовый наконечник копья [Шевнина, Ворошилова, 2009]. Н.А. Берсенева, пытаясь объяснить феномен могилы девочки с оружием в ареале синташтинской культуры, предложила три варианта объяснения наличия оружия в детских могилах: 1 — как маркер социального статуса ребенка, 2 — как определитель половой принадлежности и 3 — как свидетельство приобщения детей к военному делу и / или охоте. Отвергнув как алогичные два первых варианта, автор остановилась на последней версии. И добавила, что «вероятно, часть детей обучалась военному делу с самого раннего возраста. Долговременное сохранение по сути избыточных и затратных военных технологий, таких как колесничество, предполагает обязательную передачу знаний от поколения к поколению» [Берсенева, 2013, с. 40—41]. Такое объяснение относительно вооруженной девочки кажется вполне справедливым, учитывая наличие в могильнике и захоронений вооруженных женщин. А с учетом того обстоятельства, что «количество мужчин, обучавшихся военному делу и колесничеству, было сравнительно невелико, и данная деятельность не являлась их основным занятием» [Берсенева, 2013, с. 40—41], становится понятным и единичность женских могил с оружием у этого населения.

Авторы раскопок отметили несколько важных моментов: 1 — наконечники стрел и ножи-кинжалы в женских погребениях позволяют думать, что их владелицы в случае необходимости могли принимать участие в защите

не только своих собственных интересов, но и интересов общины; 2 — наличие определенных орудий труда (погребение 2 и др.) говорит о том, что в бронзолитейном производстве принимали участие и мужчины, и женщины; 3 — сказанное выше и то, что в могильнике нет существенных различий среди мужских и женских захоронений по богатству погребального инвентаря, свидетельствует в пользу довольно высокого социального статуса женщин в общественной жизни [Калиева, Логвин, 2009, с. 57].

В кругу памятников бронзового века **бабинской культуры**, хронологический диапазон которой определяется в пределах XXII — середины XVIII вв. до н. э. [Литвиненко, 2009, с. 19—20], погребения женщин с оружием не зафиксированы. В то же время, как и в погребальных комплексах катакомбной культурно-исторической общности Северного Причерноморья, здесь в женских могилах среди сопроводительного инвентаря отмечены атрибуты колесничих¹. К числу признаков последних, по определению В.В. Отрощенко, относится следующий адаптированный набор: оружие, пряжка, рама-кузов, конь (или кони) [Отрощенко, 1998, с. 115—116]. Проанализировав широкий массив погребальных памятников, Р.А. Литвиненко отметил, что «поховальна парадигма культури Бабине, швидше за все, не передбачала відображення в обряді належності померлої людини до верстви воїнів-колісничих, а тому немає жодних підстав говорити про існування відповідного прошарку в соціальній структурі бабинського суспільства». К тому же сочетание всех обозначенных признаков в одном комплексе практически не известно [Литвиненко, 2005, с. 46—47]. Возвращаясь к женским могилам, можно сказать, что и в них, хоть и в существенно малом количестве, все же отмечены характерные «мужские элементы». Так, в двух могилах женской обрядовой группы Днепро-Донской бабинской культуры отмечены рамочные деревянные конструкции (например, погребение 1 кургана у с. Михайлики) (рис. 21, 4), еще в двух — костяные «медальоны-пряжки» (Рипный, курган № 7 погребение 7, женщина 18—20 лет (рис. 21, 1); Петровка II, курган № 1 погребение 1, женщина 22—40 лет) (рис. 21, 2). В одном случае (Керчик, Озерки курган № 17 погребение 9) в женской могиле, наряду с бусами и подвесками, зафиксирован кремневый наконечник стрелы (рис. 21, 3) [Литвиненко, 2007, с. 158, 164—165; табл. 4; рис. 2—4]. Таким образом, несмотря на достаточно четкую половозрастную дифференциацию с очевидными мускулиными тенденциями в погребальных традициях днепро-донской бабинской культуры, некоторые женские захоронения демонстрируют явные «отклоне-

1. Выражаю искреннюю благодарность профессору Донецкого национального университета, д. и. н. Р.А. Литвиненко за подробную консультацию.

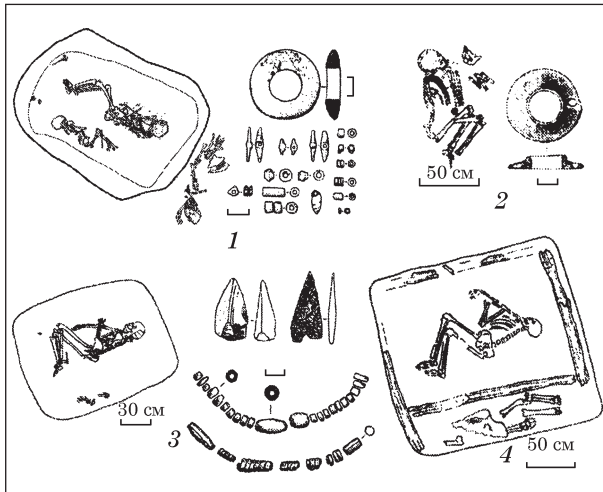

Рис. 21. Днепро-донская бабинская культура, женские могилы: 1 — Рипный, курган 7, погребение 7; 2 — Петровка II, курган 1, погребение 1; 3 — Керчик, Озерки, курган 17, погребение 9; 4 — Михайлики, курган, погребение 1 (по: [Литвиненко, 2007])

ния» от нее. Последнее проявилось в наличии привычных воинских атрибутов в составе инвентаря женских захоронений. Тем не менее, по мнению Р.А. Литвиненко [Литвиненко, 2005, с. 48], говорить о социальной прослойке воинов — колесничих в этой культуре пока не приходится.

В то же время, в массиве погребений бабинской культуры известны случаи ранений. С.И. Круц отметила четыре эпизода, один из которых соотносится с женским захоронением. В погребении 4 кургана № 5 у с. Новоалексеевка (Скадовского р-на Херсонской обл.) на черепе женщины 25—30 лет обнаружены следы ударов с репаративными процессами (повреждениями или потерей костных тканей) [Круц, 1984, с. 80]. Характер ранений женщины и мужчин, похороненных в этом могильнике, идентичны. А сравнительно небольшая встречаемость травматизма на скелетах из погребений средней и поздней бронзы, как заметила С.И. Круц, объясняется меньшей в количественном отношении серией «просмотренных скелетов» [Круц, 1984, с. 80].

III. Ранний железный век. Для эпохи раннего железа отмечается наиболее высокий количественный показатель захоронений женщин с оружием. В то же время в массиве погребальных памятников **киммерийского периода** могилы вооруженных женщин не известны. По мнению С. Metzner-Nebelsick подобная ситуация связана с тем, что идентифицировать женские захоронения в Причерноморской степи до сих пор вообще не удалось [Metzner-Nebelsick, 2004]. Судя по исследованиям С.В. Махортых, в массиве киммерийских погребений Северного Причерноморья есть и женские, однако в их заупокойный вещевой набор ни разу не включены предметы вооружения [Махортых, 2005].

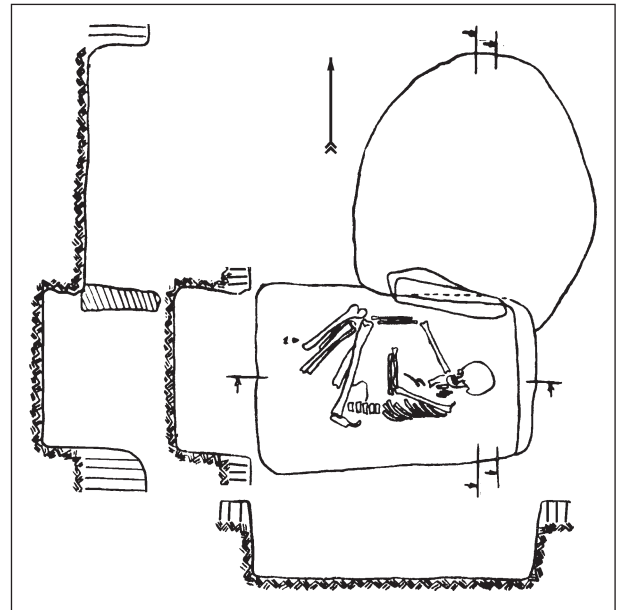

Рис. 22. Виноградный Сад II, курган 1, погребение 8: план и разрез (по: [Шапошникова и др., 1986])

Тем не менее, здесь уместно вспомнить впускное погребение № 8 кургана 1 у с. Виноградный Сад II (Доманевского р-на Николаевской обл.), совершенное в катакомбе (рис. 22). Входная яма овальной формы (ориентирована по линии С—Ю, размерами 1,5 × 1,0 м, глубиной 1,7 м), камера подпрямоугольная в плане (ориентирована по линии З—В, размерами 1,3 × 0,85 м, глубиной 1,9 м). Вход в камеру закрывала известняковая плита (1,45 × 0,9 × 0,15 м). Женщина 30—35 лет лежала в характерной позе — на правом боку, головой на Восток, руки ее согнуты в локтях — левая на груди с вытянутой вперед кистью, правая отведена вперед, кисть ее лежит у колен [Шапошникова, Балускин, Гребенников и др., 1986, с. 51—53]. На правой теменной кости близ лямбдовидного шва отчетливо видна рана округлой формы диаметром 3 см, нанесенная тупым предметом, вероятно, каменным топором. В месте удара заметно отслоение внутренней поверхности кости [Ушкова, Козак, 2011, с. 31]. Следов заживления раны нет, следовательно, она вполне могла послужить причиной смерти. Как и во многих отмеченных выше случаях, рана зафиксирована на правой теменной кости черепа. А это может означать, что женщина находилась лицом к противнику и характер ее травмы носит очевидную «военную» направленность.

Авторы раскопок, первоначально определив погребение как предположительно катакомбное, допускали возможность его соотношения с позднейшими памятниками [Шапошникова, Балускин, Гребенников и др., 1986, с. 51, 53]. Ю. Ушкова и А. Козак рассматривают его среди комплексов ямной культурно-исторической общности [Ушкова, Козак, 2011]. В.В. Отрошенко на основании формы погребального

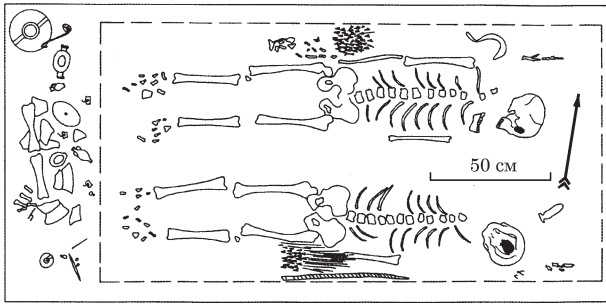

Рис. 23. Трехбратние курганы, курган 2, гробница 3: план (по: [Бессонова и др., 2008])

сооружения и специфических черт погребального обряда (прежде всего, характерной позы погребенной) соотносит это погребение с черноторовскими памятниками¹, время бытования которых в Северном Причерноморье определяется в пределах первой половины IX — конца VIII в. до н. э.² [Отрощенко, 1989, с. 111—112; 1994, с. 114; Скорый, 1999; Махортых, 2005, с. 380; Лукьяшко, 2013, с. 19].

В скифский период погребальные памятники амазонок известны на широкой территории: в Европейской Скифии, в том числе в Крыму, помимо территории современной Украины, где отмечено более 130 погребальных комплексов³, — в Молдове, Подонье; на Кавказе, в Азиатской Скифии и других регионах.

Среди памятников *Восточного Крыма* нельзя не вспомнить неграбленное парное захоронение в каменной плитовой гробнице № 3 кургана № 2 (Среднего) в группе *Трехбратних курганов* (рис. 23), находившихся в восточной части Керченского полуострова, близ с. *Огоньки* Ленинского р-на. В деревянном саркофаге, на подстилке из рогожи, вытянуто на спине головами на восток лежали мужчина 35—45 лет и женщина 30—40 лет⁴. Кроме прочих находок, с мужчиной взаимосвязаны: два железных наконечника копий, 170 бронзовых наконечников стрел с древками, бронзовый стригиль; с

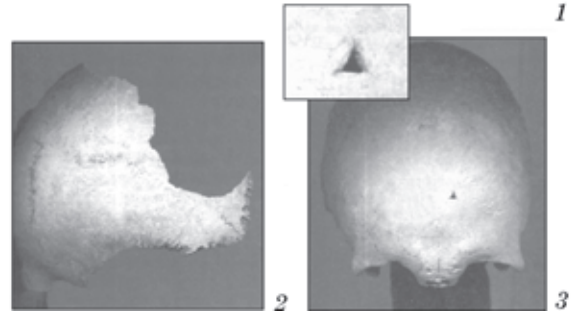

Рис. 24. Курганная группа Сары-Кая, склеп кургана № 10: 1 — план дна склепа (по: [Зайцев, Мордвинцева, 2010]); 2—3 — фрагменты женских черепов № 7 и 14 со следами травм (по: [Литвинова, 2010])

женщиной — железный наконечник копья, 48 бронзовых трехгранных и 4 костяных пулевидных наконечника стрел с древками (очевидно находившихся в колчане с костяной застежкой) и деревянный лук [Бессонова, 1973, с. 244—247; Бессонова и др., 2008, табл. 23, 1]. С.С. Бессонова относит это погребение к числу типичных захоронений варварской эллинизированной знати второй половины IV в. до н. э. [Бессонова, 2008, с. 146]. М.Ю. Трейстер полагает, что дата сооружения Трехбратних курганов в целом укладывается в рамки второй половины IV — начала III в. до н. э., в то время как совершение захоронения в рассматриваемой гробнице определяется им третьей четвертью IV в. до н. э. [Трейстер, 2008, с. 146].

В предгорном Крыму близ городища Ак-Кая (с. *Вишенное Белогорского р-на*), исследован каменный склеп кургана № 10 группы *Сары-Кая*. В центре под насыпью (высотой 1,1, диаметром 12,5 м) открыто сложное погребальное сооружение, состоявшее из входной ямы (размерами 0,7 × 1,0 м, глубиной 1,62 м), дромоса (размерами 1,0 × 1,0 м, высотой 0,8, глубиной 1,55 м) и камеры с каменным склепом (размерами 3,2 × 2,08 м, глубиной 2,4 м), ориентированных по линии В—З [Зайцев, Мордвинцева, 2007/49; 2010, с. 170—176]. Здесь было открыто коллективное захоронение: 13 скелетов в дромосе и 73 в камере (из них 14 женских) (рис. 24, 1). В ходе антропологических исследований зафиксированы травмы на черепах шести человек — четырех мужчин и двух женщин. В

1. Письмо от 5.07.2015 г. Выражаю искреннюю признательность за подробную консультацию и полезные советы заведующему отделом археологии энеолита — бронзового века ИА НАН Украины, д. и. н., профессору В.В. Отрощенко.

2. Вопросы хронологии киммерийской культуры — относительной и абсолютной даты ее этапов — до сих пор являются дискуссионными и не имеют однозначного ответа. Пользуясь случаем, выражаю искреннюю благодарность заведующему отделом археологии раннего железного века ИА НАН Украины, д. и. н., профессору С.А. Скорому за консультацию.

3. Погребальным памятникам амазонок Европейской Скифии посвящена серия специальных статей автора [Фиалко, 1991; 1994; 2010; 2010а; 2012; 2012а; 2012б; 2013; 2014; Фиалко, 2010б; 2011; 2015; Fialko, 2009 и др.]. В настоящей работе, из-за ограниченности объема, их описание и анализ не приводятся.

4. Антропологические определения проведены к. и. н. С.И. Круц.

дромосе сохранился крупный фрагмент черепного свода (левая сторона лобной и теменной кости) черепа № 7 женщины 25—30 лет. На левой теменной кости обнаружено овальное отверстие (диаметр 5,3 см) с двумя «зубцами». На внешней поверхности кости вокруг отверстия видны микротрещины (рис. 24, 2). Следы заражения по краям отверстия отсутствуют. Из камеры происходит черепной свод № 14 женщины 25—30 лет, на лобной кости которого обнаружено отверстие правильной треугольной формы (длина каждой из сторон — 0,4 см). На внутренней поверхности черепа по краям отверстия наблюдается отслоение кости. Отверстие, судя по форме и размеру, нанесено трехгранным наконечником стрелы (рис. 24, 3). Следов облитерации в области травмы нет. Исходя из вида и локализации ранений, можно заключить, что они нанесены разными предметами и носят явно военный характер. Виды повреждений и отсутствие следов заживления в обоих случаях свидетельствуют о том, что полученные травмы были не совместимы с жизнью [Литвинова, 2010, с. 177]. С учетом характера сооружения и набора инвентаря, датировка погребений этого склепа определена в пределах IV—II вв. до н. э. [Зайцев, Мордвинцева, 2010, с. 176].

Отмечаются женские могилы с оружием этого времени и на землях современной Польши. К примеру, среди погребальных памятников пшеворской (Przeworsk) археологической культуры (III/II в. до н. э. — V в. н. э.), где доминировал обряд кремации, известно до 45 женских могил с оружием¹. Возраст женщин определяется всегда как половозрелые или взрослые особи [Liana, 1968; Malysa, 2007]. Захоронения обычно одиночные, но известны среди них и парные — женщины с ребенком (пол не определен) — *Весулки* и *Облин* (*Wesółki*, n. 30, *Oblin*, n. 292) [Dąbrowscy, 1967, p. 38—40, рис. 36; Czarnecka, 2007, p. 66, 407—410; taf. CCXIII—CCXLVI]. Считается, что состав заупокойного инвентаря в могилах носителей пшеворской культуры строго регламентирован половой принадлежностью погребенного. Соответственно, с женскими могилами здесь соотносятся украшения и предметы рукоделия — веретена и пряслица, иглы. В то же время, маркерами мужских могил выступают различные виды оружия и характерные орудия труда (к примеру, кузнечные инструменты). Могилам амазонок свойственно несоответствие деталей набора инвентаря антропологическим определениям [Malinowski, 1966]. Чаше в их могилах, помимо типичных предметов, отмечены железные наконечники копий. Однако известны среди них и гробницы с более полным набором вооружения, включающим меч, копье, щит с металлическим умбоном, а также слож-

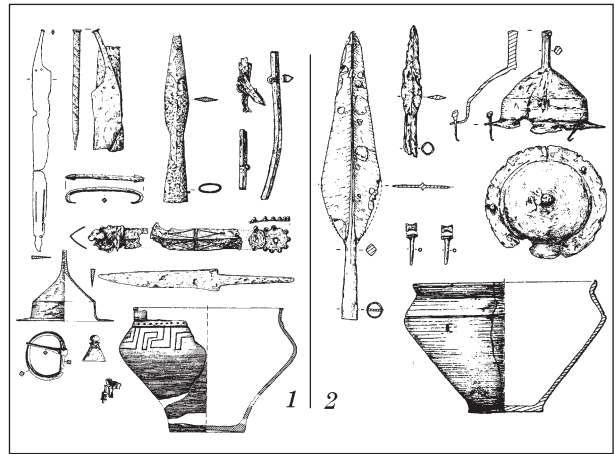

Рис. 25. Пшеворская культура, Польша: наборы погребального инвентаря из могил вооруженных женщин: 1 — Каменьчик (Kamieńczyk n. 62); 2 — Надколе (Nadkole n. 104) (по: [Bochnak, 2010])

ные металлические браслеты (рис. 25). Последние рассматриваются и как украшения — амотропей, и как детали защитной амуниции [Czarnecka, 1994; Kontny, 2002, p. 109; Bochnak, 2010, p. 23]. Несмотря на внушительную серию исследований по поводу военной активности женщин в древности [Davis-Kimball, 1997; Jones, 1997; Wilde, 1999; Davis-Kimball, Behan, 2003 и др.], оружие в женских могилах пшеворской культуры рассматривается как отражение нескольких факторов и, соответственно, трактуется неоднозначно. По мнению Т. Бохняка, трудно предположить, что оружие в составе заупокойного сопровождения может свидетельствовать о занятиях женщин-воинов. Исследователь полагает, что оружие в этом случае может выступать, с одной стороны, как маркер определенного социального статуса, с другой стороны, как результат обстоятельств смерти. В то же время, это оружие могло быть связано с магической практикой (причем не обязательно усопшего), которая требует наличия на дне могильной ямы острого предмета (например, копья) [Bochnak, 2010, p. 13, 24]. Вряд ли можно согласиться с подобной трактовкой, поскольку в эту схему не укладываются средства защиты — щиты и браслеты-наручи.

Известны могилы вооруженных женщин раннего железного века и на территории современной Венгрии. По информации Роберта Шольца, для скифского времени в этом регионе отмечено примерно 270—280 воинских захоронений с оружием, из которых 10—20 % определяются как женские². Однако этот показатель, по мнению исследователя, значительно ниже реального ввиду того, что в погребальной практике местное население здесь отдавало пред-

1. Речь идет о погребальных комплексах с антропологическими определениями.

2. Выражаю искреннюю признательность проф. Р. Шольцу (Jósa András Múzeum, Венгрия) за эту информацию, присланную в письме от 18 декабря 2014 г.

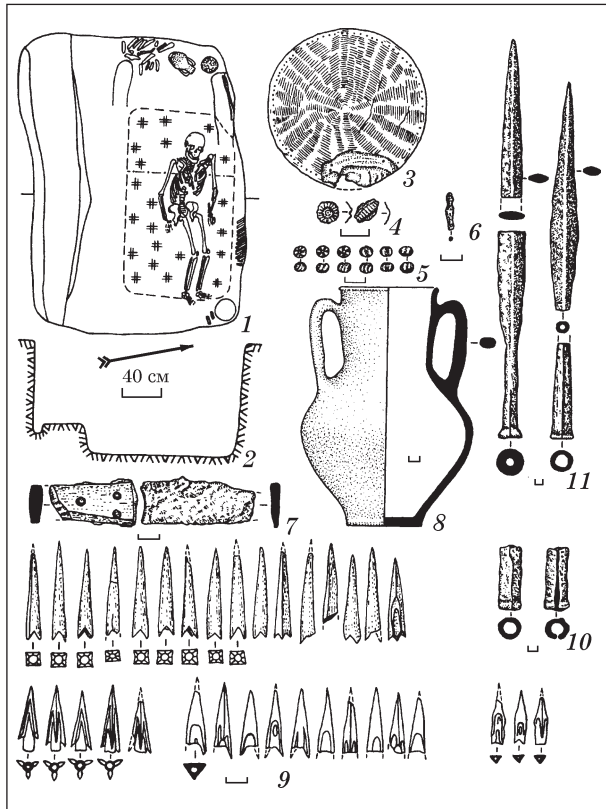

Рис. 26. Суворово, курган 1, погребение 2: 1, 2 — план и разрез; 3—11 — инвентарь (по: [Синика, 2007])

почтение обряду кремации, что значительно затрудняет, а зачастую делает невозможными, антропологические исследования.

В Северо-Западном Причерноморье, на территории современной Молдовы, тоже отмечаются захоронения амазонок [Синика, Алемша, 2000; Тельнов, 2003; Синика, 2007; Иванова и др., 2012]. К числу таких погребальных комплексов на территории Нижнего Поднестровья относится, к примеру, погребение 2 кургана № 1 у пгт Суворово (ныне г. Штефан-Водэ). Боковое погребение, находившееся практически в центре, совершено в прямоугольной яме (ориентированной по линии З—В, размерами 2,95 × 1,95—2,05 м, глубиной 0,9—1,1 м). Погребенная лежала на растительной подстилке (размерами 1,9 × 1,0 м) вытянута на спине, головой на З. Голова чуть склонена к левому плечу; обе руки слабо согнуты в локтях, кисти у таза; ноги немного согнуты в коленях. Такая поза, очевидно, связана с неровным рельефом пола. На шее женщины обнаружено ожерелье из 20 серебряных и девяти стеклянных бусин, у левой ключицы — железное пило. Под западной стенкой, за головой женщины лежали: кости крупного животного и железный нож с костяной рукояткой, сероглиняный гончарный кувшин и бронзовое зеркало. Вдоль торцевой стенки лежали два копья с железными наконечниками и подтоками (общая их длина около 2,4 м). У левого бедра — колчан (размерами 0,48 × 0,07—0,08 м)

с 23 трехлопастными и трехгранными бронзовыми и 39 четырехгранными костяными наконечниками стрел (рис. 26). Элементы вещевого набора позволили определить дату погребения в пределах конца V — начала IV в. до н. э. [Синика, 2007а, с. 172—175, 178].

К более позднему времени относятся погребения курганной группы у с. Буторы Григориопольского р-на Республики Молдова [Серова, Яровой, 1987, с. 106—111]. Среди них два погребения кургана № 13 могильника Буторы 1 (рис. 27, А). Погребение 4 основное в курганах, частично пострадавшее от ограбления, совершено в трапециевидной яме (ориентированной по линии З—В, размерами 3,2 × 1,6—2,0 м, глубиной 3,0 м) с бревенчатым перекрытием. Кости скелета перемещены грабителями в восточную часть ямы, однако, погребальное сооружение позволяет предположить широтную ориентацию костяка (рис. 28, 1). Из инвентаря уцелели: три бронзовых наконечника стрел, чернолаковый канфар, мелкие фрагменты трех фасосских амфор, фрагменты костяного веретена, два глиняных пряслица, фрагментированные бронзовые иглы, овальная известняковая плита, три железных ножа с костяными рукоятками, два фрагмента пращевых (?) камней из фосфоритов; фрагментированная костяная «подвеска», железные гвозди (рис. 28, 2—16). Кроме того, во рву отмечены следы тризны — кости животных и обломки не менее 36 амфор.

Погребение № 3 этого же кургана (боковое)¹, расположенное в южной части рва, совершено в катакомбе. Входная яма прямоугольной формы (размерами 1,85 × 0,85 м, глубиной 4,75 м), ориентирована по линии З—В. Входная яма сверху донизу забутована известняковыми камнями, еще три массивных (длиной 1,5 — 1,0 м) камня лежали над ее устьем. Под северной стенкой входной ямы устроена параллельная ей камера трапециевидной формы (размерами 2,4 × 1,85 м, глубиной 4,75 при высоте свода 1,35 м). У северной стенки камеры на растительной подстилке лежали фрагменты детского черепа, остальные кости скелета не сохранились. У висков погребенной лежали серебряные кольцевидные серьги, слева в изголовье — один бронзовый трехлопастный наконечник с обломанной втулкой (рис. 27, Б) [Синика, Разумов, Тельнов, 2013, с. 76]. Не исключено, что эта девочка составляла заупокойный эскорт главной погребенной. Подобная ситуация была отмечена в скифском кургане № 5 у с. Зеленое на Херсонщине [Фіалко, 2012в].

1. В публикации этого кургана погребение № 3 представлено как впускное. Однако, на общем плане кургана хорошо видно, что входная яма этого погребения не перерезала крепиду и внешнюю стенку рва, а четко вписана в него (рис. 27, А). Кроме того, все могилы расположены на одной оси, т. е. погребение № 3 входит в единый ансамбль и синхронно основному погребению № 4.

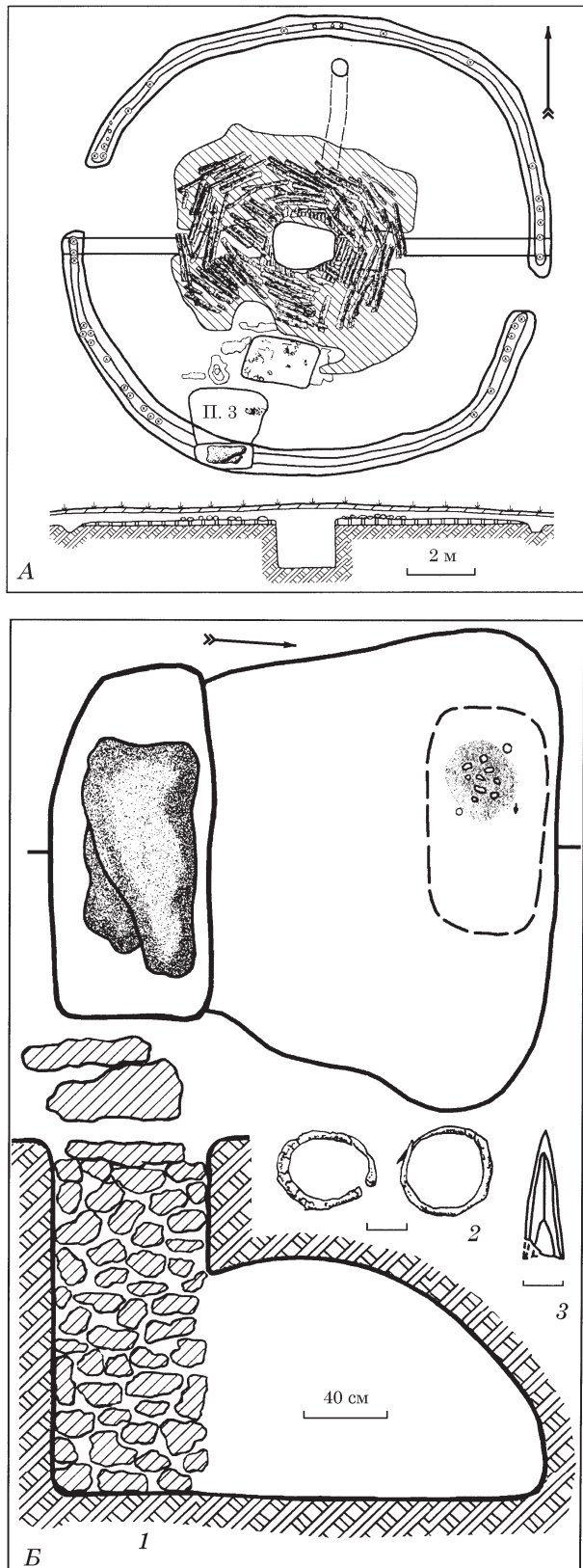

Рис. 27. Буторы, курган 13: А — общий план; Б — погребение 3, план и разрез (1), инвентарь (2, 3) (по: [Синика, Разумов, Тельнов, 2013])

Вероятно, именно поэтому могила девочки-охранницы Буторского кургана «замыкала» ров.

На основании анализа погребального инвентаря и эллинистических амфор из тризны оба

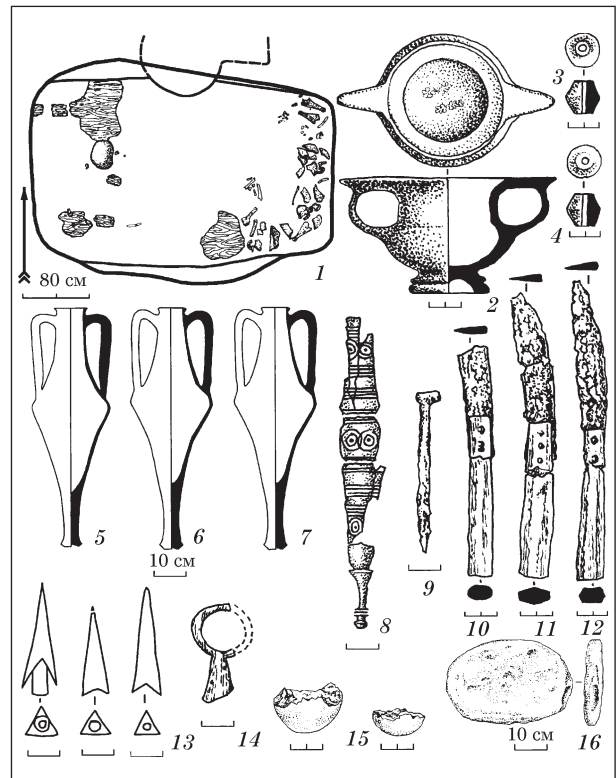

Рис. 28. Буторы, курган 13, погребение 4: 1 — план; 2—16 — инвентарь (по: [Синика, Разумов, Тельнов, 2013])

комплекса, как и иные скифские в этой группе, датируются Н.А. Серовой и Е.В. Яровым в пределах третьей четверти IV — начала III вв. до н. э. [Серова, Яровой, 1987, с. 142]. В недавнем более полном издании этих материалов дата погребений уточнена — погребения 4 в пределах третьей четверти IV в. до н. э., погребения 3 — последней четверти — конца IV в. до н. э. [Синика, Разумов, Тельнов, 2013, с. 126—128].

Среди погребальных памятников амазонок на этой территории можно вспомнить еще несколько. В раскопанном близ г. Дубоссары кургане № 2 (высота 1,35 м, диаметр 42 м) открыто два погребения. Центральное погребение 2 совершено в прямоугольной яме (ориентированной по линии СЗ—ЮВ, размерами 3,65 × 2,1 м, глубиной 4,2 м) с поперечным бревенчатым перекрытием (рис. 29, Б, 1). После ограбления в могиле сохранились разрозненные кости женщины. Поза ее не ясна, судя по конструкции могилы, ориентация, вероятно, была широтной. Из материального набора уцелели: четыре бронзовых трехлопастных наконечника стрел, стеклянные разноцветные бусы (31 целая и шесть фрагментов), пращевой (?) камень из фосфорита и кремневый отщеп (рис. 29, Б, 2—4). Время погребального комплекса определяется второй половиной IV в. до н. э. [Кетрару, Синика, Разумов, Тельнов, 2014, с. 45—47, 214].

В пределах IV в. до н. э. датированы также погребения: № 2 кургана 6 у с. Балабаны (Та-

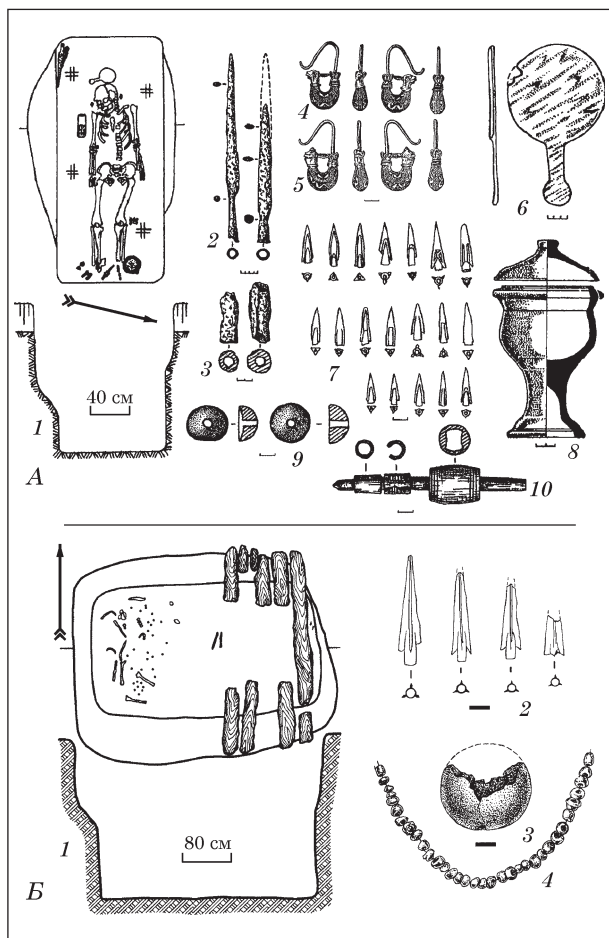

Рис. 29. Молдавия, могилы амазонок раннего железного века: А — Балабаны, курган 6, погребение 2; Б — Дубоссары, курган 2, погребение 2 (по: [Тельнов, 2003])

раклийского р-на Молдовы), № 2 кургана 2 у с. Погреба (Дубоссарского р-на Молдовы) и № 1 кургана 3 у с. Хаджимус (Каушанского р-на Молдовы). В первом случае в основном погребении среди инвентаря женщины 20—30 лет¹, кроме пары золотых серег, бронзового зеркала, керамической курильницы, костяного наборного веретена, костяных амулета и астрагала, пары свинцовых ворварок, найдены два копья с железными наконечниками и подтоками, колчан со 150 бронзовыми наконечниками стрел и фрагмент железного кинжала (рис. 29, А) [Чеботаренко, Яровой, Тельнов, 1989, с. 29–37; Тельнов, 2003, с. 255]. Во втором случае в основном погребении, кроме ожерелья из 31 разноцветной стеклянной бусины, погребенную сопровождали четыре бронзовых наконечника стрел и часть пращевых камней [Кетрару, Серова, 1987, с. 108–109; Тельнов, 2003, с. 257]. В третьем случае захоронение совершено в катакомбе продольного типа (рис. 30). В составе сопутствующего инвентаря, кроме мясной пищи с ножом, сероглиняной миски, пары серебряных серег со стеклянной бусиной и спаренных

1. Определение Т.С. Кондукторовой.

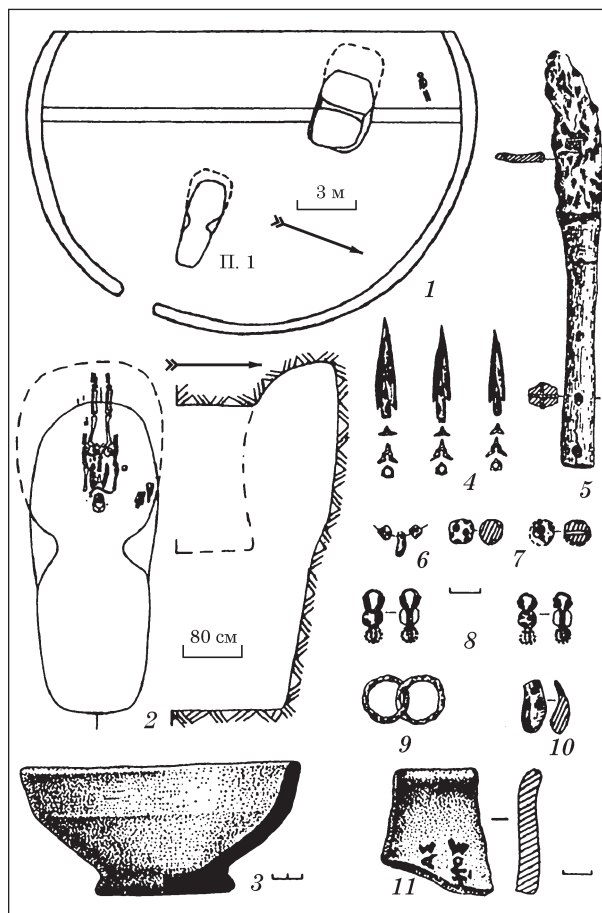

Рис. 30. Хаджимус, курган 3: 1 — план кургана; 2 — погребение 1, план и разрез; 3—11 — инвентарь (по: [Тельнов, 2003])

серебряных колечек, шейного украшения из двух глазчатых бусин и зуба оленя, найдены 50 бронзовых трехлопастных наконечников стрел — 30 в колчане, 11 у ноги, семь у пояса и два на тазовых костях [Чеботаренко, Яровой, Тельнов, 1989, с. 170–172; Тельнов, 2003, с. 255]. Не исключено, что две последних стрелы связаны с ранением.

В могильнике у с. Глиное (Слободзейского р-на республики Молдова) среди погребений позднескифской культуры девять принадлежало воительницам. Все захоронения совершены в катакомбах по обряду ингумации, положение погребенных — вытянутое на спине. Оружие в них представлено главным образом железными наконечниками стрел (от одного до четырех экз.). В погребении 2 кургана № 14 женщину сопровождал железный топор-клевец — находка более чем редкая для женских комплексов. Наиболее полный набор вооружения — наступательного и защитного — происходит из погребения 1 кургана № 31. Здесь найдены железные: булава, пара наконечников копий, два наконечника стрел и умбон щита [Яровой, Четвериков, Субботин, 1997; 1997а; Яровой, Четвериков, 2000; Yarovoy, Chetverikov, Sinica, 2000; Chetverikov, Fidelski, 2000; Тельнов, Чет-

вериков, Синика, 2012, с. 7—8]. Непотревоженность большинства могил позволила отнести время их осуществления ко второй половине III — началу II в. до н. э. [Синика, Алемша, 2000, с. 43—44].

Представительная серия погребений вооруженных женщин раннего железного века открыта в Подонье [Смирнов, 1964; 1982; Брашинский, Демченко, 1969; Брашинский, 1973; Максименко, 1983; Марченко, Житников, Копылов, 2000; Гуляев, 1999; 2000; 2001; 2002; 2004; 2009; 2010; Guliaev, 2003; 2004; Гуляев, Козловская, Савченко, 1997; Гуляев, Савченко, 1995; 1998; 2004; Пузикова, 2001; Савченко, 2001; 2004; Копылов, Яковенко, Янгулов, 2004; Янгулов, 2007; 2008; 2008 а и др.].

К числу таковых в Нижнем Подонье относятся, прежде всего, могилы скифского времени *Елизаветовского могильника*, локализованного на окраине г. Ростова-на-Дону. Из 414 открытых здесь погребений выделено 28 женских с предметами вооружения, что составляет 31,5 % от общего числа женских одиночных захоронений. Три из них содержат полный набор наступательного вооружения — стрелы, копье и меч. Популярным оружием у женщин, судя по находкам, была праща (восемь могил). В трех комплексах зафиксированы предметы защитного доспеха. Дата могил воительниц определяется в пределах V—IV вв. до н. э., причем только две из них относятся к концу IV в. до н. э. [Копылов, 1992, с. 40; Копылов, Янгулов, 1992, с. 42; Копылов, Яковенко, Янгулов, 2004, с. 54—55].

В серии наиболее ранних погребальных комплексов этого могильника можно назвать *погребение 2 кургана № 30*. Захоронение совершено в узкой прямоугольной яме (ориентированной по линии ЮЗ—СВ, размерами 3,65 × 0,95 м, глубиной 0,72 м). Женщина в возрасте около 40 лет ¹ лежала вытянуто на спине, головой на ЮЗ (рис. 31). В набор сопровождающего ее инвентаря входили: копье с железными наконечником и подтоком, акинак; бронзовые и железные наконечники стрел, бронзовое зеркало с деревянной ручкой, два браслета, четыре кольца; многочисленные разнообразные бусины (в том числе и золотые), глиняное пряслице и две бронзовые ворварки, лощеная миска, папутственная мясная пища (кости лошади и коровы) с железным ножом, хиосская пухлогорлая амфора. Погребение датируется первой половиной — серединой V в. до н. э. [Брашинский, 1973, с. 60].

В этом же могильнике отмечено восемь парных одновременных захоронений вооруженных мужчины и женщины [Копылов, Яковенко, Янгулов, 2004, с. 54]. В их числе стоит упомянуть *погребение № 2 кургана 51*, в кото-

Рис. 31. Елизаветовский могильник, курган 30, погребение 2: план и разрез, инвентарь (по: [Брашинский, 1973])

ром инвентарь обоих погребенных — мужчины и женщины² содержал полный набор наступательного оружия [Янгулов, 2008 а, с. 26]. Соответственно, можно убедиться, что и в этом регионе амазонки были в равном с мужчинами положении.

На территории Среднего Подонья также отмечено несколько женских могил с оружием, серьезно пострадавших при древних ограблениях. Среди ранее раскопанных назову три комплекса. *Курган № 16 у дер. Дуровка* (Красненского р-на Белгородской обл.) (рис. 32), в единственном *погребении 1* которого было совершено захоронение женщины 30—35 лет [Козловская, 1996, с. 143]. Непотревоженными сохранились бедренные кости скелета, остальные кости и череп, а также инвентарь были сдвинуты. Инвентарь представлен бронзовым котлом, двумя дротиками и копьём с железными наконечниками и двумя подтоками; колчаным набором из 15 стрел с железными двухлопастными наконечниками; тремя поясными бляшками в виде сдвоенных кружков с петелькой на обороте и оковкой конца ременного пояса; железной

1. Антропологические определения И.И. Гохмана (ЛОИЭ АН СССР).

2. Антропологические определения М.М. Герасимовой.

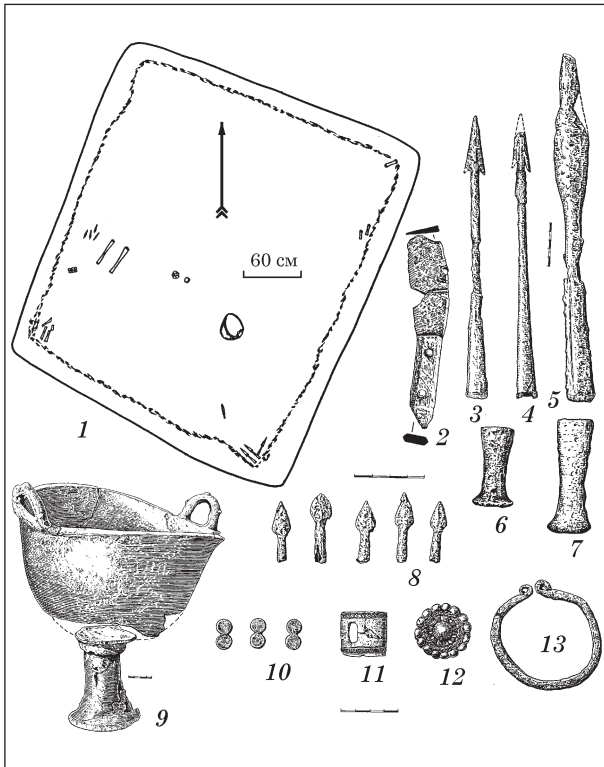

Рис. 32. Дуровка, курган 16, погребение 1: 1 — план; 2—13 — инвентарь (по: [Пузикова, 2001])

пряжкой-сюльгамой и бронзовой бляшкой в виде 15-лепестковой розетки [Пузикова, 2001, с. 197; Савченко, 2004, с. 245]. Курган № 21 из того же могильника (рис. 33, Б), в единственном погребении 1 которого предполагается захоронение ребенка — девочки. На дне могилы обнаружены: два бронзовых трехгранных наконечника стрел; развал лепной чашечки; семь стеклянных бусин (шесть¹ синих шаровидных с дольками и одна светло-желтая глазчатая) [Пузикова, 2001, с. 200—201]. Курган № 33/5 у с. Мاستюгино (Острогожского района Воронежской обл.) (рис. 33, А), где в центральном погребении № 1 из вещевого сопровождения женщины сохранились: железный двухлопастный втульчатый наконечник стрелы; золотая проволоочная кольцевидная серьга с нанизанной янтарной бусиной; каменная цилиндрическая бусина с рядами точечного орнамента и раковина *Сагу* [Пузикова, 2001, с. 49—50]. Все три погребальных комплекса датируются IV—III вв. до н. э. [Пузикова, 2001, с. 200—201].

Среди относительно недавно раскопанных в этом регионе нельзя не вспомнить курганы у сс. Терновое и Колбино (на стыке Острогожского и Репьевского р-нов Воронежской обл.), исследованные в 1993—2006 гг. Потуданской (позже Донской) экспедицией под руководством В.И. Гуляева. Здесь было раскопано 49

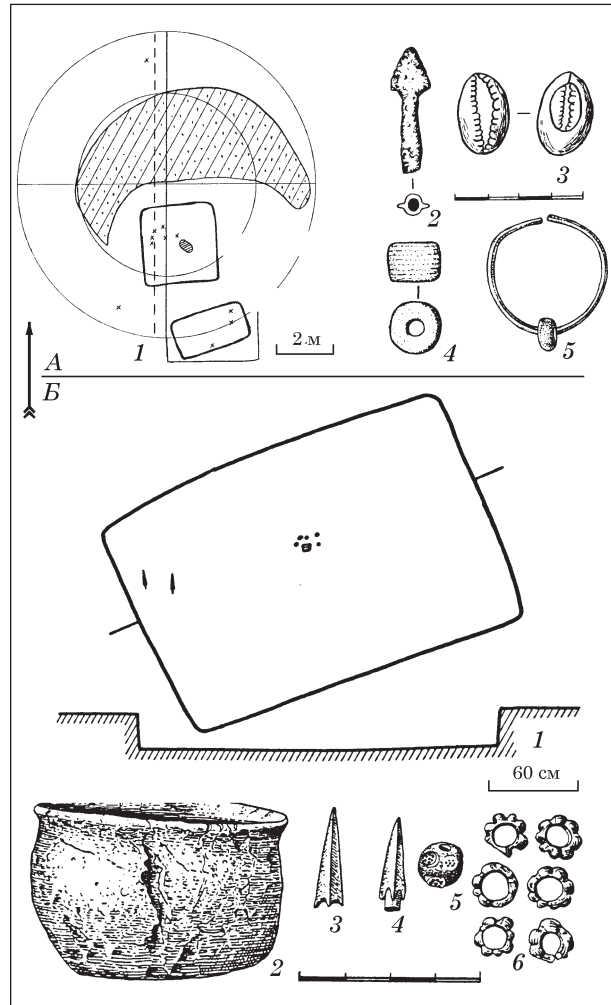

Рис. 33. Нижнее Подонье, курганы: А — Мاستюгино, № 33/5; Б — Дуровка, № 21 (по: [Пузикова, 2001])

скифских² курганов V—IV вв. до н. э. [Гуляев, 2009, с. 10; 2009а, с. 213, 222], и в семи из них похоронены вооруженные женщины.

В могильнике Терновое 1 в трех (из 12) курганах погребены амазонки. В этом могильнике захоронения одиночные (за исключением кургана № 6 — женщина с ребенком) и единственные в курганах, обнесенных рвами. Они совершены в прямоугольных ямах (в одном случае — курган № 8 — с дромосом) с деревянной облицовкой стен и перекрытием. Погребения подверглись разной степени ограблений. В

2. В.И. Гуляев считает эти могильники скифскими [Гуляев, Савченко, 1995; Гуляев, 2009а], в то время как А.П. Медведев, оспаривая это мнение, относит их к кругу скифоидных (скифообразных) культур Восточной Европы [Медведев, 2002, с. 162; 2004, с. 30]. Разделяя точку зрения В.И. Гуляева, специалист по антропологии М.В. Добровольская, при попытке решения вопроса этногенеза среднедонского скифского населения, говорит о проявлении у него (хотя и немногочисленных) черт в большей мере свойственных степным группам скифского населения с территории Украины [Добровольская, 2004а, с. 10].

1. На цветном фото вещей из этого погребения представлено восемь синих бусин [Пузикова, 1995, с. 24].

Рис. 34. Терновое 1, курган 5, погребение 1: 1 — план; 2—26 — инвентарь (по: [Савченко, 2001])

кургане № 5 (рис. 34) молодую женщину 20—25 лет¹ сопровождали: колчан с двумя бронзовыми и 12 железными наконечниками стрел и два железных наконечника, обнаруженных отдельно; металлические детали конской упряжи (две бронзовых бляхи с петлей на обороте; две бронзовые литые ворварки); ожерелье из трех мелких бусин из желтого стекла, кольцевидной глазчатой бусины из синего стекла, обломка створки речной раковины и клыка жеребца; золотые нашивные бляшки (одна в виде пальметки; пять полусфер-пуговиц с двумя отверстиями и семь строенных полусфер-розеток); напутственная мясная пища с железным ножом на деревянном блюде; фрагменты красноглиняной гераклеийской амфоры; четыре различных по форме лепных сосуда. В кургане № 6 (рис. 35, А) среди инвентаря женщины 30—35 лет, похороненной с ребенком 4—6 лет, сохранились: остатки колчана с 28 бронзовыми трехгранными наконечниками стрел и еще пять бронзовых трехгранных наконечников стрел,

1. Здесь и далее антропологические определения М.В. Добровольской [Добровольская, 2004, с. 90—101].

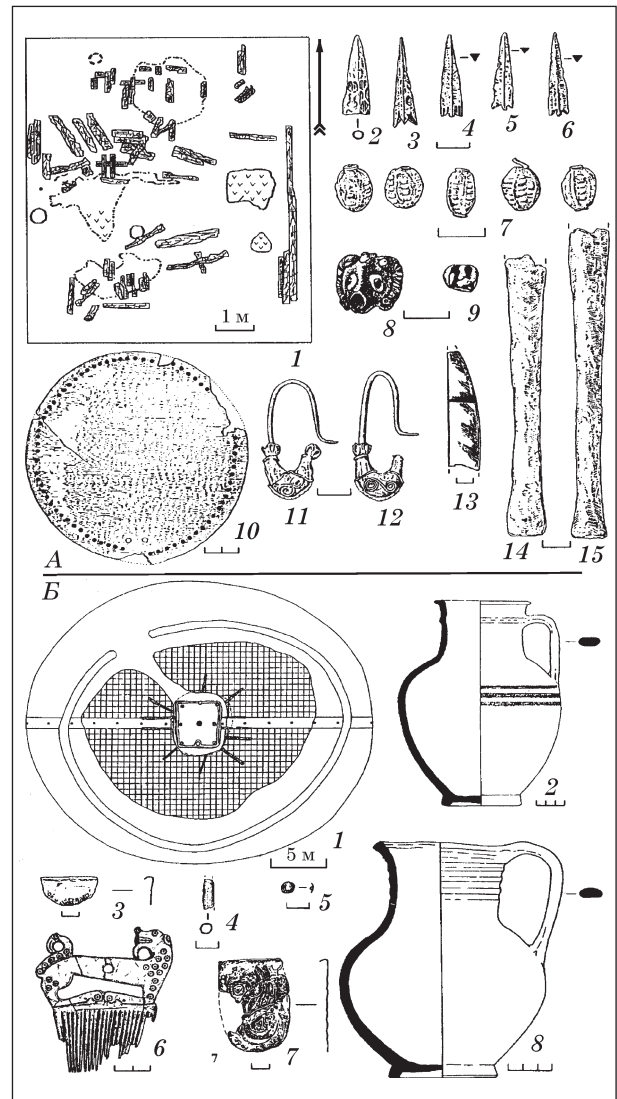

Рис. 35. Терновое 1: А — курган 6 (1 — план; 2—15 — инвентарь); Б — курган 8 (1 — план; 2—8 — инвентарь) (по: [Савченко, 2001])

зафиксированных отдельно, два железных рюмкообразных втока дротиков; бронзовое дисковидное зеркало; пара золотых калачиковидных серег; семь золотых продолговатых дутых бусин, две стеклянные бусины и обломок окатанного кварцита молочного цвета; фрагменты двух лепных сосудов; остатки напутственной мясной пищи с фрагментированным лезвием железного ножа. В кургане № 8 (рис. 35, Б) у женщины 30—39 лет сохранились: втулка железного наконечника стрелы; фрагмент железного шила; гребень из оленьего рога, орнаментированный фигурой лежащего гепарда; пара золотых нашивных бляшек-пуговиц с петелькой на обороте; развалы двух круговых кувшинов; остатки мясной напутственной пищи; две золотые оковки деревянной чаши [Савченко, 2001, с. 63—72]. Последняя находка особенно интересна, поскольку в погребениях Европейской Скифии деревянные чаши соотносятся исключительно с мужскими захоронениями.

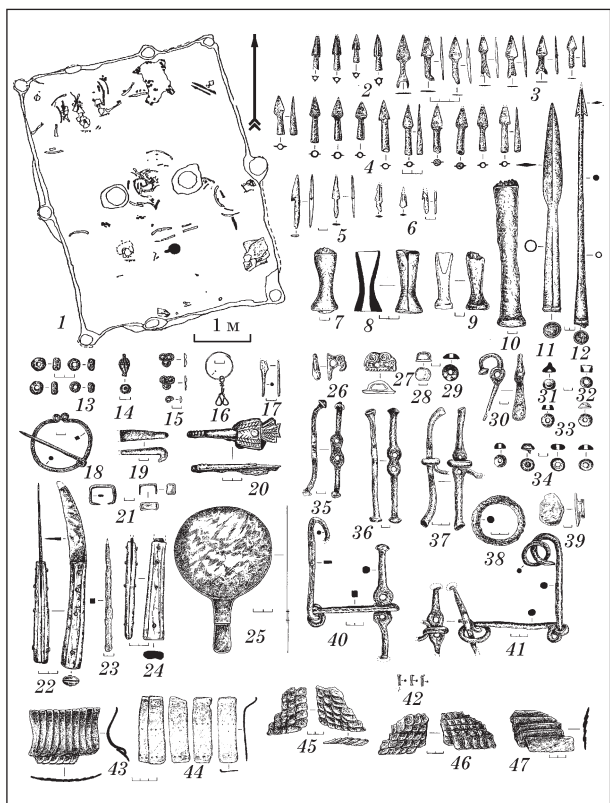

Рис. 36. Колбино 1, курган 5, погребение 1: 1 — план; 2—47 — инвентарь (по: [Савченко, 2001])

В Подоньи же эта категория инвентаря встречается и в женских воинских захоронениях. Дата упомянутых погребений могильника Терновое 1, соответственно: конец V — IV в. до н. э., конец V — середина IV в. до н. э., первая половина IV в. до н. э. [Савченко, 2001, с. 56].

В могильнике *Колбино 1* преобладают парные и групповые (от трех до шести человек) захоронения. Из 76 антропологически определенных индивидов (из 44 курганов) 27 женщин, шесть из которых погребены с оружием в четырех могилах. Могилы единственные в курганах, без ровиков. Захоронения совершенны в прямоугольных ямах (в двух случаях — курганы № 8 и 12 — с дромосом) с деревянной облицовкой стен и перекрытием. Погребения подверглись разной степени ограбления. В *кургане № 5* (рис. 36) коллективное захоронение ограблено частично. Со старшей женщиной 40—49 лет, лежавшей в южной части гробницы (часть костяка сохранилась *in situ*), соотносятся: железные втулка, вток массивного копья и вток дротика; остатки колчана с железными наконечниками стрел (четырьмя трехлопастными втульчатыми и одним двухлопастным черешковым), черешок и два целых костяных наконечника стрел, остатки второго колчана с 81 железным втульчатым трехлопастным и 7 бронзовыми трехгранными наконечниками стрел; три костяных черешковых наконечника стрел; два железных поясных крючка, один из

них в виде фигуры птицы с золотой плакировкой; сложенный железный панцирь с остатками кожи и ткани грубого полотняного переплетения. Рядом с ней зафиксированы: литые бронзовые детали узды (две бляшки — гладкая и ажурная, налобник в виде головки орла) и, вероятно, висевший на столбе набор из железной пряжки типа скульгамы, железного кольца, железных уздечных деталей: пластинчатого наносника с крючком, трех удил с S-видными (3 экз.) и гвоздевидными (4 экз.) псалиями, пяти ворварок; и ребра лошади. Кроме того, ей положили: бронзовое зеркало в кожаном футляре; золотую серьгу с проволоочной подвеской, четыре глазчатых бусины, железный браслет, фрагмент железного шила; остатки напутственной пищи (кости двух лошадей 4 и 6 лет со следами рубящих ударов от разделки) с железным ножом с костяной рукоятью на деревянном блюде с железными скобками. В северной части могилы отмечено скопление ребер двух взрослых лошадей 6 лет, череп и кости скелета младшей женщины 30 лет и свод черепа ребенка 5—10 лет. У черепа женщины обнаружены остатки колчана с 83 железными наконечниками стрел (15 втульчатыми трехлопастными, 58 втульчатыми двухлопастными, 10 черешковыми двухлопастными), на левом бедре лежал железный нож с костяной рукоятью, в ногах железные: пластинчатый панцирь (598 целых пластинок и около 320 обломков) с двумя ворварками, кольцо (диаметром 2,5 см), наконечники копья и дротика. В северо-западном углу найдены: 5 железных втульчатых трехлопастных наконечников стрел, бронзовая и костяная ворварки, железная пряжка типа скульгамы с подвижным язычком, 4 железные скобки-обоймицы с незамкнутыми концами. Кроме того, в заполнении могилы найдены: 18 целых и два фрагмента железных наконечников стрел, фрагментированный наконечник и два втока дротиков, железные панцирные пластины; два ножа с костяными ручками; четыре железные и две костяные ворварки; золотые желудевидная подвеска и четыре нашивные бляшки из строенных полусфер-розеток [Савченко, 2001, с. 85—91]. Погребение *кургана № 8* служило усыпальницей двух женщин 40—49 и 30—35 лет. На полу камеры сохранились лишь две бронзовые фигурные бляшки — детали украшения пояса и роговая конусовидная подвеска (вероятно, деталь конской упряжи) (рис. 37). Остальные находки происходят из заполнения камеры и грабительского хода: железные семь целых и два фрагмента втулок наконечников стрел, пять втульчатых трехлопастных и два втульчатых двухлопастных наконечника стрел; два втока дротиков, две ворварки, подпружная пряжка, двусоставные дукольчатые удила, роговые псалии с объемным изображением головки лося; нож с костяной рукоятью; костяная чашечка с горизонтальной ручкой,

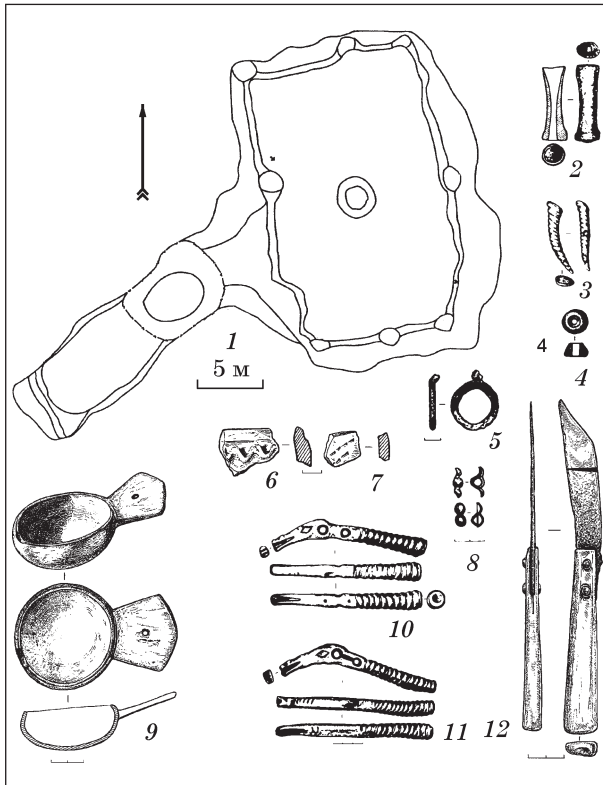

Рис. 37. Колбино 1, курган 8, погребение 1: 1 — план; 2—12 — инвентарь (по: [Шевченко, 2009])

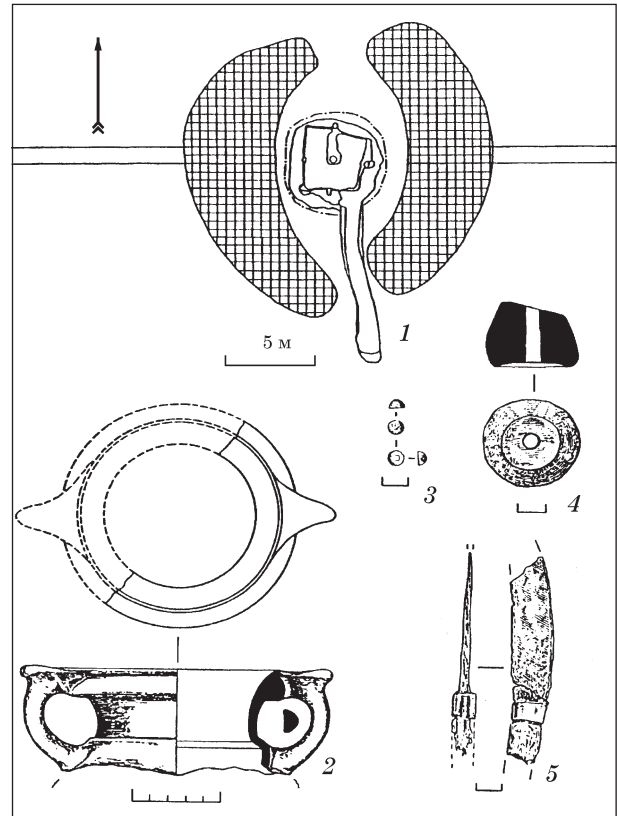

Рис. 38. Колбино 1, курган 12, погребение 1: 1 — план кургана; 2—5 — инвентарь (по: [Савченко, 2001])

два фрагмента лепных сосудов и обломки ребер лошади [Шевченко, 2009, с. 28—30]. У женщины около 40 лет из кургана № 12 после ограбления сохранились: фрагмент железного втульчатого двухлопастного наконечника стрелы, верхняя часть чернолакового канфара, лепное глиняное пряслице, золотая полусферическая бляшка-пуговка с петлей на обороте, комок ярко-красного реалгара, обломок железного ножа с деревянной рукоятью, остатки напутственной пищи (кости лошади и козы-овцы) (рис. 38). В погребении кургана № 21 на полу камеры, под северной стенкой, сохранилась неповрежденная часть скелета женщины 30—39 лет (рис. 39). У коленного сустава правой ноги лежал колчан с железными трехлопастными втульчатыми наконечниками стрел (33 целыми экз. и 22 втулками) и под ним маленький серебряный гвоздик, возможно, от колчана. В заполнении камеры найдены: два фрагмента панцирных пластинок, железный втульчатый трехлопастный наконечник стрелы; одна железная, пара костяных и пара бронзовых ворварок, фрагмент лезвия железного ножа, фрагменты железных изделий (крючки, нож?) [Шевченко, 2009, с. 35—36]. Погребения датируются в пределах конца V — IV в. до н. э. [Савченко, 2001, с. 56].

Комплексные антропологические обследования скелетов из погребений этих двух могильников выявили у десяти индивидов следы боевых ран и травм различного характера, в

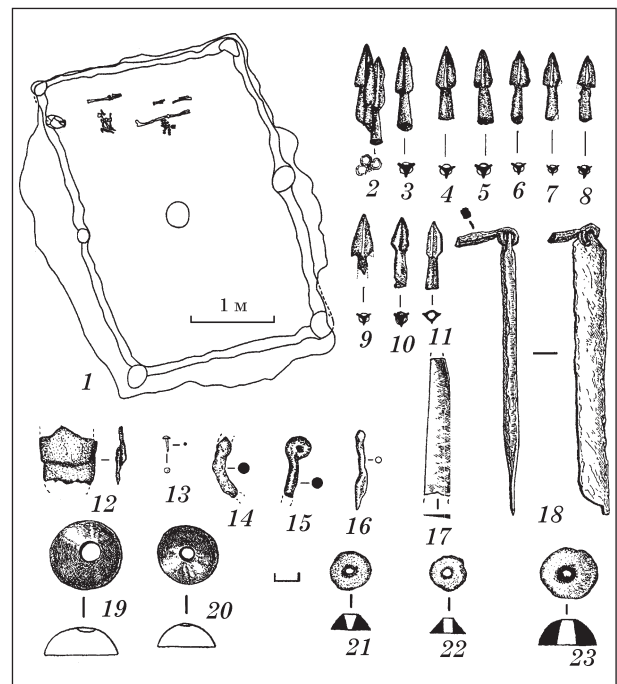

Рис. 39. Колбино 1, курган 21, погребение 1: 1 — план; 2—23 — инвентарь (по: [Шевченко, 2009])

ряде случаев приведших к летальному исходу. Подобная ситуация, вероятно, была связана с повышенным уровнем агрессии, неблагоприятными (в целом) условиями жизни общества [Добровольская, 2009, с. 176, 179; Гуляев, 2010,

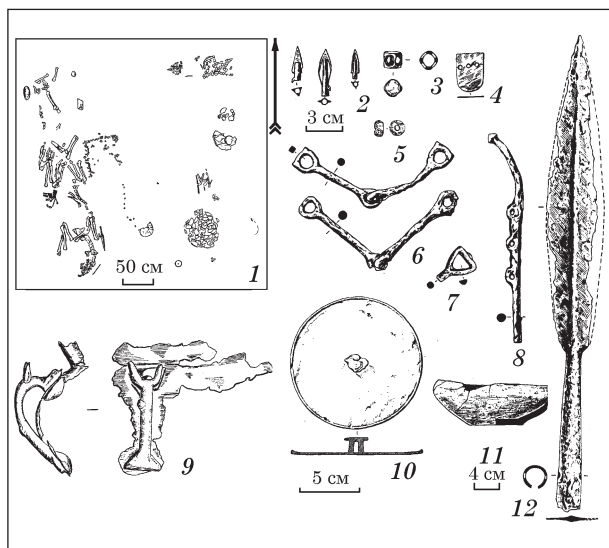

Рис. 40. Келермесский курганный могильник, курган 19, погребение 5: 1 — план; 2—12 — инвентарь (по: [Галанина, Алексеев, 1990])

с. 192—193]. Шесть случаев соотносятся с мужчинами-воинами, четыре — с женщинами. Женские травмы отмечены только в некрополе Колбино 1. В коллективном погребении (мужчины, женщины и ребенка) кургана № 11 на вентральной поверхности грудного позвонка женщины 40—49 лет обнаружен разрез, нанесенный режущим оружием. Вероятно, глубокое проникающее в брюшную полость ранение было смертельным [Добровольская, 2009а, с. 188]. В пешем или конном сражении была получена травма, к сожалению, судить не приходится. Кстати, в этой могиле повреждения отмечены и на мужском скелете. В остальных случаях травмы могут быть квалифицированы как легкие. В парном погребении двух женщин кургана № 8 у старшей женщины (40—49 лет) обнаружены следы успешно зажившего перелома левой ключицы (при этом кость осталась деформированной) и травмы правой верхнечелюстной кости. Характер патологических изменений указывает на то, что травмы были получены одновременно. В парном женском погребении кургана № 29 у девушки в возрасте 15 лет зафиксирован заживший перелом носовых костей. В парном женском погребении кургана № 41 на лобной кости старшей женщины (35—49 лет) сохранились следы непроникающей черепной травмы с успешным заживлением [Добровольская, 2009а, с. 188—189]. По наблюдениям М.В. Добровольской, наиболее серьезные травмы, по-видимому, полученные во время боя, отмечены у женщин старшего возраста (старше 40 лет) [Добровольская, 2013, с. 136]. Как и в большинстве случаев ранений донской серии, у женщин преобладают травмы лицевой области головы, нанесенные, вероятнее всего, металлическими предметами, т. е. оружием ближнего (контактного) боя.

Относительно территории Закубанья вспоминаются, прежде всего, захоронения знаменитого Келермесского могильника раннескифского времени, исследованного у станицы Келермесской (Гиагинского р-на Адыгейской АО, Краснодарский край). Погребение 5 кургана № 19 (эпохи бронзы) было введено в верхнюю часть северо-западного сектора насыпи, контуры его не прослеживались (размеры $\approx 4,0 \times 3,3$ м, глубина 0,55—0,66 м). Ограблением потревожена центральная часть могилы, принадлежавшей молодой меотской женщине¹. Она лежала вытянута на спине, головой на Ю (рис. 40). Слева от нее, под западной стенкой поместили одного за другим двух взнузданных коней, на брюхе с подогнутыми ногами, головами на Ю. Между конями и женщиной обнаружены: железный остролистый наконечник копья, железные и бронзовые панцирные пластины (на площади $1,7 \times 0,8$ м), стеклянная полихромная бусина, две крупные овальные гальки и пара каменных плиток неправильной формы. Остальные вещи располагались, очевидно, вдоль восточной стенки: бронзовое зеркало с центральной ручкой, крупная глиняная корчага и три фрагментированные глиняные же сосуда, остатки напутственной мясной пищи с железным ножом; бронзовый клепаный сосуд с петельчатой вертикальной ручкой; железные удила и псалии. Кроме того, в могиле найдены трехгранный и двулопастный бронзовые наконечники стрел. В черепе погребенной застрял наконечник стрелы, ставший, очевидно, причиной смерти амазонки. Погребение датировано VII в. до н. э. [Галанина, Алексеев, 1990, с. 43—47].

В грунтовой части Келермесского могильника среди 35 погребений открыто два захоронения молодых (20—35 лет) воительниц периода скифской архаики. Контуры погребальных сооружений в могильнике не прослеживались. В погребении № 4 женщина лежала скорченно на правом боку, головой на ЮВ. Вещевой репертуар составляли: копье с железным коротким лавролистным наконечником, пара лепных сосудов и лежавшие в ногах женщины кости барана (рис. 41, А). В погребении № 12 женщина лежала вытянута на спине, с вытянутыми вдоль тела руками и перекрещенными в лодыжках голенями, головой на Ю. Ее сопровождали: конское захоронение без узды, копье с узким ромбическим в разрезе лавролистным железным наконечником, пара лепных сосудов и лежавшая у правого бедра напутственная пища с железным ножом (рис. 41, Б). Погребения датируются, как и могильник в целом, в пределах второй половины VII — начала VI в. до н. э. [Галанина, 1985, с. 160—165].

1. Антропологические определения сотрудника ЛОИА А.В. Шевченко.

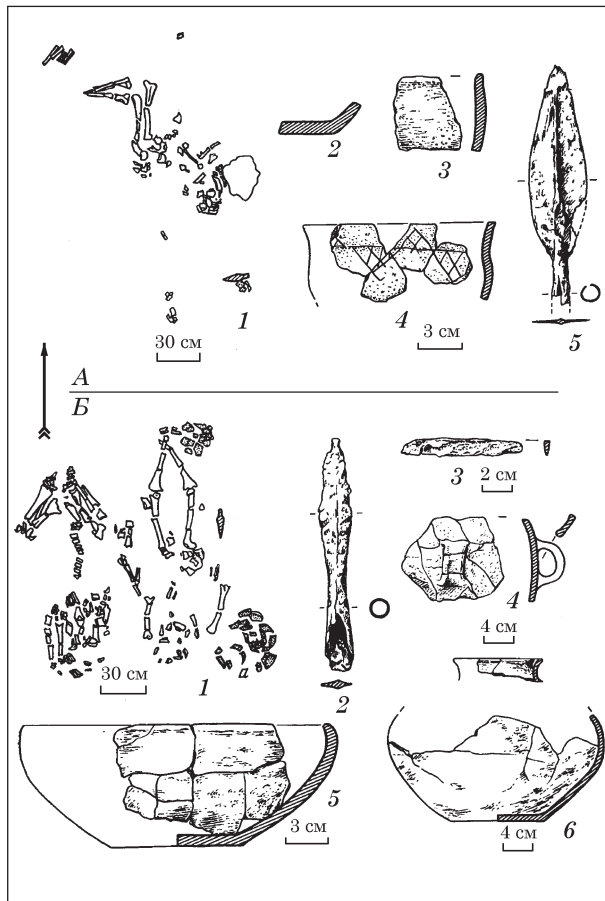

Рис. 41. Келермесский грунтовой могильник: А — погребение 4 (1 — план; 2—5 — инвентарь); Б — погребение 12 (1 — план; 2—6 — инвентарь) (по: [Галанина, 1985])

Хронологические рамки женских могил с оружием раннего железного века, открытых на территории Центрального Предкавказья, довольно широки. Наиболее ранняя среди известных мне могила из Нижне-Джулатского могильника соотносится со скифским периодом. Однако большинство захоронений этого региона определяется более поздним временем — в пределах III — II—I вв. до н. э. (могильники Китаевка, курган № 6 погребение 2; Преображенское курган № 3 погребение 5; Орджоникидзевский курган № 14 погребение 9 и др.) [Прокопенко, 2014; 2014а, рис. 56, Б; 60, А; 69, Б, Г и др.] и коррелируются с позднескифским и сарматским периодами.

К числу ранних относится погребение № 84 грунтового Нижне-Джулатского могильника (Кабардино-Балкария). В небольшой яме (ориентированной по линии ЮЗ—СВ, размерами около 1,4 × 1,1 м) лежала женщина скорченно на правом боку, головой на Ю, кисти ее рук находились у лица (рис. 42, А, 1). Заупокойный инвентарь составляли: костяной пирамидальный наконечник стрелы, железная булавка с навершием в виде круглой петли, разнообразные бусы, бронзовая серьга, две раковины *Caure* (возможно от головного убора); корчага

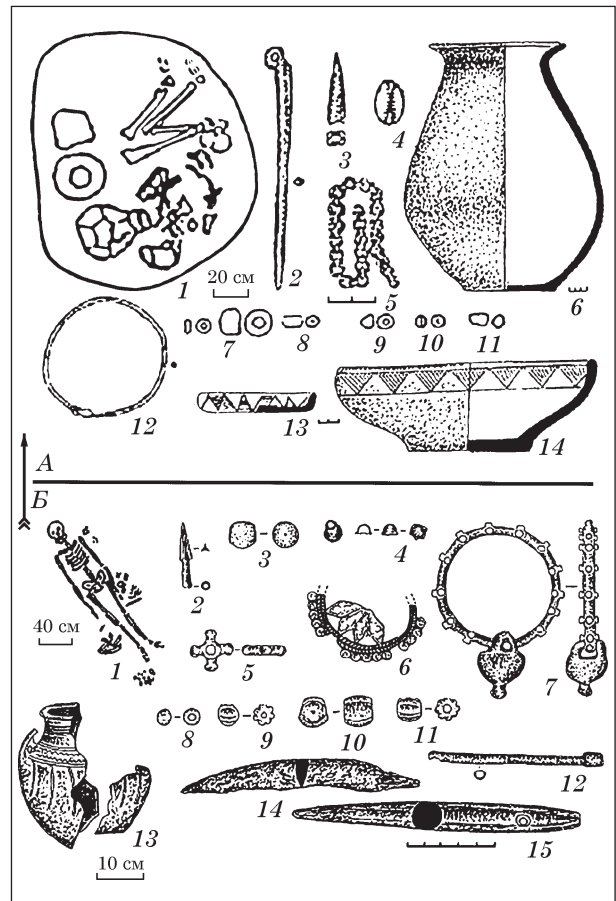

Рис. 42. Центральное Предкавказье, женские могилы: А — Нижне-Джулатский могильник, погребение 84 (1 — план; 2—14 — инвентарь); Б — Китаевский могильник, курган 6, погребение 2 (1 — план; 2—15 — инвентарь) (по: [Прокопенко, 2014])

вытянутых пропорций, напутственная мясная пища (кости барана) в миске (рис. 42, А, 2—14). Поза женщины характерна для грунтовых погребений скифского времени этого региона. Комплекс датирован V в. до н. э. [Абрамова, 1972; Прокопенко, 2014; 2014а, с. 68—69, 72].

Среди подкурганных захоронений III—II вв. до н. э. — погребение 2 кургана № 6 Китаевского могильника. Контуры сооружения не прослежены, погребенная лежала вытянута на спине, головой на СЗ (рис. 42, Б, 1—15). В набор инвентаря входили: колчаный набор из 60 стрел с железными трехлопастными втульчатыми наконечниками и железный нож; каменный оселок; брововые височное кольцо, ажурная бляха, украшенная по краю веревочным орнаментом, и семь мелких бляшек-пуговиц; пара гагатовых и три стеклянные бусины белого и зеленого цвета; керамический сосуд [Коренько, Найдено, 1977, с. 241; Прокопенко, 2014, с. 462; 2014а, с. 317].

Еще два погребальных комплекса датируются в пределах III—I вв. до н. э. Оба погребения подкурганные, совершены по обряду трупоположения. В погребении 9 кургана № 14 Орджоникидзевского курганного могильника

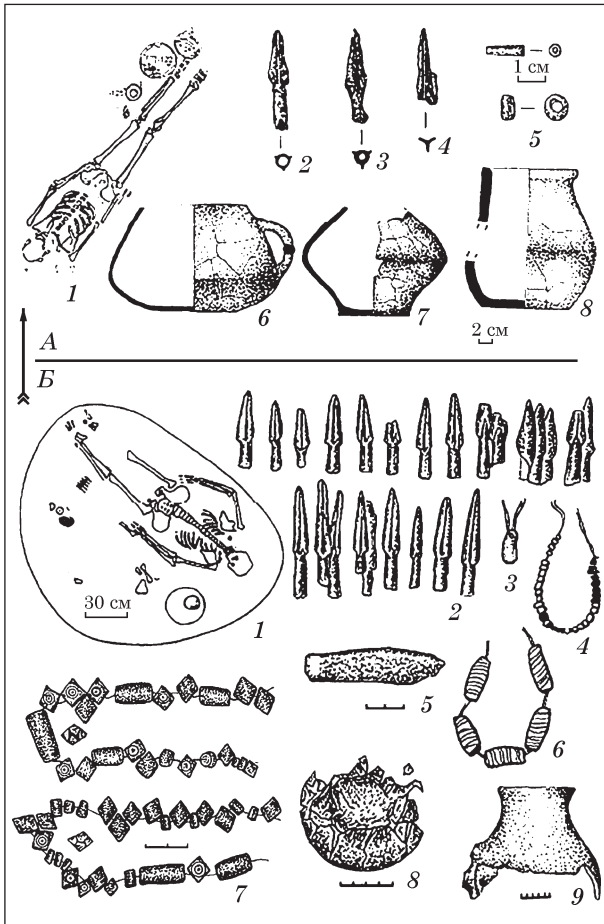

Рис. 43. Центральное Предкавказье, женские могилы: А — Орджоникидзевский могильник, курган 14, погребение 9 (1 — план, 2—8 — инвентарь); Б — Преображенский могильник, курган 3, погребение 5 (1 — план, 2—9 — инвентарь) (по: [Прокопенко, 2014])

(предгорная Чечня) контуры сооружения не прослежены, усопшая лежала вытянуто на спине, головой на ЮЗ (рис. 43, А, 1—8). Инвентарь, положенный слева в ногах, составляли: три железных трехлопастных втульчатых наконечника стрел, пара стеклянных бусин различной формы и три керамических сосуда [Прокопенко, 2014, с. 126; 2014а, с. 314]. Погребение 5 кургана № 3 Преображенского курганного могильника совершено в овальной яме¹, ориентированной по линии СЗ—ЮВ. Погребенная лежала вытянуто на спине с чуть согнутыми в локтях руками, головой на ЮВ (рис. 43, Б, 1—9). Основная часть погребального инвентаря располагалась слева от костяка: колчан с набором из 24 стрел с железными двух- и трехлопастными втульчатыми наконечниками (у колена левой ноги); железный нож; бронзовое зеркало с валиком по краю и боковой ручкой-штырем; пряслице; две низки гагатовых бус и низка стеклянных разного размера и формы и керамический сосуд; кости барана и кус-

1. Вероятно, могила подбойного типа, входная яма которой не прослежена.

Рис. 44. Пятимары 1: 1—6 — курган 4, погребение 2; 7—13 — курган 9, погребение 3 (по: [Смирнов, 1964])

ки красной краски [Абрамова, Петренко, 1995; Прокопенко, 2014, с. 446; 2014а, с. 315].

Серия могил амазонок известна и среди **савромато-сарматских древностей**. В Южном Приуралье, в курганном могильнике *Пятимары 1* у пос. Кумакский Оренбургской обл., открыты две ранние могилы. Погребение 3 кургана № 9 — основное в кургане, парное, частично подверглось ограблению. Один скелет (вероятно женский) сильно поврежден. Вторая женщина лежала в северной половине могилы вытянуто на спине, головой на З (рис. 44, 7—13). С ней в могиле соотносятся: золотая серьга с подвеской, деревянный колчан с 34 стрелами (с 1 железным и 33 бронзовыми наконечниками) и кварцевой плиткой для заточки стрел; деревянная чаша с золотыми оковками; напутственная мясная пища с железным ножиком; каменная плитка и 45 галек. Комплекс датируется концом VI — началом V в. до н. э. [Смирнов, 1975, с. 36—37]. Впускное погребение 2 кургана № 4 принадлежало маленькой девочке, лежавшей головой на З. Ее похоронили в прямоугольной яме, перекрытой деревом и сверху засыпанной камнями. Заупокойный скарб составляли: каменная плитка со следами мела, два бронзовых и три железных наконечника стрел, песчаниковая чашечка и костяная ложечка (рис. 44, 1—6), датирующие погребение в пределах V в. до н. э. [Смирнов, 1975, с. 18—19].

В нескольких женских могилах Самаро-Уральского региона V—IV вв. до н. э. обнаружены колчаные наборы стрел (*Мечетсайский могильник*, курган № 6, погребение 26; № 7 / п. 8; № 8 / п. 1 и 5; № 10 / п. 1; *Лебединский*

У могильник, курган № 9, погребения 3 и 5; курган Темир и др.) (рис. 45, Б) либо единичные находки стрел — от одного до четырех экземпляров в одном комплексе (Мечетсайский могильник, курган № 6, погребения 3 и 10; № 7 / п. 10) [Смирнов, 1975, с. 57; Зданович, Хабдулина, 1987, с. 51; Железчиков и др., 2006, с. 13—14; Багаутдинов, Мышкин, 2013, с. 46]. В числе наиболее интересных, на мой взгляд, комплексов назову погребение 5 кургана № 8 Мечетсайского могильника близ поселка Кумакского Соль-Илецкого района Оренбургской области. В кургане (высота ≈ 0,80, диаметр ≈ 20,0 м) обнаружено пять погребений, в двух из которых погребли амазонок. Центральное погребение 5 (рис. 45, А) служило усыпальницей двух воительниц. Погребальное сооружение — катакомба продольного типа, на уровне древнего горизонта перекрыто раздавленной деревянной конструкцией. Длинный прямоугольный дромос, меридионально ориентированный (с небольшим отклонением), имел уклон к югу, где находилась камера подпрямоугольной в плане формы. Размеры дромоса 4,60 × 1,70—1,90 м, глубина 1,91—2,36 м (от уровня древнего горизонта). Вход в могилу перекрывали три камня. Размеры камеры 3,0 × 2,20 м, пол на глубине 2,50 м. На уровне древнего горизонта, близ северо-восточного угла могилы стояла гончарная красноглиняная фляга, близ ЮЗ угла лежала заупокойная пища (бок лошади). Большую часть камеры занимал деревянный решетчатый настил, на котором вплотную друг к другу лежали две женщины — вытянуто на спине, головами на Ю. Слева на деревянном настиле лежала пожилая женщина. В набор ее личных вещей входили: берестяной колчан с 10 стрелами с бронзовыми наконечниками; бронзовая гривна с золотой плакировкой, серебряные проволочные серьги, два бронзовых кольцевидных браслета и крупная стеклянная глазчатая бусина у поясицы; бронзовое зеркало с боковой ручкой в деревянном футляре, алебастровое пряслице, обломок железного шильца; чашечка из панциря черепахи, раковина grifea и кусочек мела [Смирнов, 1975, с. 136—139]. Справа на настиле лежала молодая женщина (25—30 лет). Ее набор составляли: кожаный колчан с 95 стрелами с бронзовыми наконечниками; колчаный крючок, бронзовая гривна с золотой плакировкой; две пары браслетов на каждой руке — кольцевидный серебряный и бусинный, и обломок стеклянной бусины у пояса; бронзовое зеркало в плетеном футляре из травы с остатками кожи и дерева; деревянный струнный инструмент, мелкие трубчатые косточки и кусочек мела; чашечка из панциря черепахи, песчаниковый «терочник», круглая коробочка из коры с белилами (?) и трехгранным брусочком, сделанным из импортного керамического сосуда; железное шильце и кусочек мела [Смирнов, 1975, с. 139—143].

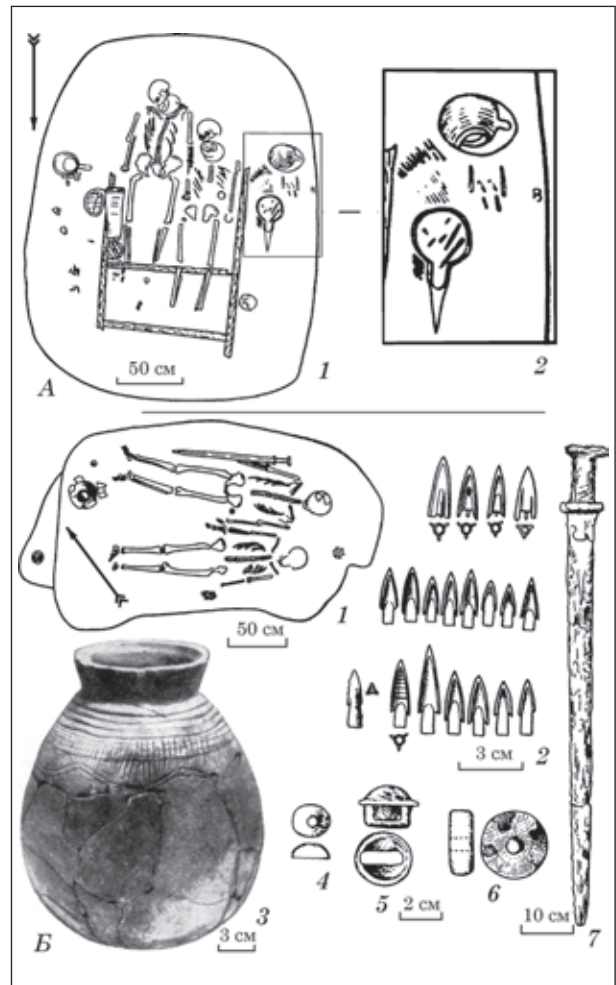

Рис. 45. Мечетсайский могильник, курган 8: А — погребение 5 (по: [Фиалко, 2012в]); Б — погребение 1 (по: [Смирнов, 1975])

Обеих женщин погребли одновременно и с личным оружием — колчанами со стрелами. Характер вещевого сопровождения, и в первую очередь наличие гривны у каждой из амазонок, свидетельствует об их высоком (и в то же время равном) статусе. Не исключено, что это усыпальница командующих двух военных подразделений. Этот комплекс любопытен и наличием в нем набора музыкальных инструментов — струнного, ударного (шумящего зеркала) и духового (костяной флейты). Поскольку струнные инструменты, как правило, соотносятся с мужчинами, присутствие такового в могиле женщины-воительницы может свидетельствовать о том, что в игре на струнных инструментах проявилось стремление амазонок и в этом искусстве быть равными с мужчинами [Фиалко, 2012 в, с. 156—159].

В степном Подонье к правобережной группе относится основное (и единственное) погребение кургана № 4 Сладковского могильника, исследованного у хут Сладковского Тацинского р-на Ростовской обл. Под насыпью высотой 0,4 м открыта квадратная яма 4,75 × 5,0 м, глубиной 1,6 м с деревянным перекрытием и

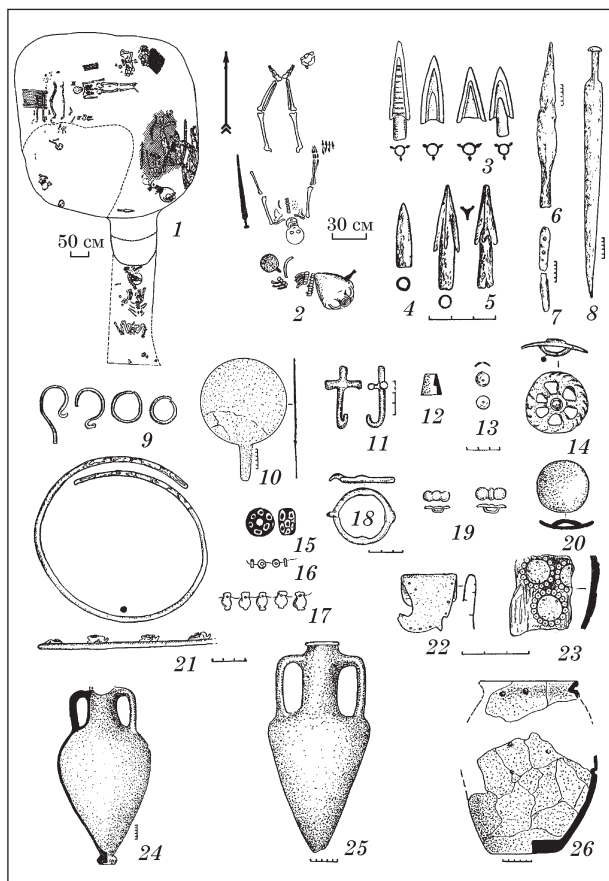

Рис. 46. Сладковский могильник, курган 4: 1 — план погребения; 2 — захоронение амазонки (фрагмент погребения); 3—26 — инвентарь (по: [Максименко, 1983])

дромосом (рис. 46, 1). В дромосе погребли боевого коня с уздой, в камере — не менее семи человек — мужчин, женщин и детей. Скелеты лежали вытянуто на спине, головой строго на З или Ю [Смирнов, 1982, с. 121—125]. В частично ограбленной камере отмечены копья, стрелы, мечи, две раннеэллинистические амфоры, крупный лепной горшок савроматского типа, бронзовые и костяные бляшки и ворварки-пронизки, бусы, деревянный кубок с золотыми оковками и серебряными круглыми бляшками, и напутственная пища (части разрубленных туш барана и лошади). Непотревоженным сохранилось захоронение амазонки (костяк № 1) — взрослой женщины¹, погребенной на интенсивной меловой посылке, головой на Ю (рис. 46, 2). При ней положили полную паноплию (длинный железный меч с бронзовым овальным навершием и без перекрестия, два копья, причем один наконечник был воткнут в дно за головой, колчан со стрелами с железными и бронзовыми наконечниками, бляшки от португеей); в головах — большую амфору и часть туши барана с железным ножом с одной стороны, и бронзовое зеркало с боковой ручкой

1. Антропологическое определение профессора А.А. Зубова.

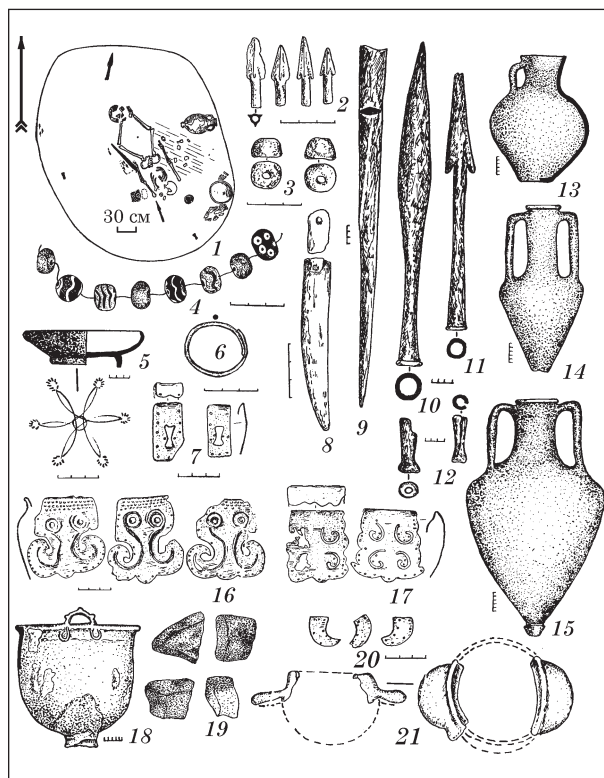

Рис. 47. Азов, курган 3, погребение 2: 1 — план; 2—21 — инвентарь (по: [Максименко, 1983])

с другой стороны. На шее женщины отмечена электрова гривна с фигурками хищников, на груди — пара серебряных серег и мелкие бусины, на запястье — браслет из стеклянных амфоровидных подвесок (рис. 46, 3—26). Дата погребения определена третьей четвертью IV в. до н. э. [Смирнов, 1982, с. 125] или шире — IV в. до н. э. [Максименко, 1983, с. 32].

В левобережной группе можно упомянуть, например, два комплекса второй половины IV в. до н. э. Это погребение 2 кургана № 3 (эпохи бронзы), раскопанного на окраине г. Азова. Женщина лежала вытянуто на спине, головой на ЮВ, в могильной яме овальной формы 3,9 × 3,08 м (рис. 47, 1), где отмечены следы огненного ритуала. В набор вещей входили оружие (меч, копьё, дротик и колчанный набор стрел); посуда (бронзовый котел, две деревянные чаши с золотыми обкладками, две амфоры, кувшин и чернолаковая чашечка со штампованным орнаментом); украшения (металлический браслет и ожерелье из стеклянных бусин) (рис. 47, 2—21) и остатки напутственной пищи в виде костей крупных и мелких животных [Максименко, 1983, с. 37]. Погребение 3 в кургане № 2 у балки Мокрая Кугульта (пос. Северный Сальского р-на Ростовской обл.) совершено в прямоугольной яме с нишей, в которой находились напутственная пища (часть скелета лошади) с железным ножом, лепной сосуд и костяная орнаментированная ложечка. Женщина лежала вытянуто на спине, головой на Ю. Все ее вещи сконцентрированы в изголовье: железные меч

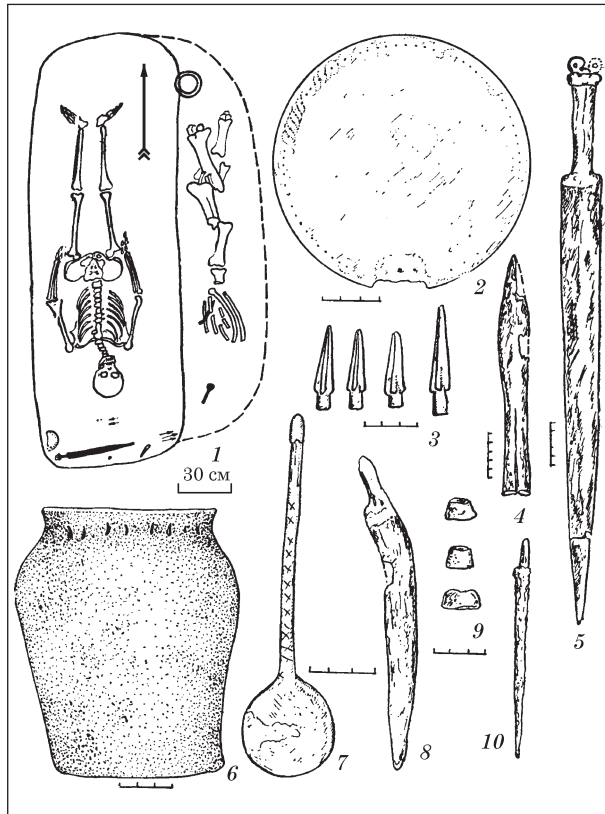

Рис. 48. Балка Мокрая Кугульта, курган 2, погребение 3: 1 — план, 2—10 — инвентарь (по: [Максименко, 1983])

с необычным комбинированным навершием, трехлопастные втульчатые наконечники стрел и копье; три бронзовые ворварки и бронзовое плоское зеркало с орнаментом (рис. 48) [Максименко, 1983, с. 41].

В массиве погребальных памятников **сарматского периода** Северного Причерноморья, судя по наблюдениям А.В. Симоненко, могилы вооруженных женщин не известны [Симоненко, 1993; 2010, с. 251; 2014, с. 339]. Незначительное, на взгляд исследователя, количество таких захоронений у сарматов Приуралья (8,3 %) позволило заключить, что «участие женщин в боевых действиях у кочевников, в том числе у сарматов, скорее всего практиковалось лишь в крайних случаях — во время отражения нападения численно преобладавшего врага либо в отсутствие воинов-мужчин» [Симоненко, 2010, с. 252]. Тем не менее, участие женщин в боевых действиях считается важной особенностью военного дела сарматов [Хазанов, 1971, с. 67].

Вероятно, к числу исключительных на территории Европейской Сарматии можно отнести два непогребенных женских погребения могильника, раскопанного С.Н. Братченко близ г. Александровска Луганской обл. Оба совершены в узких прямоугольных ямах, ориентированных по линии С—Ю. В погребении 2 кургана № 10 женщина лежала вытянута на спине, головой на С. Ее сопроводили заупокойной мяс-

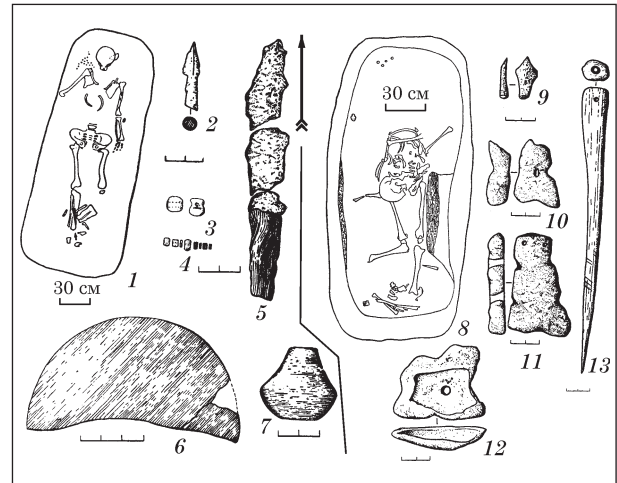

Рис. 49. Александровский могильник: 1—6 — курган 10, погребение 2; 7—13 — курган 12, погребение 3 (по: [Смирнов, 1984])

ной пищей с железным ножом, стеклянными бусами и подвесками, дисковидным зеркалом, глиняным пряслицем и железным втульчатым трехлопастным наконечником стрелы (рис. 49, 1—6). Наиболее интересно погребение 3 в кургане № 12. Здесь женщину погребли в необычной позе — она сидела с вытянутой вперед левой ногой и согнутой в колене правой, спиной к северной стенке, лицом к Ю. В СЗ углу могилы в пол были воткнуты пять наконечников копий, вдоль западной стенки лежали три фигурных меловых подвески, характерные для женских и детских комплексов сарматов; в южной части — костяная проколка и пряслице (рис. 49, 7—13). Не исключено, что женщина погибла в результате ранения, поскольку «среди костей груди найден железный втульчатый наконечник стрелы, характерный для погребальных комплексов Среднего и Нижнего Подонья IV—III вв. до н. э.». Оба захоронения близки по времени и на основании вещевого комплекса датированы в пределах рубежа IV—III — II вв. до н. э. [Смирнов, 1984, с. 88—90].

Письменные источники отмечают особую роль женщин у племен, обитавших в этот период у устья Дона. Это подтверждается археологическим материалом. В некрополе Новый (конец I в. до н. э. — начало II в. н. э.) на реке Сал группа из 13 могил воительниц (обычно замужние) составляла 16 %, при этом их набор оружия был аналогичен мужскому [Илюков, Власкин, 1992; Яценко, Вдовченков, 2015, с. 172]. В соответствии с упоминаниями Помпония Мелы, локализовавшего сарматские племена в низовьях Дона (Pomp. Mela. De situ orbis. III. 34—35), в этом регионе обнаружены, по мнению С.А. Яценко и Е.В. Вдовченкова, основные яркие комплексы воительниц, в которых наряду со стрелами найдено и разнообразное оружие для рукопашного боя [Яценко, Вдовченков, 2015, с. 176].

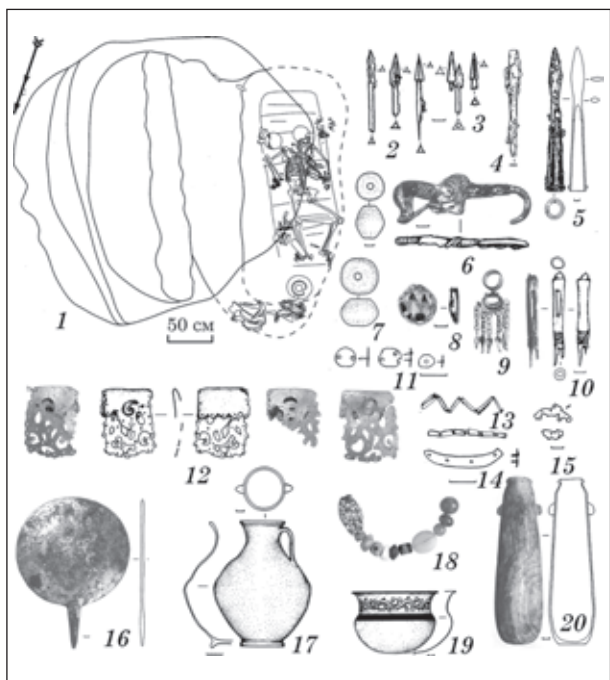

Рис. 50. Прохоровка, курган Б, погребение 3: 1 — план; 2—20 — инвентарь (по: [Яблонский, 2009])

Серия могил женщин с оружием зафиксирована здесь же и в преимущественно греческом *Танаисе* II—I вв. до н. э. В заупокойном сопровождении женщин из погребений 1, 4, 23 50, кроме прочих вещей (в том числе золотых и серебряных украшений), найдены колчаные наборы стрел и копья. Возраст усопших в трех случаях — 25—35 лет, в одном (погребение 23) — 35—55 лет¹ [Глебов, Ильяшенко, Толочко, 2005, с. 66—72].

Среди ранних приведу непотревоженное погребение из эпонимного памятника раннесарматской археологии Южного Приуралья — *Прохоровского курганного могильника* (Шарлыкского р-на Оренбургской обл.). В могильнике исследовано семь курганов, в которых открыто 36 погребений раннесарматской прохоровской культуры [Davis-Kimball, Yablonsky, 1996; Яблонский, 2004; 2009; 2010; Яблонский, Мещеряков, 2008]. Погребение 3 кургана Б² совершено в могиле подбойного типа. Входная яма овальной формы 3,2 × 1,4 м, глубиной 2,4 м ориентирована по линии ССВ—ЮЮЗ. Под западной ее стенкой устроен подбой трапециевидной формы 3,3 × 0,8—1,1 м, глубиной 2,78 м. Молодая женщина³ лежала на деревянных решетчатых носилках на спине,

головой на Ю, в «атакующей позе» (рис. 50, 1). Сопровождающий инвентарь состоял из многочисленных предметов (рис. 50, 2—20), сохранившихся в разных местах подбоя *in situ*. Воинскую амуницию представляют: намеренно сломанный железный наконечник копья, колчан со стрелами (не менее 110 железных черешковых трехгранных наконечников и один бронзовый трехлопастный наконечник); железный фигурный крючок с золотой плакировкой и костяная рукоять плети. Среди украшений: золотая сложносоставная серьга, более 500 золотых бляшек-пуговиц, подвеска из мохового агата в золотой ажурной оправе. Края рукавов одежды украшали по 22 бусины разной формы и цвета (из стекла, янтаря, оникса, сердолика, мергеля, гагата, египетского фаянса). Кроме того, в могиле обнаружены: бронзовое зеркало с боковой деревянной ручкой, два известняковых пряслица, серебряная чаша с позолоченным гравированным орнаментом; золотой декор (четыре ажурные накладки, гвоздики и лента) деревянной чаши; алабастр из мраморного оникса; гончарный сероглиняный сосуд; блюдо из рога лося с остатками мясной пищи (костями барана) и железным ножом [Яблонский, 2009, с. 259—266]. Дата этого погребения определяется в пределах третьей четверти IV — первой половины III в. до н. э. [Яблонский, 2010, с. 71].

К раннесарматскому времени относится и женское⁴ погребение из кургана № 34/1 Калиновского могильника у д. Калиновка Волгоградской обл., содержавшее железный меч, колчан с более чем 60 железными наконечниками стрел и удила с псалиями [Шилов, 1959, с. 390]. Говоря о регионе Южного Приуралья, можно вспомнить еще два женских погребения, раскопанных у с. *Покровка* (Соль-Илецкого р-на Оренбургской обл.). В наборе сопутствующего инвентаря, кроме иных вещей, там найдены и наконечники стрел [Фризен, 2014, с. 114].

Еще одно женское погребение, случайно открытое при земляных работах на Среднем Дону, близ хут *Луговой* (Подгоренского р-на Воронежской обл.), совершено в неглубокой (до 1 м) узкой могиле с подбоем в восточной стенке. Погребенная лежала вытянута на спине, головой на ЮЗ. В состав инвентаря входили: железный конический вток дротика или копья, золотая серьга, стеклянные (39 экз.) и гагатые (12 экз.) бусины разных размеров, формы и цвета; бронзовое зеркало, лепной кувшин и кости от мясной напутственной пищи. Погребение датируется II в. до н. э. [Медведев, Ковалевский, 2011, с. 228—235, рис. 2].

Захоронение женщины 25—30 лет открыто в погребении 2 кургана № 10 Кобяковского могильника (восточная окраина г. Ростов-на-Дону). Этот комплекс интересен не только тем,

1. Антропологические определения пола и возраста Е.Ф. Батиевой — научного сотрудника Археологической лаборатории РГУ.

2. К началу раскопок 2003 г. под руководством Л.Т. Яблонского, представлял собой овальную в плане возвышенность размерами 47 × 39 м и высотой до 0,92 м [Яблонский, 2009, с. 258].

3. Антропологические определения д. и. н. Л.Т. Яблонского.

4. Определение антрополога В.В. Гинзбурга.

что среди прочего богатого инвентаря здесь обнаружены обоюдоострый железный топор и конская упряжь [Прохорова, Гугуев, 1992, с. 144, рис. 2, 25—26; Богаченко, 2011, с. 165], но и отмеченным на правой плечевой кости ранением (в головке кости застрял обломанный кончик железного наконечника стрелы). Характер ранения позволил усматривать в этой женщине участницу боевых действий [Батиева, 2000, с. 97]. Захоронение датируется в пределах середины I — начала III в. н. э. [Прохорова, Гугуев, 1992].

Осмысливая роль оружия в могилах женщин среднесарматской (конец I в. до н. э. / середина I в. н. э. — середина II в. н. э.) и ранней позднесарматской (середина II — середина III в. н. э.) культур, С.А. Яценко и Е.В. Вдовченков отметили, что в большинстве некрополей одиночный предмет парадного вооружения был, вероятно, символом статуса жен знати не самого высокого ранга. Кроме того, отмечается, что «наличие всего одного — трех наконечников стрел у женщины (особенно в зоне, где находились украшения и амулеты) свидетельствует не о ее «воинственности», а об использовании этих предметов в качестве амулетов (этот обычай у кочевников Степи сохранялся до середины XX в.)» [Яценко, Вдовченков, 2015, с. 172, 176]. Близкой точки зрения придерживается и М.С. Стрижак, полагая, что в малом количестве стрелы могли иметь иную смысловую нагрузку, далекую от воинственности погребенной [Стрижак, 2007, с. 75]. Более того, С.А. Яценко полагает, что «в погребениях воительниц (как в уцелевших, так и в ограбленных, у женщин с 1—2 младенцами и без них) набор из трех наконечников стрел» соответствует простейшему священному числу, именно поэтому «грабители этот комплект при проникновении в могилы явно не трогали» [Яценко, 2015, с. 172, 176].

Относительно последнего тезиса, не отрицающая возможности использования наконечников стрел в наборе амулетов (как это отмечалось, к примеру, в Соколовой Могиле [Ковпаненко, 1986, рис. 100, 101]), все же позволю себе отметить несколько моментов. В большинстве случаев стрелы (в колчане или без него в пучке) лежат у бедра или кисти руки, т. е. там же, где и браслет либо сумочка-амулетница. Здесь уместно вновь вспомнить скифский курган № 5 у с. Зеленое в Херсонской обл., где основную погребенную амазонку сопровождали две девочки-охранницы, среди более чем скудного инвентаря каждой из которых отмечены, соответственно, один и три наконечника стрел [Фіалко, 2012в]. Кроме того, количество стрел могло быть обусловлено и определенным социальным статусом, и степенью ограбления комплекса. Этими же обстоятельствами может объясняться и количество единиц оружия в целом в женской могиле.

По наблюдениям антропологов сарматские группы населения Среднего Дона, Поволжья

Рис. 51. Культобе (Южный Казахстан), погребение амазонки близ городища (по: [Доброта, 2015])

и Приуралья отличается экстремально высокая частота травматизма, что свидетельствует об их исключительной агрессивности [Рохлин, 1965, с. 195; Добровольская, 2013, с. 139]. Так для нескольких позднесарматских групп Е.В. Перерва отметил высокий процент (около 60 %) лицевых травм и повреждений на черепе — рубленые раны, компрессионные переломы, травмы в области носа, верхней и нижней челюстей с последующей утратой зубов [Перерва, 2002, с. 149]. Засвидетельствовано также, что в пределах высоких значений варьируют травмы черепа и среди мужского, и среди женского населения [Бужилова, Соколова, 2004, с. 17].

На территории Южного Казахстана в 2015 г., в ходе работ интернациональной экспедиции Центрального государственного музея РК под руководством д. и. н. А. Подушкина на *городище Культобе*, относящемся к древнему государству Кангуй (Канцзуй), локализованном в границах рек Арыси и средней Сырдарьи, между горными хребтами Каратау и Каржантау, исследовалась восточная группа курганов. В одном из них открыто не ограбленное катакомбное погребение женщины-воина¹ с полным набором клинкового оружия: железными мечем, кинжалом и ножом, а также двух- и трехлопастными стрелами, и накладкой на лук (рис. 51). Дата погребения предварительно определяется в пределах II в. до н. э. — IV в. н. э. [Доброта, 2015].

В массиве грунтовых могил некрополя *Херсонеса* античного времени Т.А. Назаровой изучена сравнительно небольшая женская серия костных останков, в которой зафиксированы единичные случаи следов повреждений травматического характера. В *могиле № 17* на черепе женщины и мужчины, в лицевых их частях, отмечены следы травматических повреждений в области верхнеглазничного края со следами заживления в обоих случаях [Назарова, 2014, с. 46]. В *могиле № 66 погребение 1* принадле-

1. Антропологические определения Вероники Хорват — специалиста из г. Будапешт.

Рис. 52. Керченский погребальный комплекс с золотой маской; реконструкция О.В. Шарова и Л.А. Соколовой (по: [Шаров, 2014, илл. XII])

жало молодой женщине 17—22 лет. На ее черепе, «в центрально-правой части теменной области», сохранилось трепанационное отверстие $2,4 \times 2,9$ см. В этом случае была применена так называемая резекционная трепанация, при которой отверстие в черепе оставалось открытым. Подобные операции проводились, как правило, в связи с полученными травмами [Медникова, 2001, с. 47]. После оперативного вмешательства травма полностью зажила и следовательно жизнь женщины была продлена [Назарова, 2004, с. 122—124; 2014, с. 46, рис. 3]. Комплексы относятся к I в. н. э. [Зубарь, Шевченко, Липавский, 1989, с. 29].

Среди наиболее ярких элитных погребальных комплексов Боспора **позднеримской эпохи** уместно упомянуть знаменитую *могилу «царицы с маской»*, исследованную А.Б. Ашиком на Глинице в Керчи в 1837 г. [Ашик, 1850; ДБК, 1854, табл. 1; 1854а; 1854б]. В научных изданиях этот комплекс фигурирует под различными названиями: «Погребение царицы с золотой маской», «Погребение царя Рескупорида II», «Царская гробница жены Рескупорида II», «Погребение с золотой маской 1837 года», «Комплекс Глинице 1837 года» [Šarov, 1994, s. 426; 2003, s. 46—48; Šarov, Kazanski, 2006, p. 93—98; Шаров, 2006, с. 74—76; 2009а, с. 28; 2014, с. 159]. Близ деревни Глинице, в кургане высотой 9,6, на глубине 4,27 м, был най-

Рис. 53. Керченское погребение с золотой маской, часть находок из него (по: [Шаров, 2014, илл. XIII—XIV])

ден мраморный саркофаг, внутри которого не потревоженными сохранились останки погребенного в парадных одеждах с набором сопроводительного инвентаря (рис. 52). На остоле были найдены золотые украшения (рис. 53): маска, венок-диадема с гранатовыми вставками, пара серег с амфоровидными подвесками и гранатовыми вставками, гривна, два шарнирных браслета, инкрустированных гранатами; пара перстней с вставками из камней и кольцо, фрагмент фибулы. Одежду украшало 560 маленьких золотых тисненых бляшек. Комплект украшений дополняли различные типы больших стеклянных мозаичных бус в стиле «миллефиори», глазчатые и сердоликовые бусы. Рядом с остоном найдены: деревянное веретено с золотой плакировкой, бронзовая фибула, золотой флакон с гранатами в оправе, несколько гранатов в золотых оправе, монета, кожаный кошелек с аппликацией в виде хищной птицы. Кроме того, в вещевой набор входили (найденные внутри саркофага и за его пределами в могильной яме): два уздечных набора с золотыми и серебряными бляшками с вставками камней; серебряные ваза с крышкой, скипетр, два кувшина и ковш, три ложки, большое блюдо с надписью на обороте и монограммой в центральном плафоне; бронзовые вещи: большое зеркало, крупная чаша, два котелка, кувшин, два колокольчика, две фигурные ножки от трона в виде лап грифона (?), часть стойки треножника; фрагмент железного ножа с золотой оправой рукояти, украшенной сканью и два бронзовых меча¹ [Спасский, 1846, с. 138; Ашик, 1850; Тайна Золотой маски, 2009; Шаров, 2014, с. 159—160].

По поводу интерпретации погребенной в этой могиле особы мнения исследователей разделились. Одни исследователи усматривали в ней женщину, называя ее царицей Боспора, женой

1. Часть вещей хранится в Государственном Эрмитаже, СПб.

или наложницей царя либо женой царя Рескупорида [Ашик, 1850; Gille, 1860, p. 227; Жиль, 1861, с. 252; Minns, 1913, p. 433; Ebert, 1921, s. 336; Марти, 1926, с. 12]. Другие полагали, что это мужчина — боспорский царь Рескупорид (II или III) [Стефани, 1856, с. 74; Rostovtzeff, 1923, p. 103; Гайдукевич, 1949, с. 421; Иванова, 1953; Кропоткин, 1970, с. 27; Gajdukevič, 1971, s. 443], один из членов/наследников его семьи [Гайдукевич, 1949, с. 421; Gajdukevič, 1971, s. 443] либо один из соправителей царя Рескупорида IV, по мнению О. Шарова, Тейран, Савромат IV или Фофорс, периоды правления которых вполне соотносятся с возможной датой могилы с Золотой маской [Sarov, Kazanski, 2006; Шаров, 2009, с. 28; 2009а, с. 100; 2014, с. 169]. Такое разночтение было вызвано несколькими обстоятельствами.

Во-первых, присутствием в могиле золотых маски и диадемы, характерных для мужских комплексов [Sarov, 2003; Sarov, Kazanski, 2006]. К тому же, как сообщает О.В. Шаров, обследование маски позволило И.И. Гохману заключить, что она «копирует или изображает лицо мужчины возраста 30—35 лет, европеоидного облика» [Шаров, 2009, с. 31]. При этом размеры костяка (по А.Б. Ашику) составляли около 150 см, а параметры маски соответствовали (по И.И. Гохману) росту человека не менее 170—175 см [Шаров, 2014, с. 167]. Соответственно, эта золотая маска не имеет непосредственного отношения к погребенной особе. Здесь уместно упомянуть и наблюдение О.В. Шарова о том, что иконография маски перекликается с иконографией бронзового бюста, приписываемого боспорской царице Динамии из Эрмитажной коллекции [Шаров, 2014, с. 168]. Во-вторых, гарнитур заупокойного сопровождения распадается на две части — безусловно женскую (зеркало, флакон, пиксида с амурами, веретено, серьги, бусы, головной убор, так называемая вуаль, декор костюма) и обычно определяемую как мужскую (маска, диадема, мечи, конская упряжь). Сервиз металлической посуды тоже, по мнению О.В. Шарова, относится к мужской серии находок [Шаров, 2014, с. 168]. Осмелюсь возразить по поводу такой взаимосвязи на основании находки сервиза металлической посуды в Восточной могиле Бердянского кургана, служившей усыпальницей женщины. Кстати, в этой могиле сохранились и детали конской упряжи [Болтрик, Фиалко, Чередниченко, 1994]. Такой «двойственный» набор инвентаря керченской гробницы и породил версию о двух погребенных в этой могиле [Стефани, 1956, с. 74], хотя А.Б. Ашик однозначно говорил только об одном «остове» [ДБК, 1854, с. 10].

Думается, в могиле у деревни Глинище была погребена женщина — представительница высокого социального ранга. Как уже отмечалось ранее, именно подобное сочетание двух групп характерного инвентаря в одном наборе

свойственно могилам амазонок [Фиалко, 1991]. Количество «женских элементов» вещевого сопровождения не может позволить отнести эту могилу к числу одиночных мужских, в то время как наличие в ней оружия и упряжи вполне допустимо для женского комплекса. Дополнительным аргументом такой версии служит и небольшой рост костяка. Почему же тогда в этой могиле оказались мужские маска с венцом и серебряное блюдо с монограммой «ANTB» в центральном плафоне и надписью на обороте «Ρηκοουλὸρεὶ βασιλῆως» — имени боспорского царя Рескупорида? Возможно, эта женщина была женой и соратницей одного из представителей царской династии — Рескупорида IV (по О.В. Шарову). Однако не стоит исключать и того, что здесь погребена знатная воительница, получившая часть трофеев после удачных военных кампаний. Впрочем, эти две версии не исключают одна другую. Дата совершения этого захоронения, на основании привлечения широкого круга аналогий элементам вещевого набора, определяется второй половиной III в. н. э. [Kazanski, 1995, p. 192; Шаров, 2014, с. 165].

В знаменитом некрополе *Тиллятепе* близ г. Шиберган в Северном Афганистане были открыты шесть чрезвычайно богатых погребений представителей раннекушанской правящей элиты, потомков юечжийских / тохарских завоевателей Бактрии [Sarianidi 1985, p. 23; Сарианиди, 1989, с. 56, 66]. В *могиле № 2* этого некрополя (в яме прямоугольной формы, размерами 3,0 × 1,6 м, глубиной 2 м) была похоронена женщина 20—30 лет, лежавшая в деревянном гробу на спине в вытянутом положении, головой на Север (рис. 54, 1). Она была одета в многослойный костюм: головной убор конической формы, украшенный золотыми нашивными бляшками и двумя бронзовыми булавками с золотыми наконечниками; платье средней длины с глухим полукруглым вырезом ворота и длинными рукавами, грудь, манжеты и подол которого были украшены полосами из нашитых золотых бляшек; штаны с расшитыми манжетами. Поверх платья или кафтана, видимо, был надет халат длиннее платья, расшитый двумя продольными рядами бляшек. Всего по скелету рассыпано свыше полутора тысяч нашивных бляшек. Одежды дополняли съемные украшения: пара золотых подвесок «государь и драконы», ожерелье из крупных бусин слоновой кости и золота и фигурных подвесок; фигурная золотая фибула-брошь «Афродита Кушанская», пара ручных браслетов с фигурными зооморфными окончаниями; три перстня (два с каменными вставками); пара массивных литых ножных браслетов с несомкнутыми раструбообразными концами и др. (рис. 54, 2). Среди прочих артефактов (круглое китайское зеркало с надписью, золотая трубочка — некий символ престижности?), найден железный топорик, помещенный вместе с

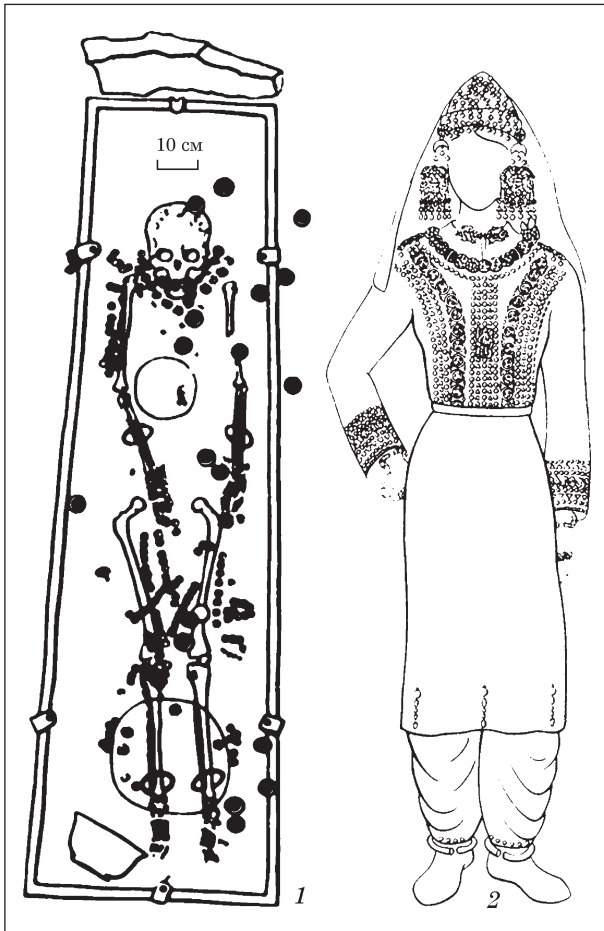

Рис. 54. Некрополь Тиллятепе (Северный Афганистан), могила 2: 1 — план (по: [Сарианиди, 1989]); 2 — реконструкция костюма женщины (по: [Nikonov, 1997])

двумя железными серповидными ножами южносибирского стиля в плетеную корзину, стоявшую в ногах погребенной [Сарианиди, 1989, с. 53—67]. В публикациях, посвященных результатам раскопок некрополя Тиллятепе, эта находка приводится как кирка (pick) [Sarianidi, 1985, p. 23] либо «сильно коррозированный проушный топорик-клевец, обух которого выделен петлевидным навершием» [Сарианиди, 1989, с. 66]. Однако В.П. Никоноров, высказав сомнение в правомерности причисления этого предмета к клевцам, относит его к проушным топорикам [Nikonov, 1997; Никоноров, 2014, с. 116]. Этот артефакт вызвал определенный интерес исследователей и, в то же время, неоднозначное трактование его предназначения. С учетом обстоятельств находки этого проушного топорика, В.П. Никоноров рассматривает его как предмет сакрального характера [Никоноров, 2014, с. 116, рис. 5, 9]. В то же время, Ж. Дэвис-Кимбэл высказала предположение о том, что это Тиллятепское погребение принадлежало женщине-воительнице, выполнявшей жреческие функции [Davis-Kimball, 2000, p. 227]. Дата погребения определяется третьей четвертью I в. н. э. [Zeymal, 1999, s. 242—243].

IV. Средневековый период. Роль женщин в среде **раннесредневековых тюрков** была весьма неоднозначной. Так, в письменных источниках, наряду с сообщениями о высоком положении женщин, особенно во внутрисемейных отношениях, об отправлении определенных культовых функций, сообщается и о том, что жена правителя державы тюрков принимала участие в военных предприятиях [Лю Маоцай, 2002, с. 40; Серегин, 2012, с. 67]. С.А. Плетнева называет такое положение остатками «матриархальной вуали» [Плетнева, 1998, с. 531]. Существование женщин-воительниц в степях в разные периоды эпохи средневековья, как отмечает исследовательница, имеет археологические подтверждения, в частности, по материалам известного в археологической литературе *Дмитриевского могильника*, исследованного ею в верховьях р. Северского Донца у с. Дмитриевское Шебекинского р-на Белгородской обл. Могильник принадлежал оседлому и полуседлому алаано-болгарскому населению, относящемуся к кругу салтово-маяцкой культуры — культуры Хазарского каганата [Плетнева, 1967, с. 180—190; 1983, с. 13]. Как показали подсчеты, около 30 % женских захоронений всех возрастов сопровождалось оружием, при преобладании топоришков. Причем 70 % всех находок оружия соотносится с захоронениями молодых (18—25 лет) и старческого возраста (50—60 лет) женщин. Полным набором оружия (топориками, луками со стрелами, ножами-кинжалами и даже саблями) нередко сопровождалась юные воительницы. Воительницы похоронены отдельно от мужчин — в одиночных, специально для них сооруженных, могилах-катакомбах и парных с женщинами или детьми. Наиболее представительны в этой серии три погребения. Одиночное захоронение 18-летней девушки, лежавшей вытянуто на спине, головой на ВЮВ в *катакомбе № 5*. Ее инвентарь представляют: сабля, мотыжка, топор, лук и колчан со стрелами, нож, остатки сбруи (в том числе удила и стремяна); пояс с фурнитурой; серьги, бусы, кувшин (рис. 55, 1). Одиночное (?) ¹ захоронение юной женщины, лежавшей скорченно на правом боку, головой на ЮЮЗ в *катакомбе № 117*. Ей положили: мотыжку, топор, четыре кинжала, серьги, бусы, зеркало, поясную бляшку и прочие вещи (рис. 55, 2). В *катакомбе № 118* открыто парное захоронение. Обе женщины лежали скорченно на правом боку, головами на ЮВ. В могилу поместили: топор, мотыжку, нож; зеркало, ножницы, кресало (?); перстень, серьгу, браслет, бусы и бубенчики, пояс с пряжкой и бляшкой; керамические кувшин и миску, деревянный сосуд (рис. 55, 3) [Плетнева, 1989, с. 195—213]. Инте-

1. В подрисунковой подписи и на рисунке у коленей женщины отмечены несколько костей второго скелета.

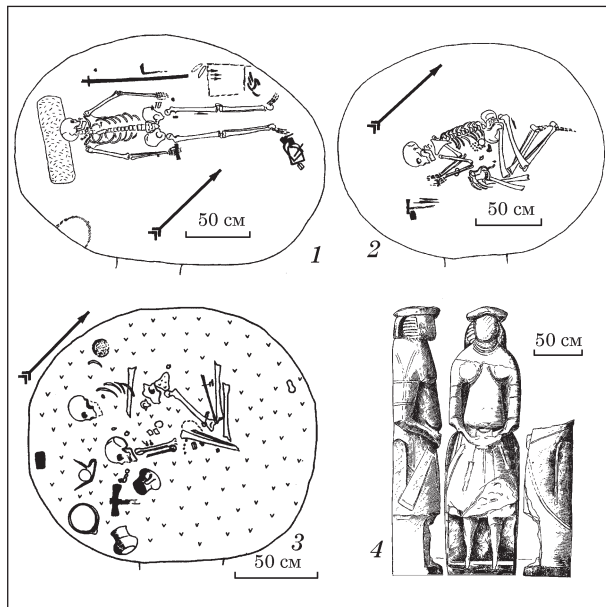

Рис. 55. Дмитриевский курганный могильник, женские погребения в катакомбах: 1 — № 5; 2 — № 117; 3 — № 118 (по: [Плетнева, 1989]); 4 — каменное женское изваяние (по: [Плетнева, 1974])

ресно, что если в последних двух могилах женщины лежали в характерных для них позах, то в первой — в позе, присущей мужчинам.

Материалы погребений амазонок этого могильника позволили сделать два важных, в данном контексте, вывода. 1. Большинство могил женщин с оружием локализовались в окраинной части могильника [Плетнева, 1983, с. 15], т. е. там, где обычно располагаются мужские воинские могилы. 2. Могилы вооруженных женщин соотносятся с ранней фазой существования могильника (условно, периодом захвата новых территорий) и заключительной фазой (когда в конце IX — начале X вв. происходит резкий переход от мирной к военной жизни, связанной с угрозами нападений и битвами) [Плетнева, 1983, с. 18]. Основная масса погребений Дмитриевского могильника датируется IX в. [Плетнева, 1998, с. 534].

Среди археологических материалов Центральной Азии тоже известны женские погребения раннесредневековых тюрков с оружием. Так в двух женских могилах тюркской культуры, раскопанных на территории Саяно-Алтая — *Бертек 34*, *Юстыд XII*, курган № 2, предметы вооружения представлены клинковым оружием — кинжалами, сочетавшимися кроме того с конской амуницией [Савинов, 1994; Кубарев, 2005] (рис. 56). Наряду с типичными «мужскими» предметами, в обширных могилах присутствовали характерные «женские» элементы вещевого сопровождения — зеркало, гребень, специфические ушные украшения и предметы рукоделия. Как известно, предметы вооружения являлись одним из наиболее значимых атрибутов воина-кочевника в социуме тюрков

Рис. 56. Тюркская культура, женские погребения: 1 — Бертек 34 (по: [Савинов, 1994]); 2 — Юстыд XII, курган 2 (по: [Кубарев, 2005])

второй половины I тыс. н. э. [Серегин, 2013, с. 116—117]. При этом клинковому оружию — сабле, мечу и кинжалу — отводилась особая культурная и социальная значимость [Дмитриев, 2001]. С одной стороны, кинжал в раннем средневековье рассматривался не только как предмет вооружения, но и как элемент костюма, и отличительный знак ранга знатного воина [Распопова, 1980, с. 79; Овчинникова, 1990, с. 83; Серегин, 2011]. С другой стороны, мечи, кинжалы и копья упоминаются в письменных источниках как стандартное для тюркских воинов оружие [Худяков, 2007, с. 115—117]. Н.Н. Серегин, подробно рассмотрев предметы комплекса вооружения и их контекст в погребальном обряде раннесредневековых тюрков Центральной Азии, заключил, «что такие находки являются отличительным показателем захоронений мужского населения. Зафиксированные традиции расположения рассматриваемых изделий в могиле в большинстве случаев определялись особенностями их ношения людьми при жизни» [Серегин, 2013, с. 120]. Нарушение же гендерных стереотипов при создании погребений, по мнению этого исследователя, было призвано подчеркнуть особое положение погребенных женщин [Серегин, 2012, с. 64]. Думается, в этом есть определенное противоречие, поскольку наличие кинжалов в двух женских могилах (исходя из выше изложенного) позволяет причислить этих персон к воинскому

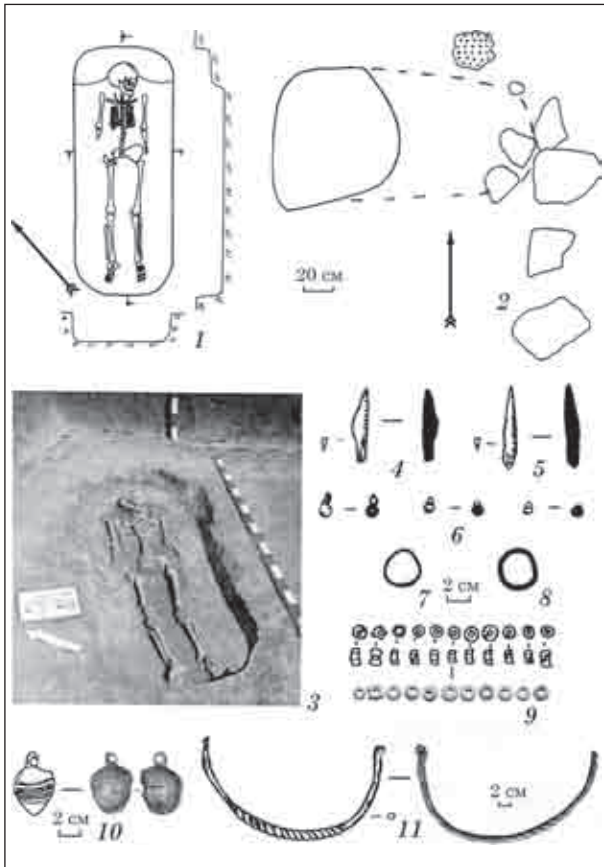

Рис. 57. Дмитровка, курган 3, погребение 3: 1, 2 — план и разрез; 3 — фото; 4—11 — инвентарь (по: [Папанова, Тощев, Голик, 2015])

сословию, причем высокого ранга. И в таком случае клинковое оружие не может выступать маркером исключительно «захоронений мужского населения».

Среди **половецких древностей** Северного Приазовья уместно упомянуть погребальный комплекс из недавно раскопанного курганного могильника близ с. Дмитровка Бердянского р-на Запорожской обл. [Папанова, Тощев, 2014]. Погребение 3 кургана № 3 впущено в насыпь эпохи бронзы и совершено в узкой яме подовальной формы (размерами $1,8 \times 0,7$ м, глубиной 0,6 м), ориентированной по линии СВ—ЮЗ (рис. 57). Девушка¹ лежала вытянуто на спине, головой на СВ, лицом к Ю. На правой половине ее грудной клетки лежали два железных наконечника стрел, с обеих сторон у головы — бронзовая и серебряная кольцевидные серьги, четыре бронзовых пуговицы-бубенчика и 11 стеклянных бусин белого цвета; на шее — железная витая гривна [Папанова, Тощев, Голик, 2015, рис. 3]. В составе погребального инвентаря, помимо иных украшений, присутствует шейная гривна. С одной стороны, такие украшения встречаются у половцев только в женских могилах [Потемкина, 2010а, с. 137; 2012, с. 11], с другой стороны, они маркируют захоронения представителей высокого социального ранга и таким образом относятся к статусным вещам [Потемкина, 2012, с. 24]. Наконечники стрел в этой могиле подтверждают мнение С.А. Плетневой о том, что половецкие женщины обладали той же властью и выполняли те же обязанности, что и мужчины и могли быть воинами/амазонками [Плетнева, 2003, с. 163]. Погребальный комплекс, на основании круга аналогий, датируется X—XI вв. и является первым женским половецким захоронением со статусным предметом в западном Северном Приазовье [Папанова, Тощев, Голик, 2015, с. 54, 58].

В эпических сказаниях нарттов — легендарных предков осетин, четко прослеживаются амазонские мотивы, ставшие предметом многих разноплановых исследований. Анализ повествований Нартовского эпоса позволил говорить о его скифских корнях [Дюмезиль, 1990; Кузнецов, 1980; Чибиров, 2012, с. 34]. В свою очередь В.А. Кузнецов предположил, что сюжет об амазонках — девах-воительницах и в нарттовский эпос, и в труд Геродота попал из одного источника [Кузнецов, 1980]. В сюжете об отважной дочери Даргавсара, по мнению М.С. Туганова одном из лучших среди мировых сказаний об амазонках [Туганов, 1946, с. 184], повествуется о создании девичьего войска, год овладевавшего тонкостями военного дела и затем победоносно сражавшегося с врагами [Нарты, 1957, с. 40, 45]. В другом сказании в битве, где отчаянно защищались все нарты, девушки сражались вместе с мужчинами [Нарты, 1957, с. 169]. По черкесскому преданию, предки их жили на берегах Черного моря и вели частые войны с воинственными женщинами еммеч, жившими около Сванетии — т. е. в центральных районах Северного Кавказа. По мнению В.А. Кузнецова «отражение мотива амазонок в сочинении Геродота, осетинском нартском эпосе, фольклоре черкесов и карачаевцев свидетельствует не только о древнейших фольклорных связях, но и об исторической реальности амазонок-еммеч, в фольклоре получивших художественно-поэтическую обработку. Широкое распространение амазонской традиции на Кавказе указывает на бытование института женщин-воительниц у ряда древних северокавказских племен» [Кузнецов, 1980, с. 80]. Память о вооруженных отрядах девушек сохранялась и в фольклоре узбеков и каракалпаков Приаралья, где обитали когда-то сакские и массагетские племена кочевников-иранцев. К примеру, в каракалпакском эпосе «Кирк киз» («Сорок девушек») рассказывается о богатырше Гулайим и ее подругах победивших врагов в кровавой сечи. Как отметила исследовательница этих мотивов Л.С. Толстова, в них речь идет об особых девичьих гарнизонах, выполнявших функции своеобразных форпостов на отдаленных границах племени. Как и другие исследо-

на, 2010а, с. 137; 2012, с. 11], с другой стороны, они маркируют захоронения представителей высокого социального ранга и таким образом относятся к статусным вещам [Потемкина, 2012, с. 24]. Наконечники стрел в этой могиле подтверждают мнение С.А. Плетневой о том, что половецкие женщины обладали той же властью и выполняли те же обязанности, что и мужчины и могли быть воинами/амазонками [Плетнева, 2003, с. 163]. Погребальный комплекс, на основании круга аналогий, датируется X—XI вв. и является первым женским половецким захоронением со статусным предметом в западном Северном Приазовье [Папанова, Тощев, Голик, 2015, с. 54, 58].

1. По определению с. н. с. Института археологии НАН Украины к. и. н. Л.В. Литвиновой — погребенная юношеского возраста (*juventus*).

ватели, она связывает это явление с институтом возрастных классов, когда именно на молодежь возлагалась охрана собственных земель [Толстова, 1964, с. 193—195; Мурзин, Фяалко, 1999].

Убедительными свидетельствами действовавшего в евразийских степях периода средневековья института женщин-воительниц, по мнению исследователей, являются каменные статуи женщин-богатырш. У кыпчаков женские статуи (наряду с мужскими) появились в период, когда часть этого народа начала постепенное продвижение на запад — из Заволжья в Причерноморские степи [Шер, 1966, с. 44—45]. Очевидно, уход основной массы дееспособных мужчин на захват новых территорий и способствовал вынужденному выдвижению женщин на наиболее важные позиции в обществе, становясь во главе семей, родов (кошей), а возможно и орд [Плетнева, 1998, с. 235].

Одно из таких половецких изваяний (рис. 55, 4), хранящееся в историко-краеведческом музее г. Николаева, превышает 2,8 м (т. е. примерно в 1,5—2 раза больше обычных половецких статуй мужчин и женщин). Речь идет об изображении «поляницы»¹, детально описанном С.А. Плетневой среди половецких каменных изваяний. Стоящая статуя местами повреждена (сильно оббиты ноги, подол одежды, локти обеих рук, тулья «шляпы»). На шее две гладкие гривны. Женщина представлена «в воинском вооружении: с саблей, колчаном, кинжалом. Грудь у нее «подтянута», в отличие от «распущенных» грудей обычных женских статуй, и защищена изображением специальных круглых блях, типичных для воинского костюма мужчин. На рукавах кафтана изображены нашивки — клави, свидетельствующие о высоком положении этой амазонки в половецком обществе. ... вместо сферо-конического шлема, покрывавшего обыкновенно статуи мужчин, «надета» шляпа с полями и тульей, тщательно сбитые остатки которой хорошо видны на верхней поверхности шляпы. Кроме того, лицо статуи было обрамлено рифлеными «рогами», характерными украшениями половецких женщин, а у ушей заметны следы больших колец-серег, возможно с биконическими серебряными «нанизками»... Вот такие, видимые издали головные уборы и отличали костюм женщин-воительниц от мужских». Изваяние относится к XII в. [Плетнева, 1974, № 1205, с. 107, табл. 70; 1998, с. 534]. Исследовательница неоднократно подчеркивала, что половецкая скульптура (и мужская, и женская) портретна. Соответственно, при изготовлении женских статуй имелись в виду какие-то вполне определенные персонажи. Причем иконография женских и мужских изваяний четко разнилась. Женские

лица округлые, с большими щеками круглым подбородком; рот в виде небольшого овала с выемкой в середине, реже двугубый реалистичный или тонкий прочерченный (в отличие от мужских — чаще с острым подбородком; ртом, соединенным с усами, реже с бородой). Кроме того, важным моментом в интерпретации изваяния была поза — стоящие мужские фигуры с оружием принадлежали воинам, в то время как сидячие фигуры с ножами и кошельками на поясе воплощали представителей мирной части половецкого общества. Справедливо такое деление и для женских stel. Соответственно упомянутое выше изваяние стоячей вооруженной женщины тоже относится к представителям половецкой военной аристократии. Не исключается при этом, что подобные изваяния принадлежали женам военной знати, которые в отсутствие мужей, помимо исполнения функции хозяйки, выступали реальными охранителями очага и дома, защищаясь от нападения врагов [Плетнева, 1974, с. 107, табл. 74—76].

Имеются некоторые сведения и о могилах воительниц Северо-Причерноморских степей **золотоордынского периода**. Так исследования погребальных комплексов этого периода позволили Г.А. Федорову-Давыдову установить, что оружие в женских могилах представлено главным образом колчанными наборами стрел и копьями. Такой относительно скудный ассортимент оружия явно существенно уступает номенклатуре наборов вооружения из мужских погребальных комплексов. Кроме того, с могилами воительниц соотносятся конская упряжь и средства управления конем — чаще всего это удила и стремяна, реже седла и единичной находкой представлена плетель. Но и с предметами сбруи или конем женщин хоронили значительно реже, чем мужчин. В целом же количество погребений воительниц этого периода незначительно [Федоров-Давыдов, 1966, с. 116—117; 129].

В качестве косвенного свидетельства причастности женщин позднего средневекового периода к боевым действиям может послужить экспонат одного из музеев Австрии. В его экспозиции, среди мужского защитного доспеха, выставлена и женская защитная амуниция в виде нарядного платья (рис. 58), мастерски выполненного в металле.

V. Новое время. Относительно воинственности женщин этого периода говорят документы XVII—XVIII вв. В них засвидетельствовано, что украинские женщины из богатых магнатских семей, а также казацкой военной старшины иногда вмешивались в политические и военные дела [Брель, Діденко, 2015, с. 1]². К примеру,

1. Т. Потемкина усматривает в этом изваянии подделку конца XVIII—XX в., сделанную на заказ какого-то помещика, но никак не аргументирует эту версию [Потемкина, 2010].

2. Выражаю искреннюю благодарность О. Брель — старшему научному сотруднику отдела «Музей Б. Хмельницкого» Национального историко-культурного заповедника «Чигирин» за возможность воспользоваться материалами еще не вышедшей из печати статьи.

Рис. 58. Защитная амуниция средневековых воинов в экспозиции музея (Австрия)

в этнографическом исследовании известного немецкого ученого и путешественника Иоганна Готлиба Георги (1729—1802 гг.), изданном в Германии и России, украинские женщины «большую часть, могут похвастаться красавицами, но не изнежены, и имеют мужское почти свойство, что касается до мужества и твердости; ибо многія изъ нихъ, въ прошедшія войны особливо за свою свободу, наряду съ мужьями, или братьями, своими сражались храбро противъ своихъ непріятелей, не только будучи переодеты въ мужское платье, но и въ собственномъ своемъ, особливо при защите городовъ и крепостей; при томъ оне нраву веселаго, открытаго, вольнаго; трудолюбивы больше, нежели мужчины, но не въ порабощеніи у мужей, а какъ подруги и помощницы ихъ, оказывая подобающее повиновение воле мужей своихъ ...» [Георги, 1799, с. 345—346].

Погребения этого периода в данной выборке не представлены. Однако, рискну привести здесь результаты раскопок *сотенного местечка Стайки* в Среднем Поднепровье, расположенного близ с. Стайки Кагарлыкского р-на Киевской обл. Там же был исследован участок кладбища жителей этого местечка казацкого периода [Петраускас, Готун, Квітницький, 2007]. По антропологическим исследованиям погребенных, и прежде всего проценту травматических повреждений черепа, отмечены агрессивность популяции и участие населения в военных конфликтах. Зажившие травмы черепа зафиксированы у четырех мужчин и одной женщины. У женщины из *могилы № 05-1* на левой теменной кости, недалеко от венечного шва, хорошо видна зажившая вмятина овальной формы от удара тупым предметом. В целом травмы черепа отмечены у 16,7 % женской выборки. Кроме того, имеются травмы и посткраниального скелета у четырех из семи женщин (57,1 %). Чаще они, как и у мужчин, в области

Рис. 59. Жанна д'Арк, миниатюра второй половины XV в.

грудной клетки (ребра, позвоночник), кистей и стоп. По мнению А.Д. Козак большая часть травм женщин (переломы ключицы, ребер и травмы черепа), как и мужчин, вызвана прямым насилием [Козак, 2014, с. 120], что вполне вероятно, связано с непосредственным участием в сражениях. Могильник датируется, как и местечко, XVII—XVIII вв.

Исторические персонажи (как отдельные личности, так и военные отряды / подразделения женщин), вполне отвечающие представлениям об амазонках, известны с периода позднего средневековья вплоть до сегодняшних дней. И, вероятно, наиболее известной и популярной среди них является *Жанна д'Арк*, прозванная Орлеанской девой (1412—1431) — национальная героиня Франции (рис. 59). В 17-летнем возрасте, отличаясь мастерством в верховой езде и владении оружием, она была одной из командующих французскими войсками в ходе Столетней войны 1337—1453 гг. Армия под ее командованием, сняв осаду англичан, в 1429 г. освободила Орлеан и ряд других городов. В 1430 г., в результате предательства, была захвачена бургундцами в плен и передана англичанам, которые осудили ее как еретичку и сожгли на костре. В 1920 г. католическая церковь канонизировала Жанну д'Арк, причислив к лику святых [Левандовский, 1962; Райцес, 2003].

Среди участников испанских завоевательных походов в Центральную и Южную Америку конца XV—XVI вв. хорошо известна *Каталина*

Рис. 60. Портрет Каталины Эрасо — женщины-конкистадора работы Франсиско Пачеко (?)

Эрасо — женщина конкистадор (рис. 60) из г. Сан-Себастьяно (1592—1650 гг.). Сбежав из монастыря доминиканок в 15-летнем возрасте, в мужском платье под именем Франциско де Лойола она перебралась в Новый Свет, где сражалась за Испанию и ее короля. Позднее в Чили уже под именем Алонсо Диас Рамирес де Гусман вступила в действующую армию. За боевую отвагу ей присвоили офицерский чин и назначили капитаном отряда конкистадоров. В одном из сражений Каталина Эрасо получила серьезное ранение и, исповедуясь, была вынуждена открыть свой пол. Ее заслуги (несмотря на участие в многочисленных дуэлях), очевидно, были настолько значимы, что папа Римский Урбан VIII благословил ее носить мужскую одежду. Со временем ее стали почитать как национальную героиню Испании [Erauso, 1996].

История знает и имена королев-воительниц. Среди них одна из самых влиятельных правительниц Анголы времен борьбы с португальцами — *Нзинга из Матамбы*, жившая в XVII в. Кроме всего прочего, она известна и тем, что пила кровь людей, приносимых в качестве священных жертв, и содержала гарем из 60 мужчин, одетых в женские наряды [Forbes, 1851].

В Русской армии первой женщиной-офицером была *Надежда Андреевна Дурова*, известная также под именем Александра Андреевича Александрова, (1783—1866 гг.) или кавалерист-девица (рис. 61). Выросшая в семье гусарского ротмистра, она с детства была знакома с верховой ездой и оружием. В 23-летнем возрасте, покинув дом и переодевшись в мужской костюм, присоединилась к донскому казачьему полку С.Ф. Балабина. Затем, в составе Конно-Польского уланского полка приняла участие в

Рис. 61. Портрет Надежды Дуровой — «кавалерист-девицы» работы А. Брюллова

боях, и за спасение жизни офицера была награждена солдатским Георгиевским крестом. В 1807 г., из-за прошения отца вернуть ее домой, Н. Дурова попала на аудиенцию к Александру I и получила от царя разрешение продолжить службу (под именем А.А. Александрова) в Мариупольском гусарском полку в чине корнета. В 1812 г. участвовала в сражении под Смоленском и в Бородинском сражении. Отличилась в военных кампаниях 1813 г., за что была отмечена несколькими наградами и в 1816 г. вышла в отставку в чине штаб-ротмистра. Надежда Дурова умерла в возрасте 83 лет и была похоронена в мужском платье с воинскими почестями — под троекратный ружейный залп [Дурова, 1985; Смиренский, 1985].

Единственными реальными воительницами, подробно описанными в этнографической литературе, считаются *Амазонки Дагомеи* (позже Бенин) — представительницы народности фон государства, основанного в XVII в. в Западной Африке. Это военизированное государство, устройство которого было подчинено практически непрерывным захватническим войнам, имело прекрасно вышколенную армию [Кузнецов, Лунев, 1974]. Женщины-воительницы, известные как черные амазонки, более 200 лет составляли одну из главных боевых единиц армии королевства Дагомея. Женский военный корпус Дагомеи был создан в период правления (1645—1685 гг.) третьего короля Хоутбаджа. Вначале корпус предназначался для охоты на слонов, дабы освободить от этого занятия мужчин, необходимых для военной службы. Позднее король стал привлекать их в качестве телохранительниц во дворце. Позже,

Рис. 62. Черные амазонки Дагомеи вместе с воинами-мужчинами (по: [Alpern, 2011])

в пору правления (1818—1858 гг.) короля Гхезо в армию набирались и мужчины, и женщины (рис. 62). Женщины готовились к военной карьере с восьми лет и попадали в армию либо добровольно, либо насильно, если мужа или отца жаловались королю на их плохое поведение. В женском подразделении царили суровая дисциплина и жесткая иерархия, а большую часть времени занимала военно-физическая подготовка, в том числе ритуальные танцы. К середине XIX в. женщины составляли от 1 до 6 тысяч человек, что соответствовало почти трети всей численности армии. Женщины-солдаты составляли самостоятельные подразделения с командиршей во главе каждого из них. Их вооружение первоначально составляли копья, булавы, ножи для ближнего боя и длинные лезвия на древках, которыми амазонки отрубали головы плененным врагам. Позже к ним добавились винчестеры. Кроме того амазонки участвовали в исполнении приговоров, т. к. карательный отряд состоял исключительно из женщин. У каждой амазонки был личный раб, кроме того им было разрешено употребление алкоголя и табака.

По описаниям французов, участвовавших в сражениях 1892 г., в ближнем бою бесстрашным черным амазонкам не было равных — они оставляли вокруг себя горы трупов и, даже оставшись в одиночестве, готовы были сложить головы за своего правителя. В сражении при Адегоне знаменитый корпус амазонок Дагомеи был разбит, понеся огромные потери. Король Беханзин с остатками своей армии бежал на север, где и затерялись следы отважных амазонок Дагомеи. Последняя чернокожая амазонка по имени Нави умерла в ноябре 1979 г.

в бенинской деревне Кинта в возрасте более ста лет [Forbes, 1851; Alpern, 2011].

Здесь уместно вспомнить и роту амазонок в войске императрицы Екатерины II. Идея создания этой роты принадлежала генерал-губернатору Крыма — светлейшему князю Г.А. Потемкину-Таврическому, отмечавшему особую храбрость греков и их жен. Дабы удивить и порадовать государыню, он направил из Петербурга повеление подполковнику Балаклавского Греческого полка К.Ю. Чапони срочно организовать Амазонскую роту из вооруженных женщин. В марте—апреле 1787 г., к приезду императрицы в Крым, рота была сформирована «из благородных жен и дочерей балаклавских греков, в числе 100 особ». Капитаном Амазонской роты была назначена жена ротного капитана полка Сарданова — Елена Ивановна Сарданова (впоследствии Шидянская) [Есипов, 1886, с. 72]. За два месяца женщин обучили стрельбе, фехтованию, верховой езде, а также держать строй и перестраиваться (рис. 63). У каждой из них была при себе небольшая сабля и ружье на три выстрела пороховом [Селиванова, 2010, с. 80]. Как сообщал Г. Есипов, встретить императрицу нужно было «близ Балаклавы у деревни Кадыковки, и рота, под начальством Елены Ивановой, была построена в конце аллеи, уставленной апельсиновыми, лимонными и лавровыми деревьями, простиравшейся на четыре версты в длину и усеянной лаврами» [Есипов, 1886, с. 73]. Потемкин просил позволения у государыни стрелять Амазонской роте, встретившей ее. Однако она запретила, «и подозревая, чрез переводчика Таврено, начальника их, Сарданову, подала ей руку, поцеловала в лоб, и потрепав по плечу,

сказала: «поздравляю вас, Амазонский Капитан, — ваша рота исправна, — Я ею очень довольна». Потемкин торжественно радовался» [Дуси, 1844, с. 268]. После отъезда императрицы рота была распущена. Тем не менее, основная идея и цель этой затеи была достигнута: с одной стороны, произвести яркое впечатление, в том числе, и на высоких иностранных гостей из свиты путешествовавшей императрицы (о чем они поделились в своих воспоминаниях); с другой стороны — подчеркнуть мощь державы, в армии которой задействованы и женщины.

Отряд женщин-стражниц существовал в середине XIX в. в Сиаме. Король этого государства Монгкут нанял стражу, состоящую из четырехсот женщин. Однако это женское подразделение исполняло исключительно церемониальные функции и, соответственно, женщины там не принимали непосредственного участия в военных сражениях [Forbes, 1851].

VI. Новейшее время. Говорить об амазонках можно и относительно периода новейшей истории, наполненного революциями и войнами. Немало их воевало на фронтах Первой мировой войны. Среди них нельзя не вспомнить *Антонину Тихоновну Пальшину-Придатко* (1897—1992 гг.), судьба которой напоминает историю Надежды Дуровой. Она родилась в д. Шевырялово Вятской губернии (Россия), окончила церковно-приходскую школу и работала швеей. Поскольку на фронт девушку брать не хотели, она обрезала косы, купила солдатское обмундирование, коня и в сентябре 1914 г. записалась добровольцем под именем Антона Пальшина. После прохождения курса обучения, была направлена в кавалерийскую часть на Кавказский фронт, где принимала участие в кавалерийских атаках и выносила с поля боя раненых. В бою под турецкой крепостью Гасанкала, после гибели командира, повела бойцов в атаку, в результате тяжелого ранения попала в госпиталь, где ее тайна была разоблачена. После выздоровления ее отправили обратно в г. Сарапул. В 1915 г., по окончании курсов сестер милосердия, попадает на Юго-Западный фронт в эвакогоспиталь в г. Львове. Вновь переодевшись в мужское обмундирование, А. Тихонова пристала к шедшему на фронт обозу и оказалась в 75-м пехотном Севастопольском полку. На службе в 8-й армии генерала А. Брусилова, в разведке взяла «языка». Осенью 1915 г. личным приказом генерала А. Брусилова «*Антон Тихонов Пальшин (он же — Антонина Тихоновна Пальшина)*» за проявленные в боях подвиги и храбрость была награждена Георгиевским крестом 4-й степени и Георгиевской медалью, кроме того ей присвоен чин ефрейтора и получено назначение командиром отделения. За бой под г. Черновцы, в котором после гибели командира А. Пальшина повела взвод в атаку и была тяжело ранена, генерал Брусилов лично наградили ее Георгиевским

Рис. 63. Костюм воительницы из роты амазонок императрицы Екатерины II (по: [Есипов, 1886])

крестом 3-й степени и присвоил чин младшего унтер-офицера. Позднее, в 1919 г. вместе с мужем участвовала в боях за Ростов, Ставрополь и Краснодар. Антонина Тихоновна Пальшина скончалась на 96-м году жизни в г. Сарапуле [Самсонов, 1982; Панафідін, 2015].

Не менее известна и *Мария Леонтьевна Бочкарева* (1889—1920 гг.) (по прозвищу «Яшка»), которую называют последней амазонкой Российской империи или русской Жанной д'Арк [Макеев, 2012; Руднев, 2015]. В отличие от упомянутых выше героинь, она вступила в армию в женском облике. В ноябре 1914 г., после телеграммы царю Николаю II, по высочайшему разрешению 25-летней Марию зачислили вольнонаемной в 4-ю роту 25-го резервного батальона. В феврале 1915 г. сформированный в Сибири полк получил назначение под Молодечно, во 2-ю армию. В начале весны 1915 г. часть оказалась на Германском фронте, где Бочкарева проявила себя храбрым солдатом: ходила в штыковые атаки, вытаскивала раненых с поля боя, сама несколько раз была ранена и попала в госпиталь. За боевое отличие она получила полный бант Георгиевских крестов (все четыре степени) и несколько медалей и была про-

Рис. 64. 1 — Смотр 1-го Петроградского женского батальона смерти командующим Петроградским военным округом генералом П.А. Половцовым; 2 — Добровольцы Женского батальона на площади перед Зимним дворцом 7 ноября 1917 (по: [Бочкарева, 2001])

изведена в звание младшего унтер-офицера и затем старшего унтер-офицера [Дроков, 1993, с. 164]. В мае 1917 г. М. Бочкарева выступила с инициативой создания женского батальона, которую поддержали главнокомандующий генерал А.А. Брусилов и военный министр А.Ф. Керенский. Уже 19 июня 1917 г. Временным правительством был образован первый женский батальон смерти (рис. 64), а 21 июня вручено знамя с надписью «Первая женская военная команда смерти Марии Бочкаревой». Генерал Л.Г. Корнилов от фронтового командования преподнес Яшке револьвер и саблю с золотым эфесом, а А.Ф. Керенский зачитал приказ о производстве ее в прапорщики. И уже через день батальон (300 женщин) отправился на передовые позиции. В начале июля под Сморгонью женский батальон пошел в атаку, но попав под шквальный огонь неприятельской артиллерии и не поддержанный мужской частью корпуса, понес огромные потери. Бочкарева была контужена и отправлена в петроградский госпиталь, но позже вернулась на

передовую и стала командовать полком. Добровольные женские части формировались по всей стране. В июне 1917 г. был объявлен приказ о создании первой Морской женской команды. К октябрю были сформированы женские отряды в Петрограде, Москве, Киеве, Минске, Полтаве, Харькове, Одессе, Мариуполе, Баку, Саратове, Симбирске, Смоленске, Иркутске, Вятке. Однако в связи с большевистским переворотом, когда ударный женский батальон (отделившийся от формирования Бочкаревой), выстроенный во дворе Зимнего, был разоружен и фактически истреблен, к концу октября 1917 г. боевые женские подразделения были расформированы. Батальон Бочкаревой был срочно отправлен на поддержку Керенского, но позже тоже расформирован. Зимой 1918 г. М.Л. Бочкарева была задержана большевиками и за отказ сотрудничать с новыми властями обвинена в связях с генералом Корниловым, но ей удалось бежать. Позднее, 7 января 1920 г. в Томске она была арестована и посажена в тюрьму, затем переведена в Красноярск, а 16 мая ее расстре-

ляли как непримиримого и злейшего врага рабоче-крестьянской республики [Botchkareva, 1919; Дроков, 1993, с. 165—168; 2010; Бочкарева, 2001; Руднев, 2015].

В годы **Второй мировой войны** женщины многих стран уходили на фронт и непосредственно участвовали в сражениях. Они с честью выполняли свой долг во всех родах войск наравне с мужчинами. По масштабам мобилизации женского контингента в ряды Вооруженных Сил СССР существенно превосходил другие государства. В соответствии с 13-й статьей Закона о всеобщей воинской обязанности, принятого IV сессией Верховного Совета СССР 1 сентября 1939 г., женщины наряду с мужчинами имели право нести воинскую службу. Созданный 30 июня 1941 г. Государственный комитет обороны (ГКО) принял ряд постановлений о мобилизации женщин для несения службы в войсках ПВО, связи, внутренней охраны, на военно-автомобильных дорогах. Было проведено несколько мобилизаций в Военно-Морской Флот, в Военно-Воздушные Силы. Почти все зенитные части были укомплектованы молодыми женщинами в возрасте от 18 до 25 лет. Стали формироваться женские авиационные полки [Мурманцева, 1974, с. 119]. Всего в годы Второй мировой войны на военную службу было призвано 490235 женщин. Зачисление женщин в Вооруженные Силы осуществлялось преимущественно из числа добровольцев [Барсукова, 2012, с. 11]. Многие женщины-солдаты и офицеры служили в боевых войсках. Среди них были связисты, радистки, разведчицы, снайперы, зенитчицы, пулеметчицы, танкисты, летчицы, медсестры, санинструкторы и др. Курсы Всеобуча за время войны подготовили: 300000 медсестер, свыше 500000 сандружинниц, 6097 минометчиц, 4522 станковых пулеметчиц, 7796 ручных пулеметчиц, 15290 стрелков-автоматчиц, 45509 связисток, 2484 стрелков-снайперов [Свердлова, 1942; Мурманцева, 1974, с. 128—129].

О подвигах женщин во Второй мировой войне написано не мало [Свердлова, 1942; Бойкова и др., 1964; Мурманцева, 1974; Стеценко, 2015 и др.]. Приведу лишь некоторые из их имен. *Нина Андреевна Онилова* — командир пулеметного расчета Чапаевской дивизии Приморской армии, во всех сражениях отбивала огнем атаки противника и неоднократно выходила со своим взводом из окружения. Награждена орденами Ленина и Красного Знамени, посмертно ей было присвоено звание Героя Советского Союза.

Пожалуй, самым известным из трех женских авиаполков был 46-й Таманский гвардейский ночной бомбардировочный авиационный полк, прозванный фашистами полком «ночных ведьм». *Евгения Андреевна Жигуленко* была лучшим стрелком-бомбардиром этого полка, за годы Войны совершила 968 боевых выле-

тов. Она награждена орденом Ленина, двумя орденами Красного Знамени, двумя орденами Красной Звезды, медалью «За оборону Кавказа», орденом Отечественной войны I степени и удостоена звания Героя Советского Союза. В составе других авиационных частей сражались женщины-летчицы: штурман 305-го авиационного полка *А.А. Егорова-Тимофеева*, ставшая Героем Советского Союза; командир 101-го авиационного полка дальнего действия *В.С. Призодубова*, Герой Советского Союза; старший лейтенант *Екатерина Зеленко* посмертно награждена орденом Ленина; старший лейтенант *Л.И. Шулайкина* и другие.

Среди женщин-снайперов, наносивших серьезные удары по врагу, упомяну *Розу Шанину* — одиночного снайпера, которая стала первой женщиной — кавалером Ордена Славы и *Людмилу Павличенко*, одну из наиболее успешных женщин-снайперов в истории.

Не менее известна *Александра Ращупкина* — женщина механик-водитель танка Т-34. В армию пришла в мужском обличье и долгое время даже члены экипажа, называвшие ее «Сашка-сорванец», не знали, что вместе с ними воюет женщина, пока она не получила серьезное ранение. Участвовала в боях за Сталинград и освобождение Польши.

Юлия Владимировна Друнина — старшина медицинской службы в ходе одной из наступательных операций вынесла с поля боя 17 бойцов с их оружием. За боевые отличия была награждена орденом Красной звезды и медалью «За отвагу».

Одной из многих участниц партизанского движения была *Лиза Чайкина*. За активную пропагандистскую и разведывательную работу на оккупированной немцами территории 22 ноября 1941 г., после жестоких пыток, была казнена гестаповцами. За отвагу и героизм ей присвоено звание Героя Советского Союза [Свердлова, 1942; Бойкова и др., 1964; Мурманцева, 1974; Стеценко, 2015].

Список имен женщин-воительниц можно продолжать бесконечно, однако еще больше имен осталось, к сожалению, неизвестными. За подвиги в боях 96 женщинам присвоено звание Героя Советского Союза, свыше 150 тыс. женщин награждены боевыми орденами и медалями, при этом многие удостоены наградами не единожды: 200 из них отмечены одним или двумя орденами солдатской славы, четыре стали полными кавалерами ордена Славы [Барсукова, 2012, с. 12].

В государствах-участницах Второй мировой войны женщины также воевали наравне с мужчинами и с первых дней войны были задействованы в различных родах войск. В Англии, США, Германии, Франции и других странах создавались женские военные корпуса и бригады, женщины вступали в народное ополчение и участвовали в движении сопротивления. При-

чем возраст не принимался во внимание. Так, к примеру, 77-летняя госпожа Пола Тита из штата Пенсильвания вступила в бой на следующий день после нападения на Перл-Харбор в качестве корректировщика авиационного огня. Женский армейский корпус США (WAC) стал первым контингентом чернокожих женщин, отправленным в район боевых действий. Королева Великобритании Елизавета II в годы Второй мировой войны, в 18-летнем возрасте, вступила в женский отряд самообороны, где прошла специальную подготовку. Она овладела специальностью водителя грузового транспорта и механика и получила звание лейтенанта вооруженных сил, чем очень гордилась. Королева Елизавета — единственная женщина — глава государства, служившая в армии в годы Второй мировой войны. Не менее отчаянно сражались женщины и на стороне противника [Женщины ..., 2011; Женщины-воины, 2015].

В наши дни в армиях многих государств, наряду с мужчинами, служат и женщины. В ряде стран женщины подлежат обязательному призыву в армию: в Северной Корее, Китае, Тайване, Эритрее, Перу, Малайзии, Бенине, Ливии и Израиле. В Ливии, до падения режима Муаммара Каддафи, кроме служащих в армии женщин, существовало элитное подразделение женщин-телохранительниц, называвшееся «Амазонки Каддафи» или «Революционные монахини». Это подразделение возникло в начале 1980-х годов для охраны и поддержания имиджа лидера государства. Ливийский диктатор лично отбирал претенденток, которые затем обучались владению холодным и огнестрельным оружием, и рукопашному бою, и давали обет целомудрия. Обычно во время поездок по стране и за рубежом его сопровождал отряд из 15—40 (по разным источникам) амазонок. Во время очередного покушения на Каддафи жизнь ему спасла одна из охранниц по имени Айша. Сам Каддафи неоднократно повторял, что его амазонки — это символ его веры в эмансипацию женщин. Подразделение прекратило свое существование в 2011 г. после гибели Каддафи в результате гражданской войны [Šupová, 2011].

В Израильской армии женщины составляют 33 % солдат. Они служат в сухопутных войсках, во флоте и в авиации. Эту армию отличают два обстоятельства, связанные с военнотруженицами. Во-первых, это единственная армия, которая отправляет женщин-призывников на фронт для участия в боевых действиях. Во-вторых, женщина может получать в этой стране генеральское звание. Так, впервые в истории Израиля Орна Барбивай (глава Управления кадров Генштаба Армии обороны Израиля) в 2011 г. была представлена к званию генерал-майора.

Во Франции, Великобритании, США, Германии, Канаде, Австралии, Украине, Бело-

руссии, России, Кубе и многих других странах женщины служат в армии на добровольных началах, при этом в некоторых армиях для них существует ряд ограничений — к примеру, запрет службы на флоте, управления танком и субмариной (Великобритания), запрет участия в настоящих боевых действиях (США). В Вооруженных Силах Украины ныне служат более 17 тысяч женщин, среди которых около 1600 офицеров. Около 40 % современных женщин-воительниц проходят воинскую службу по контракту во всех видах и родах войск. Больше всего они представлены в соединениях и частях Сухопутных войск, Воздушных Сил и Высокомобильных десантных войсках Вооруженных Сил Украины [Гриб, 1993; Эдуардов, 1996; Дубчак, 2008; Клещенко, 2012].

Естественно, что такое положение актуально для мирного времени, в военное время мобилизованными могут быть и представительницы женского пола, как это принято на Кубе. Символом женщины-воина сегодняшнего дня выступает Надежда Викторовна Савченко — старший лейтенант, штурман-оператор вертолета Ми-24 3-го отдельного полка армейской авиации Воздушных сил Украины. В 2004—2005 гг. в составе украинского миротворческого контингента миссии в Ираке она служила стрелком 3-й роты 72-го отдельного механизированного батальона. В 2014 г. принимала участие в боевых действиях на востоке Украины, за что получила звание Герой Украины [Савченко, 2015]. Сила воли и отвага этой молодой женщины сродни амазонкам.

* * *

Привлечение и анализ разнородных и разновременных источников «подняли на поверхность» огромный информационный пласт. Однако я не ставила перед собой цель собрать ВСЮ имеющуюся информацию о женщинах-воительницах всех времен и народов, поскольку это уже тема иного глубокого исследования. Мне хотелось условно обозначить на карте мира те пункты, которые отмечали в той или иной мере присутствие женщин-воинов, вполне соответствующих представлениям об амазонках.

В свое время А.М. Хазанов заметил, что отдельные погребения вооруженных женщин «встречаются в степях Восточной Европы от скифского времени до золотоордынского» [Хазанов, 1970, с. 142]. Приведенный выше обзор археологических памятников позволяет говорить о более широких пространственных (евразийских) и хронологических пределах распространения этого явления. Но если в большинстве случаев погребения вооруженных женщин единичны, то в могильниках кочевников раннего железного века они представлены во множестве. Так, в савроматской культуре они составляют не менее

20 % от всех могил с оружием [Смирнов, 1984, с. 34], а в скифской — более 25 % [Бунятян, 1982, с. 184]. С одной стороны, такие показатели могут говорить о неспокойных и нестабильных политических ситуациях. С другой стороны, это может свидетельствовать в пользу вполне сложившихся погребальных традиций на завоеванных / подчиненных территориях, когда уже заканчивался (по определению С.И. Лукьяшко) «процесс закрепления за кочевыми кланами определенных территорий» [Лукьяшко, 1999, с. 196] и когда уже хоронили всех без исключения членов общества. Кроме того, травматические повреждения останков скелета, и в особенности черепа, являются наиболее прямым доказательством межличностного насилия и войн [Walker, 2001, p. 573; Карстен и др., 2015, с. 130]. Характер травм и их локализация, отмеченная в ряде захоронений, позволяет говорить о том, что женщины активно участвовали в сражениях с вооруженным противником. В то же время большее количество мужских погребений по сравнению с женскими (не только с оружием, но и в целом) характерно для подвижных кочевых социумов [Балабанова, 2009, с. 83—84; Сергеев, 2012, с. 62].

Заканчивая эту часть своего исследования, приведу слова Кэролайн Джонс-Блэй относительно женщины-воина. «Вывод, что некоторые женщины занимали положение воинов в рассмотренных обществах, является бесспорным. У нас есть не только письменные и иконографические доказательства, но и женские захоронения безусловно воинского характера. Я ни в коем случае не полагаю, что индоевропейское общество было переполнено женщинами, пренебрегающими традиционными женскими обязанностями ради положения воина. Основываясь на хорошо известных данных, я считаю, что достаточное количество индоевропейских женщин было вовлечено в военную сферу, что они были не причудой природы. Они или выступали на авансцену, когда общество нуждалось в них, либо просто общество не отличалось жестким распределением ролей по половому признаку, которое мы ему приписывали с 19 в. Именно этот взгляд прошлого столетия заслонял от нас явные доказательства и мешал видеть очевидное» [Джонс-Блэй, 1997, с. 71]. Приведенный отрывок касается женщин индоевропейского мира, тем не менее, он удивительно точно формулирует главную мысль (или скорее вывод) моего исследования о том, что женщины-воительницы реально существовали — причем это не узколокальное или узкохронологическое, а общеисторическое явление. И причинами, побудившими женщин взяться за оружие, являются военные конфликты, возникавшие практически везде, где обитал человек, начиная с периода раннего палеолита и кончая 21 веком, то есть фактически сегодняшним днем.

Абрамова М.П. Нижне-Джугатский могильник. — Нальчик, 1972. — 76 с.

Абрамова М.П., Петренко В.Г. Погребения сарматского времени из Ставрополя // Памятники Евразии скифо-сарматской эпохи. — М., 1995. — С. 35—55.

Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. Практический справочник. — М., 2011. — 568 с.

Алексеева Т.И., Бадер Н.О. Homo Sungirensis. Верхнепалеолитический человек: экологические и эволюционные аспекты исследования. — М., 2000. — 468 с.

Ашик А.Б. Часы досуга с присовокуплением писем о Керченских древностях. — Одесса, 1850. — 197 с.

Багаутдинов Р.С., Мышкин В.Н. Мужской и женский наборы вещей у кочевников Самаро-Уральского региона в VI—IV вв. до н. э. // Вестн. Самарс. ГУ. — 2013. — № 2 (103). — С. 44—48.

Бадер О.Н. Сунгирь верхнепалеолитическая стоянка. — М., 1978. — 254 с.

Бадер О.Н. Сунгирь. Палеолитические погребения // Позднепалеолитическое поселение Сунгирь (погребения и окружающая среда). — М., 1998. — С. 5—158.

Балабанова М.А. Половозрастная структура населения позднесарматского времени Нижнего Поволжья // РА. — 2009. — № 3. — С. 79—88.

Барсукова Н.В. Женщины в Вооруженных Силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. // Омск. науч. вестн. — 2012. — № 5 (112). — С. 11—13.

Батиева Е.Ф. Антропология погребения из 10 кургана Кобяковского могильника // Сарматы и их соседи на Дону: Материалы и исследования по археологии Дона. — Ростов-на-Дону, 2000. — Вып. I. — С. 95—99.

Березовский Д.Т., Покровская С.Ф., Фурманская А.И. Курганы эпохи бронзы поблизу с. Марьянского // АП УРСР. — 1960. — Т. IX. — С. 102—126.

Берсенева Н.А. О подходах к изучению милитаризации синташтинского общества // КСИА РАН. — 2013. — Вып. 231. — С. 36—43.

Бессонова С.С. Погребение IV в. до н. э. из Трехбратного кургана // Скифские древности. — К., 1973. — С. 243—252.

Бессонова С.С. Погребение № 3 из Среднего Трехбратного кургана // Трехбратные курганы. Курганный комплекс второй половины IV—III вв. до н. э. в Восточном Крыму. — Симферополь; Бонн, 2008. — С. 61—67.

Бессонова С.С., Быковская Н.В., Детерлинг Й., Ломтадзе Г.А., Лоренц А., Кройц П.-А., Трейстер М.Ю. Трехбратные курганы. Курганный комплекс второй половины IV—III вв. до н. э. в Восточном Крыму. — Симферополь; Бонн, 2008. — 287 с.

Богаченко Т. Женщины-воительницы южнорусских степей: Исторические основы сказаний. — Saarbrücken, 2011. — 248 с.

Бойкова А.Т., Тузьмина П.М., Тинькова И.К. (сост.). В грозные годы. Сборник материалов о героических подвигах женщин Карелии в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — Петрозаводск, 1964. — 245 с.

Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е., Чердниченко Н.Н. Бердянский курган // РА. — 1994. — № 3. — С. 140—156.

Бочкарева М. Яшка. Моя жизнь крестьянки, офицера и изгнанницы. В записи И. Дон Левина. — М., 2001. — 420 с.

Брашинский И.Б. Раскопки скифских курганов на Нижнем Дону // КСИА. — 1973. — Вып. 133. — С. 54—61.

Брашинский И.Б., Демченко А.И. Исследования Елизаветовского могильника // КСИА. — 1969. — Вып. 116. — С. 11—117.

Брель О., Діденко Я. Фрагменти жіночого костюму XVII ст. (за результатами археологічних досліджень

- козацького цвинтаря XVI—XVII ст. у Чигирині // Музейні читання. — К., 2015. — друкується.
- Бужилова А.П., Соколова М.А. Травмы и социальное окружение (по материалам сарматских погребальных комплексов) // Тез. докл. II Междунар. конф. «Скифы и сарматы в VIII—III вв. до н. э.», посвящ. пам. Б.Н. Гракова. — Азов; Ростов-на-Дону, 2004. — С. 16—19.
- Бунятян Е.П. Методика социальной реконструкции по данным рядовых скифских могильников // Теория и методика археологических исследований. — К., 1982. — С. 136—184.
- Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — 624 с.
- Галанина Л.К. К проблеме взаимоотношений скифов с меотами (по данным новых раскопок Келермесского курганного могильника) // СА. — 1985. — № 3. — С. 156—165.
- Галанина Л.К., Алексеев А.Ю. Новые материалы к истории Закубанья в раннескифское время // АСГЭ. — 1990. — Вып. 30. — С. 34—54.
- Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта: Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. — Челябинск, 1992. — Т. 1. — 408 с.
- Глебов В.П., Ильяшенко С.М., Толочко И.В. Погребения с оружием эллинистического времени из некрополя Танаиса // Древности Боспора. — 2005. — Т. 8. — С. 52—97.
- Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповедания и других достопамятностей: В 4 ч. — Ч. 4: О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, поляках и о владычествующих россиянах, с описанием всех именованных козаковъ, такъ же исторія о Малой Россіи и купно о Курляндіи и Литве. — СПб., 1799. — 389 с.
- Гребенников Ю.С., Горбенко К.В., Каравайко Д.В., Карнаух Е.Г. Исследование кургана бронзового века в г. Николаев // АДУ 2009 р. — К., 2010. — С. 96—97.
- Гриб А. Женщины на военной службе // Военно-экономический журнал. — 1993. — № 3. — С. 3—7.
- Гуляев В.И. Нижний Дон и Воронежские курганы V—IV вв. до н. э. // Евразийская лесостепь в эпоху металла. — Воронеж, 1999. — С. 108—112 (Археология Восточноевропейской лесостепи. — Вып. 13).
- Гуляев В.И. Об этнокультурной принадлежности населения Среднего Дона в V—IV вв. до н. э. // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 145—152.
- Гуляев В.И. Общие проблемы археологии Среднего Дона в скифскую эпоху // Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993—2000 гг. — М., 2001. — С. 18—52.
- Гуляев В.И. «Амазонки» на Среднем Дону // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2002. — С. 125—134.
- Гуляев В.И. Еще раз к вопросу об этнокультурной ситуации в Среднем Подонье в скифское время (V—IV вв. до н. э.) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Труды Донской (б. Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН, 2001—2003. — М., 2004. — С. 7—24.
- Гуляев В.И. Погребальный обряд как этноисторический источник (по материалам среднедонских курганов скифского времени) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН, 2004—2008. — М., 2009. — С. 10—25.
- Гуляев В.И. Скифы на Среднем Дону: новые находки и открытия // АО. Европейская Россия. 1991—2004 гг. — М., 2009а. — С. 213—224.
- Гуляев В.И. На восточных рубежах Скифии (древности донских скифов). — М., 2010. — 344 с.
- Гуляев В.И., Козловская М.В., Савченко Е.И. О предварительных итогах работ Потуданской археологической экспедиции в 1993—1996 гг. // Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. — Воронеж, 1997. — С. 105—109.
- Гуляев В.И., Савченко Е.И. Терновое I новый скифский курганный могильник на Среднем Дону // РА. — 1995. — № 4. — С. 87—102.
- Гуляев В.И., Савченко Е.И. Новый могильник скифского времени на Среднем Дону (итоги исследований 1996—1997 гг.) // РА. — 1998. — № 4. — С. 115—132.
- Гуляев В.И., Савченко Е.И. Новый памятник скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Труды Донской (б. Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН, 2001—2003 гг. — М., 2004. — С. 35—52.
- Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1935. — Т. 1. — 723 с.
- ДБК. — Т. 1. — СПб., 1854. — 279 с.
- ДБК. — Т. 2. — СПб., 1854а. — 339 с.
- ДБК. — Т. 3: Атлас. — СПб., 1854б. — 86 табл., 2 л. карт, 5 с. чертежей и планов.
- Джонс-Блэй К. Женщины и война в индоевропейском мире // Стратум: структуры и катастрофы // Сборник символической индоевропейской истории. — СПб., 1997. — С. 67—73.
- Дмитриев С.В. К вопросу о культурном статусе холодного оружия в традиционной культуре народов Средней Азии // Евразия сквозь века: Сб. науч. тр., посвящ. 60-летию со дня рожд. Д.Г. Савинова. — СПб., 2001. — С. 234—237.
- Добровольская М.В. К антропологии населения Среднего Дона в скифское время // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Труды Донской (б. Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН, 2001—2003 гг. — М., 2004. — С. 69—106.
- Добровольская М.В. К антропологии среднедонского населения скифского времени // Тез. докл. II Междунар. конф. «Скифы и сарматы в VIII—III вв. до н. э.», посвящ. пам. Б.Н. Гракова. — Азов; Ростов-на-Дону, 2004а. — С. 9—11.
- Добровольская М.В. Палеодемография среднедонского населения раннего железного века // Археология Среднего Дона в скифское время. — М., 2009. — С. 174—185.
- Добровольская М.В. Травматические повреждения на скелетных останках людей из курганных некрополей Среднего Дона // Археология Среднего Дона в скифское время. — М., 2009а. — С. 186—197.
- Добровольская М.В. Боевые травмы в изучении антропологических материалов из среднедонских некрополей V—IV вв. до н. э. // КСИА. — 2013. — Вып. 231. — С. 131—141.
- Доброта Л. Уникальный курган // Казахстанская правда. — 8 августа 2015. — С. 2.
- Дроков С.В. Организатор Женского батальона смерти // Вопросы истории. — 1993. — № 7. — С. 164—169.
- Дроков С.В. Мария Бочкарева: краткий биографический очерк русского воина // Русский исторический сборник. — М., 2010. — Т. 2. — С. 168—197.
- Дубчак Н.І. Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 4 (9). — С. 187—192.
- Дурова Н.А. Записки кавалерист-девицы. — Л., 1985. — 511 с.

- Дуси Г. Записка об амазонской роте // Москвитянин. — 1844. — № 1. — С. 266—268.
- Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. — М., 1990. — 229 с.
- Епимахов А.В. Относительная и абсолютная хронология синташтинских памятников в свете радиоуглеродных датировок // Проблемы истории, филологии, культуры. — Магнитогорск, 2007. — Вып. XVII. — С. 402—421.
- Есипов Г. Амазонская рота при Екатерине II // Исторический вестник. — 1886. — Т. 23, № 1. — С. 71—75.
- Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. — М., 2000. — Т. 1. — 1213 с.
- Железчиков Б.Ф., Клепиков В.М., Сергачев И.В. Древности Лебедевки (VI—II вв. до н. э.). — М., 2006. — 160 с.
- Женщины во Второй мировой войне. — 2011. — Электрон. ресурс: <http://daypic.ru/war/72992>
- Женщины-воины в Великой Отечественной войне. — 2015. — Электрон. ресурс: <http://pobeda.elar.ru/issues/osvobozhdenie-kieva/zhenshchiny-voyny-velikoy-otechestvennoy-voyny/>
- Жиль Ф.А. Музей Императорского Эрмитажа. Описание различных собраний, составляющих музей с историческим введением об Эрмитаже императрицы Екатерины II и образовании музея нового Эрмитажа. — СПб., 1861 — 409 с.
- Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Отчет об охранных археологических раскопках каменного склепа кургана № 10 группы Сары-Кая Белогорского района АР Крым / НА ІА НАН України. — 2007/49.
- Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Курганы с «коллективными» погребениями из окрестностей городища Ак-Кая // Археологический альманах. — 2010. — № 22. — С. 169—176.
- Зайцева Г.И., Тимофеев В.И., Загорская И., Ковалюх Н.Н. Радиоуглеродные даты памятников мезолита Восточной Европы // Радиоуглерод и археология: Ежегодник радиоуглеродной лаборатории. — 1997. — Вып. 2. — С. 117—127.
- Звягин В.Н., Куликов А.Ю. Рентгенологическое и химическое исследование костных останков, обнаруженных в местности Песчаница // Герасимова М.М., Пежемский Д.В. Мезолитический человек из Песчаницы: Комплексный антропологический анализ. — М., 2005. — С. 123—125.
- Зданович Г.Б., Хабдулина М.К. Курганы Темир // Ранний железный век и средневековые Урало-Иртышского междуречья. — Челябинск, 1987. — С. 45—65.
- Зубарь В.М., Шевченко А.В., Липавский С.А. Западный некрополь Херсонеса Таврического (материалы раскопок 1983—1985 гг.): Препр. — К., 1989. — 48 с.
- Иванова А.П. Искусство античных городов Северного Причерноморья. — Л., 1953. — 192 с.
- Иванова С.В., Островерхов А.С., Савельев О.К., Остапенко П.В. Очерки истории и археологии Днестро-Бугского междуречья — К., 2012. — 300 с.
- Ильюков Л.С., Власкин М.В. Сарматы междуречья Сала и Мангыча. — Ростов-на-Дону, 1992. — 288 с.
- Калиева С.С., Логвин В.Н. Могильник у поселения Бестамак (предварительное сообщение) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. — 2009. — Вып. 9. — С. 32—58.
- Каравайко Д., Карнаух Е., Разумов С. Исследование кургана эпохи бронзы на Николаевщине // Архасівські читання: Матеріали І Міжн. наук.-практ. конф. (14—15 квітня 2011 р.). — Миколаїв, 2011. — С. 55—61.
- Карстен Дж., Сохацкий М.П., Хайнс С., Мэдден Г.Д. Биоархеологический анализ антропологического материала из пещеры Вертеба // Stratum plus. — 2015. — № 2. — С. 121—146.
- Кетрару Н.А., Серова Н.Л. Скифские курганы в Дубоссарском районе // Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху. — Кишинев, 1987. — С. 107—131.
- Кетрару Н.А., Синика В.С., Разумов С.Н., Тельнов Н.П. Дубоссарские курганы — Тирасполь, 2014. — 240 с.
- Клеценко А. Современные амазонки // Аргументы и факты. — 20.12.2012.
- Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України. — К., 2006. — 336 с.
- Клочко В.І., Пустовалов С.Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці центру пам'яткознавства. — 1992. — Вип. 1. — С. 118—141.
- Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986. — 151 с.
- Козак О.Д. Жителі сотенного містечка Стайки XVII—XVIII ст. (за матеріалами біоархеології) // Історична антропологія та біоархеологія України. — К., 2014. — Вип. 1. — С. 117—130.
- Козловская М.В. Антропологическая характеристика скелетных материалов из скифских курганов Среднего Дона // РА. — 1996. — № 4. — С. 141—147.
- Козовик І.Я., Пономарів О.Д. Словник античної міфології. — К., 1985. — 236 с.
- Комарова Л.Н. (ред.) Современный словарь иностранных слов. — СПб., 1994. — 752 с.
- Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М., 1973. — 127 с.
- Копылов В.П. Погребения V в. до н. э. Елизаветовского могильника на Дону // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Междунар. науч. конф., посвящ. пам. А.И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 40—41.
- Копылов В.П., Яковенко Э.В., Янгуров С.Ю. Погребения «амазонок» в курганах Елизаветовского могильника // Тез. докл. II Междунар. конф. «Скифы и сарматы в VIII—III вв. до н. э.», посвящ. пам. Б.Н. Гракова. — Азов; Ростов-на-Дону, 2004. — С. 53—57.
- Копылов В.П., Янгуров С.Ю. Доспех в погребениях Елизаветовского могильника на Дону // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Междунар. науч. конф., посвящ. пам. А.И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 41—42.
- Коренько В.А., Найдено А.В. Погребения раннего железного века в курганах на р. Темузловке (Ставропольский край) // СА. — 1977. — № 3. — С. 230—248.
- Котова Н.С. Ранний энеолит Степного Поднепровья и Приазовья. — Луганск, 2006. — 328 с.
- Кравец Д.П. К вопросу о раннекатакомбных воинских погребениях Донбасса // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тез. докл. Всесоюз. семинара. — Запорожье, 1990. — С. 37—41.
- Красноперов А.А. Головные уборы пьяноборского времени // Национальные культуры Урала: самобытность, история и перспективы взаимодействия: Материалы региональ. науч.-практ. конф. — Екатеринбург, 2005. — С. 77—92.
- Кротошкин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе. — М., 1970. — 280 с. (САИ. — Вып. Д1-27).
- Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья (эпоха бронзы). — К., 1984. — 206 с.
- Крюков В.Н. Механика и морфология переломов. — М., 1986. — 160 с.

- Кубарев Г.В. Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников). — Новосибирск, 2005. — 400 с.
- Кузнецов В.А. Нартский эпос и некоторые вопросы истории. — Орджоникидзе, 1980. — 136 с.
- Кузнецов В.А., Лунев Н.И. Дагомея. — М., 1974. — 132 с.
- Курманбаева Л.Т. Народно-прикладное искусство казахской культуры // Высшая школа Казахстана. — 2009. — № 4. — С. 153—155.
- Курманбаева Л.Т. Духовные ценности казахов // Казак өркениеті (Казахская цивилизация). — 2011. — № 3. — С. 43—49.
- Куцова Г.И. Семантические механизмы грамматических изменений: теория и словарь // Вестн. РГНФ. — 2015. — № 1. — С. 144—153.
- Лазуков Г.И., Гвоздовер М.Д., Рогинский Я.Я. и др. Природа и древний человек: Основные этапы развития природы палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене. — М., 1981. — 224 с.
- Левандовский А.П. Жанна д'Арк. — М., 1962. — 239 с.
- Леонова Н.Е. Мезолит // Археология. — М., 2006. — С. 91—112.
- Литвиненко Р.О. До проблеми паліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі // Археологія. — 2005. — № 4. — С. 37—52.
- Литвиненко Р.О. Статеві-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2007. — Вип. 7. — С. 156—172.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 2009. — 32 с.
- Литвинова Л.В. Антропологический материал из каменного склепа кургана № 10 группы Сары-Кая // Древняя и средневековая Таврика. — Донецк, 2010. — С. 177—198 (Археологический альманах. — № 22).
- Лукьяшко С.И. Предскифский период на Нижнем Дону. — Азов, 1999. — 239 с. (Донские древности. — Вып. 7).
- Лукьяшко С.И. Население Нижнего Дона в предскифское и скифское время (IX—IV вв. до н. э.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — М., 2013. — 24 с.
- Лю Маоцай. Сведения о древних тюрках в средневековых китайских источниках // Бюллетень Общества востоковедов. — М., 2002. — 126 с.
- Макеев С. Русская Жанна д'Арк // Совершенно секретно. — 2012. — № 6 (21). — С. 8—9.
- Максименко В.Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов-на-Дону, 1983. — 224 с.
- Марти Ю.Ю. Путеводитель по керченским древностям. — Керчь, 1926. — 60 с.
- Марченко К.К., Житников В. Г., Копылов В.П. Елизаветовское городище на Дону. — М., 2000. — 356 с.
- Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. — К., 2005. — 380 с.
- Медведев А.П. Античная традиция и археологические реалии скифского времени на Среднем и Верхнем Дону: Проблемы этнокультурной интерпретации // ВДИ. — 2002. — № 3. — С. 154—167.
- Медведев А.П. О «скифах на Среднем Дону» // Тез. докл. II Междунар. конф. «Скифы и сарматы в VIII—III вв. до н. э.», посвящ. пам. Б.Н. Гракова. — Азов; Ростов-на-Дону, 2004. — С. 26—31.
- Медведев А.П., Ковалевский В.Н. Раннесарматское погребение у хут. Луговой на Среднем Дону // Восточноевропейские древности скифской эпохи. — Воронеж, 2011. — С. 228—236.
- Медникова М.Б. Трепанации у древних народов Евразии. — М., 2001. — 322 с.
- Мисюров Д. Сунгирцы: предки из верхнего палеолита // В мире науки. Scientific American. — 2005. — № 3. — С. 78—83.
- Мурзин В.Ю., Фиалко Е.Е. Девичьи дружины у савроматов и скифов // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: III Граковские чтения. — Запорожье, 1999. — С. 181—182.
- Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне 1941—1945. — М., 1974. — 270 с.
- Назарова Т.А. Две находки трепанированных черепов из Ольвии и Херсонеса // Boristhenika — 2004: Материалы междунар. науч. конф. к 100-летию начала исследования острова Березань Э.Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 122—124.
- Назарова Т.А. Население Херсонеса в первые века новой эры // Історична антропологія та біоархеологія України. — К., 2014. — Вип. 1. — С. 44—48.
- Нарты. Эпос осетинского народа. — М., 1957. — 404 с.
- Нечитайло А.Л., Козюменко Е.В., Жеребилов С.Е. Новые погребальные памятники эпохи энеолита // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепрпетровск, 1998. — Вып. 1. — С. 58—68.
- Нечитайло П.О. Нові знахідки петрогліфів у Середньому Подніпров'ї // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2003. — Вип. 2. — С. 235—240.
- Нечитайло П. Нотатки до спелео-археологічної спадщини В.Б. Антоновича // Археологія & Фортифікація України: Зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський, 2014. — С. 30—35.
- Нечитайло П.О., Забашта Р.О., Рідуш Б.Т. Спелеоархеологічні розвідки на лівобережжі Дністра у 2002—2003 рр. // АБУ 2000—2003 рр. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 237—242.
- Николюка А.В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1992. — 21 с.
- Никоноров В.П. Боевые топоры и их культ у древних народов Центральной Азии и Ирана (от раннего железного века до раннего средневековья) // Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения. — СПб., 2014. — С. 97—137 (Тр. ИИМК РАН. — Т. XLII).
- Овчинникова Б.Б. Тюркские древности Саяно-Алтая в VI—X вв. — Свердловск, 1990. — 223 с.
- Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М., 1986. — 798 с.
- Орленко Л.В. Терминологический словарь одежды. — М., 1996. — 344 с.
- Отрощенко В.В. Особенности погребений черноросовской группы // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. обл. конф. — Запорожье, 1989. — С. 111—112.
- Отрощенко В.В. О погребениях черноросовского типа в Нижнем Подонье // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1993 г. — Азов, 1994. — Вып. 13. — С. 103—117.
- Отрощенко В.В. Феномен кистяних пряжок // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности многоваликовой керамики. — Запорожье, 1998. — С. 113—117.
- Отрощенко В.В., Рассамкин Ю.Я., Пустовалов С.Ж. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1985 г. / НА ИА НАН Украины. — 1985/4.
- Ошибкина С.В. Мезолит Восточного Прионежья. Культура веретье. — М., 2006. — 223 с.

- Ошибкина С.В. Могильники и погребальные комплексы эпохи мезолита в лесной зоне Восточной Европы // РА. — 2007. — № 1. — С. 36—48.
- Ошибкина С.В. О военных столкновениях в эпоху мезолита // Роль войны и военного дела в развитии древних и средневековых обществ: Тез. докл. Междунар. науч. конф. — М., 2012. — С. 8—9.
- Ошибкина С.В. О вооруженных столкновениях мезолитического населения на севере Восточной Европы // КСИА. — 2013. — Вып. 231. — С. 10—21.
- Панафідін В. Сестра милосердя удавала чоловіка, аби зі зброєю встановлювати справедливість // Волинські новини. — Луцьк, 20 листопада 2015. — С. 3.
- Папанова В.А., Тоцев Г.Н. Курганы у с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области // ССПК. — Запорожжя, 2014. — Т. XVII. — С. 107—121.
- Папанова В.А., Тоцев Г.Н., Голик А.А. Раскопки курганного могильника у с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области // ССПК. — Запорожжя, 2015. — XVIII. — С. 52—76.
- Перерва Е.В. Палеопатология поздних сарматов из могильников Есауловского Аксая // Opus: Междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2002. — № 1—2. — С. 141—151.
- Петраускас А.В., Готун І.А., Квітницький М.В. Охоронні дослідження біля с. Стайки // АДУ 2005—2007 р. — К., 2007. — С. 303—306.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтовомаяцкая культура. — М., 1967. — 250 с. (МИА. — № 142).
- Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. — М., 1974. — 200 с. (САИ. — Вып. Е4-2).
- Плетнева С.А. Средневековые «амазонки» в европейских степях // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э. — Воронеж, 1983. — С. 9—20.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитровский археологический комплекс. — М., 1989. — 287 с.
- Плетнева С.А. «Амазонки» как социально-политическое явление // Культура славян и Русь. — М., 1998. — С. 529—537.
- Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV—XIII века). — Воронеж, 2003. — 248 с.
- Полин С.В., Черных Л.А., Куприй С.А., Дараган М. Н. Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 2000 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Чкаловском № 2 карьере и с. Базавлук Никопольского р-на. / НА ІА НАН України. — 2000/70.
- Потемкина Т.М. Институт «амазонства» у половцев: миф и реальность // Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. — 2010. — № 18. — С. 51—57.
- Потемкина Т.М. Социокультурный аспект женских половецких погребений со статусными предметами // Донецький археологічний збірник. — 2009—2010а. — № 13—14. — С. 135—144.
- Потемкина Т.М. Иерархия половецкой знати (по погребениям со статусными предметами) // Степи Европы в эпоху средневековья. Половецкое время. — Донецк, 2012. — Т. 10. — С. 7—36.
- Прокопенко Ю.А. Скифы, сарматы и племена кобанской культуры в Центральном Предкавказье во второй половине I тыс. до н. э. — Ставрополь, 2014. — Ч. 1. — 446 с.
- Прокопенко Ю.А. Скифы, сарматы и племена кобанской культуры в Центральном Предкавказье во второй половине I тыс. до н. э. — Ставрополь, 2014а. — Ч. 2. — 726 с.
- Прохорова Т.А., Гугуев В.К. Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника // СА. — 1992. — № 1. — С. 142—161.
- Пузикова А.И. Скифы Среднего Дона (альбом-монография). — М., 1995. — 31 с.
- Пузикова А.И. Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). — М., 2001. — 272 с.
- Пустовалов С.Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільноти // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 56—67.
- Пустовалов С.Ж. Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда): Препр. — К., 1992. — 46 с.
- Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. — К., 2005. — 411 с.
- Райцес В.И. Жанна д'Арк. Факты, легенды, гипотезы. — СПб., 2003. — 244 с.
- Распопова В.И. Металлические изделия раннесредневекового Согда. — Л., 1980. — 139 с.
- Рохлин Д.Г. Болезни древних людей (кости людей различных эпох — нормальные и патологически измененные). — М.; Л., 1965. — 303 с.
- Руднев К. Последняя амазонка Российской империи // Тайны прошлого. — 2015. — № 27. — С. 10.
- Савинов Д.Г. Могильник Бертек 34 // Древние культуры Бертековской долины. — Новосибирск, 1994. — С. 104—124.
- Савченко Е.И. Могильник скифского времени «Терновое 1 — Колбино 1» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН. — М., 2001. — С. 53—143.
- Савченко Е.И. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН 2001—2004 гг. — М., 2004. — С. 151—243.
- Савченко Н.В. Сильне ім'я Надія. — К., 2015. — 328 с.
- Самсонов С.А. Это не сказка (Выжыкыл овол та). — Ижевск, 1982. — 420 с.
- Сарианиди В.И. Храм и некрополь Тиллятепе. — М., 1989. — 240 с.
- Свердлова К. Советская женщина в Отечественной войне. — М., 1942. — 31 с.
- Селиванова Л.Л. Российские амазонки на службе ее величества // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — М., 2010. — Вып. 31. — С. 74—88.
- Семотюк О.П. Сучасний словник іноземних слів. — Харків, 2008. — 688 с.
- Серегин Н.Н. Опыт выделения социально значимых элементов погребального обряда населения тюркской культуры Саяно-Алтая // Известия Алтайского государственного университета. Серия: История, политология. — 2011. — № 4/2 (72/1). — С. 180—185.
- Серегин Н.Н. Общие и особенные характеристики женских погребений раннесредневековых тюрок Центральной Азии (к реконструкции некоторых аспектов гендерной истории) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. — 2012. — № 2 (17). — С. 61—69.
- Серегин Н.Н. Социальный контекст комплекса вооружения в погребальном обряде раннесредневе-

- ковых тюрок Центральной Азии // КСИА РАН. — 2013. — Вып. 231. — С. 113—122.
- Серова Н.Л., Яровой Е.В. Григориопольские курганы. — Кишинев, 1987. — 154 с.
- Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993. — 143 с.
- Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. — СПб., 2010. — 328 с.
- Симоненко А.В. Периодизация военного дела номадов Евразии в эпоху раннего железа // Война и военное дело в скифо-сарматском мире: Материалы междунар. науч. конф. пам. А.И. Мелюковой (с. Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.). — Ростов-на-Дону, 2014. — С. 329—344.
- Синика В.С. Погребальные памятники скифской культуры VII — начала III в. до н. э. на территории Днестро-Прутско-Дунайских степей: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 2007. — 26 с.
- Синика В.С. Скифский курганный могильник у пгт. Суворово на правобережье Нижнего Днестра // РА. — 2007а. — № 4. — С. 170—179.
- Синика В.С. О греческом влиянии на погребальный обряд и материальную культуру скифского могильника III—II вв. до н. э. у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра // Мемориальный сборник материалов и исследований в память лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора В.Н. Станко. — Одесса, 2012. — С. 264—272 (Человек в истории и культуре. — Вып. 2).
- Синика В.С., Алеша А.Н. Женские погребения с оружием позднескифского могильника у с. Глиное // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья (материалы полевого семинара). — Тирасполь, 2000. — С. 43—46.
- Синика В.С., Разумов С.Н., Тельнов Н.П. Курганы у с. Буторы. — Тирасполь, 2013. — 148 с.
- Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. — Киев; Полтава, 1999. — 136 с.
- Смирнский Б.В. Вступительная статья, примечания // Дурова Н.А. Записки кавалерист-девицы. — Л., 1985. — 511 с.
- Смирнов К.Ф. Савроматы (Ранняя история и культура сарматов). — М., 1964. — 375 с.
- Смирнов К.Ф. Сарматы на Илике. — М., 1975. — 176 с.
- Смирнов К.Ф. «Амазонка» IV века до н. э. на Дону // СА. — 1982. — № 1. — С. 121—131.
- Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984. — 184 с.
- Спаский Г.И. Босфор Киммерийский с его древностями и достопамятностями. — М., 1846. — 169 с.
- Стефани Л.Э. Путеводитель по античному отделению Эрмитажа // Пропилеи. — М., 1856. — Кн. V. — С. 257—336.
- Стеценко О. Женщины Великой Отечественной войны // Человек: ресурсы Разума и Долголетия. — 2015. — Электрон. ресурс: <http://bio-resource.ru/index.phphttp>
- Стрижак М.С. О женских погребениях с оружием кочевников Приуралья и Поволжья в VI — начале IV в. до н. э. // Вооружение сарматов: Региональная типология и хронология: Докл. VI междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Челябинск, 2007. — С. 71—75.
- Субботин Л.В. Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции в 1979 году / НА ИА НАН Украины. — 1979/2.
- Суворов А.В., Бужилова А.П. Неординарные погребальные комплексы каменного века у д. Милино на Кубенском озере // Opus: Междисциплинарные исследования в археологии. — 2004. — Вып. 3. — С. 41—54.
- Сукачев В.Н., Громов В.И., Бадер О.Н. Верхнепалеолитическая стоянка Сунгирь. — М., 1966. — 140 с. (Тр. ГИМ. — Т. 162).
- Сулержицкий Л.Д., Петит П., Бадер Н.О. Радиоуглеродный возраст поселения и обнаруженных погребений // Homo sungirensis. Верхнепалеолитический человек: экологические и эволюционные аспекты исследования. — М., 2000. — С. 30—34.
- Тайна Золотой маски: каталог выставки Государственного Эрмитажа. — СПб., 2009. — 204 с.
- Телегин Д.Я. Васильевский третий могильник // КСИА. — 1957. — Вып. 7. — С. 9—12.
- Телегин Д.Я. Васильевский третий некрополь в Надпоріжжі // Археологія. — 1961. — Т. XIII. — С. 3—19.
- Телегин Д.Я. Палеолит и мезолит // Археологія Української ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 83—109.
- Тельнов Н.П. О скифских женских погребениях с оружием в Молдавии // Взаимодействие культур и хронология Северо-Понтийского региона. — Кишинев, 2003. — С. 252—260.
- Тельнов Н.П., Четвериков И.А., Синика В.С. Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра (предварительные итоги исследования // Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э. — Тирасполь, 2012. — С. 5—15.
- Толстова Л.С. Исторические предания Приаралья. — М., 1964. — 246 с.
- Трейстер М.Ю. Датировка Трехбратних курганов // Трехбратние курганы. Курганный комплекс второй половины IV—III вв. до н. э. в Восточном Крыму. — Симферополь; Бонн, 2008. — С. 145—146.
- Туанов М.С. Новое в нартовском эпосе // Изв. Южно-осетинского НИИ. — 1946. — Вып. I (V). — С. 170—186.
- Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. — М., 1935. — Т. 1. — 1566 с.
- Ушкова Ю.В., Козак О.Д. Травми і трепанації на черепах з поховань ямної культурно-історичної спільності // Магістеріум. — Археологічні студії. — К., 2011. — Вип. 45. — С. 29—34.
- Ушкова Ю.В., Козак О.Д. Нові випадки травм на черепах з катакомбних поховань степового Подніпров'я // Історична антропологія та біоархеологія України. — К., 2014. — Вип. 1. — С. 21—26.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966. — 276 с.
- Фиалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 4—18.
- Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К., 1994. — 53 с.
- Фиалко Е.Е. Погребения амазонок Чертомлыкского курганного поля // БИ. — 2010. — Вып. 23. — С. 166—190.
- Фиалко Е.Е. Погребения амазонок из могильника Мамай-Гора // Stratum plus. — 2010а. — № 3. — С. 187—196.
- Фиалко Е.Е. Погребение амазонки в долине реки Молочной // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 43—49 (АДІУ. — Вип. 8).
- Фиалко Е.Е. Скифский курган с античными импортами у с. Зеленое // БИ. — 2012а. — Вып. XXVI. — С. 218—254.

- Фіалко Е.Е. Курган с погребением скифской амазонки у села Виноградное // *Stratum plus*. — 2012б. — № 3. — С. 217—230.
- Фіалко Е.Е. Скифские амазонки и музыка // *Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья* (к 80-летию со дня рожд. А.И. Пузиковой). — Курск, 2012в. — С. 155—164 (МИАДЛ. — Вып. IV).
- Фіалко Е.Е. Серия погребений амазонок из Нижнего Поднепровья // *Stratum plus*. — 2013. — № 3. — С. 203—222.
- Фіалко Е.Е. Могила вооруженных женщин Рогащикского курганного поля // *Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень*. — К., 2014. — С. 25—39 (АДІУ. — Вип. 1 (12)).
- Фіалко О.Є. Поховання скіфської «амазонки» над Великим Лугом // *Археологічні студії*. — Чернівці, 2010б. — Вип. 4. — С. 39—48.
- Фіалко О.Є. Нові поховання амазонок Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя // *Наук. зап.: Серія: історичні науки*. — Кіровоград, 2011. — Вип. 14. — С. 34—46.
- Фіалко О.Є. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині // *Археологія*. — 2012в. — № 1. — С. 82—92.
- Фіалко О.Є. Дружинний могильник скіфів на Лівобережній Херсонщині // *ССПК*. — Запоріжжя, 2015. — Вип. XVIII. — С. 120—156.
- Фризен О.И. Раннесарматские зеркала в системе хронологии наборов вооружения // *Stratum plus*. — 2014. — № 3 — С. 113—127.
- Хазанов А.М. Материнский род у сарматов // *Вестник древней истории*. — 1970. — № 3 — С. 138—148.
- Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971. — 169 с.
- Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знаменах: Оружие и войны древних тюрок в степях Евразии. — СПб., 2007. — 192 с.
- Чеботаренко Г.Ф., Яровой Е.В., Тельнов Н.П. Курганы Буджакской степи. — Кишинев, 1989. — 209 с.
- Чередниченко Н.Н., Пустовалов С.Ж. Боевые колесницы и колесничие в обществе катакомбной культуры (по материалам раскопок в Нижнем Поднепровье) // *СА*. — 1991. — № 1. — С. 206—216.
- Чибиров Л.А. Об индоевропейских истоках осетинских нартских сказаний // *Нартоведение в XXI веке: современные парадигмы и интерпретации*. — Владикавказ, 2012. — С. 33—72.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Гребенников Ю. С. и др. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1977 год / НА ИА НАН України. — 1977/15.
- Шапошникова О.Г., Балушкин А.М., Гребенников Ю.С. и др. Отчет о работе Николаевской новострочной экспедиции в 1986 г. / НА ИА НАН України. — 1986/18.
- Шаров О.В. Золотая маска из Керчи // *Древний Мир*. — К, 2006. — С. 74—76.
- Шаров О.В. Погребение с золотой маской // *Тайна Золотой маски: каталог выставки Государственного Эрмитажа*. — СПб., 2009. — С. 17—42.
- Шаров О.В. Золотая маска из Керчи // *РА*. — 2009а. — № 3. — С. 96—100.
- Шаров О.В. Элита позднеантичного Боспора: погребение с золотой маской // *КСИА*. — 2014. — Вып. 234. — С. 158—175.
- Шевнина И.В., Ворошилова С.А. Детские погребения эпохи развитой бронзы (по материалам могильника Бестамак) // *Этнические взаимодействия на Южном Урале*. — Челябинск, 2009. — С. 59—63.
- Шевченко А.А. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино 1 на Среднем Дону // *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН в 2004—2008 гг.* — М., 2009. — С. 26—11.
- Шер А.Я. Каменные изваяния Семиречья. — М.; Л., 1966. — 140 с.
- Шилов В.П. Калиновский курганный могильник // *Памятники Нижнего Поволжья (итоги работ Сталинградской археологической экспедиции)*. — М., 1959. — С. 323—523 (МИА. — № 60).
- Эдуардов П. Современные амазонки. Из опыта прохождения военной службы женщинами за рубежом. — М., 1996. — 93 с. (Армейский сборник. — 1996. — № 3).
- Яблонский Л.Т. Прохоровская эпопея: момент истины // *Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології*. — К., 2004. — С. 110—112.
- Яблонский Л.Т. «Амазонка» из Прохоровки // *АО. Европейская Россия 1991—2004 гг.* — М., 2009. — С. 256—268.
- Яблонский Л.Т. Прохоровка. У истоков сарматской археологии. — М., 2010. — 384 с.
- Яблонский Л.Т., Мещеряков Д.В. Дослідження курганного могильника у д. Прохоровка // *Ранніе кочевники Волго-Уральского региона*. — Оренбург, 2008. — С. 177—205.
- Янгулов С.Ю. Комплексы вооружений племен Нижнего и Среднего Дона в скифское время (сравнительный анализ) // *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Материалы XII междунар. науч. конф.* — Ростов-на-Дону, 2007. — С. 44—45.
- Янгулов С.Ю. Оружие из погребений V в. до н. э. Елизаветовского могильника в дельте Дона // *РА*. — 2008. — № 1. — С. 63—72.
- Янгулов С.Ю. Вооружение и военное дело скифов Нижнего Дона (по материалам Елизаветовского могильника): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 2008а. — 28 с.
- Яровой Е.В., Четвериков И.А. К вопросу о культурной принадлежности памятников Тираспольской группы (в свете исследований могильника у с. Глиное) // *Чобруцкий археологический комплекс и древние культуры Поднепровья: Материалы полевого семинара*. — Тирасполь, 2000. — С. 3—28.
- Яровой Е.В., Четвериков И.А., Субботин А.В. Новый курганный могильник скифской культуры в Нижнем Поднепровье // *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. — Одесса, 1997. — С. 251—255.
- Яровой Е.В., Четвериков И.А., Субботин А.В. Погребальный обряд скифского курганного могильника у с. Глиное (по данным раскопок 1995—1997 гг.) // *Чобруцкий археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.)*. — Тирасполь, 1997а. — С. 14—19.
- Яценко С.А. Костюм женщин-воительниц у ранних кочевников // *Материалы XII конф. «Древности Востока»*. — М., 2015. — С. 255—261.
- Яценко С.А., Вдовченков Е.В. О некоторых сторонах военной организации древних кочевников европейской Степи // *Знание. Понимание. Умение. Научный журнал Моск. гум. ун-та*. — 2015. — № 1. — С. 171—182.
- Alpern S.B. Amazons of Black Sparta: The Women Warriors of Dahomey. — London, 2011. — 288 p.

- Botchkareva M.* Yashka. My Life as Peasant, Officer and Exile as Set Down by Isaac Don Levine. — New York, 1919. — 340 p.
- Bochnak T.* l'armement dans les tombes féminines a l'âge du Fer en Pologne // Istros. — Brăila, 2010. — XVI. — P. 13—36.
- Chetverikov I.A., Fidelski S.A.* The burial of the «horse woman» on the territory along the Dnister river // Funeral practices as form of cultural identity (Bronze and Iron ages). — Tulcea, 2000. — P. 18—20.
- Czarnecka K.* There-use of Roman military equipment in barbarian context. A chain-mail souvenir? // Journal of Roman Military Equipment Studies. — 1994. — № 5. — P. 245—253.
- Czarnecka K.* Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk in Südmasowien. — Warszawa, 2007. — 420 p. (Monumenta Archaeologica Barbarica. — 13).
- Dąbrowscy I. i K.* Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego I wpływów rzymskich w Wesółkach, pow. Kalisz. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. — S. 11—73.
- Davis-Kimball J.* Warrior Women of the Eurasian Steppes // Archaeology. — 1997. — 50/1. — P. 44—48.
- Davis-Kimball J.* Enarees and woman of high status: Evidence of ritual at Tillya Tepe (Northern Afghanistan) // Kurgans, ritual sites and settlements: Eurasian Bronze and Iron Age. — Oxford, 2000. — P. 223—239 (BAR. IS. — No. 890).
- Davis-Kimball J., Behan M.* Warrior Women: An Archaeologist's Search for History's Hidden Heroines. — New York, 2003. — 272 p.
- Davis-Kimball J., Yablonsky L.T.* Excavations of Kurgans in the Southern Orenburg District. Russia // Silk Road Art and Archaeology. — Tokio, 1996. — Vol. 4. — P. 1—16.
- Ebert M.* Südrussland in Altertum. — Bonn; Leipzig, 1921. — 430 S. (Bücherei der Kultur und Geschichte. — Bd. 12).
- Erauso Catalina De.* Lieutenant Nun: Memoir of a Basque Transvestite in the New World. — Boston, 1996. — 128 p.
- Fialko E.* Amazons' burials in the lands of Steppe Scythia // The Necropolises and the Environment (1st mill. BC). — Buzău; Brăila, 2009. — P. 47—59 (Mousaios. — XIV).
- Forbes F.E.* Dahomey and the Dahomans: Being the Journals of Two Missions to the King of Dahomey, and Residence at His Capital, in the Year 1849 and 1850. — London, 1851. — 492 p.
- Gajdukevič V.F.* Das Bosporanische Reich. — Berlin, 1971. — 607 S.
- Gille F.* Musée de l'Ermitage Imperiale: Notice sur la formation de ce Musée et description de diverses collections qu'il renferme avec une introduction historique sur l'Ermitage de Catherine II. — SPb., 1860. — 382 p.
- Guliaev V.I.* Amazons in the Scythia: New Finds at the Middle Don, Southern Russia // The Social Commemoration of Warfare. — 2003. — P. 112—125 (World Archaeology. — Vol. 35, nr. 1).
- Guliaev V.I.* Golden Lady from the Scythian Barrow along the Middle Don, South Russia // Athena Review. — Westport, 2004. — Vol. 4, nr. 1. — P. 90—93.
- Jones D.E.* Women warriors: a history. — Dulles, 1997. — 279 p.
- Kazanski M.* Les tombes des chefs alano-sarmates du IVe siècles dans les steppes pontiques // La nobles romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle. — Saint-Germain-en-Laye, 1995. — P. 189—205.
- Konopka T., Woźniak K.* Sądowo-lekarska analiza obrażeń na czaszkach z grobu 523 // Koszyce, stanowisko 3. Przemoc i rytuał u schyłku neolitu. — Kraków; Pękowice, 2013. — S. 92—107.
- Kontny B.* Broń jako wyraz zmian w obrządku pogrzebowym. Analiza zestawów uzbrojenia w kulturze przeworskiej od młodszego okresu wpływów rzymskich do początków okresu wędrówek ludów // Światowit. — 2002. — 4 (45) B. — P. 101—144.
- Kotova N.S.* Early Eneolithic in the pontic steppes // BAR. IS. — 2008. — 1735. — S. 149—150.
- Kotova N.S.* Die erste 'Amazone' der Nordschwarzmeeressteppe // Amazonen Geheimnisvolle Kriegerinnen. — Historisches Museum der Pfalz Speyer. — München, 2010. — S. 170—173.
- Kuzmin Y.V., Burr G.S., Jull A.J.T., Sulerzhitsky L.D.* AMS ¹⁴C age of the Upper Palaeolithic skeletons from Sungir site, Central Russian Plain // Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B. — 2004. — Vol. 223—224. — P. 731—734.
- Kuzmin Y.V., van der Plicht J., Sulerzhitsky L.D.* Puzzling radiocarbon dates for the Upper Paleolithic site of Sungir (central Russian Plain) // Radiocarbon. — 2014. — Vol. 56, nr 2. — P. 451—459.
- Liana T.* Niektóre zwyczaje pogrzebowe ludności kultury przeworskiej // Wiadomości Archeologiczne. — 1968. — No. 33. — P. 381—385.
- Malinowski T.* Niektóre wyobrażenia na popielnicach (zwłaszcza twarzowych) kultury pomorskiej a pleć pochowanych w nich osobników // Wiadomości Archeologiczne. — 1966. — No. 32. — P. 16—24.
- Matysa A.* Unstimmigkeiten bei der Geschlechtsbestimmung der Toten — Fehlanzeige, Symbol oder Grabstätte? // Przegląd Archeologiczny. — 2007. — No. 55. — P. 109—144.
- Metzner-Nebelsick C.* Wo sind die Frauen der Kimmerier? Ein Beitrag zum Kulturkontakt zwischen Kaukasus, nordpontischen Steppen und Karpatenbecken am Beispiel der Frauentrachten der 9. und 8. Jahrhunderts v. Chr. // Kimmerowie Scytowie Sarmaci. Księga poświęcona pamięci Profesora Tadeusza Sulimirskiego. — Kraków, 2004. — S. 271—297.
- Minns E.* Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913. — 720 p.
- Nikonorov V.P.* The armies of Bactria, 700 BC. — 450 AD. — Stockport, 1997. — Vol. 1—2. — 143 p.
- Pettitt P.B., Bader N.O.* Direct AMS radiocarbon dates for the Sungir mid Upper Palaeolithic burials // Antiquity. — 2000. — Vol. 74. — P. 269—270.
- Poltoraus A., Kulikov E., Lebedeva I.* The Sunghir archaeological site: Mt-DNA // Upper Paleolithic People from Sunghir, Russia. — Durham, 2004. — P. 16—29.
- Przybyła M., Szczepanek A., Włodarczak P., Gołas A.* Kto zginął? Kto zabił? Pryba podsumowania // Koszyce, stanowisko 3. Przemoc i rytuał u schyłku neolitu. — Kraków; Pękowice, 2013. — S. 257—269.
- Przybyła M., Włodarczak P., Podsiadło M., Tunia K.* Obiekty kultury amfor kulistych // Koszyce, stanowisko 3. Przemoc i rytuał u schyłku neolitu. — Kraków; Pękowice, 2013. — S. 11—64.
- Rostovtzeff M.* Une trouvaille de l'époque Greco-Sarmate de Kerch // Momumente et Memoriam. — Paris, 1923. — T. XXVI. — P. 99—163.
- Sarianidi V.I.* Bactrian Gold from the Excavations of the Tillya-tepe Necropolis in Northern Afganistan. — Leningrad, 1985. — 258 p.
- Šarov O.* Ein reiches Pferdegeschirr aus Kerč // Beitrag zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. — Marburg, 1994. — S. 417—428.
- Šarov O.* Gröber der sarmaticshen Hochadels am Bospor // Kontakt-Kooperation-Konflikt Germanen

und Sarmaten zwischen dem 1. und 4. Jahrh. nach Christus. — Marburg, 2003. — S. 25—64.

Sarov O., Kazanski M. Les Rois au Masque D'Or // Shchukin M., Kazanski M., Sarov O. Des les Goths aux Huns. Le nord de la mer noire au Bas-empire et a l'epoque des grandes migration. Archaeological Studies on Late Antiquity and Early Medieval Europe (400—1000 AD.). — Oxford, 2006. — P. 93—100 (BAR. — No. 1535).

Szczepanek A. Analiza antropologiczna szkieletow // Koszyce, stanowisko 3. Przemoc i rytual u schylku neolitu. — Kraków; Pękowice, 2013. — S. 65—91.

Szmyt M. Late Neolithic landscapes one the Polish lowland: people, culture and economy in Kujawy — 4th and 3rd millennia BC. Series: Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa. — Poznań, Bonn, 2015. — 382 p. (Studia nad Pradziejami Europy Środkowej. — 12).

Šupová T. Vůdce brání amazonky, ženy schopné zabít // Lidovky. — 04/03/2011.

Walker P.L. A bioarchaeological perspective on the history of violence // Annual Review of Anthropology. — 2001. — 30. — P. 573—596.

Wilde L.W. On The Trail of the Woman Warriors: The Amazonsin Myth and History. — New York, 1999. — 213 p.

Włodarczak P., Przybyła M., Tunia K. Stanowisko numer 3 w Koszycach // Koszyce, stanowisko 3. Przemoc i rytual u schylku neolitu. — Kraków; Pękowice, 2013. — S. 7—10.

Włodarczak P., Przybyła M. Groby z Koszyc na tle innych pyżno- i schyłkowo-neolitycznych znalezisk środkowoeuropejskich // Koszyce, stanowisko 3. Przemoc i rytual u schylku neolitu. — Kraków; Pękowice, 2013. — S. 209—255.

Yarovoy E.V., Chetverikov I.A., Sinika V.S. The barrow cemetery of the late Scythian time on the territory along the Dnister river // Funeral practices as form of cultural identity (Bronz and Iron ages). — Tulcea, 2000. — P. 77—79.

Zeymal E.V. Tillya-Tepe within the context of the Kushan chronology // Coins, art and chronology. Essays on the pre-Islamic history of the Indo-Iranian borderlands. — Wien, 1999. — P. 239—244.

О. Є. Фіалко

АМАЗОНКИ У ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ

Амазонки асоціюються, перш за все, з персонажами грецьких міфів. В археології амазонками зазвичай називають жінок-воїниць доби раннього заліза, могили яких виявлені в степовій смузі Євразії. Залучення та аналіз різнорідних та різночасових джерел (археологічних комплексів, антропологічних та історико-етнографічних даних, подій нового та новітнього часу) дали неочікувані результати.

Вперше дівчинка із зброєю зафіксована в похованні періоду верхнього палеоліту. Жіночі могили зі зброєю та слідами бойових поранень відмічені майже всюди, де мешкала людина. Проте, якщо в більшості випадків поховання озброєних жінок одиничні, то в могильниках кочівників раннього залізного віку вони представлені значною кількістю. З одного боку, це є свідченням неспокійної та нестабільної ситуації. З іншого боку, це говорить про те, що поховальні традиції вже склалися на завойованих / підконтрольних територіях, коли вже завершився

процес закріплення за кочовими кланами певних просторів. Характер травм і їх локалізація, зазначені у низці могил, дозволяють говорити про те, що жінки брали активну участь у боях з озброєним супротивником.

Історичні персонажі (як окремі особистості, так і військові загони / підрозділи жінок), що цілком відповідають уявленням про амазонок, відомі з періоду пізнього середньовіччя аж до сучасності.

Отже, дослідження показали, що жінки-воїниці реально існували — причому це є не вузько-локальне або вузькохронологічне, а загальноісторичне явище. Взятися за зброю жінок спонукали військові конфлікти, що виникали практично скрізь, де мешкала людина, починаючи з періоду раннього палеоліту і закінчуючи XXI ст., тобто фактично сьогоднішнім днем.

Ключові слова: амазонки, поховальні комплекси, поранення, археологія, історія стародавнього світу, середньовіччя, новий та новітній час.

O. Ye. Fialko

THE AMAZONS IN TIME AND SPACE

The Amazons are primarily associated with the characters of Greek mythology. In archaeology, the Amazons, are commonly referred to female warriors of the Early Iron Age, their graves were found in the steppe zone of Eurasia. The employment and the analysis of heterogeneous and multi-temporal sources — archaeological sites, anthropological, historical and ethnographic data and events of the modern and contemporary history gave us unexpected results.

The first girl discovered with a weapon belongs to the Upper Palaeolithic period. Women's graves with weapons and signs of fighting injuries are present almost everywhere where man lived. For the most part the burials of the armed women are single cases, but they are rather numerous in the burial grounds of the nomads of the early Iron Age. On the one hand this is the evidence of the turbulent and unstable political situation. On the other hand, it shows the prevalent burial traditions of the conquered/subordinate territories, during the time when the process of adopting of the certain territories by nomadic clans was going to its end. The nature and the localization of injuries, noted in a number of graves, suggest that women actively participated in battles with armed enemies.

Historical figures (both individuals and women military units) that fully correspond to the notion of the Amazons, are known since the late Middle Ages until nowadays.

Various researches showed that female warriors actually had existed — and this is a general historical phenomenon, not limited by the narrow localization or time period. Military conflicts that existed almost everywhere where man had lived, starting from the early Palaeolithic period and ending with the 21st century, induced women to have recurrence to arms.

Key words: Amazons, burial complexes, injuries, archaeology, Ancient History, Middle Ages, Modern and Contemporary times.

Одержано 10.10.2015

ТОРГОВО-ВОЕННЫЕ ПУТИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ И «ТАТАРСКИЕ ДОРОГИ» НА ЮЖНОМ ПРИКОРДОНЬЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ

В статье приведены сведения о двух ключевых территориях на торгово-военных путях скифского и козацкого периодов, проходивших через низовья Тясмина и бассейн Великой Выси.

К л ю ч е в ы е с л о в а: скифский период, козацкий период, торгово-военные пути, ольвийский торговый путь, Тясмин, Великая Вись.

При обращении к древностям скифского периода, в частности Днепровской Правобережной Лесостепи, нельзя не заметить, что они в ряде случаев приурочены к местностям, связанным со знаковыми событиями козацких времен¹. Письменные источники фиксируют здесь сражения, торжища, наличие монастырей и оборонительных сооружений — всего того, что характерно для мест прохождения торгово-военных путей. Особый интерес представляют два участка. Один из них находился в устье р. Тясмин, другой — в верхнем течении Великой Выси (укр.: Велика Вись) (приток Синюхи, бассейн Южного Буга). Эта общность обусловлена, в конечном счете, причинами географического характера (приречные ландшафты на порубежье степи и лесостепи) и топографией (близость к водоразделам, наиболее удобным для прокладки сухопутных трасс меридионального направления).

Текущие в широтном направлении река Великая Вись, а также Тясмин и его притоки, по которым проходит природная граница степи и лесостепи, нередко фигурируют в источниках как

пограничные территории между миром степных кочевников и оседлых племен лесостепи. Через устье Тясмина и верховья Великой Выси проходили маршруты как торговых караванов, так и военных отрядов. К таким «ответным» [Яворницький, 1990, с. 411] дорогам относился, прежде всего, средневековый Черный шлях — от черноморского побережья до Полесья и территории Польши — с его боковыми ветками и поперечными дорогами (рис. 1). Его трасса частично совпадала с так называемым Ольвийским путем скифского времени, соединявшим античные причерноморские города с племенами на Тясмине, Роси и Южном Буге [Болтрик, 2000]. Другой, не менее важный путь, пролегал вдоль долины Днепра, на некоторых участках он был водным. О его использовании в древнерусское и козацкое время имеется достаточно упоминаний в письменных источниках. Однако для скифского времени нет надежных данных о торговых плаваниях по Днепру выше порогов.

На упомянутых путях выделяются стратегические участки, значение которых прослеживается как в скифское время, так и в козацкое. Во все времена это были места пересечения торговых трасс с реками, имеющими удобный спуск к воде и развитую пойму, где можно не только переправить войско или валку торговцев, но также организовать отдых большого числа людей и животных [Шилик, 1981, с. 181; Моця, Халиков, 1989]. «Переключка» скифского и козацкого времени при реконструкции статуса этих пограничных пунктов вполне правомерна, поскольку речь идет в обоих случаях о схожих исторических ситуациях, хотя и в рамках различных общественных систем. Первое сходство — это наличие военно-политических объединений подвижных скотоводов для совместных военных предприятий, целью которых были трофеи, пленные, дань. Эта характе-

1. Этот термин употребляется в статье как эквивалент термина «литовско-польский период» (XVI—XVIII вв.), поскольку период становления и существования Войска Запорожского Б. Хмельницкого, а также Запорожской Сечи хронологически с ним совпадают.

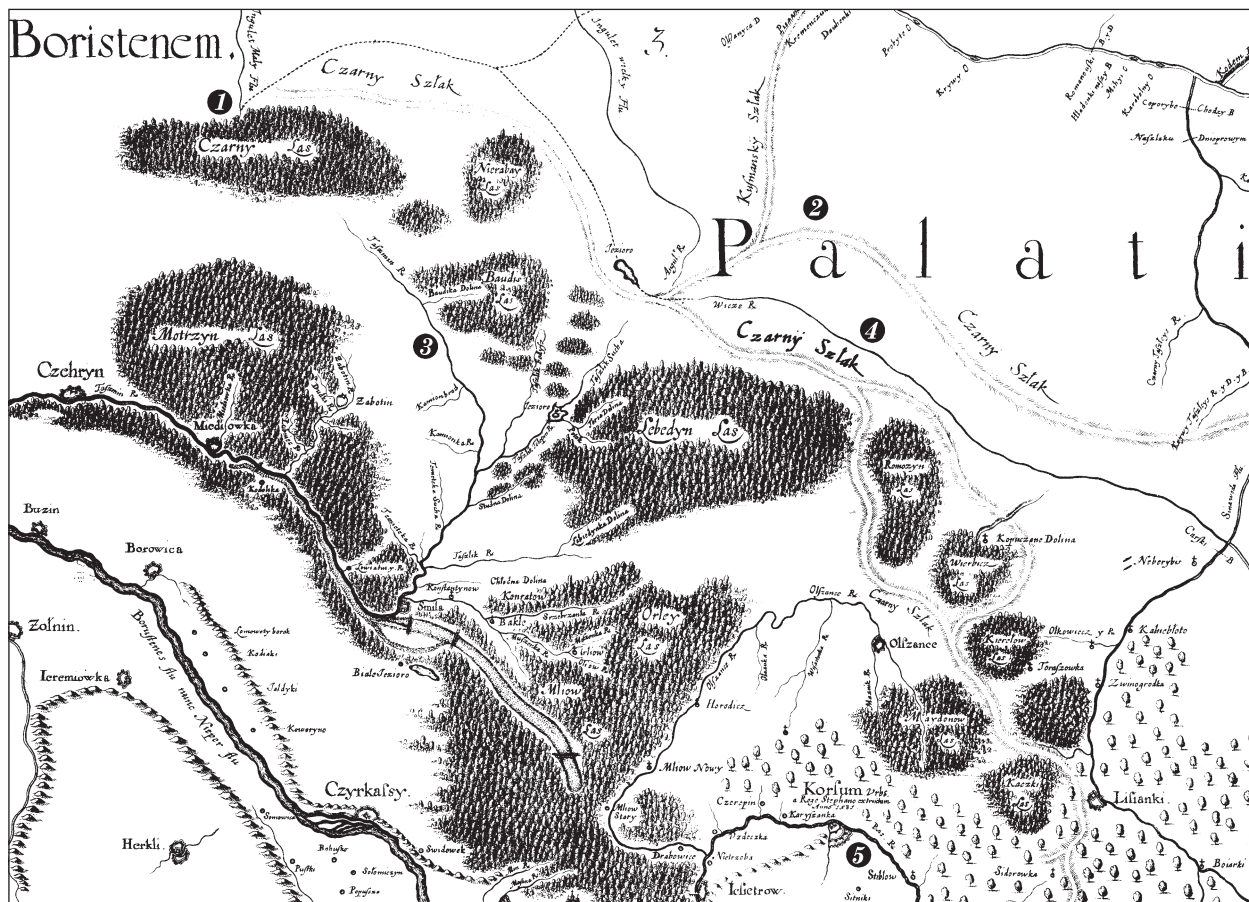

Рис. 1. Фрагмент карты Г. де Боплана с обозначением Черного шляха (по: [Кордт, 1910, табл. III]): 1 — Черный Лес; 2 — Черный шлях; 3 — р. Тясмин; 4 — р. Великая Высь; 5 — р. Рось

ристика скифского общества [Мурзин, Павленко, 1989, с. 15] в значительной степени приложима и к козачеству XVI—XVIII вв., в хозяйстве которого важная роль принадлежала скотоводству и в особенности коневодству [Яворницкий, 1990, с. 12, 402, 418]. Второе сходство — значительная роль торговли. Важной статьёй пополнения военной казны запорожских козаков была внешняя и внутренняя торговля, а также сборы от перевозов и сопровождения торговых обозов [Яворницкий, 1990, с. 411, 428—429]. Собственно, для торгового обмена предназначалась и большая часть военной добычи. Исследователи подчеркивают большую роль торговли у скифов, начиная с периода кавказских походов, особенно возросла она в позднескифском обществе [Тереножкин, 1966, с. 44]. Топография могильников киммерийских вождей свидетельствует, что и в этот период выбор места захоронения были обусловлены направлением торговых путей и переправами [Бокий, Горбул, Отрощенко, 1991, с. 179—180, рис. 4].

Противостояние двух миров — оседлого и кочевгого — четко обозначилось в скифское время, а особенно острые формы приняло в средневековье, в эпоху постоянных набегов степняков в лесостепь и козацких походов на юг. В результате у населения предстепня вырабатывалось особое «состояние пограничья», для которого характерны, прежде всего, разные формы самоорганизации населения

для противостояния вооруженным набегам [Яворницкий, 1990, с. 317]¹. В скифскую эпоху, когда племена Потяминья наиболее сильно, сравнительно с иными племенами Правобережья, зависели от кочевников и, возможно, даже входили в состав скифского объединения [Мурзин, Павленко, 1989, с. 25], видом самоорганизации лесостепного населения можно считать формирование воинского слоя, организованного по типу скифских дружин (их захоронениями некоторые исследователи считают курганные дружинные могильники лесостепного порубежья). Впрочем, некоторые могильники могли принадлежать, что наиболее вероятно, пришлому скифскому или скифоидному населению, с которым местные правители заключали договор для охраны наиболее важных участков своих границ. Так, в Китае в эпоху Западного Чжоу (конца XI — начала VIII вв. до н. э.) известны предводители военных отрядов («бо»), кото-

1. Д.И. Яворницкий среди причин возникновения южнорусского козачества особо отмечает «наличие свободной окраины, пограничной со степной равниной», где и возникало обычно козачество, в силу обстоятельств усваивающее боевые приемы воинственных степных наездников и даже их самоназвание. Первоначально южнорусские казаки — это пограничная стража, возглавляемая воеводами и старостами литовско-русских пограничных замков и городов [Яворницкий, 1990а, с. 12, 14].

рые за службу получали уделы для прикрытия крайнего запада государства [Комиссаров, 1985, с. 100]. Аналогичная ситуация наблюдалась в древнерусский период, когда на южных границах Руси, в Поросье, поселилось объединение черных клобуков, союзных киевским князьям. В конце 50-х гг. XVI в. земли на порубежной со степью Орели отошли к ногайцам, которые за дозволение им «межи Ореля и пола лежати» (оседло жить между Орелью и Полем — В. П., С. Б.) обязались нести сторожевую службу Великому княжеству литовскому [Клепатский, 2007, с. 346].

В скифское время стратегические места на торгово-военных трассах обозначены дружинными могильниками, поскольку устройство кладбищ предков было главным аргументом на право владения территорией [Бунятян, 1985, с. 122] «по праву первого займа». В козацкое же время больше внимания уделялось не сакральным моментам, а устройству фортификационных сооружений и прямому присутствию военных отрядов. Сравнение данных скифского и более поздних периодов, дополняющих друг друга, помогает лучше понять значимость отдельных территорий в различные исторические периоды, а также способствует целенаправленному поиску в этих микрорегионах археологических памятников.

Анализ удобнее проводить по территориальному принципу.

Устье р. Тясмин. Тясмин во времена козачества не раз была рубежом, отделявшим заселенные земли от татарского Дикого поля, поскольку за Тясмином, в его нижнем течении, начинались степные ландшафты, резко отличающиеся от Днепро-Тясминской поймы. Граница фактически установилась здесь с образованием Речи Посполитой в 1569 г. (подтверждена в 1682 г.) [Яворницький, 1990, с. 41], после того как козачество перешло от обороны к наступлению, благодаря чему обширная зона оседлости передвинулась далеко на юг и юго-восток вдоль Днепра. К тому же, в XV — первой половине XVI в. границы заселенной полосы проходили по линии Брацлав—Житомир—Київ—Чернигов—Путивль. По сообщениям европейских авторов XV в., венецианского посла Амброджо Контарини, а также С. Герберштейна, южнее Киева уже нет христианских поселений, это город на границе с козацкой степью [Наливайко, 2009, с. 8] ¹. Поэтому великий князь литовский и король польский Сигизмунд I (1507—1548 гг.) даровал запорожским козакам в вечное владение земли вверх и вниз от порогов по обеим сторонам Днепра, чтобы они не позволяли татарам и туркам нападать на русско-польские земли. При этом литовско-польскому прави-

тельству приходилось сдерживать продвижение запорожцев к северу ², особенно вдоль Днепра, который запорожцы всегда считали своей рекой. Привилегии были подтверждены при Стефане Батории (1576—1586 гг.), причем упоминаются земли от города Трахтемирова с монастырем и перевозом над Днепром до самого Чигирина и «запорожских степей, к землям чигиринским подошедших, со всеми на тех землях насижеными местечками, селами, хуторами, рыбными ... ловлями и иными угодьями» [Яворницький, 1990, с. 27—28]. То есть, признавалось право запорожцев, несмотря на установленную границу по Тясмину, на владение жизненно необходимыми дорогами по Днепру и вдоль него к северу от устья Тясмина. Не случайно оговорено право собственности на такой ключевой объект как перевоз у Трахтемирова, а также монастырь, где запорожцы могли зимовать. Судя по всему, к этому времени земли вдоль Днепра до низовий Тясмина уже активно осваивались козаками — как «городовыми», так и запорожскими. Новое обострение ситуации приходится на начало XVII в. В период 1620—1630-х гг. ни один год не проходил без татарских набегов, и вся Русь, по образному выражению очевидца, была «опустошена огнем и мечом» [Наливайко, 2009, с. 8]. Тем не менее, в этой нестабильной ситуации функционировали торговые городки на «татарской дороге».

В низовье Тясмина, откуда официально начинались «запорожские степи», в козацкое время сходились две трассы. Во-первых, вдоль Днепра проходило сообщение с иными козацкими центрами — от Трахтемирова — Канева — Черкасс ³ до Сечи (Низа). Во-вторых, здесь от этой трассы отходила ветка вдоль Тясмина на Чигирин и иные города Потясминья, вглубь лесостепи — так называемая татарская дорога (рис. 2; 3). Тясмин при слиянии с Днестром образует широкую пойму, к которой с юга близко подходила пойма р. Цыбульник, что затрудняло сухопутное продвижение вдоль правого берега Днепра к северу. Тем более, что выше по течению Днепра к его речису примыкала обширная пойма Ирдыни (в средневековье там уже были Ирдынские болота). Днепро-Тясминская пойма, с обширными заливными лугами, островами, старицами и протоками, была традиционным местом звериных ловов и добычи рыбы. Древнерусская летопись под 1190 годом сообщает, что киевский князь Святослав спускался ладьями по Днепру для охоты «на устье Тесмени» [Ипат., с. 449] ⁴. Польский историк

1. Противостояние со степными кочевниками обострилось в последней трети XV в. — времени выхода украинского козачества на историческую арену и вхождения Крымского ханства в состав Османской империи (1478 г.). В последней четверти XVI в. набегги козаков особенно тревожили крымское ханство.

2. Попыткой вытеснения запорожцев в степи за Тясмином было установление границ по этой реке согласно Люблинской унии 1569 г.

3. Канев и Черкасы — древнейшие, XV — начала XVI вв., центры козачества, зародившегося как историческое явление на берегах Днепра, были связаны с этой водной артерией и сухопутными дорогами вдоль нее, а также с важнейшими переправами, то есть, в конечном счете, с торговлей.

4. Цит. по: [Грушевський, 1991, с. 13].

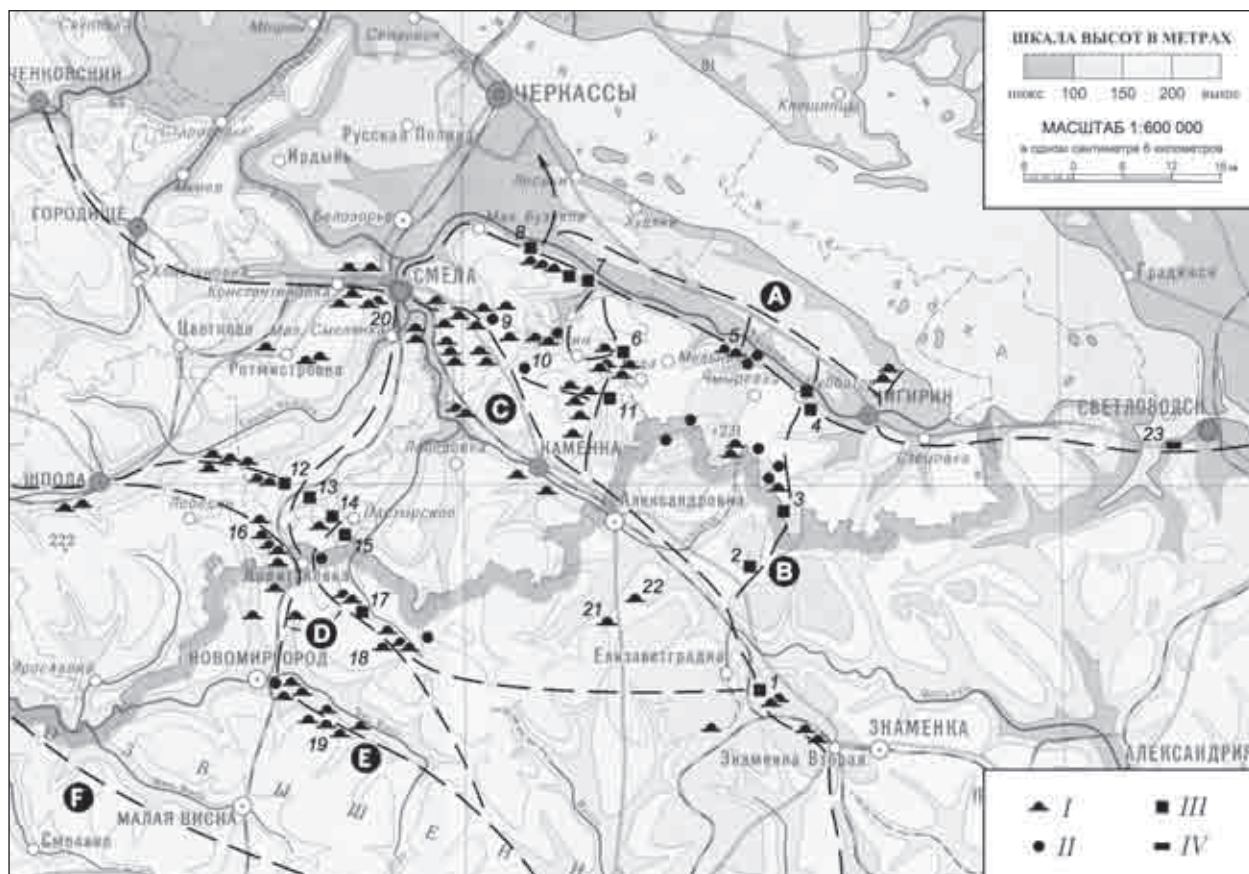

Рис. 2. Реконструкция путей чернолесского и скифского времени в бассейнах Тясмина и Великой Выси: 1 — Чернолесское городище; 2 — Чутовские городища; 3 — Ружичевское городище; 4 — Субтовское городище; 5 — Новоселица; 6 — Мотронинское городище; 7 — Чубовка; 8 — Гуляйгородок; 9 — поселения и курганы на р. Тенетинка; 10 — Флярковское поселение; 11 — Грушковка; 12 — Макеевка; 13 — Буда-Макеевка; 14 — Пастырское городище; 15 — Шарповское городище; 16 — Капитановка; 17 — Дибровка; 18 — Защита; 19 — Мартоноша; 20 — Холодноярские курганы; 21 — Бовтышка; 22 — Самур-Могила; 23 — Светловодский могильник; I — курган; II — поселение; III — городище; IV — грунтовый могильник; реконструируемые пути: A — «Днепровский»; B — «Чернолесско-Суботовский»; C — «Чернолесско-Смелянский»; D, E, F — ответвления Западного направления Ольвийского торгового пути

середины XVI — начала XVII вв., писавший под псевдонимом Алессандро Гваньини (Gvagnin), отмечает важное стратегическое значение острова Томашевка, против устьев Тясмени и Фезани (Цыбульника?), а также Кременчуга на Днепре у переправы, где можно было бы организовать оборону против татар, часто ходивших в Литву и Польшу [Клепатский, 2007, с. 43, 124] по так называемой татарской дороге.

Обширная днепро-тясминская пойма была серьезным препятствием при продвижении правым берегом Днепра. Наиболее удобным местом для переправы оказался каменистый берег реки в четырех верстах от впадения ее в Днепр. Здесь не позже конца XVI в. ¹ был заложен польский город Крылов, часто упоминаемый в источниках

XVII—XVIII вв. и сохранявший свое значение торгового города и в XIX в. ² Примечательно, что по народному преданию именно Крылов был местом сидения одного из легендарных ватажков козацких времен — Ивана Подковы. Два других ватажка — Перепятъ и Батин — сидели соответственно в городках за Белой Церковью и в Козине на Россаве [Похилевич, 2007, с. 326].

Ближайшим к устью Тясмина и более важным стратегическим пунктом был район Кременчуга, где правобережный путь вдоль Днепра переходил на левобережную террасу, по которой и проходили основные передвижения в меридиональном направлении. У Кременчуга (Кременчука), где русло Днепра пересекает каменная гряда, что удобно для устройства переправы, находился один

1. Встречается упоминание об основании здесь города еще в конце XII в., то есть во времена «царской охоты» Святослава, а также о разрушении его в середине XIII в. татаро-монголами при переправе через Днепр и Тясмин. Следы обитания человека прослеживаются с неолита [ИМС, 1972, с. 701].

2. В сочинении Л.И. Похилевича Крылову посвящены две страницы текста, не считая упоминаний в других местах этого труда. Чигирин, полковой центр, будущая военная крепость и столица Украины XVII в. упоминается реже. У Д.И. Яворницкого Крылов упоминается 11 раз и один — запорожский Крыловский курень [Яворницкий, 1990а, с. 47—48].

из известных днепровских бродов [Максимович, 1901, с. 83]. Поэтому здесь была воздвигнута одна из ранних крепостей для обороны Левобережного Поднепровья от нападения крымских татар; по крайней мере, 1590 г. датирован универсал Сигизмунда III о сооружении крепости Кременчук [ИМС, 1972, с. 463]. Напротив Кременчуга, на правом берегу Днепра, находился город Крюков (теперь — правобережная часть Кременчуга), впервые упомянутый в источнике под 1625 г. Кременчук и Крюков как пограничные перевалочные базы не раз были отправными пунктами военных экспедиций или местами сражений. В Крюкове были устроены в третьей четверти XVII в. станции «почтовых гонов» для сообщения с иными запорожскими пунктами. Один из них шел по правому берегу Днепра до Кинбурна в низовье реки [Яворницький, 1990, с. 459]. Этот козацкий шлях был известен под именем Крюковского и в 1781 г. имел вид «твердой чернопесчаной дороги». У Крюкова начинался и Кизкерменский шлях [Яворницький, 1990, с. 458, 459, 460]. На берегах Днепра в районе Кременчуга, в особенности на левобережье, известны археологические находки разного времени [ИМС, 1972, с. 463], в том числе находки оружия и погребения предскифского и скифского времени — свидетельства походов ранних кочевников [Кракало, Кулатова, 1998, с. 168; Кулатова, Скорый, Супруненко, 2010, с. 12—38; Кулатова, 1999, с. 1—2].

Город Крылов впервые упоминается в польских источниках под 1616 г., когда там насчитывалось уже 200 домов. Поселение Крылов, «на вельких пясках засадзоне», стояло на левом каменистом берегу Тясмина [Похилевич, 2009, с. 525, 449], то есть в удобном для переправы месте, хотя и с малоплодородными почвами. По мнению Л.И. Похилевича, это пограничное местечко, укрепленное земляными валами, основано гораздо ранее; вокруг города в земле — обломки древнего оружия и монеты, а также множество земляных насыпей редутов и могил [Похилевич, 2009, с. 525]. Впрочем, основание польского города Крылова, вряд ли, можно отодвигать далеко вглубь XVI в., учитывая историческую ситуацию (см. выше). О функционировании здесь переправы и торгового пути римского времени свидетельствует клад римских монет, найденный на правом берегу Тясмина у Новогеоргиевска в 1880-х гг. [Гошкевич, 1903, с. 14—15; Грибенко, 1959, с. 164].

По ревизии 1621 г. в Крылове насчитывалось 50 мещан и 400 (!) купцов. По причине своего пограничного положения он часто был разоряем, поэтому нередко получал от польского правительства привилегии, которые должны были привлекать жителей в этот стратегически важный город. Вероятно, эти права подразумевали и обязательства по охране границы, вернее, ее частичному содержанию. Не случайно один из запорожских куреней назывался Крыловским, то есть был сформирован в этом городе или выходцами из него [Яворницький, 1990, с. 47—48].

В 1616 г., по привилегии Сигизмунда III, Крылов был отделен от Чигиринского староства и получил права и городское устройство, его земли простирались далеко за Днепр, а по эту сторону Днепра жители могли пользоваться землями и расселяться хуторами до самого Кременчуга. Они получили на 30 лет различные привилегии, в том числе магдебургское право, собственный суд, расправу и так далее, право иметь воскобойни, по два торгова в неделю и по три годовые ярмарки (очень важная привилегия), содержать перевоз на Днепре, иметь корчмы и вольно продавать всякие напитки [Похилевич, 2009, с. 524]. Последняя привилегия была явно, как и ярмарки, рассчитана на привлечение запорожцев. В течение бурного XVII в. население утратило дарованные права и не раз страдало от произвола. В договорах 1667 и 1682 гг. Крылов упоминается уже как опустелое городище. Хотя впереди еще был экономический подъем XVIII—XIX вв.

О стратегическом значении Крылова свидетельствуют многочисленные упоминания его в письменных источниках как места сражений 1625, 1662 и 1663 гг., и пограничного города (по договору 1711 г. между Россией и Турцией); под Крыловым в урочище Цыбульник (вероятно, на р. Цыбульник — В. П., С. Б.) предполагалась козачья рада для избрания гетмана — преемника Дорошенко в 1670 г. [Яворницький, 1990, с. 31; Яворницький, 1990—а, с. 247—249; 314]. О военной истории напоминает и герб города — три карабина, составленные пирамидой. Особенно ожесточенные и кровопролитные сражения происходили здесь в 1663 г., когда на стороне запорожцев во главе с Иваном Брюховецким сражалась также тысяча калмыков, а на стороне гетмана правобережной Украины Павла Тетери — поляки, нагайцы и крымские татары, устроившие под Крыловым собственный кош [Яворницький, 1990, с. 99]. Со временем, с XVIII в., военное значение города уступило место торговому, и начинается его экономический рост. На момент привилегий 1782 г., при Станиславе-Августе, Крылов уже считался значительным торговым местечком [Похилевич, 2009, с. 525]. Благосостояние города основывалось не только на природных богатствах днепро-тясминской поймы¹, но главным образом на тех преимуществах, что его обитатели извлекали из близости к «Татарской дороге», а также к Днепру, где город имел собственную переправу. Что касается продолжения «татарской дороги» за Тясмином, на его левом берегу, то она фиксируется на низменной равнине поймы у с. Подорожное, образовавшегося из хуторов древнего местечка Вороновки, в трех верстах от Днепра [Похилевич,

1. Еще в XVII в. здесь имелось несколько воскобойен; в XVIII—XIX вв. это был значительный центр салотопного промысла, а также кожевенного, свечного, кирпичного, лесоперерабатывающего; на рубеже XIX—XX вв. здесь было развито производство возов и фургонов [Похилевич, 2009, с. 524; ИМС, 1972, с. 703—704].

2009, с. 526]. Далее дорога шла на Чигирин, Черкассы и углублялась в правобережную лесостепь.

Эта «татарская» дорога, проходившая от района Кременчуга — Крюкова до устья Тясмина и далее, существовала, судя по всему, еще в *скифское время*. Об этом свидетельствует обширный Светловодский могильник конца V — начала IV вв. до н. э. в низовье правого берега р. Цыбульник [Бокий, 1983; 1986; Бокий, Могилов, 2014], отстоящего от Тясмина в районе бывшего Крылова всего на 4—5 км. Светловодский грунтовый могильник (более 116 погребений) можно сравнить с иными рядовыми некрополями, например, могильником Скельки на Нижнем Днестре [Попандопуло, 2011], и, возможно некоторыми иными грунтовыми могильниками вдоль Днестра в степной его части [Остапенко, 2009]. Не исключено, что часть из них находилась возле древних переправ, как, например, Михайловский могильник [Лагодовская, Сымонович, 1973, с. 235] у Сергеевской переправы [Болтрик, 1999, с. 46], а обитавшее здесь население было знакомо с речными промыслами. В Светловодском могильнике, несмотря на его ограбленность, не менее 30 % погребений содержали импортные вещи [Бокий, 1986, с. 8, 10—11, табл. I, 1; II, 1—4, 6—8], что подтверждает близость торгового пути. Вероятно, через переправу в районе Светловодска в скифское время, в V—IV вв. до н. э., проходило ответвление так называемого западного Пантикапейского пути с территории Боспора (рис. 2, А), который шел вдоль правого берега Днестра [Болтрик, 1990, рис. 4], а в районе Кременчуга поворачивал на левый берег [Šramko, 1992, abb. 1]. До образования в конце V — начале IV вв. до н. э. на Нижнем Днестре у важнейших переправ, центра Степной Скифии [Болтрик, 1999, с. 46] дороги вдоль Днестра не имели большого значения для торговли, поскольку прилегающие к нему степи были заселены довольно слабо [Онайко, 1966, с. 39, 40], и греческим купцам, добравшимся до лесостепи, пришлось бы преодолевать широкую полосу безразличных для торговли территорий [Доманский, 1970, с. 52]. По сравнению с «узловой» Кременчугской переправой, Светловодский перевоз был все же второстепенным, но благодаря некоторой удаленности от «магистрального пути» вдоль Днестра здесь, особенно в XVI—XVIII вв., было больше условий для торговли.

Размеры Светловодского могильника свидетельствуют о стабильной, по крайней мере для степной Скифии, ситуации в это время¹. В отличие от раннескифского времени, когда учас-

1. В окрестностях известны захоронения степного типа V—IV вв. до н. э.: захоронение в катакомбе с медным котлом у с. Великая Андрусовка (кладоискательские раскопки XIX в.); богатое захоронение воина в наборном панцире и коня в яме с сожженным перекрытием недалеко от с. Мироновка за Цыбульником [Грибенко, 1959, с. 163]; рядовое погребение в подбое на валу Калантаевского городища [Покровская, Ковпаненко, 1961].

Рис. 3. Руслó Днестра при слиянии с Тясмином (по карте конца XIX в.): 1 — приблизительное местоположение Светловодского могильника; 2 — приблизительное местоположение чернолесского городища Московская Гора; 3 — реконструкция «Татарской дороги» козацкого периода

ток правого берега Днестра от Кременчуга до Новогееоргиевска², густо заселенный в период чернолесской культуры, пришел почти в полное запустение [Тереножкин, 1959, с. 3, 12].

Таким образом, в позднескифское время, в конце V—IV вв. до н. э., можно предполагать наличие переправы локального значения несколько южнее низовий Тясмина — на р. Цыбульник. Возможно, это был своего рода «форпост» на подступах к Тясмину. Переправа скифского времени могла быть и в районе позднейших Крылова / Новогееоргиевска³ на Тясмине, куда подходила, вероятно, от района Светловодской переправы дорога (рис. 2; 3), но бурная история города, многочисленные постройки и оборонительные сооружения XVI—XVIII вв. не способствовали сохранности ранних памятников. Известны находки бронзовых наконечников стрел трехгранной и листовидной формы между с. Скубиевка и Новогееоргиевском [Ястребов, 1894, с. 70, 84; Грибенко, 1959, с. 164]. Л.И. Похилевич упоминает многочисленные насыпи могил (курганы?) в окрестностях Крылова [Похилевич, 2009, с. 525].

Бассейн р. Великая Высь (левый приток Синюхи, бассейн Южного Буга). Река, текущая в широтном направлении, была, как и Тясмин, природным рубежом степных и лесостепных ландшафтов, поэтому по ней обычно проводили границу этнополитических и административных образований. В первой пол. XII в. рубежи населенной полосы Киевской Руси («городки», «городища») и половецкой степи проходили от водораздела Тясмина и

2. В конце XVIII в. напротив Крылова, на правом берегу Тясмина был основан Новый Крылов, в 1822 г. переименованный в Новогееоргиевск. В 1959 г. поглощен водами Кременчугского водохранилища.

3. В опубликованной недавно статье [Бессонова, Полтавець, 2015, рис. 2, V] не были привлечены данные по Крыловской переправе козацких времен, и поэтому дорога от Светловодского могильника проведена по правому берегу Тясмина, не пересекая его. Судя по всему, эта дорога также существовала в скифское время.

Великой Выси до Буга [Грушевський, 1991, с. 14, сн. 1]. Во второй половине XII в., в период упадка Руси, здесь устраивали сезонные кочевья половцы. В летописи под 1190 г. (уже после победы Святослава над половцами) содержится любопытное известие: половцы, произведя свои набеги, скрывались «по Висем» (вероятно, по Выси и ее притокам), и оттуда, дав отдых коням, совершали новые набеги на киевские земли, вероятно, в Поросье [Грушевський, 1991, с. 13—14]. В XVI—XVIII вв. по Великой Выси, как и по Тясмину, проходил кордон между Речью Посполитой и Вольностями Войска Запорожского; в 1752—1764 гг. — между Польшей и Новой Сербией, а с XIX в. — Киевской и Херсонской губерний [Велика Вись]. Важным стратегическим пунктом на Великой Выси был пограничный город Гуляйполь, основанный около 1545 г. на правом берегу реки; в 1740 г. напротив Гуляйполя на левом низменном берегу основан Новомиргород. Вначале окрестности Гуляйполя принадлежали запорожцам¹, с 1569 г. город стал польским, а после 1787 г. это уже город российской империи Златополь.

Бассейн Великой Выси действительно отвечал всем критериям «рая» кочевников, а также козачества, к изначальным функциям которого, кроме обороны от мусульман, относились различные промыслы (уходы). Это обилие лугов, болот и лесов, дичи и рыбы. Известно, например, что окрестности реки Самары, также изобиловавшей рыбой, воском, медом, дичиной и строевым лесом, запорожские козаки называли «обетованной Палестиной, раем божьим на земле», а саму реку «святою» [Яворницький, 1990, с. 71]. Земли по Самаре и Орели, пограничной со степью рекой, где было много сырых лугов и лесов, были излюбленным местом зимовки половцев [Плетнева, 1974, с. 20]². Уникальные природные ландшафты Выси и ее притока Турии на участке от Новомиргорода до Листопадового ные входят в состав гидрологического заказника «Велика Вись». Это, прежде всего, пойменные луго-болотные комплексы и в особенности засоленные луга [Велика Вись], представляющие большую ценность как пастбища для скота³. О развитых промыслах и богатых природных ресурсах говорит тот факт, что позже в Златополе были медоварня, воскобойня, бровар-

ня и, что особенно важно, один из лучших заводов коней арабской породы [Златопіль (місто)]. Пойма Выси в пределах Новомиргорода была широкой, до 1,5 км, и в северо-западной части города она соединялась с болотистым урочищем Тресяги, которое могло использоваться в качестве осенних пастбищ. Собственно, с урочища, где были запорожские зимники, и начинается история города [МС, 1972, с. 486]. Широкая пойма обычно соответствует участку реки с медленным течением и малой глубиной русла. Не случайно здесь позже был построен железнодорожный мост. Аналогичная ситуация, видимо, была и в Гуляйполе (Златополе). Еще во времена Хмельницкого эта местность попала под власть козаков, а после 1659 г. город с окрестностями был передан польским королем за службу козацкому гетману Павлу Тетере. Последовала тяжба с магнатами Концепольскими, в ходе которой гетман доказывал, что козаки издавна занимались здесь ловом рыбы и зверей на лугах⁴. Видимо, литовское, а вначале и польское правительство предоставляли пограничные земли «низшему сословию», которое должно было с оружием в руках защищать свои семьи и имущество. О ценности территории в XVII—XIX вв. свидетельствует и тот факт, что в разные времена городом владели крупнейшие польские и российские магнаты — Концепольские, Любомирские, Валевские, Потемкин, Высоцкий и другие [Златопіль (місто)].

К тому же, по упомянутому водоразделу Тясмина и Великой Выси пролегали очень удобные сухопутные трассы субмеридионального направления, которыми во все времена пользовались степняки для походов в лесостепные земли. В скифские времена здесь проходили ответвления так называемого Ольвийского торгового пути [Болтрик, 2000] (см. ниже), а в средневековье — Черного шляха, обозначенного на картах того времени. Наиболее точна и подробно карта, изданная в 1650 г., составленная Г. де Бопланом [Кордт, 1910, табл. III]. Кроме Великой Выси и ее притока, здесь обозначен большой массив Лебединского леса, вдоль которого проходила его трасса, а также поворот Черного шляха от Великой Выси к северу, параллельно Гнилому Тикичу (притоке Синюхи) (рис. 1).

На Гнилом Тикиче расположены пограничные⁵ козацкие города, хорошо известные в истории XVI—XVIII вв. — Звенигородка, Кальниболото, Гуляйполь (Берибесы), Неморож, Лысянка. Часть из этих пунктов, судя по археологическим памят-

1. В литовский период особо ценными считались лесные, водные и болотные земли, а залежные черноземы — малоценными, и земля обрабатывалась минимально. Поэтому до Люблинской унии 1569 г. литовские помещики отказывались от окраинных черноземных земель, они предоставлялись низшему сословию. Ситуация изменилась после образования Речи Посполитой [Яворницький, 1990а, с. 14].

2. Аналогично для кимаков — предков половцев таким «раем кочевника» была легендарная местность, место зимовки на Иртыше, «где была большая река, много деревьев и обилие дичи» [Плетнева, 1990, с. 27].

3. В XIX—XX вв. существовала грязелечебница на оз. Лонго в пределах Новомиргорода. Не исключено, что целебные свойства грязевых источников были известны и в козацкие времена.

4. «Он, ... гетьман запорожський, ... на шляхах тих самих сидить татарських; до Дикого поля належить і перед цим там помешкання були, бо люди займалися ловінням риби і звірів на луках» [Златопіль (місто)].

5. Текущий в меридиональном направлении Гнилой Тикич воспринимался как естественное продолжение границы, проводимой по Синюхе и Бугу. Например, Синюха была определена границей между Польшей и украинскими землями по Карловицкому миру 1699 г. [Яворницький, 1990, с. 29].

никам (Неморожский курганный могильник), существовала и в скифское время на проходившем здесь Ольвийском торговом пути. Выделялся город Кальниболото (Катеринополь), имевший различные привилегии, в том числе торговые и ремесленные, от польского короля, здесь был очень развит чумацкий промысел, что указывает на тесные связи с Доном и Крымом [ИМС, 1972, с. 358—360]. Важным торговым селом была также Лысянка [Яворницкий, 1990, с. 417].

Стратегическое значение Гуляйполя и иных поселений козацких времен на Великой Выси, расположенных на торговых путях до Дикого поля, более чем очевидно. Этими путями нередко ходили на север очаковские татары, часто разорявшие села [Похилевич, 2009, с. 555]. В бассейне Выси наиболее известными были, кроме Гуляйполя, сс. Турия и Лебедин, расположенные выше по течению р. Турия (Гептурка). Турия, по крайней мере, в первой половине XVIII в., была более крупным местечком, чем Гуляйполь и Новомиргород¹. Лебедин более известен Георгиевским Лебединским монастырем, основанным в начале XVI в., после татарских опустошений [Похилевич, 2009, с. 556—557]. Монастырь этот считался одним из четырех главных козацких монастырей наряду с Мотронинским, Трахтемировским и Межигорским под Киевом². С окрестностями Лебедина связаны события наивысшего подъема козачества. Богдан Хмельницкий первоначально планировал начать восстание с Лебедина, но этому помешали очаковские татары. Лебедин поддерживал гайдамаков в период Колиивщины. За активную поддержку козацких волнений Георгиевский монастырь не раз получал привилегии от козацких гетманов [Похилевич, 2009, с. 556—558; ИМС, Черкаська обл., с. 739]. Вероятно, Лебедин (его основание относят к началу XV в. [ИМС, 1972а, с. 739]), расположенный в верховьях Турии, в лесистой местности, а также село Турия, древнее Гуляйполя, основанного в месте переправы через Высь и более уязвимого по сравнению с «глубинными» селами с точки зрения обороны. Су-

ществование последнего зависело от постоянной охраны и вообще было возможно в относительно стабильные времена, когда выгоды от торговли и пользования богатыми природными ресурсами оправдывали риск соседства с Диким полем. Не случайно на гербе Новомиргорода, вобравшего также символику Златополя, изображены с одной стороны кадуцей — жезл Гермеса, древнегреческого бога торговли и границ, покровителя героев, а с другой — вооруженный реестровый козак.

Гуляйполь упоминается в письменных источниках козацкого времени реже, чем соседний Лебедин или Крылов. Вероятно, потому, что был удален от центральной области украинских земель, тяготевшей к Днепру (с Киевом, Черкассами, Каневом), по которому и вдоль которого шло сообщение этих важных торговых и стратегических центров с Запорожской Сечью (Низом). Судьбу Гуляйполя определяла прежде всего его близость к древнему торговому пути из причерноморских степей в Польшу. Как не без основания полагал Л.И. Похилевич, народ здесь собирался из окрестностей для торгов еще до основания селища [Похилевич, 2009, с. 565]. Его сущность как торгового козацкого центра отразилась в названии. Гуляйгородом называли временное укрепление (табор) из возов и щитов, устраиваемое в случае внезапного нападения [ЭСБЭ, т. 18, с. 878], например, на переправе. Впрочем, есть и иное, вероятно, более позднее, толкование термина Гуляйполь — место, где продавали дешевое спиртное [Похилевич, 2009, с. 484], а это нередко шинки в местах скопления людей, в том числе, на ярмарках и возле переправ³. Торговое значение имело и Новомиргородское поселение, где позже возник военный городок с пятиугольным земляным укреплением — один из опорных пунктов Новой Сербии, просуществовавшей до 1760 г.

Таким образом, со Златополем и другими поселениями на левом берегу Выси не связаны заметные события военной истории. Это был охраняемый приграничный пункт торговли и, возможно, рекреации на одном из ответвлений торгово-военных путей, что особенно выразительно проявилось в XVIII—XIX в. Немаловажным для торговли и военного дела было то обстоятельство, что в окрестностях Новомиргорода/Златополя были все условия для развития скотоводства и в особенности коневодства. В конечном счете Новомиргород/Златополь, благодаря своему пограничному положению на скрещении торгово-военных путей, становится значительным культурным и торговым центром юга России. В конце XVIII — начале XIX вв. Новомиргород имел статус города губернского и епархиального значения, 10 лет

1. В состав Турианского ключа в это время входили местечко Гуляйполь, а также почти 30 сел, в том числе Лебедин, Журовка, Листопадове, Капитановка, Оситняжка и более южные села [Новомиргородский район].

2. Примечательно, что все они территориально соотносятся с основными локальными вариантами внутри Киево-Черкасской группы памятников лесостепной культуры скифского времени: Киевским, Каневским, Тясминским (внутри последнего иногда выделяют Журовский вариант) [Шилик, 1981, с. 184], в пределах которых маркировали, судя по всему, стратегически значимые территории. Так, на Руси послеомонгольского периода монастыри основывали в местах стратегически значимых, включая контроль путей сообщения и переправ. В частности, они были умело вписаны в существующую систему обороны и являлись узловыми точками системы оповещения. Поскольку монастырям нужны были большие запасы хлеба и других продуктов, они тяготели к центрам меновой торговли [Кузык, Яковец, 2008, с. 207].

3. Гуляйполь и Гуляйгородок можно рассматривать как взаимозаменяемые топонимы. Еще один Гуляйполь (Берибесы) находится на берегу Гнилого Тикича ниже Катеринополя. Известен также летописный город Кульдюр (Гульдюр), название которого в тюркских языках означает примерно то же, что и Гуляйполь. Местоположение его не ясно (Златополь?) [Златопіль (місто)].

был столицей Новороссийского края, здесь жили консулы польский, императорско-римский и неаполитанский. Примечательно, что на военное время тут предполагалось устроить штаб дивизии [Новомиргород]. То есть, кроме стратегически выгодного положения, здесь были природные ресурсы, достаточные для обеспечения продовольствием гарнизона и фуражом коней.

В скифское время Великая Высь также, судя по всему, была пограничной рекой, отделявшей кочевья степных номадов от земель скотоводческо-земледельческих племен Лесостепи. Как и в благоприятные периоды Киевской Руси, а также XVI—XVIII вв., в скифское время населенная полоса здесь несколько спускалась к югу — относительно основного массива лесостепных памятников — по правым притокам Выси. Так, известна курганная группа у с. Листопадово (северо-западное предместье Златополя, отделенное от него речкой Турии); одно впускное погребение датировано VII—VI вв. до н. э. [Бокий, 1977а, с. 65]. Два кургана IV в. до н. э. (четыре погребения) раскопаны к северо-востоку от Златополя у с. Петровка [Бокий, 1977] и один курган V—IV вв. до н. э. — у с. Йосиповка (быв. Кошара) [Бобринский, 1906, с. 1—2]. Во всех случаях в погребениях имеются предметы античного импорта, большая часть погребений совершена в катакомбах. Скопление курганов отмечено на подступах к Новомиргороду с юго-востока, то есть уже на левом берегу Выси (см. ниже). Все это позволяет, учитывая торговое значение Златополя / Новомиргорода в более позднее время, реконструировать для скифского времени еще одно ответвление Ольвийского торгового пути (см. ниже), которое проходило вдоль левого берега Великой Выси и пересекало ее в районе упомянутого населенного пункта (рис. 2, *Е*). Попутно заметим, что реконструируемое разделение Ольвийского пути в бассейне Великой Выси — по крайней мере на три ветки — позволяет вспомнить, что по одной из версий, именно в бассейне Синюхи (В. Высь — ее приток) находилось легендарное святилище Эксампей (Священные пути), о котором сообщает Геродот. Про «мирные пути» — жизненно важные артерии, которые соединяли бассейны Синюхи и Тясмина через Великую Высь — писала Н.М. Бокий [Бокий, 1986, с. 12].

Наиболее выразительные археологические памятники находятся в некотором отдалении к северу от Великой Выси. Это, прежде всего, курганные могильники Журовской группы в междуречье Турии и Разливной, основная их масса сконцентрирована возле сел Журовка, Турия, Капитановка. Все раскопанные здесь курганы были сооружены в скифское время, причем в период, когда устанавливаются торгово-обменные отношения с античными городами. Так, концом VII — началом VI вв. до н. э. датированы семь погребений в курганах у с. Журовка и 12 — у с. Турия [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 162—164]. Позднее, в V и в особенности IV вв. до н. э. здесь, а также близ соседнего с. Капитановка образуется наибольшее

в Правобережной Лесостепи курганное кладбище. Такая концентрация могил уже является признаком исключительной «ценности» территории для общества, оставившего эти захоронения. Особый статус территории подтверждает и тот факт, что среди курганов Журовской группы отмечено наибольшее в Потясминье количество курганов-«лидеров» (по высоте). В окрестностях Журовки таких курганов было семь (1 раннескифский, 3 среднескифских, 2 позднескифских и 2 неизвестного времени), вблизи Капитановки — два (из них 1 позднескифский), Турии — один позднескифский. О функциях подобных территорий, а также о соотношении поселенческих памятников и дружинных могильников в бассейне Великой Выси речь идет ниже, а пока обратимся к реконструкции трассы Ольвийского торгового пути.

Во всех реконструкциях Ольвийского торгового пути его трасса на порубежье степи и лесостепи проходит (соответственно рельефу местности и направлениям современных коммуникаций) по водоразделам междуречий Ингула, Тясмина и Великой Выси. Согласно наиболее детальной реконструкции Ю.В. Болтрика, здесь он разделяется¹ на два основных направления [Болтрик, 2000, рис. 1], одно из которых условно можно назвать северным или Тясминским (через Черный Лес к Мотронинскому городищу), а второе — западным или Бутским. Западное направление, о котором, собственно, идет речь, в свою очередь можно разделить на юго-западную ветку (рис. 2, *Г*), идущую в междуречье Малой Выси и Кильтенья (левые притоки Великой Выси) [Бессонова, Полтавец, 2015, с. 33], и далее, и северо-западную (рис. 2, *Д*, *Е*), проходившую междуречьем Великой Выси и Сырого Ташлыка (приток Тясмина) в район Капитановки-Пастырского [Болтрик, 2000, с. 126]. Это междуречье — меридионально ориентированная водораздельная территория — является естественной границей бассейнов Тясмина и Южного Буга, поэтому проводимую здесь дорогу (рис. 2, *Д*) условно назовем «главной». Ориентиром дороги может служить могильник у с. Защита с двумя курганами-святилищами (VI и V вв. до н. э.)².

Итак, ориентируясь на данные письменных источников о Гуляйполе (Златополе) / Новомиргороде, а также концентрацию курганов скифского времени в междуречье Турии—Разливной, можно предположить существование еще одного

1. Разветвление пути в междуречье Тясмина и Великой Выси подтверждает карта Г. де Боплана.

2. Именно возле этого села находился знаменитый курган — святилище с античными импортами первой половиной VI в. до н. э. и огромным бронзовым котлом, известный как курган у с. Мартоноша. В XIX в. Защита — название хутора этого села, расположенного в 8 верстах севернее. Это курган-лидер высотой 8,5 м [ОАК, 1889, с. 29—30], что для VI в. до н. э. можно считать признаком царского ранга. Позже Н.М. Бокий исследовала у с. Защита остатки кургана-святилища начала V в. до н. э. с уникальными бронзами в зверином стиле [Бокий, 1970].

ответвления северо-западной ветки Ольвийского пути (рис. 2, *Е*), проходившего южнее «главного» — вдоль левого берега Великой Быси до Новомиргорода / Златополя, точнее, его восточного предместья Константиновки. Здесь наблюдается скопление курганных могильников [Бессонова, Полтавец, 2015, рис. 2], среди них, судя по фрагментам амфор возле насыпей, были скифские. На подступах к Константиновке, на скрещении современных дорог, расположено с. Мартоноша. Возле него зафиксировано пять курганных групп вдоль современной трассы [Цвек, Озеров, 1989, с. 16—17, рис. 14]. В месте переправы через Великую Бысь возле Новомиргорода / Златополя могло находиться торжище или место отдыха торговых обозов. Конечно, прямых археологических свидетельств маловато, мы учитываем в основном косвенные данные. Примечательно, что в с. Константиновка (пригород Новомиргорода), в районе железнодорожного моста (а мосты сооружаются в местах, где ложе и берега реки достаточно прочные и течение реки спокойно, т. е. удобных для прохода выючных и тягловых животных), П.И. Озеровым обнаружено по обоим берегам реки черняховское поселение [Цвек, Озеров, 1989, с. 24]. В 1994 г. здесь найдена разбитая фазоская амфора V в. до н. э.¹ Возможно, здесь находился распаханный курган или, что более вероятно на низменной равнине, селище скифского времени при переправе, перекрытое впоследствии черняховским. Цепочка курганных могильников от с. Мартоноша в сторону Константиновки вдоль современной трассы явно маркирует древнюю дорогу, которая вряд ли обрывалась у реки. Следует учитывать и такой важный фактор, как наличие широкой, до 1,5 км, поймы реки с целебными грязями оз. Лонго и болотистого урочища Тресяги (пастбища для скота).

Реконструируемое нами ответвление Ольвийского пути (условно — «златопольское») явно было направлено с юго-востока к Великой Быси в районе Златополя / Новомиргорода, а оттуда либо через Листопадово (курганный могильник) к северо-западу, либо к северу, по узкому, 3—6 км, водоразделу Турии и Разливной. Его направление в основном совпадало, вероятно, со старой Златопольской дорогой, вдоль которой тянулись, по А.А. Бобринскому, курганные могильники Журовской группы, расположенные над долиной Турии. Сейчас посередине водораздела проложены железнодорожная линия на Смелу, а также автострада, которые в основном идут параллельно. Местность тут напоминает воронку, повернутую узким концом — водораздел Турии и Разливной — на юг, а широким — на север, в сторону территории с Журовскими могильниками и «транспортным узлом» в районе с. Капитановка (?). Правда, может возникнуть сомнение в целесообразности торговых маршрутов на таком узком водоразделе, насыщенном скифскими дружинными могильниками.

1. Реставрирована М.П. Сиволапом, хранится в фондах ЧОКМ.

Например, торговые пути на маршруте Булгар-Киев пролегали мало заселенными местностями [Моця, Халиков, 1989, с. 149]. С другой стороны, на узком водоразделе было легче обеспечить охрану торговых караванов, а близость речных пойм снимала проблему воды и корма для выючных и тягловых животных. К тому же, речка Турия, вероятно, славилась рыбой и звериными ловами не менее, чем во времена козачества, когда об этом есть письменные свидетельства.

В таких благодатных местах, куда выезжали на сезонные охоты, конечно же, и скифские вожди, торговые караваны² могли идти, вероятно, только в сопровождении местной охраны и только в определенное время года (летом?). С большим основанием водораздел Турии—Разливной можно считать «царским заказником», где проходили сезонные меридиональные миграции копытных животных, и где были стойбища и охотничьи угодья кочевой скифской знати. Как и «главное», реконструируемое «златопольское» ответвление подходило к «транспортному узлу», который, как и в наши дни, должен был находиться в районе с. Капитановка. Отсюда возможны следующие направления: на запад — к Гнилому Тикичу через район Шполы; к северу — на Тясмин в район Смелы (рис. 2, 18) и главное — к Пастырско-Макеевской поселенческой структуре (рис. 2, 17).

Дорога на Шполу и далее на северо-запад, в Поросье, довольно четко вырисовывается вдоль левого берега Гнилого Тикича и далее. Ее маршрут мог проходить верховьями Турии на Лебедин и далее — вдоль долины р. Шполка и параллельно окраине Лебединского леса (именно здесь обозначена трасса Черного шляха на карте Боплана) — на Шполу — Звенигородку — Лысянку, а оттуда в междуречье Гнилого Тикича и Роси. На этом пути имеются такие индикаторы, как погребения с импортами скифского времени в уроч. Дарьевка между Шполой и с. Васильевка [Онайко, 1966, № 289; 1970, № 813], а также амфоры в курганах уроч. Колонтаевка на окраине Шполы [Онайко, 1966, № 221—222]; дружинный курганный могильник у с. Немороз³, а в верховьях речки Неморозь — небольшое городище Водяники без выразительного культурного слоя [Фабрициус, 1945, с. 2—5] (стойбище?).

Владели этими стратегическими путями, судя по всему, подвижные скотоводы, оставившие дружинные могильники VII—IV вв. до н. э. в междуречье Турии и Разливной. А.А. Бобринский, проводивший здесь раскопки, не сомневался, что погребения в Журовских курганах принадлежали завоевателям-скифам, покорившим местное оседлое население и имевшим здесь зимние стойбища [Бобринский, 1911, с. 45]. Судя

2. Они, конечно, не были такими большими, как на пути из Булгара в Киев, учитывая относительно небольшую протяженность маршрута.

3. Могильник стоит над речкою Неморозь (приток Гнилого Тикича), которая не замерзает зимой, что важно для внестойлового содержания животных.

по всему, исследователь имел в виду степных nomadов. Действительно, земли в долине Выси и ее притоков пригодны для сезонных стойбищ, о чем упоминается в летописи конца XII в. в связи с половецкими набегами. Однако речь должна, видимо, идти не столько о конфронтации степняков-скифов с местным населением, сколько о союзнических отношениях (отношениях «вооруженного нейтралитета»). Ведь зона прочной оседлости местного населения — Пастырско-Макеевская поселенческая структура — находилась всего в 10—12 км к северу от скопления Журовских курганов, а отдельные поселения спускались по Сырому Ташлыку до широты Златополя. Судя по всему, бассейн Великой Выси, как и в древнерусское, и литовско-польское времена, был базовой территорией, откуда можно было контролировать пути на важных участках пограничных территорий, в том числе — степного коридора в междуречье Тясмина и Великой Выси, где проходило «главное» ответвление северо-западной ветки западного направления Ольвийского пути.

В зоне прочной оседлости — Пастырско-Макеевской поселенческой структуре — известно четыре городища (Пастырское, Шарповское, Макеевское, Буда-Макеевское), сооруженные на довольно ограниченной территории, что, вероятно, можно объяснить близостью торговых путей, соседство с которыми было одновременно и опасным, и выгодным. Функции этих городищ могли быть разными, вернее, среди них могли быть убежища и загоны для скота (Буда-Макеевское городище). Относительно недавно признаки оседлости выявлены и на широте Журовских курганов, а также южнее — в бассейне Сырого Ташлыка (см. ниже). Сохранилось свидетельство, что и возле с. Журовка существовало небольшое треугольное (форма, характерная для мысовых городищ скифского времени) городище 180 сажений в периметре [Антонович, 1895, с. 119]. Один из наиболее ранних Журовских курганов, причем царского ранга (№ 432), находился в центре с. Журовка [Бобринский, 1905, с. 28—37], то есть в местности, наиболее подходящей для поселения. Не исключено, что к скифскому времени могло относиться поселение «не определенного типа», выявленное у северо-западной околицы с. Турия, наряду с черняховскими поселениями [Махно, 1966, с. 110—111]. Впрочем, в зоне расположения больших курганных могильников, тем более на торговых трассах, могли быть лишь сезонные поселки (зимники, сторожевые посты?), связанные с сооружением и охраной курганов и обслуживанием торгового пути.

Интересный комплекс памятников вырисовывается в верховьях Сырого Ташлыка, где, вероятно, проходило «главное» ответвление северо-западной ветки Ольвийского пути. Известные здесь поселения удалены от курганных могильников в районе Ольвийского торгового пути примерно на 5—4 км. Недалеко (около 4 км) от упоминавшегося выше курганного могильника у с. Защита выявлено большое поселение Васильевка, а также

ниже по течению (около 5 км от поселения) небольшое (0,3 га) городище овальной формы с двойной линией валов у с. Дибровка [Цвек, Озеров, 1989, с. 8, рис. 4]¹. Можно предположить, что городище Дибровка выполняло функции сторожевого поста или сезонного стойбища. Ниже городища, по течению Сырого Ташлыка, расположен большой курганный могильник Оситняжка с погребениями от предскифского времени до конца IV в. до н. э. Еще ниже, на небольшом притоке, — поселение Капитановка площадью 7 га с мощным культурным слоем [Орлик, 1981], расположенное близ развилки современных дорог в верховьях одного из притоков Сырого Ташлыка (с. Капитановка расположено в верховьях р. Разливна). Для всех поселений и курганных могильников в бассейне Сырого Ташлыка, как и в междуречье Турии — Разливной, центральным местом, скорее всего, были Пастырское и Шарповское городища, расположенные на одном из притоков Сырого Ташлыка в его нижнем течении. Таким образом, между зоной прочной оседлости с упомянутыми городищами и дружинными могильниками Журовской группы прослеживается нейтральная, слабо заселенная полоса, ширина которой — 10—12 км (от Макеевского городища около 8 км) — свидетельствует о мирном сосуществовании, по крайней мере, в VII — начале V вв. до н. э., населения городищ и воинов, погребенных в курганных могильниках.

Контроль и охрана торговых путей. В скифское время важнейшие пункты на торгово-военных путях Поднепровья, начинавшихся в степных просторах, контролировало господствовавшее племя скифов царских [Бессонова, 2009]. В их же руках, соответственно, была и организация торговли с античными городами, включая охрану и сопровождение торговых караванов в пределах степи. Сложнее определить статус пограничных пунктов на лесостепном порубежье. Судя по Светловодскому могильнику на р. Цыбульник, в конце V — IV вв. до н. э. здесь, в районе переправы обитало пришлое степное население. На Великой Выси пока тоже имеем лишь курганные могильники скифского типа с конца VII до конца IV вв. до н. э., причем погребения конца V — IV вв. до н. э. преобладали, и среди них много катакомб. Поскольку целенаправленные поиски в месте предполагаемой переправы не проводились, пока невозможно определить, кто «выставлял охрану» на Великой Выси в скифское время. По аналогии с козацким периодом, можно предположить, что ее содержание, по крайней мере в конце VII — первой половине V вв. до н. э., было обязанностью населения лесостепных городищ, а безопасность путей в пределах лесостепи обеспечивала могущественная группировка nomadов,

1. Подобное городище известно у с. Водяники на Гнилом Тикиче, его принадлежность к скифскому времени не вызывает сомнений [Фабрициус, 1945, с. 2,3]. Очень вероятна связь его с Неморожским могильником, поскольку городище расположено у истоков р. Неморожь, а могильник — в ее устье.

оставившая Журовские курганы. Эти же номады, судя по всему, взимали плату с проходивших торговцев¹. Функции «журовской группировки» сохранялись и в конце V — IV вв. до н. э., когда в южную подзону лесостепи, вероятно, продвинулось новое степное население.

Что касается XVI—XVIII вв., то хотя Крылов на Тясмине и Гуляйполь (Златополь) на Великой Выси были основаны как польские города, первоначально среди их жителей наверняка было много и козаков: как городских, так и запорожских, которые первыми освоили эти территории (легенда о сидении Ивана Подковы в Крылове, формирование Крыловского куреня, претензии гетмана Павла Тетери на окрестности Гуляйполя). Как и в скифское время, приграничные поселения могли существовать лишь благодаря военизированным группам населения, исполнявшими функции охраны и торговли, и не случайно центральные власти даровали эти земли «на булаву гетманскую» и предоставляли разные «привелеи», в том числе на различные промыслы, способствовавшие торговле. Как известно, вся торговля Польши, Литвы, Украины и Южной России XVI—XVIII вв. в пределах Приднепровской степи и лесостепи, была в руках запорожского козачества и прежде всего, особого класса — чумаков (они были и среди городских или гетманских козаков). Козаки же обеспечивали охрану и сопровождение торговых обозов. Из письменных источников XVI в. известно, что охрана пограничных пунктов, имевших иногда земляные укрепления, возлагалась на «польну (полевою) стражу». «Польна стража» базировалась в обычных селах или земляных «городках», и ее эффективность была невысокой. Не случайно А. Гваньини полагал, что выгоднее и надежнее привлекать для охраны границ козаков [Клепатский, 2007, с. 126]. Содержали стражу города и замки, расположенные «в тылу». Так, Черкасский замок в середине XVI в. содержал польную стражу на Тясмени (у Крылова? — В. П., С. Б.), у Чигирина, на Голем Тясмени (Цыбульнике? — В. П., С. Б.) и в других «местах урочистых» (т. е. важных, значимых). Показательно, что в двух случаях как объект охраны указана река: вероятно, речь идет о переправах, которые охраняли особо². В местах переправ на Днепре в помощь польной

страже придавались конные отряды для доставки фуража [Похилевич, 2009, с. 335—336]. Польский пограничный гарнизон имелся и в Гуляйполе в конце XVII в. [Златопіль (місто)].

У запорожцев в XVIII в. для охраны границ, кроме визуальных способов оповещения, использовали бекеты (пикеты) — пограничные разъезды и радуты — помещения для сторожевых бекетов, своего рода заезжие дворы. У гетманских козаков лесостепной зоны границы охранялись т. н. форпостами, состоявшими из деревянных изб с конюшнями для драгунских лошадей и маяками [Яворницький, 1990, с. 315—317]. То есть, археологически подобные пограничные пункты очень сложно выявить.

Таким образом, как в скифское, так и в козацкое время на пограничных со степью территориях — на Великой Выси и в низовье Тясмина — активно функционировали «ответные» сухопутные трассы, что в значительной степени было обусловлено географическими особенностями местности. Особое место на этих торгово-военных трассах принадлежало пунктам, расположенным в местах их пересечения с пограничными реками. В козацкое время это, соответственно, Гуляйполь (Златополь) / Новомиргород и Крылов / Новогеоргиевск, известные по письменным источникам как значительные торговые городки, неоднократно разорванные при татарских набегах.

Аналогичное значение этих пунктов можно предполагать и для скифского времени, представленного здесь лишь погребальными памятниками. В течение всего скифского времени большее значение имели дороги в бассейне Великой Выси, где проходили ответвления Ольвийского торгового пути, ориентированного в значительной степени на Побужье. Высокая «ценность территорий» сохранялась здесь в течение всего скифского периода, судя по большому количеству погребений высокого ранга не только конца VII — начала V, но и конца V — IV вв. до н. э., в Журовских могильниках. Что касается дорог вдоль правого берега Днепра, один из вариантов которых был известен как Татарская дорога, то, до образования на Нижнем Днепре центра Степной Скифии, эти дороги не имели, вероятно, большого значения для торговли. А северный водный путь — аналог позднейшего варяжского — в скифское время, видимо, еще не существовал. В этот период, в конце V — начале IV вв. до н. э., здесь проходило ответвление т. н. Пантикапейского торгового пути, о чем свидетельствует Светловодский могильник.

В целом, в скифское время наблюдается постепенное продвижение степняков к северу, поскольку их общественная и военная организация была сильнее, чем у «земледельцев» лесостепи, а численность населения возросла в конце V — IV вв. до н. э. одновременно с обезлюдением лесостепи. Что касается периода конца VII — начала V вв. до н. э., особенно бла-

1. Статус группировки в пределах скифского военно-политического объединения и, прежде всего, их соотношение со скифами царскими, не ясен. Журовские курганные могильники можно сравнить с дружинными центрами древнерусского времени, выполнявшими военно-грабительские и фискальные функции, откуда совершались набеги и куда свозилась дань с подвластных территорий, а также взимался сбор с проходивших торговцев [Даркевич, 1998, с. 214]. Последняя функция очень вероятна, поскольку Журовские курганы расположены в месте скрещения нескольких торговых маршрутов, шедших из степи в бассейн Тясмина и Гнилого Тикича.
2. Известны случаи, когда татары, после опустошения запорожских земель, оставляли одну из главных переправ «для перевоза через Днепр всяких проезжих и торговых людей» [Яворницький, 1990, с. 30].

гоприятного для торгівлі античних городів с лесостепью, то землі вдоль торгових доріг на порубежжє со степью активно осваивало лесостепное населеніє, хотя археологически пам'ятники непрочної оседлости фіксуються очень сложно. Это населеніє не смогло противостать степным скифам, поскольку не успело накопить, в отличие от населенія козацького времени, достаточный опыт для веденія війни с миром степных номадов.

Долина Дніпра всегда была «коридором» для миграцій и походов, но лишь начиная с козацького времени сухопутное сообщеніє центральных територій України (Київ, Черкаси, Канев) с запорожским Низом, частично использовавшее старую «татарскую дорогу», приобретает особое стратегическое значеніє. Поэтому Крылов в низовьях Тясмина в XVI—XVIII вв. имел более важное стратегическое значеніє по сравнению с Гуляйполем (Златополем) на Выси. Однако именно благодаря близости к международным торговым путям — наследникам Чорного шляха — Новомиргород и Златополь стали в конце XVIII и в XIX вв., когда исчезла угроза со стороны Степи, на какое-то время видными культурными и административными центрами.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — К., 1895. — 139 с.

Бессонова С.С. Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии // *Stratum plus*. — 2009. — № 3. — С. 14—93.

Бессонова С.С., Полтавець В.І. Шляхи сполучення в басейні Тясмину на початку доби заліза // *Старожитності раннього залізного віку*. — К., 2015. — С. 21—37 (АДІУ. — Вип. 2 (15)).

Бобринский А.А. Отчет о раскопках близ сел Журовка и Капитановка (Чигиринского уезда Киевской губернии) // *ИАК*. — 1905. — Вип. 17. — С. 17—98.

Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1905 году // *ИАК*. — 1906. — Вип. 20. — С. 1—16.

Бобринский А.А. Отчет об исследованиях в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1909 году // *ИАК*. — 1911. — Вип. 40. — С. 43—61.

Бокій Н.М. Нові пам'ятки скіфського звірного стилю з Кіровоградщини // *Археологія*. — 1970. — Т. XXIII. — С. 182—189.

Бокій Н.М. Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кировоградщине // *Скифы и сарматы*. — К., 1977. — С. 200—207.

Бокій Н.М. Розкопки курганів в верхів'ях басейну Тясмина // *Археологія*. — 1977а. — Вип. 22. — С. 65—73.

Бокій Н.М. Отчет Кировоградского педагогического института о раскопках в пгт Петрово и г. Светловодске / *НА ІА НАН України*. — 1983/175.

Бокій Н.М. Греко-варварские связи в Причерноморском регионе (по материалам правобережноднєпровского пограничья степи и лесостепи VIII—VII вв. до н. э.) // *Международные отношения в бассейне Чорного моря в древности и в средние века*. — Ростов-на-Дону, 1986. — С. 3—14.

Бокій Н.М., Могилов О.Д. Перший сезон робіт на Світловодському могильнику // *Феномен Більського городища*. — Київ; Полтава, 2014. — С. 26—29.

Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных экспедиций от Приазовья до Дніпра) // *СА*. — 1990. — № 4. — С. 30—44.

Болтрик Ю.В. Переправы Нижнего Дніпра в скифское время // *ПССАСП*. — Запорожье, 1999. — С. 45—47.

Болтрик Ю.В. Основной торговый путь Ольвии в Днєпровское лесостепное правобережье // *РА*. — 2000. — № 1. — С. 121—130.

Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. — К., 1985. — 227 с.

Велика Вись. — Електрон. ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Велика_Вись.

Грибенко П.М. Матеріали до археологічної карти Новогеоргіївського району Кіровоградської області // *МАПП*. — Одеса, 1959. — Вип. III. — С. 155—164.

Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991. — 648 с.

Даркевич В.П. [Рец.]: В.Я. Петрухин. Начало этнокультурной истории Руси IX—XI веков. — Смоленск; Москва, 1995. — 317 с. // *СА*. — 1998. — № 1. — С. 212—219.

Доманский Я.В. Заметки о характере торговых связей греков с туземным миром Северного Причерноморья в VII в. до н. э. // *АСГЭ*. — 1970. — Вип. 12. — С. 47—53.

Златопіль. — Електрон. ресурс: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Златопіль\(місто\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Златопіль(місто)).

ІМС. Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — К., 1972. — 816 с.

Черкаська область. — К., 1972а. — 788 с.

Клепатский П.Т. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Белая Церковь, 2007. — 480 с.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Пам'ятники скифської епохи Днєпровського лесостепного правобережжя. — К., 1989. — 335 с.

Комиссаров С.А. Археология Западного Чжоу 1027—770 гг. до н. э. // *Древние культуры Китая. Палеолит, неолит и эпоха металла. История и культура востока Азии*. — Новосибирск, 1985. — С. 86—111.

Кордт В. Материалы по истории русской картографии. — К., 1910. — Вип. 2. — 31 с., 45 карт.

Кракало І.В., Кулатова І.М. Кинлжал з Кременчуччини // *АЛЛУ*. — 1998. — № 1—2. — С. 168.

Кузык Б.И., Яковец Ю.В. Цивилизации: история, культура, диалог, будущее. — М., 2008. — 519 с.

Кулатова І.М. Некоторые находки киммерийского времени с территории Полтавщины // *Скорый С. А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. — К., 1999. — С. 1—2.

Кулатова І.М., Скорый С.А., Супруненко О.Б. Курганы поблизу с. Волошине в пониззі Псла. — К., 2010. — 160 с.

Максимович Н.И. Днепр и его бассейн. — К., 1901. — 370 с.

Махно Є.В. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині // *Археологія*. — 1966. — Т. XX. — С. 11—21.

Моця О.П., Халіков А.Х. Нові дослідження шляху з Булгара в Київ (попереднє повідомлення) // *Археологія*. — 1989. — № 4. — С. 143—149.

Мурзин В.Ю., Павленко Ю.В. Формирование раннеклассового общества на территории Украины: Препр. — К., 1989. — 48 с.

Наливайко Д. Українське козацтво та західноєвропейський світ // *Народне мистецтво*. — 2009. — № 3—4 (47—48), ч. I. — С. 6—21.

Новомиргородський район. — Електрон. ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Новомиргородський_район.

Онайко Н.А. Античний импорт на території Середнього Придніпров'я // СА. — 1960. — №2. — С. 25—41.

Онайко Н.А. Античний импорт в Придніпров'є і Побужжє в VII—V вв. до н. е. — М., 1966. — 149 с. (САИ. — Вып. Е1-27).

Онайко Н.А. Античний импорт в Придніпров'є і Побужжє в IV—II вв. до н. е. — М., 1970. — 212 с. (САИ. — Вып. Д1-27).

Остапенко М.А. Скифские бескурганные могильники Степного Поднепров'я // Античний мир і варвари на юге Росії і України. Ольвія. Скифия. Боспор. — Москва; Киев; Запорожжє. — 2007. — С. 145—179.

Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. — М., 1974. — 200 с. (САИ. — Вып. Е4-2).

Плетнева С.А. Половцы. — М., 1990. — 206 с.

Попандопуло З.Х. Скифський ґрунтовий могильник Скельки. — Запорожжє, 2011. — 115 с.

Похилович Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2009. — 641 с.

Тереножкин А.И. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 году // КСИА. — 1959. — Вып. 8. — С. 3—12.

Тереножкин А.И. Об общественном строе скифов // СА. — 1966. — № 2. — С. 33—49.

Фабриціус І.В. Тясминська експедиція 1945 р. / НА ІА НАН України. — 1945/5.

Цвек Е.В., Озеров П.И. Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг. / НА ІА НАН України. — 1987—1989/406.

Шилик К.К. Влияние природных условий на выбор трасс древних транспортных путей // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. — М., 1981. — С. 178—187.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — 579 с.; К., 1990а. — Т. 2. — 559 с.

Ястребов В.Я. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗООИД. — 1894. — Т. XVII. — 116 с.

Šramko B.A. Die Osteuropäische Steppe und Waldsteppe in ihren wechselseitigen Beziehungen während der frühen Eisenzeit // Archäologische Mitteilungen aus Iran. Herausgegeben vom Deutschen archäologischen Institut Abteilung Teheran. — 1992. — B. 25. — S. 47—63.

В. І. Полтавець, С. С. Бессонова

ТОРГОВЕЛЬНО-ВОЄННІ ДОРОГИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ І «ТАТАРСЬКІ ШЛЯХИ» НА ПІВДЕННОМУ ПРИКОРДОННІ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ

В писемних джерелах XVI—XVIII ст. відомі «татарські шляхи» в Дніпровському Правобережжі, які поєднували Дике поле з Лісостепом і проходили через перевози на прикордонних річках. Це Крилов/Новогеорґієвськ в пониззі Тясмину і Златополь/Новомиргород на Великій Висі. Ці міста згадуються переважно у зв'язку з війсьними набігами і руйнуваннями. Безсумнівною є важливе стратегічне і торговельне (особливо у XVIII ст.) значення цих по-

селень. Подібну ситуацію можна припускати й для скифського періоду. Це підтверджують дружинні курганні могильники поблизу с. Журовка в басейні Великої Висі і Світловодський могильник на р. Цибульник (притока Тясмину) неподалік Дніпра. За скифських часів, до кінця V — початку IV ст. до н. е., шляхи вздовж Дніпра мали насамперед стратегічне значення, на відміну від переважно торговельних шляхів в басейні Великої Висі. В козацькі часи, коли існували розвинені річкова і морська торгівля, шляхи вздовж Дніпра мали першорядне стратегічне значення. До того ж, тут знаходилися головні історичні осередки запорожців — від Києва і Канева до Каменської Січі. Всі вони виникли поряд з великими переправами, що підкреслює значення торгівлі в житті запорожців. Суттєве значення мали також природні багатства в районі переправ, в тому числі сприятливі умови для розвиненого скотарства і особливо конярства.

Ключові слова: скифський час, козацький час, торговельно-військові шляхи, Ольвійський торговельний шлях, Тясмин, Велика Вись.

V. I. Poltavets, S. S. Bessonova

TRADE AND MILITARY ROADS OF THE SCYTHIAN TIME AND THE «TATAR ROADS» ON THE SOUTH BORDERLAND OF RIGHT-BANK FOREST-STEPPE

In written sources of XVI—XVIII centuries there are known «Tatar roads» on the right bank of the Dnipro river that connected Wild Field with forest-steppe and passed through the border rivers crossing. These are Krylov / Novogeorgiyevsk in the Lower Tyasmin and Zlatopol / Novomyrhorod on the Great Vys river. The cities are mentioned mainly in connection with military invasions and devastation. Undoubtedly there is an important strategic and trade [especially in the XVIII century] value of these settlements. A similar situation can be assumed for the Scythian period. That fact can be confirmed by the fighting squad burial mounds near the village Zhurovka in the basin of the Great Vys and Svetlovodsky cemetery on the Tsybulnik river [inflow of Tyasmin river] not far from the Dnipro river. In the Scythian time, until the end of the V — the beginning of the IV centuries BC, the roads along the Dnipro had mostly military significance, in contrast to the mainly commercial roads in the Great Vys basin. In Cossack times, when there were developed river and maritime trade, the road along the Dnipro had primary strategic importance. Besides, here were located the main historical centers of the Zaporozhye Cossacks — starting from Kiev and Kanev to Kamenskaya Sech. All of them were formed around major river crossings, which underline the major role of trading in the life of the Cossacks. Not less important role played natural resources in the area of the crossings, including good conditions for developed cattle-breeding and especially horse-breeding.

Key words: Scythian period, Cossack period, trade and military routes, Olbian trade route, Tyasmin river, Great Vys river.

Одержано 14.12.2015

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я У КОНТАКТАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

У статті наданий порівняльний аналіз дії просторового фактору Північного Причорномор'я на різних етапах взаємодії Русі-України з кочовими спільнотами, цивілізаціями Золотої Орди, Османської та Російської імперій. У дискусійному плані розглядаються концептуальні підходи до шляхів цивілізаційного розвитку.

Ключові слова: просторовий фактор, Північне Причорномор'я, кочові спільноти, Золота Орда, Османська імперія, Російська імперія, цивілізаційний розлом.

Геополітичне розташування та природна зональна специфіка Північного Причорномор'я обумовили його значення у світовому історичному процесі як району контактів локальних цивілізацій. В теоретико-методологічному плані проблематика цивілізаційних стиків, конфліктів та протистоянь є надзвичайно актуальною темою сьогодення. Чисельні розробки в галузі визначення цивілізацій, їх долі та взаємодії представлені багатьма дослідниками у різних галузях гуманітарного знання, зокрема історії, археології, філософії, соціології, політології, етнографії XIX—XX ст. (А. Гобино, М. Данилевський, О. Шпенглер, Ф. Конечний, А. Тойнбі, О. Андерле, Р. Уескотт та ін.). Значення цивілізаційного підходу до історії людства знайшло відображення у становленні та теоретико-методологічному обґрунтуванні окремої науки — цивіліграфії [Черняк, 1996]. Спробу передбачення найбільш вірогідних зіткнень цивілізацій запропоновано у концептуальних розробках відомого американського соціолога та політолога С. Хантінгтона [Huntington, 1993, р. 22—49; Хантінгтон, 2003].

Історико-археологічні дослідження пам'яток локальних спільнот і цивілізацій є важливим

джерелом вивчення минулого, дозволяють зробити аналіз ретроспективи їх зіткнень на певних етапах світової історії, а також більш ґрунтовно підійти до оцінки цивілізаційного процесу сучасності. На особливу увагу заслуговує аналіз взаємодії цивілізацій як з різними (осілі — кочові), так і з подібними системами господарської діяльності, релігіями та культурами, руху світових імперій у ключових точках земної поверхні, якими є виходи із суходолу до великих морських шляхів, стратегічно важливих для існування цивілізацій і світових імперій тощо.

Одним з таких регіонів на мапі Східної Європи є Північно-Причорноморський простір із виходами до Чорного моря. В історичній ретроспективі є чималий досвід різних конфліктних ситуацій, що мали місце в історії регіону за участі осілих землеробських спільнот і номадів. Об'єктивним підґрунтям такої ситуації є те, що у фізико-географічному плані цей регіон представлений межею лісостепу та степу, середовища існування та розвитку кочових утворень. З іншого боку, Причорномор'я є особливим стратегічним районом, з якого східна Європа, а значною мірою і Євразія, можуть отримати вихід до моря як частини Світового океану, що надає відчутні переваги до сьогодення.

Північне Причорномор'я перетинають великі водні артерії, що впадають до Чорного та Азовського морів. Обидва протилежні басейни — Півночі (Балтійське море) та Півдня (Чорне море) мають можливість бути з'єднаними системою каналів і таким чином утворюють величезний простір впливу антропогенного фактору.

Цьому сприяє і те, що меридіональний напрямок великих річок доповнений малими річками у широтному напрямку, які утворювали

разом досить щільну та розгалужену мережу водоводів, а отже і шляхів різного спрямування [Швець, 1964].

Великого значення для господарського засвоєння регіону осілим населенням мала значна смуга залісненого узбережжя вдовж великих річок півдня Східної Європи: Дунаю, Дністра, Дніпра, а також лиманів і гирла кожної річки. У перспективі, разом із зростанням технічних та соціально-економічних можливостей, воно було здатним охопити велику ресурсну зону Причорноморських степів. Це наочно демонструє сучасне господарство регіону, до якого переважно входить територія степових областей сучасної України: Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Одеської, Миколаївської та Херсонської.

Надзвичайно важливим періодом у розвитку Північного Причорномор'я була доба середньовіччя та модерного часу, яка відзначається новими рисами дії антропогенного фактору на навколишнє його середовище. У порівнянні з первісним періодом, має місце значне прискорення історико-культурного розвитку, у якому представлені спільноти, що відрізнялися можливостями використання екосистем, різними основами господарської діяльності, рівнем формування та існування цивілізаційних організмів. До того ж, на зміну суспільної ентропії доби великого переселення народів прийшов час відносно стабільних формувань, розвиток яких заклав підґрунтя сучасної структури регіону.

Слід відзначити, що у широтному напрямку в обох частинах Європи — Західній та Східній — наприкінці I тис. н. е. існували великі ранньофеодальні імперії, які, без огляду на відмінності витоків формування, доволі схожі за певними позиціями розвитку і використанням територій. Це дає можливість отримати певні точки відліку цивілізаційних зрушень та зрозуміти особливості факторів зіткнення.

У Західній Європі наприкінці VIII — на початку IX ст. набула найвищого розквіту імперія Карла Великого, яка зайняла практично всю територію континентальної Європи з багатоетнічним складом населення і площею 1,2 млн км². Імперія виходила до морського узбережжя як на півночі (Північне море), так і на півдні (Середземне море). За різними підрахунками, населення держави Карла Великого (без слов'янських та італійських земель) сягало 4—5 млн чоловік наприкінці IX ст., на початку X ст. — 5—6 млн. Але вже після смерті Карла Великого імперія почала втрачати територіальну єдність, процес феодальної роздробленості охоплює не лише останні століття раннього, але й період розвинутого середньовіччя. Надзвичайно важливими чинниками просторового розвитку постають такі, як державні об'єднання етнічного, економічного та культурного характеру. До початку XIV ст. населення Західної

Європи збільшилось у 2—2,5 рази [Самаркин, 1976, с. 62, 85].

Головним фактором у торгівельній діяльності Західної Європи була річкова мережа з тяжінням до морських портів. При цьому використовувалися всі типи річок, а вже в XI ст. розпочалось будівництво каналів, але основні транспортні шляхи були репрезентовані найбільш великими водними артеріями: Рейн, Рона, Луара. Вони були розташовані як у меридіональному напрямку: Рейн — із Альп Швейцарії до Північного моря, Рона — з Швейцарських Альп до Середземного моря; так і в широтному: Луара — з півдня Франції до Атлантичного океану [Самаркин, 1976, с. 167].

У Східній Європі спроба реалізації охоплення суходолу від Балтійського до Чорного моря єдиним територіальним та економічним організмом сталася за часів Русі, яка наприкінці IX ст. (882 р.) об'єднала землі від Півночі до Півдня на чолі із головним урбаністичним центром східноєвропейського регіону — Києвом [Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 161]. За різними підрахунками у період найбільшого розвитку Русь мала площу від 1,3 до 1,5 млн км², інтегрувала в собі етноси переважно слов'янського, а також балтського, фінно-угорського і тюркського походження чисельністю до 12 млн чоловік напередодні монгольської навали [Толочко, 1989, с. 201—202]. Слід підкреслити, що християнізація Європейського простору як у західному, так і східному варіантах, була на той час об'єднуючим цивілізаційним фактором, що наочно засвідчують міждинастичні зв'язки, насамперед шлюбні стосунки кінця X — першої половини XI ст. Найбільшого розвитку вони, як відомо, набули за часів Ярослава Мудрого. Після його смерті відбувся поступовий перехід до феодальної роздробленості за економічної самодостатності князівств, а також розвитку певних етнокультурних особливостей.

Межі території за кількісним використанням простору знайшли відображення у назві торгівельного шляху «з варяг у греки», транспортної та торгівельної меридіональної артерії від Балтики до Південного узбережжя Чорного моря і далі до Константинополя, що відзначено у відомих договорах Руських князів із Візантією. Від Києва шлях прямував до кордонів Русі й далі до Пониззя Дніпра, яке вже за часів Балканського походу Святослава знаходилося під контролем Русі [Зоценко, 2000, с. 426]. Отже, як на півночі, так і на півдні Руська держава мала ключові позиції політико-економічного характеру, контрольований вихід до Чорного моря, перспективи виходу у Середземне море, а, відповідно, і якісне використання просторового фактору. Свідомою наявністю контролю на виходах з найбільших річок до морського простору були відомості різних джерел про існування міст у гирлі Дністра — Біле місто [Багрянородний, 1934, с. 10], по обидва боки виходу

з Дніпра — поселення на о. Березань та міста Олешпья. Розвиток засвоєння простору осілим населенням у меридіональному напрямку простежується за археологічними пам'ятками Південного Подніпров'я, де осіле населення було вже з IX ст., а найбільша концентрація руських поселень припадає на XII — першу половину XIII ст. [Козловський, 1992, с. 172]. Важливим чинником процесу було формування низки поселень з рисами міських центрів (Кічкас, Ігрень, поблизу с. Олексіївки), які тягнулися вдовж вертикального поділу степового простору течією Дніпра [Козловський, 1992, с. 15]. Слов'яни разом із нащадками аланів, болгар, сарматів були найближчими сусідами кочовиків. В широтному напрямку поділ відбувався у пограниччі Лісостепу і Степу.

У сфері політичного контролю та економічних стосунків Русі була і Чорноморська ділянка Великого Шовкового шляху, а також чисельні сухопутні шляхи різних напрямків регіонального і міжнародного значення.

Особливістю фізико-географічного розташування Русі у східноєвропейському просторі була наявність великої степової смуги, яка забезпечувала розвиток способу існування, притаманного кочовим народам. Водночас ця зона була місцем стику цивілізацій, їх зіткнення впродовж існування давньоруської держави і надалі під час розвитку українських земель. Вивчення взаємин етнічних і соціальних організмів на різних стадіях цивілізаційного розвитку уможливорює оцінку їх дії та наслідків.

Наприкінці IX ст. у Північному Причорномор'ї помітною політичною силою стають печеніги, регіон розселення яких охоплює степ від Дону до Карпат вже до середини X ст. [Толочко, 1999, с. 54]. Вже на початку X ст. (915 р.) літопис засвідчує прихід печенігів до кордонів Русі, який мав мирний характер. Але надалі мирні відносини були порушені досить тривалим воєнним протистоянням до остаточної перемоги Ярослава Мудрого у 1036 р. під Києвом. За рівнем розвитку кочового способу існування печеніги були на стадії табірної кочівності, а за соціальним устроєм відповідали рівню військової демократії [Толочко, 1999, с. 78]. Просторовий чинник був невдалим для подальшої долі печенігів, які опинилися між розвиненими цивілізаціями Європи та Азії: Руссю, Хазарією, Болгарією та Візантією. За відсутності потенційних можливостей розбудови власної державності, вони були змушені інтегруватися або у склад інших держав, або в інші кочові спільноти — торків і половців [Толочко, 1999, с. 79].

В середині XI ст. північною хвилею розселення огузів сусідами Русі у Причорноморському просторі стали племена торків. Вони також спочатку турбували русичів грабіжницькими походами, але поволі поступилися потужній силі останніх, були розселені на південних кор-

донах держави. Торки заснували союз Чорних клобуків зі столицею в м. Торчеськ, були на службі у руських князів і практично постали частиною цивілізаційного руху Русі.

Наступна хвиля кочовиків у Північному Причорномор'ї вже у 60-і рр. XI ст. представлена половцями, відомішими у східних джерелах як кипчаки. На відміну від попередніх хвиль, вони перебували на вищому щаблі розвитку, що відповідав рівню протоцивілізації [Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 188—201]. Взаємовідносини з половцями мали різний характер: від суто ворожих стосунків, до встановлення мирних контактів з кінця 90-х рр. XII ст.

Степова ділянка проходження міжнародних торговельних шляхів була під контролем половців, які, через отримання мита за перетинання теренів половецької землі, загалом миролюбно ставилися до купців. З іншого боку, Русь і половці залишалися конкурентами на чорноморських ринках Корсуня (Херсонеса), Сурожа (Судака), Тмутаракані, зокрема, в постачанні товарів, які складали традиційний перелік експорту Русі. Отже, половці ефективно використовували якісні можливості просторового фактору, але змушені були поступитися цивілізації русів. Їх взаємовідносини мали системний характер у цілій низці проявів: осіданні частини кочового населення, синкретизмі матеріальної культури та змішенні етносів. Тривале проживання поруч слов'ян і кочовиків призводило до симбіозу культур, а найбільший вплив, на думку О.П. Моці, відбувався саме з боку осілого населення [Моця, 2000, с. 572]. З іншого боку, втрата кочового способу існування загрожувала їх ідентичності, могла призвести до асиміляції і розчинення у суспільстві осілих спільнот. Половці не встигли дійти до створення самостійної держави і залишилися на стадії протоцивілізації. У зв'язку з монголо-татарською навалою русько-половецькі відносини втратили свою гостроту, обидва суспільства опинилися під владою монголів. Із приходом останніх доля половців була вирішена кочовою цивілізацією Монгольської імперії: частина їх переселилася до Угорщини та Болгарії, але переважна більшість залишилася у причорноморських степах [Горелов, Рафальський, Моця, 2006, с. 200]. Процес створення половецької цивілізації припинився.

Північне Причорномор'я постало частиною Монгольської імперії, максимальна територія якої дорівнювала 33 млн км — від Японського моря до Дунаю. Русь та Половецький степ потрапили до володінь старшого сина Чингізхана Джучі. Ця частина імперії отримала в руських літописах XVI ст. назву «Золота Орда». За своїми ознаками вона належала до специфічного типу цивілізацій Євразії, до якого входять осілі й кочові спільноти з різними системами господарства. В етнічному плані Золота Орда була конгломератом народів, які ніколи не склали

окремого етносу. У її синкретичну культуру входили надбання багатьох культур євразійського простору, різні релігії, ідеологічні уявлення [Моця, 2009, с. 36—37]. За світовими вимірами Золота Орда була порівняно нетривалим державним формуванням, яке проіснувало не більше 200—250 рр. У багатоетнічному населенні держави значну частину складали тюркомовні народності. У Північному Причорномор'ї останні представлені переважно носіями кипчакських і частково огузьких діалектів [История, 2009, с. 5]. Прийняття ісламу потребувало зміни статусу держави, переходу до розбудови степових міст відповідно до традицій мусульманського світогляду, становлення та розвитку адміністративних, торговельних, ремісничих і релігійних функцій [Крамаровский, 2007, с. 116—118]. Саме такі міста розбудовуються у Північному Причорномор'ї, яскравим прикладом є Аккерман — Біле місто, відоме за часів Русі під назвою Білгород.

Наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. Золота Орда сягає найвищого піднесення. У хронологічному вимірі це був дуже швидкий перехід. Із потраплянням з середини XIII ст. території половецького степу під владу монголів, з одного боку, та освоєнням італійськими республіками Венецією та Генуєю Чорного моря, з іншого боку, склалася «нова концептуальна схема історичного розвитку», що обумовила «взаємодію тюрко-монгольського Сходу та греко-латинського Заходу» завдяки контактній смузі у Північному Причорномор'ї [Крамаровский, 1990, с. 66—67].

Монгольська навала як тривалий процес втручання принципово іншої цивілізаційної системи в розвиток різних форм євразійських державних осередків, зумовила специфіку слов'яно-тюркського контактного середовища протягом понад століття середньовічної історії. Цей період мав значні відмінності від попередніх часів існування тюркських племен поряд із цивілізацією русів. Вперше це було зіткнення міжцивілізаційного рівня. Його негативні наслідки охопили широкий спектр життєдіяльності Русі. Военні акції монголів за масштабами загарбання та ступенем нищення були не зіставними з попередніми набігами кочовиків. Вони супроводжувалися масовою загибеллю людей, перш за все, представників державної еліти, мешканців міст, задіяних у розвинених сферах ремесла й торгівлі, воїнів; руйнацією укріплень, житлових і побутових будівель тощо. Частина населених пунктів так і не поновила своє існування. Припинився випуск давньоруських грошових одиниць — гривень. Втрати, які сталися під час загарбання, система політичного контролю та управління за допомогою надання дозволів — ярликів, вилучення значної частини продукту шляхом сплати податків Золотій Орді, заважали піднесенню влади в Русі, ставали на заваді швидкому відновлен-

ню південноруських земель. Таких величезних втрат людського й економічного потенціалу Русь не знала за всі століття історичного розвитку. Водночас монголи залишили церковну десятину, не втручалися у етнокультурні та релігійні сфери життєдіяльності, зберігався поділ на князівства та станова структура суспільства. Специфіка природно-географічного простору півдня Східної Європи з обширними землями, придатними для кочового скотарства, дозволила монголам контролювати внутрішню ситуацію на Русі без розміщення на її території великих гарнізонів [Крадин, Скрынникова, 2006, с. 477].

Південноруські землі мали важливе місце в системі економічних зв'язків Золотої Орди [Рафальський, Моця, 2006, с. 110—114]. Це зумовлено, насамперед, геополітичним положенням України та наявністю розгалуженої мережі торговельних шляхів. Ніколи «торгівля Азії з південно-східною Європою, а через неї і з західною не досягала таких розмірів, як у добу Золотої Орди» [Греков, Якубовский, 1950, с. 8]. Головні зусилля монголи спрямували на облаштування північної траси Шовкового шляху та безпеку просування караванів. Ця траса проходила суходолом між районом Північного Причорномор'я скрізь Південноруський степ в бік Пониззя Дону, Нижнє Поволжя, Південний Казахстан, виходила до Східного Туркестану, де вона збігалася із основною трасою Великого Шовкового шляху. Уперше в історії торгівлі було створено мережу караван-сараїв і поштових станцій. Дуже швидко монголам вдалося зламати бар'єри між цивілізаціями, відкрити шлях потокам товарів і ідей [Abu-Lughod, 1989, с. 154]. Система забезпечення безпеки торгівлі та інформації (організація поштових перевезень) була втілена у структурі розташування (на відстані одного дня переходу — 30 км) мережі населених пунктів Північного Причорномор'я.

Золотоординська цивілізація була лише частиною Монгольської імперії, головна роль якої у світовій історії, попри загарбницькі методи створення гігантської середньовічної світової системи, була в тому, що «монголи замкнули ланцюг шляхів міжнародної торгівлі у суходільний та морський комплекс. Вперше всі великі регіональні складові середньовічної світ-системи (Європа, ісламський світ, Індія, Китай та Золота Орда) опинилися інтегрованими у єдиний макроекономічний простір. Все це сприяло розвитку глобального інформаційного, технологічного та культурного обміну між цивілізаціями Старого Світу» [Крадин, Скрынникова, 2006, с. 479]. Після завершення походів до Європи, переважна частина імперських військ повернулася до Центральної Азії. Монголи, що залишилися в Північному Причорномор'ї, складали незначну частину населення регіону. Вони опинилися в тюркомовному середовищі половців і почали

швидко асимілюватися. За даними джерел, історичних і лінгвістичних досліджень, *«процес розчинення монголів у кипчакському середовищі завершився до середини XIV ст.»* [Історія, 2009, с. 330]. Своєрідність ситуації полягала в тому, що носії монгольської мови — монголи, які у другій половині XIII — першій половині XIV ст. займали провідне військово-адміністративне становище, — не були домінантною групою населення. Вони поступово втрачали мову і тюркізувалися. На думку Г.О. Федорова-Давидова, степові території зберігали старе кочове населення, а відбулася лише заміна місцевої аристократії на золотоординську [Федоров-Давидов, 1966, с. 247]. Регіональною особливістю Причорномор'я було не лише збереження великого масиву кочового половецького населення, а також нетюркського компоненту, насамперед слов'ян. Значну частину міського населення, особливо Криму, Поділля та Азово-Причорноморського узбережжя складали вірмени, алани, італійці, половці, греки та русичі [Егоров, 1985, с. 88]. За результатами археологічних досліджень зафіксована наявність християнського населення, що особливо яскраво репрезентовано матеріалами могильника Мамай-Сурка [Ельников, 2006].

Саме в такому складному, але водночас єдиному просторі поставала цивілізаційна доля України, яка зберегла спадкоємні риси давньоруської культури, але змінювала своє обличчя у реаліях світових тенденцій на шляху поступального розвитку. Битва під Синіми водами 1362 р. сприяла подальшому послабленню Золотої Орди, була явищем не локального, а *«східноєвропейського масштабу, що призвело до глибоких змін в історії Центральної Європи та власне Золотої Орди»* [Шабульдо, 2003, с. 8]. Події 1362 р. *«... потягли за собою визволення населення Центральної України від обтяжливої регулярної данини та безпосереднього політичного контролю Ординської держави»* [Шабульдо, 2003, с. 20]. Наступним важливим наслідком був кінець ізоляції українських земель від контактів із західною цивілізацією та переорієнтація на західні цінності. З формуванням нового утворення Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського відбувається входження до нього південноруських князівств на правах суб'єкта федерації. Так зване оксамитове завоювання Литвою на тривалий час пов'язало південноруські землі з європейським напрямком — Литвою і Польщею.

Територіальні володіння Золотої Орди *«були відсутні в північно-західному регіоні Причорномор'я до прибережної зони у пони́ззі Дністра та Південного Бугу, а на Дніпрі — до його порогів»* [Шабульдо, 2003, с. 20]. У середині XV ст. *«кордони Київського князівства проходили далеко на півдні»*. Вони йшли вниз по Дністру до його гирла — лиманом повз Очаків, до гирла Дніпра, і далі до Тавані [Івакін, 1998,

с. 282]. Польсько-литовська держава намагалася і надалі укріпитися на чорноморському узбережжі, створити багатопаровий захисний пояс міст-фортець для перешкодження номадам [Петрішин, 2004, с. 136]. Його розбудову було почато ще з XIV ст. на Поділлі і продовжено в XV ст. навіть після Османської експансії у Північне Причорномор'я. Зміна політичної ситуації знайшла підтвердження у чіткому визначенні належності руських міст далеких і близьких у відомому документі кінця XIV ст., що дозволяє простежити тенденції формування нової мапи східноєвропейського простору. З послабленням Золотої Орди у 20-і рр. XV ст. відбувається формування нової держави — Кримського ханату у складі Криму з строкатим етнічним складом та степової частини Північного Причорномор'я, де кочували ногайські орди [Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 264].

Продовжується інтенсивна міжнародна торгівля, завдяки якій відбувалася інтеграція українських земель у процес товарного обміну, а Чорне море залишалося відкритим для здійснення торгових операцій з багатьма країнами тодішнього світу. Важливу роль аж до османського загарбання відігравали генуезькі колонії, які були розташовані вздовж чорноморського узбережжя. В їх руках перебувала майже вся чорноморська торгівля [Орешкова, 2005, с. 19].

Просторовий фактор Північного Причорномор'я відігравав важливу роль і на наступному етапі міжцивілізаційних стосунків з кінця XV — XVIII ст., коли відбувається турецька експансія в українські землі. До складу Османської імперії та її васалів у різні періоди *«протягом другої половини XV ст. — першої половини XIX ст. входила значна частина України»* в сучасних політичних кордонах — Крим, Північне Причорномор'я та Приазов'я, Північна Буковина, Східне Закарпаття, Західне Поділля, Правобережна Наддніпрянщина, Нижнє Подніпров'я [Кресін, 2004, с. 195]. Тривалість османського панування та величезний характер територіальних володінь обумовили особливості конкретних проявів міжцивілізаційних відносин Османської імперії та української козацької цивілізації, яка народжувалася та утверджувалася у складних умовах жорсткої боротьби за власну державність.

В історії османської експансії на території України виділяється три етапи за засобами оволодіння територіями, формами володарювання і територіальними межами в залежності від різних обставин, зокрема політичних рішень лідерів українського козацтва й Османської імперії. За формами залежності вони поділялися на території, що були частинами імперії, васальними територіями або знаходилися під протекторатом османів. Відносини Османської і козацької цивілізацій мають деякі схожі, але і значною мірою відмінні риси від експансії Монгольської імперії.

Перший етап експансії охоплює другу половину XV — першу чверть XVI ст. Військові дії стосуються переважно захоплення міст-фортець Молдавського князівства. Відбувається утвердження османської влади на землях васального Кримського ханства у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, включення їх в орбіту політичних та економічних інтересів імперії, створення інфраструктури, притаманної ісламському місту, розповсюдження надбань османської матеріальної культури на території Східної Європи.

З експансією у Північне Причорномор'я Османська імперія спрямувала зусилля на замкнення Чорного моря і перетворення його на внутрішнє «Турецьке озеро», що сталося до кінця XVI ст. У гирлах Дунаю, Дністра та Дніпра були побудовані парні фортеці з метою чіткого контролю виходу до Чорного моря. Османи беруть під свій контроль виходи з великих річок Східної Європи, розглядаючи їх як важливе джерело прибутку. Пріоритет надавався розвитку торгово-економічної діяльності, необхідної для бурхливого зростання Стамбула та міст Анатолії, забезпечення метрополії продуктами харчування та іншими товарами, отримання прибутків з торговельних операцій.

Єдину небезпеку тоді становило українське козацтво, яке мало перевагу на Чорному морі. Козацька активність зросла після перших походів кінця XV — початку XVI ст. З середини XVI ст. до кінця 80-х рр. XVI ст. кримський напрямок походів був основним. У другій половині XVI ст. козаки перейшли до активних наступальних дій від Криму до центральної частини Туреччини — Стамбулу, та інших міст Османської імперії у Малій Азії й на Балканах [Івакін, 2002, с. 153]. Козацькі походи були певною відплатою за напади на українські землі. З іншого боку татарські хани протягом двох століть підтверджували рішення золотоординського хана Тохтамиша кінця XIV ст. про передачу руських земель від Золотої Орди литовському князю Вітовту [Стороженко, 2004, с. 100—101].

З розвитком нового стану українського суспільства — козацтва, з притаманною йому системою управління, соціальною стратифікацією та специфікою культури, поступово оформлюються відносини між східнослов'янською (козацькою) і тюркською (кримськотатарською та османською) цивілізаціями у військово-політичній, соціально-економічній і культурній сферах. У середині XVII ст., коли козацтво постало реальною політичною силою [Зайцев, 2010, с. 290], кримські хани вважали за необхідне налагоджувати з ним союзницькі відносини, надавати згоду на військову допомогу у війні проти Польщі в середині XVII ст. Крім військової співпраці, підтримувалися й економічні взаємозв'язки. Попри всі негативні явища українсько-кримськотатарського та турецького

сусідства, політична, соціально-економічна та релігійна ситуації та зростання утисків з боку Польщі, призвели до формування протурецької орієнтації у певних колах українського суспільства у середині XVII ст. Дії козаків проти турків припиняються. Протурецькі настрої набувають все більшого зростання з наближенням до апогею українсько-польського національно-релігійного антагонізму. Вже у 1648 р. спостерігаються прагнення Богдана Хмельницького до союзу з Туреччиною. «Між Чигирином та Стамбулом існували постійні дипломатичні контакти — обмін послами та гінцями», які намагалася зупинити Московія. Це було цілком логічним кроком, особливо після краху марних сподівань на підтримку Московії з підписанням договору 1654 р. [Дашкевич, 2004, с. 62]. На різних етапах діяльності, протурецьку орієнтацію, після смерті Б. Хмельницького мали й інші українські гетьмани XVII — початку XVIII ст.

На другому етапі османської експансії відбувається розширення простору турецьких володінь на інші частини України. Відповідно до Бучацького (1672 р.) та Журавненського (1676 р.) договорів та згоди українських гетьманів, територія Подільського воеводства перейшла від Речі Посполитої до складу Османської імперії [Кресін, 2004, с. 197].

З початком третього етапу османської експансії, пов'язані події 1669—1672 рр., коли землі Правобережної Наддніпрянщини, що входили до козацької держави Війська Запорозького (Брацлавське та південна частина Київського воеводства), стали васальною державою Османської імперії — Українським вілайетом. Це було пов'язано й з прийняттям гетьманом Правобережної України П. Дорошенком османського підданства на умовах окремого договору [Кресін, 2004, с. 197]. Цей статус Правобережної України був затверджений Бучацьким (1672 р.), Журавненським (1676 р.) та Бахчисарайським (1681 р.) договорами і існував до 1699 р. із збереженням і подальшим розвитком військово-політичної структури, етнокультурного наповнення козацької держави, основним населенням якої був український етнос.

Своєрідність зіткнення османської та козацької цивілізацій полягала у симбіозі різних за характером проявів: від негативних факторів експансії в українські землі, їх використання в інтересах імперії, до оформлення взаємин на основі міжнародних договорів та різнобічних українсько-османських контактів. У сфері матеріальної культури відбулося не лише просте сприйняття або запозичення певних атрибутів, але й пристосування та подальший творчий розвиток культурних надбань османської цивілізації в умовах українського етнокультурного простору [Біляева, 2012]. Значну роль у трансмісії орієнтальних впливів відігравало козацтво, рухлива державотворча частина українського

суспільства. За класифікаційними вимірами обидві цивілізації — Османська та козацька мали схожі та відмінні риси й знаходились у взаємозалежності від розвитку загальних тенденцій історичного процесу Євразії, західноєвропейського культурного впливу [Уескотт, 2001, с. 343—344; Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 242]. Аналіз козацької цивілізації за п'ятирівневою класифікацією Р. Уескотта та чотирма підсистемами: біосоціальною, економічною, політичною та культурною дозволяє розглядати її як розташований на окраїнних територіях підваріант західної цивілізації [Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 242—243].

Із зростанням прагнень Росії виходу до Чорного моря, у XVIII ст. боротьба за Північне Причорномор'я призвела до низки російсько-турецьких війн, взяття під контроль стратегічно важливих пунктів узбережжя — Ізмаїлу, Кілії, Хаджибею, Аккерману, Очакова, і остаточно завершилася наприкінці XVIII — початку XIX ст. перемогою Росії над Османською імперією. Цей період вирізняється й українськими негативними наслідками для розвитку України — поступовою руйнацією військово-політичної і адміністративної структури Гетьманщини Росією у другій половині XVIII ст. Контроль за стратегічно важливими виходами на Чорному морі, насамперед у Севастополі, відійшов до Російської імперії.

Утримання позицій на Чорному морі із потенційними можливостями виходу до Середземного моря мало продовження і за часів існування Радянського Союзу як закономірне втілення імперського підходу в умовах розвитку комуністичної ідеології. Такі зазіхання залишилися у спадок до сьогодення і знайшли своє відображення у політичних спрямуваннях сучасної Росії. Із створенням незалежної української держави, Росія намагалася утримувати контроль над стратегічно важливим пунктом Причорномор'я — Севастополем, отримавши можливість збереження там військової бази, а 2014 р. з анексією Криму — оволодіти виходами до відкритого простору чорноморського регіону. На жаль, помилковими виявилися припущення С. Хантінгтона, який вважав, що вірогідність збройних конфліктів між Україною і Росією, зокрема за ключові виходи у Чорне море, недостатньо велика. С. Хантінгтон, як і інші західні автори, виходив з хибного визначення, що Україна і Росія належать до однієї цивілізації (на підставі теорії цивілізаційного поділу Європи) і обидва, переважно православні народи, мали тісні зв'язки протягом тривалого часу [Хантінгтон, 1996, с. 255—257]. При цьому не враховувалася ані реальна «націоналізація» Росії, на яку вказували С. Хантінгтон та інші західні автори, ні те, що, за висловом С. Хантінгтона, найбільші культурні конфлікти — ті, які мають місце вздовж ліній розлому між цивілізаціями, ні специфіка української історії, яка ще

не достатньо відома у західній науці й часто сприймається лише як частина російської історії [Хантінгтон, 1996, с. 25].

Проте, ні час поділу на західну і східну цивілізацію близько 1500 р., ні територіальне розмежування не відповідає реаліям історичного процесу на теренах України. Як відомо, Українські землі з середини XIV ст. входили до федеративного утворення Великого князівства Литовського та Руського і знаходились у процесі поступової інкорпорації до Польщі. Це завершилось укладенням Люблінської унії у 1569 р. та створенням нової держави Речі Посполитої, яка належала до анклаву західних локальних цивілізацій. Правобережна частина України входила у неї до 1792—1793 рр. Отже, розвиток значної частини українських земель у у руслі західного цивілізаційного напрямку від 1500 року тривав ще майже три століття.

Що стосується Лівобережної України та Києва, то навіть за умов політичного договору з Московією 1654 р., який розглядався Б. Хмельницьким як протекторат, від позначки «цивілізаційного розлому» її відділяло півтора століття. До остаточної втрати власного козацького устрою, вартісні основи якого були викладені у першій демократичній конституції 1710 р., залишалося понад століття змагань за утвердження власних цінностей та культури. Цивілізаційні здобутки України, вплив європейської культури, що надходив безпосередньо з європейського напрямку та опосередковано крізь Османські провінції Причорномор'я, визначили її розвиток зі створенням власних здобутків — українського бароко у сполученні із класичним напрямком, власної моделі освіти із впровадженням головних європейських стандартів та предметної бази, наявності прошарку освітян — вихованців колегіумів, Києво-Могилянської академії та закордонних університетів [Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 289]. Проте проблеми локалізації лінії розлому на західну та східну цивілізації та його часового виміру стосовно України потребують подальшого вивчення.

Повертаючись до сучасності, слід звернути увагу на тенденцію до еволюції і розширення цивілізації західного типу на території України в умовах творення національної держави. З іншого боку, треба визнати незавершеність цього процесу у кордонах існуючої держави внаслідок певного уповільнення процесу західного цивілізаційного напрямку за різних об'єктивних та суб'єктивних умов, зокрема нестачі часу, близького розташування та впливу іншої цивілізаційної моделі.

Навіть стислий огляд контактів цивілізацій у Північному Причорномор'ї дозволяє отримати певні реperi щодо специфіки взаємодії цивілізацій на різних етапах історії людства у схожих природно-географічних умовах, а також свідчить про актуальність подальшого дослідження проблематики.

Багрянородный К. Об управлении государством // ИГАИМК. — 1934. — Вып. 91. — С. 7—75.

Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні. — К., 2012. — 524 с.

Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. — К., 2006. — 632 с.

Греков Б.Д., Якубовський А.Ю. Золотая Орда и ее падение. — М., 1950. — 478 с.

Дашкевич Я.Р. Протурецька орієнтація XVI—XVII ст. в Україні та міжнародні відносини // Україна та Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. — К., 2004. — С. 67—69.

Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды. — М., 1985. — 245 с.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.). — Запорожье, 2006. — 356 с.

Зайцев И.В. Крымское ханство: вассалитет или независимость? // Османский мир и османистика. — М., 2010. — С. 288—296.

Зоценко В.М. Торгівля // Давня історія України. — К., 2000. — Т. III. — С. 425—443.

История Татар. — Казань, 2009. — Т. III. — 1047 с.

Івакін Г.Ю. Київ доби Олельковичів // Історія Русі-України. — К., 1998. — С. 281—288.

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992. — 184 с.

Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингисхана. — М., 2006. — 540 с.

Кресин О. Османська імперія: роль в історії України // Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. — К., 2004. — С. 192—198.

Крамаровский М.Г. Парадигма «Восток—Запад» в культуре Северного Причерноморья XIII—XV вв. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. — Белгород-Днестровский, 1990. — Ч. 1: История. — С. 66—68.

Крамаровский М.Г. Золотая Орда как цивилизация // Birinci uluslararası Avrasya arkeoloji kongresi: Bildiri Özetleri (Fıcea, 2007, 21—24 Mayıs). — Izmir, 2007. — С. 116—118.

Моця О.П. Русь і кочовий світ степів // Давня історія України. — К., 2000. — Т. III. — С. 558—573.

Моця О.П. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в після монгольські та козацькі часи. — К., 2009. — 319 с.

Орешкова С.Ф. Турецкое озеро — Черное море в XV—XVIII вв. // Восток. — 2005. — № 3. — С. 18—39.

Петрішин Г. Вплив тюркського фактора на розвиток урбанізаційного процесу в Україні середини XVI—XVII ст. // Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. — К., 2004. — С. 131—143.

Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. I. — 556 с.

Рафальський О., Моця О. Центральні українські землі в системі економічних зв'язків Золотої Орди // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). — Кіровоград, 2006. — С. 110—114.

Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в Средние века. — Л., 1976. — 249 с.

Стороженко І. Военная доктрина Крымского ханства конца XV — середины XVII ст. // Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. — К., 2004. — С. 99—102.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — 256 с.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999. — 198 с.

Уэскотт Р. Исчисление цивилизаций // Время мира. — 2001. — Вып. 2. — С. 328—344.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966. — 274 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003. — 603 с.

Черняк Е.Б. Цивилиография. Наука о цивилизациях. — М., 1996. — 382 с.

Шабунько Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. — К., 2003. — С. 8—26.

Швець Г. Характеристика водности річок України. — К. 1964. — 183 с.

Abu-Lughod J. Before European Hegemony: The World-System AD. 1250—1350. — New York, 1989. — 464 p.

Huntington S.P. The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs. — 1993. — Vol. 72, nr. 3: Summer. — P. 22—49.

С. А. Б е л я е в а

СЕВЕРНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В КОНТАКТАХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Геополитическое положение и специфика приречных зон Северного Причерноморья обусловили его значение в мировом историческом процессе как район стыка локальных цивилизаций. В теоретико-методологическом плане проблематика стыка цивилизаций, конфликтов и противостояний сегодня является чрезвычайно актуальной темой. В статье представлен сравнительный анализ специфики взаимодействия Руси-Украины с кочевыми сообществами до-цивилизационного уровня (печенег, торки, половцы), цивилизациями Золотой Орды и Османской империи, их борьбу за ключевые позиции на Черноморском побережье. В качестве предмета дискуссии даны некоторые оценки концептуальных подходов С. Хантингтона о путях развития цивилизаций.

Ключевые слова: пространственный фактор, Северное Причерноморье, кочевые сообщества, Золотая Орда, Османская империя, Российская империя, цивилизационный разлом.

S. O. B i l i a i e v a

NORTH PONTIC REGION IN INTERACTIONS OF CIVILIZATIONS

Geopolitical location and the natural specific of the North Black Sea area determine its meaning in the world historical process as the region of the junction of the local civilizations. In the theoretical and methodological sense the problems of the junction of the civilizations, conflicts and understanding between one another today is very actual. The article is devoted to the comparative analysis of the specific of interaction of the Rus-Ukraine with the medieval nomad's societies, Golden Horde and the Ottoman civilization, its struggle for the keynote positions on the Black Sea shore. As a subject for discussion some notes about conceptual approaches of S. Huntington towards the ways of the development of the civilizations were represented.

Key words: space factor, North Black Sea area, nomad's societies, Golden Horde, Ottoman Empire, Russian Empire, civilization's break.

Одержано 15.09.2015

УДК: 904.4/5(477.52)“6383”

О. О. Білинський, Д. О. Кабанов

ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ У ВЕРХІВ'ЯХ ПСЛА

В роботі розглядаються пам'ятки скіфського часу у верхній течії Псла, встановлюються територіальні межі цієї групи, проводиться кількісно-якісний аналіз пам'яток. На підставі особливостей матеріальної культури та специфічних рис пам'яток встановлюється їх місце серед лісостепових локальних варіантів. Висловлюється гіпотеза про напрямки та причини заселення регіону.

Ключові слова: басейн Псла, пам'ятки скіфського часу, локальні варіанти.

Нині у лісостепу Східної Європи виділяється кілька локальних груп пам'яток скіфського часу. Основною підставою для виділення цих груп є їх територіальна відокремленість. Додатковими елементами виступають особливості у поховальному обряді, облаштуванні пам'яток, наявність або відсутність специфічних елементів у матеріальній культурі. Зони контактів між локальними групами досі лишаються мало вивченими, що ускладнює диференціацію скупчень пам'яток, які не демонструють очевидної територіальної відокремленості, або належності до однієї з груп. Найбільшим серед таких регіонів слід вважати басейн Псла.

Цей регіон традиційно розглядається дослідниками як територія розмежування посульської та ворсклинської груп пам'яток. В.А. Іллінська відзначала тотожність матеріалів Псла з пам'ятками Посулля, спираючись при цьому на ідентичність кераміки з Басівського та Книшівського городищ, та схожість могильників Броварки та Дучанці з курганами басейну Сули [Ильинская, 1983, с. 334]. На підставі цього більша частина басейну Псла була включена до посульської групи (див., напр.: [Степи ..., 1989, с. 77]). П.Я. Гавриш в резуль-

таті тривалих досліджень на Книшівському городищі розглядав його як округу Більського городища на Ворсклі, знаходячи численні аналогії у матеріальній культурі [Гавриш, 1996, с. 21]. Основною джерельною базою для цих та інших побудов виступали переважно пам'ятки в околицях Гадяча та у межиріччі Псла та Ворскли. Така ситуація склалася через слабку вивченість пам'яток на території Сумської та Курської областей. В окрему групу в Прип'ітті дослідник виділяв пам'ятки у верхів'ях Псла, спираючись при цьому на невеликі розміри городищ у цьому регіоні та їх територіальну відмежованість [Гавриш, 2000, с. 48]. Картографування пам'яток скіфського часу басейну Сейму також продемонструвало їх територіальну близькість з верхньопсільськими. Отже, можна говорити, що пам'ятки Псла опинилися між трьома великими локальними варіантами.

Незважаючи на те, що вивчення пам'яток у верхів'ях Псла почалося досить давно, ще за часів О.І. Дмитрюкова, К.П. Сосновського та Д.Я. Самоквасова [Зорин, 2000], вони привернули мало уваги фахівців з ранньої залізної доби. Серед фахових досліджень можна назвати розвідки Б.А. Шрамка 1958 р. [Шрамко, 1958], А.Є. Аліхової 1961 р. [Алихова, 1961], В.А. Іллінської 1966 р. [Ильинская, 1967] та А.І. Пузікової 1967 р. [Пузикова, 1967]. Основна ж інформація про пам'ятки походить з розкопок багат шарових городищ фахівцями з давньоруського часу (Б.О. Рибаків, А.В. Куза, В.В. Єнуков, Г.Ю. Стародубцев). Проте комплексного розгляду в літературі пам'ятки ранньої залізної доби регіону ззагалі не мають. Але чисельні розвідки, які проводилися в регіоні, та видання двох томів Археологічної Карти Росії по Курській області (далі АКР) [Архео-

© О.О. БІЛИНСЬКИЙ, Д.О. КАБАНОВ, 2015

Рис. 1. Карта пам'яток скіфського часу в басейні верхнього Псла: 1 — Усланка; 2 — Воробйовка 1; 3 — Воробйовка 2; 4 — Картамишево, гор. 1; 5 — Картамишево, гор. 2; 6 — Картамишево, сел. 1; 7 — Картамишево, сел. 2; 8 — Бушмено, гор.; 9 — Бушмено, пос.; 10 — Бушмено, сел. 1; 11 — Гочево, гор. 1; 12 — Гочево, сел. 1; 13 — Кривицькі Буди, гор. 1; 14 — Кривицькі Буди, зол.; 15 — Гочево, пос. 3; 16 — Гочево, сел. 8; 17 — Стрігосли, сел. 2; 18 — Довгий Колодезь, гор. 4; 19 — Довгий Колодезь, гор. 3; 20 — Довгий Колодезь, сел. 2; 21 — Бобрава, сел. 4; 22 — Корочка, сел. 1; 23 — Корочка, сел. 2; 24 — Корочка, гор.; 25 — Нижнемахово, сел. 1; 26 — Уланок, сел. 3; 27 — Суджа, пос. 3; 28 — Суджа, пос. 5; 29 — Казачья Локня, пос. 2; 30 — Плехово, сел. 3; 31 — Горналь, гор. 1; 32 — Горналь, гор. 2; 33 — Горналь, сел. 6; 34 — Олександрія 3; 35 — Запсілля 5; 36 — Миропілля; 37 — Миропілля 19; 38 — Запсілля; 39 — Велика Рибиця; 40 — Велика Рибиця, зол.; 41 — Велика Рибиця 2; 42 — Запсілля 2; 43 — Запсілля, зол.; 44 — Могриця; 45 — Микільське; 46 — Барилівка; 47 — Микільське, зол.; 48 — Микільське 2; 49 — Битиця; 50 — Вакалівщина; 51 — Токарі 2; 52 — Липняк; 53 — Стецьківка; 54 — Стецьківка 2; 55 — Хотінь; 56 — Барановка; 57 — Лука; 58 — Суми; 59 — Чеха; 60 — Дуровщина; 61 — Баси; 62 — Токарі; 63 — Бездрик; 64 — Верхня Сироватка; 65 — Стінка; 66 — Стінка 2; 67 — Глибне; 68 — Глибне 2; 69 — Залізник; 70 — Хвойне, зол.; 71 — Нижня Сироватка; 72 — Низи; 73 — Гірне; 74 — Держинське 2; 75 — Держинське; 76 — Любимовка, сел. 1; 77 — Комаровка, пос. 1; 78 — Комаровка, пос. 2; 79 — Комаровка, пос. 3; 80 — Нижній Мордок; 81 — Юрасово; 82 — Юрасово, пос. 1; 83 — Гапоново, гор.; умовні позначки: а — скіфські городища; б — скіфські поселення; в — скіфські зольники; г — юхнівські городища; д — юхнівські поселення

логическая ..., 1998; 2000] та численні розвідки у верхній течії Псла на території Сумської області, дають можливість говорити про систему заселення регіону, а незначна кількість знахідок — про характер матеріальної культури.

При картографуванні пам'яток Псла стало помітно, що вони розпадаються на кілька скупчень (рис. 1). Перше зі сходу, закінчується на заході городищем біля с. Корочка, друге починається від поселення біля с. Нижнемахово і об'єднує в собі пам'ятки вздовж Псла до поселення біля с. Плехово та вгору по р. Суджа до поселення біля с. Козача Локня. Третє скупчення представлено пам'ятками навколо Горнальського городища. Нижче за течією розташовано городище біля с. Битиця та поселення в його околицях. Оскільки статус цієї пам'ятки в скіфський час поки не з'ясований остаточно, логічно об'єднати це скупчення з пам'ятками навколо м. Суми. Такий розподіл загалом від-

повідає поділу городищ за площами, оскільки всі городища верхньої течії Псла невеликі за площею (в середньому 0,56 га), тоді як городища Вакалівщина, Токарі та Бездрик мали площу від 5 до 12 га [Білінський, 2009]. Отже пам'ятками від верхів'їв Псла до поселень навколо Горнальського городища, очевидно, і слід обмежити верхньопсілляську групу, про яку писав П.Я. Гавриш [Гавриш, 2000, с. 184].

Наразі в цій частині басейну Псла зафіксовано 38 поселенських пам'яток скіфського часу, серед яких 10 городищ та 28 відкритих поселень. Ряд пам'яток, які в АКР [Археологическая ..., 1999; 2000] віднесені до раннього залізного віку, не враховувалися, оскільки вони не мають точної атрибуції. Тому, можливо, в майбутньому кількість пам'яток може суттєво зрости. Крім цього, в регіоні зараз зафіксовано 4 локації із зольниками, які нараховують від кількох до десяти насипів. Такі самі пам'ятки

були нещодавно виявлені і в околицях м. Суми — біля сс. Хвойне, Верхня Сироватка та Микільське.

Більшість городищ верхнього Псла традиційно розташовані на високих (28—47 м над рівнем води) берегах. При цьому два городища вибиваються з цієї групи своїм відносно близьким розташуванням біля води. Городище Бушмено — 16 м та Корочка — 8 м. Обидві пам'ятки розташовані на правій терасі Псла. Таке низьке топографічне розташування виглядає аномально на фоні інших городищ як Псла, так і Сейму. Також при картографуванні городищ стало помітним їх нерівномірне розподілення по території басейну. Так, 8 із 10 пам'яток розташовані у верхів'ях Псла на ділянці довжиною близько 20 км. Відсутність городищ між пам'ятками біля сс. Корочка та Горналь пояснюється тим, що тут в Псел впадає р. Суджа, і правий берег не має зручних високих схилів. Цікаво також відзначити, що деякі пам'ятки розташовані в безпосередній близькості одна до одної. Наприклад городища біля сс. Горналь та Картамишево. Відстань між сусідніми укріпленнями тут 600 та 100 м відповідно, що вказує, очевидно, на належність кожної пари городищ до одного населеного пункту.

Городища верхнього Псла, як зазначалося вище, є незначними за розмірами. Їх площа коливається від 0,04 до 1,15 га. Середня площа складає 0,56 га. Слід відзначити також надзвичайно малі розміри пам'яток біля с. Картамишево — 0,04 та 0,08 га. Такі площі городищ є абсолютно нетиповими для іншої частини Псла і для Лівобережжя в цілому. Так, приміром, середня площа інших городищ Псла складає 9,5 га. У той же час, показники площі менше 1 га є типовими для городищ скіфського часу на Сеймі. На близькість із сейминськими пам'ятками вказує також і кількість городищ. Вони складають 26 % від загальної кількості пам'яток (на Сеймі 31 %), тоді як показник для іншої території Псла складає приблизно 12 %, а для Сіверського Дінця — 9 %.

Поселення за своїм топографічним положенням поділяються на чотири групи. До першої належать поселення за валом городищ — пам'ятки, які безумовно складали один населений пункт з городищем. Зараз зафіксовано три таких поселення. До другої групи належать поселення на високих терасах або корінних берегах. Таких пам'яток на верхньому Пслі дві — Велика Рибиця та Корочка, їх висота над заплавою 35 та 29 м відповідно. Третя група представлена поселеннями на першій та зрідка другій терасах, які розташовані на висоті від 4 до 15 м. Таких поселень більшість — 18, що складає 64 % від загальної кількості. Остання група — поселення на дюнах. Вона представлена 4 пам'ятками, що становлять 14 % від загальної кількості. Всі ці поселення розташовані у заплавах, на підви-

щеннях до 5 м заввишки. Дані про топографічне положення однієї пам'ятки відсутні. Загалом такий розподіл є досить звичним для всього Лівобережжя. Слід відзначити, що поселення на високих берегах розташовані в безпосередній близькості від долинних поселень, що дублює ситуацію, яка спостерігалась в басейні середнього Псла [Білинський, 2009, с. 17]. У басейні Сейму виявлена лише одна така пам'ятка, що, очевидно, вказує на відсутність у мешканців Посейм'я певного типу господарства, який змушував поселенців селитися на високих берегах на значній відстані від джерел води.

Оскільки поселення в переважній більшості не мають природних меж, їх площа встановлюється за поширенням підйомного матеріалу. В такому випадку для визначення площі правильно використовувати лише одношарові пам'ятки, яких в регіоні всього чотири, через що вибірка не є репрезентативною. Тому використання показників площі відкритих поселень в даній роботі не використовуються.

Ще одним типом пам'яток на верхньому Пслі є зольники. Ця категорія пам'яток є новою для басейну Псла, в цьому регіоні всі вони були виявлені в останні 5—7 рр. Попередніми дослідниками зольники згадувалися лише в безпосередній близькості до Більського городища. Слід відзначити, що інформація про зольники біля городища Кривицькі Буди є у І.І. Ляпушкіна [Ляпушкин, 1961, с. 83], але наступними дослідниками вони не згадувалися. Інші подібні об'єкти розташовані в околицях с. Миропілля та нижче за течією — навколо м. Суми. Усі зольники являють собою курганоподібні насипи висотою від 0,5 до 3 м, із значним вмістом кераміки та кісток у насипі. Оскільки всі оглянуті об'єкти мали ідентичний вигляд та матеріал, наведемо для прикладу кераміку із зольника біля с. Верхня Сироватка (рис. 2, 1—5). Вона репрезентує типові для всього Лівобережжя орнамент та форму посуду скіфського часу. У 2015 р. на зольнику біля с. Запсілля було виявлено залізну булавку із конічною голівкою та перпендикулярною шийкою (рис. 2, 6). За класифікацією В.Г. Петренко, вона належить до другого варіанту 16 типу, який побутував протягом всього скіфського часу [Петренко, 1978, с. 15].

Цікавим елементом у керамічному комплексі поселенських пам'яток є посудини, орнаментовані не звичними наскрізними проколами, а перлинами. На сьогодні вдалося оглянути керамічний комплекс городищ біля сс. Гочево, Кривицькі Буди (Чернецьке), Горналь та поселень в околицях с. Миропілля. Хоч матеріал і не чисельний, за ним можна зробити попередні висновки. Так на пам'ятках в околицях с. Миропілля та на Горнальському городищі абсолютна більшість знахідок представлена вінцями з наскрізними проколами. Таке переважання є типовим для середнього Псла та Лівобережжя

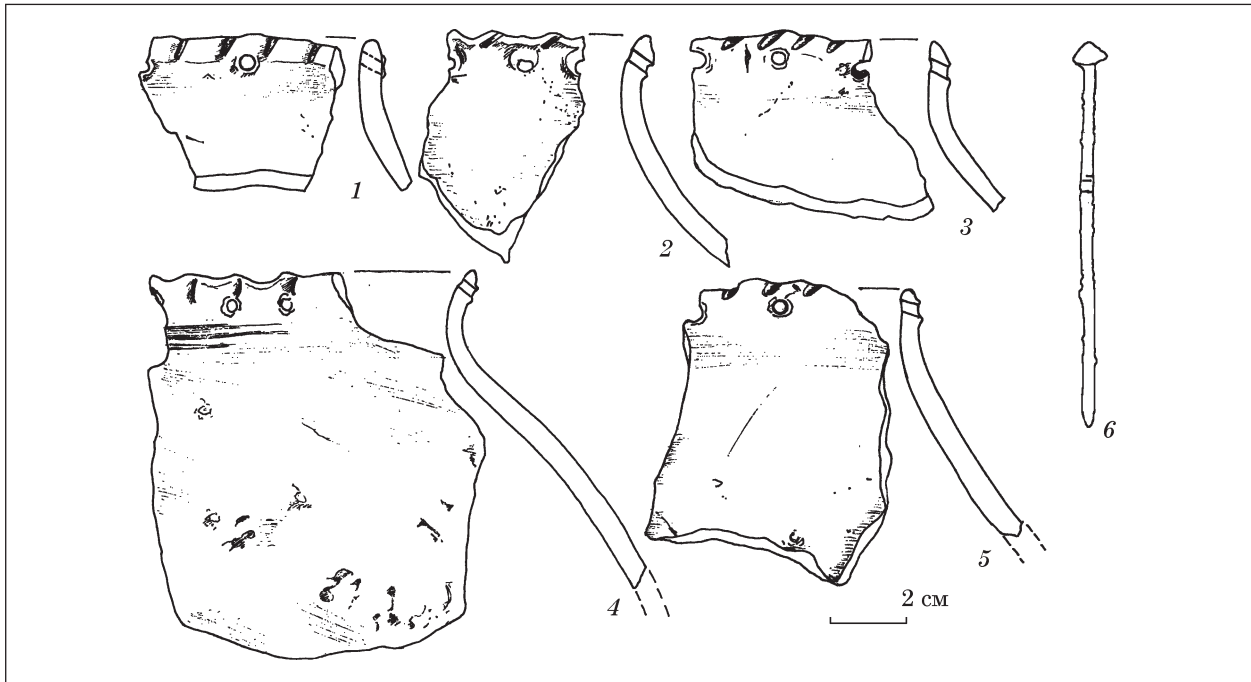

Рис. 2. Знахідки із зольників: 1—5 — біля с. Верхня Сироватка, 6 — біля с. Запсілля

в цілому. Натомість на пам'ятках біля сс. Кривицькі Буди та Гочево вінця з перлинним орнаментом становлять до половини колекції, що безумовно зближує їх з пам'ятками Сейму, де перлинним орнаментом прикрашалося близько 30 % посуду [Пузикова, 1981, с. 44]. Привертає увагу сильно профільована округлобока посудина з городища Кривицькі Буди (рис. 3). Візуально найближчою аналогією виглядає посудина раннього етапу чорноліської культури з Суботівського городища [Тереножкин, 1961, рис. 35, 1]. Проте, зважаючи на хронологію та географічне положення пам'ятки, горщик, вірогідно, слід вважати індивідуальною формою, яка випадає з контексту інших знахідок. Її появу, можливо, слід пояснювати поширенням у лісостепу в V—IV ст. до н. е. глекоподібних посудин [Песяшенко, 2011]. Хоча від них описаний вище горщик відрізняється значно коротшою шийкою ¹.

Ще одним елементом, який вказує на північно-східний напрямок зв'язків, є поширення специфічних прикрас — шпильок з ажурним листоподібним навершям. На сьогодні в регіоні знайдено три таких шпильки — дві з городища біля с. Горналь та одна з городища Довгий Колодезь (рис. 4). Всі вони за класифікацією А.А. Чубура представлені типом 3, для якого характерні горизонтальні нервюри та перпендикулярні осі [Чубур, 2012, с. 199]. Період існування шпильок з ажурним навершям загалом встановлюється в межах IV—II ст. до н. е., а основною територією їх поширення слід вважати ареал верхньоокської культури. Знач-

Рис. 3. Горщик з городища Кривицькі Буди

на їх кількість виявлена і в басейні Сейму, в той час як в лісостеповому Лівобережжі такі знахідки одиничні.

На підставі описаних матеріалів та незначної кількості не опублікованих пізніх стріл [Башилов, 1977, с. 22; Археологическая ..., 1998, с. 137] час існування пам'яток у верхів'ях Псла можна визначити в межах V—III ст. до н. е. Жодних матеріалів, які б могли дати ранішу дату зараз не відомо.

Якщо розглядати пам'ятки верхнього Псла в контексті існуючих локальних варіантів, слід відзначити поєднання одразу кількох елементів. Не вдаючись до питання належності пам'яток середнього Псла до ворсклинської, посульської або самостійної псільської групи,

1. Автори висловлюють вдячність К.Ю. Песяшенку за консультацію.

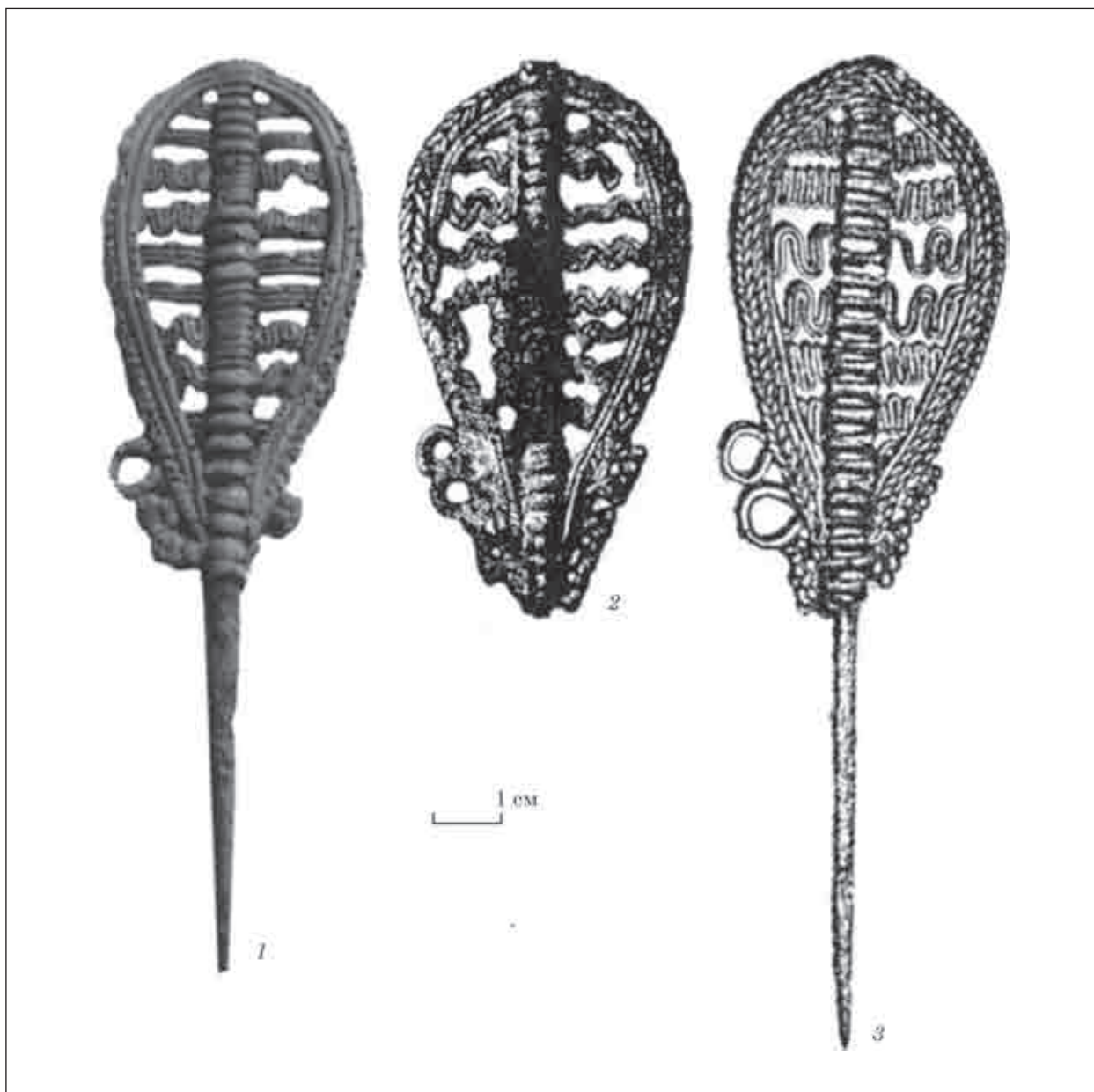

Рис. 4. Булавки з ажурним наверхням з пам'яток верхнього Псла: 1, 2 — Горнальське городище; 3 — городище Довгий Колодезь (за А.А. Чубуром)

слід відзначити їх територіальну спорідненість з верхнім Пслом, спільність керамічного матеріалу, особливо якщо говорити про пам'ятки навколо Горнальського городища. На певні зв'язки з Ворсклинською групою натякає наявність зольників, які поки що невідомі у Посуллі. При цьому не виключено, що їх відсутність на середньому Пслі та в Посуллі пов'язана з недостатньою вивченістю. Проте, значно більша кількість елементів зближає пам'ятки верхів'їв Псла з Посейм'ям. Це і значна кількість кераміки з перлинами, що є специфічною рисою матеріальної культури сейминського населення, і традиція будування чисельних та малих за площею городищ. Обидва ці елементи навряд могли з'явитися у місцевого населення на Пслі незалежно від Посейм'я.

Доречно згадати, що саме на цій ділянці Сейм з Пслом поєднує так звана «прохідна долина», яка утворилася в період останнього великого зледеніння. Коли русло Сейму замерзло в районі сучасного смт Глушково, вода, впираючись у льодову масу, стала пробивати собі нові шляхи на південь, потрапляючи до Псла [Геологический ..., 1947]. Зараз південну частину цієї долини займає р. Суджа. Можна припустити, що саме її долиною здійснювалося заселення верхнього Псла з території Посейм'я. Цей процес міг бути пов'язаним зі зникненням сейминського населення в регіоні у V ст. до н. е. та заселенні Посейм'я племенами юхнівської культури. Таке припущення пояснює відсутність юхнівських пам'яток у басейні Псла, хронологічні рамки існування пам'яток

(починаючи з V ст. до н. е.) та північний вектор контактів, в результаті якого на Пслі з'явилися шпильки з ажурним навершшям.

Оскільки пам'ятки верхнього Псла досі слабо вивчені, отримані висновки мають попередній характер, а докладніше вивчення матеріальної культури цих пам'яток стане метою подальших досліджень. Не виключено, що при цьому отри-маний висновок буде суттєво корегуватися.

Алихова А.Е. Отчет о работе Курского отряда Скифской лесостепной экспедиции в 1960 г. / НА Курс. обл. музея археологии.

Археологическая карта России: Курская область. — М., 1998. — Ч. 1. — 304 с.

Археологическая карта России: Курская область. — М., 2000. — Ч. 2. — 240 с.

Башилов В.А., Куза А.В. Стратиграфические исследования на Большом Горнальском городище // КСИА. — 1977. — Вып. 150. — С. 17—23.

Білинський О.О. Пам'ятки скифського часу басейну Псла (за матеріалами Сумської області) // Матеріали восьмої Сумсь. наук. істор.-краєзнав. конф. — Суми, 2009. — С. 12—18.

Гавриш П.Я. Населення скифського часу басейну середнього Псла: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1996. — 26 с.

Гавриш П.Я. Племена скифського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). — Полтава, 2000. — 232 с.

Геологический очерк Сумской области. — Сумы, 1947. — 375 с.

Зорин А.В., Стародубцев Г.Ю., Шпилев А.Г. Курский Край Сквозь века. История изучения Курских древностей. — Курск, 2000. — Электрон. ресурс: http://old-kursk.ru/book/kursk_XX-V/index.html.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Разведка в Днепровском Левобережье по течению рек Псла и Сейма / НА ИА НАН України. — 1966/18.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV в. до н. э. — К., 1983. — 379 с.

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л., 1961. — 384 с. (МИА. — № 104).

Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С. Лепные кувшины V—IV вв. до н. э. // РА. — 2011. — № 1. — С. 68—80.

Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. — М.; Л., 1978. — 144 с. (САИ. — Д 4-5).

Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье. — М., 1981. — 121 с.

Пузикова А.И. Отчет о работе Курского отряда Скифской лесостепной экспедиции в августе 1967 г. / НА Курс. обл. музея археологии.

Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — 464 с. (Серия: Археология СССР).

Тереножкин А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. — К., 1961. — 248 с.

Чубур А.А. Булавки с ажурным листовидным навершием в раннем железном веке Восточной Европы: типология, ареал, семантика // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А.И. Пузиковой). — Курск, 2012. — С. 117—135.

Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках экспедиции ХГУ на территории Белгородской и Курской обл. в 1958 г. / НА Музею археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

О. О. Б и л и н с к и й, Д. О. К а б а н о в

ПАМЯТНИКИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В ВЕРХОВЬЯХ ПСЛА

Памятники скифского времени в верховьях Псла довольно слабо изучены. Но многочисленные разведки и раскопки многослойных памятников дают возможность судить о системе заселения региона и материальной культуре. На основании количественно-качественного анализа памятников устанавливается родство фортификационных традиций региона с Посеймьем. Это подтверждают и сходство в материальной культуре, и распространение свойственных для лесной полосы украшений. Гипотетическое время заселения региона совпадает с исчезновением памятников в Посеймье, что дает возможность предположить, что бассейн Псла заселялся выходцами именно из этого региона.

К л ю ч е в ы е с л о в а: бассейн Псла, памятники скифского времени, локальные варианты.

О. О. B i l y n s k y i, D. O. K a b a n o v

SCYTHIAN TIME SITES ON THE UPPER PSEL

Sites of Scythian period in the headstreams of Psel are explored rather poorly. But multiple reconnaissance and excavation of multilayer sites allow to estimate the region's system of settlement and material culture. On the basis of quantitative and qualitative analysis of the sites, relatedness of fortification traditions of the region to Seym region is established. This is supported by similarities in the material culture, and use of adornments that are peculiar to the forest region. Hypothetical time of population of the region coincides with disappearance of sites in the Seym region, which allows to suppose that Psel's basin was populated by natives of that particular region.

K e y w o r d s: Psel basin, Scythian time sites, regional groups.

Одержано 12.09.2015

А. В. П е т р а у с к а с

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПОБЛИЗУ с. СТРЕМИГОРОД ЖИТОМИРСЬКОЇ обл.

В роботі репрезентовано результати археологічних обслідувань 2013 р. теренів Коростенського р-ну Житомирської обл., який раніше не обстежувався. До наукового обігу вводяться нові археологічні пам'ятки доби бронзи, раннього заліза та пізнього середньовіччя.

К л ю ч о в і с л о в а: курган, поселення, вододіл, культурний шар.

Протягом жовтня—грудня 2013 р. Центральнотраїнська археологічна експедиція ІА НАН України проводила археологічні обстеження земельної ділянки, запланованої для відведення під будівництво Стремигородського гірничозбагачувального комбінату. Ця площа знаходиться між сс. Мелені, Граби, Соболівка, Хотинівка, Стремигород, Болярка, Винарівка Коростенського р-ну Житомирської обл. Територія комбінату охоплює також частину с. Діброва Коростенського р-ну.

Ділянка займає вододіл річок Кремно, Синява — праві притоки р. Уж (права притока р. Прип'ять — права притока р. Дніпро) та рр. Злобич і Перегорщ — ліві притоки р. Ірша (ліва притока р. Тетерів — права притока р. Дніпро). З південного боку на території ділянки частково заходять змеліоровані витоки р. Веснач (права притока р. Ірша — ліва притока р. Тетерів — права притока р. Дніпро). В межах обстежуваної території розташовано кілька озер та велика кількість заболочених западин. Поверхня ділянки рівнинна, без значних перепадів висот. Переважна більшість південно-західної частини ділянки розорюється під сільгоспкультури та має незначні

заболочені осередки. Південно-східна частина частково зайнята сільгоспкультурами, частково використовується під пасовища. Центральна та північна частини ділянки здебільшого зайняті лісом та чагарниками і заболоченими місцинами (рис. 1).

У межах обстежуваної зони, в південній її частині, де наявні значні ділянки горизонтальних відшарувань ґрунту, проводилось детальне візуальне обстеження з метою виявлення ознак культурного шару. На переважній частині ділянки поверхня задернована і зайнята чагарниками та лісом, тому пошуки культурного шару проводились шляхом шурфування території. Пам'ятки з наземними візуальними ознаками (кургани, городища, вали та ін.) обстежувались шляхом звичайного огляду місцевості.

Рис. 1. Загальний план ділянки Стремигородського гірничозбагачувального комбінату та археологічних пам'яток на цій території

Рис. 2. Діброва I — поселення відкритого типу доби бронзи — раннього залізного віку та пізнього середньовіччя. Фото з півночі

За результатами вивчення літературних та архівних джерел дані про археологічні пам'ятки, відкриті в межах обстежуваної території, не виявлено. Віддаленість від річок, великих озер, заболоченість значної частини площі та важка доступність через чагарники та лісові насадження, вірогідно, стали основною причиною того, що переважна більшість дослідників археологічних старожитностей оминали увагою вказану територію. Археологічні розвідки І.П. Русанової пройшли південніше, по течії р. Ірша. В.К. Пясецький обстежував ліві притоки р. Ірша в районі с. Ємилівка (Русанова, 1958, с. 33—46; 1960, с. 63—69; 1973; Пясецький, 1973).

Нижче наводяться нові дані про виявлені в ході досліджень поселенські структури та могильники на теренах Коростенського р-ну Житомирської обл.

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ДІБРОВА I

Поселення відкритого типу доби бронзи — раннього залізного віку та пізнього середньовіччя розташоване за 1,2 км на південь від південно-західної околиці с. Діброва. За 1 км на північний схід проходить ґрунтова дорога з кам'яним відсівом між селами Діброва та Мелені.

Поселення знаходиться на правому березі взятого в канал витоку р. Веснач — ліва притока р. Ірша — ліва притока р. Тетерів — права притока р. Дніпро. Займає похилий схил річки та частково виходить на рівнинну територію. Поверхня задернована, місцями відзначені поодинокі куці. Площа пам'ятки становить 0,75 га (рис. 2).

В межах двох пошукових шурфів (№ 26 і 27) зафіксовано наступну стратиграфію культурних нашарувань: верхній шар 0—0,25—0,3 м темно-сірий однорідний гумусований супісок із знахідками. Нижче залягав шар материкового світло-сірого плямистого супіску.

З культурного шару поселення походять знахідки кісток тварин, деякі обвуглені та повністю кальциновані; шматки деревного вугілля, печини. Виявлено фрагмент ліпної посудини доби бронзи — раннього залізного віку,

Рис. 3. Знахідки з поселення: вінце гончарної посудини, уламок стінки ліпної посудини та кістка тварини

а також вінце гончарного горщика XVII ст., випаленого в гончарному горні. Тісто посудини світлоглиняне, добре вимішане, з домішками піску. Внутрішня поверхня посудини вкрита шаром зеленої прозорої поливи (рис. 3).

ПОСЕЛЕННЯ ВИРОБНИЧОГО ХАРАКТЕРУ ДІБРОВА 2

Пам'ятка доби пізнього середньовіччя Діброва 2 розташована за 0,8 км на південь від південно-західної околиці с. Діброва. За 0,8 км на північний схід від неї проходить ґрунтова дорога з кам'яним відсівом Діброва — Мелені, а за 0,7 км на північний захід проходить ґрунтова дорога Діброва — Граби (рис. 4).

Поселення знаходиться на лівому березі взятого в меліораційний канал витоку р. Веснач. Займає схил та верхню рівнинну частину дюноподібного підвищення, яке утворює лівий берег витоку р. Веснач та південно-західний берег заболоченої низовини, що прилягає до нього з північного сходу. Поверхня на сьогоднішній день повністю задернована, лише місцями є відкриті ділянки ґрунту, утворені внаслідок діяльності гризунів (кротовини) та диких кабанів. Загальна площа поселення становить 0,76 га.

Рис. 4. Діброва 2. Поселення виробничого характеру пізнього середньовіччя. Фото з півдня

Рис. 5. Діброва 2. Знахідки стінок гончарної кераміки пізнього середньовіччя

Пошуковим шурфом № 72 зафіксовано залишки пізньосередньовічної піротехнічної споруди у вигляді шару лінзовидного заглиблення в материк, додатково обмазаного глиною та укріпленого природним камінням. В стінці шурфа було відзначено виразні ознаки неодноразового використання споруди, про що свідчать декілька шарів окремо обпаленої підмазки материкового котловану. В заповненні виявлено шматки перепаленого каміння, потужний шар попелу, дрібних деревинних вуглинок, шматків обпаленого суглинка та декілька фрагментів стінок гончарних посудин доби пізнього середньовіччя, які мають виразні ознаки вторинного випалення — однорідний злам стінки, світлий однорідний колір забарвлення поверхні і зламу (рис. 5). Не виключено, що споруда могла використовуватися у виробничих цілях, наприклад, для виготовлення поташу.

В межах пошукових шурфів з території поселення відзначена наступна стратиграфія: верхній шар 0—0,25—0,4 м — чорний однорідний гумусо-

ваний супісок із знахідками фрагментів стінок гончарних посудин доби пізнього середньовіччя та шматочків печини і деревних вуглинок. Материк — сірий плямистий суглинок без знахідок.

ПОСЕЛЕННЯ ДІБРОВА 3

Поселення відкритого типу доби раннього заліза — першого тисячоліття н. е. Розташоване за 0,3 км на південь від південно-західної околиці с. Діброва. За 0,7 км на схід проходить ґрунтова дорога Діброва—Мелені, вкрита кам'яним відсівом. Вздовж північного краю поселення проходить ґрунтова дорога Діброва—Граби. Із західного краю знаходиться звалище сучасного побутового та будівельного сміття та покинутий кар'єр для видобутку піску (рис. 6).

Поселення розташоване на терасоподібному підвищенні північного краю заболоченої низовини. Поверхня задернована і частково зайнята чагарниками. Північний край поселення частково вкритий сосновим лісом. Загальна площа поселення становить 0,77 га.

У межах пошукових шурфів зафіксовано наступну стратиграфію: верхній шар 0—0,3 м — сірий гумусований супісок зі знахідками ліпної кераміки та кременю; нижче — шар сірого плямистого материкового супіску без знахідок. З культурного шару поселення походять знахідки відщепу із темно-сірого кременю, фрагменти стінок ліпних посудин, які за ознаками складу гончарної маси, способу формування полого тіла, обробки поверхні, випалення та ін., можуть бути віднесені до старожитностей доби раннього заліза — I тис. н. е. Слід відзначити, що в пошуковому шурфі № 96 зафіксовано 5 уламків стінок ліпних посудин, що може свідчити про те, що безпосередньо поруч можуть розташовуватись залишки археологічного об'єкту, з яким пов'язані вказані знахідки (рис. 7).

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ДІБРОВА 4

Курганна група з чотирьох насипів розташована на півдні, майже впритул до південно-східної околиці с. Діброва. Зі сходу на захід через курганну групу проходить ґрунтова дорога з села до лісу. З південного заходу від курганної групи знаходиться велике озеро, позначе-

Рис. 6. Діброва 3. Поселення відкритого типу доби раннього заліза (І тис. н. е.). Фото з півдня

не на топографічних картах, проте на сьогодні воно повністю заросло травою й чагарниками і не має вільних ділянок води (рис. 1).

Курганна група займає невисоку похилу берегову терасу озера. Загальна площа курганної групи становить 0,32967 га. Поверхня нині зайнята лісом та чагарниками.

Курганний насип № 1 висотою 0,5 м та діаметром 3 м.

Курганний насип № 2 висотою 0,5—0,6 м і діаметром 5 м.

Курганний насип № 3 висотою 0,5—1 м і діаметром 4 м.

Курганний насип № 4 висотою 0,4 м і діаметром 5 м.

ОКРЕМИЙ КУРГАН ДІБРОВА 5

Курган розташований у лісі, за 0,8 км на південь від південно-східної околиці села Діброва (рис. 1). З північного краю кургану проходить ґрунтова лісова дорога. На відстані близько 20—30 м на північ від кургану знаходиться велике лісове озеро, яке здебільшого вже заросло, а в західній частині має велику ділянку вільної від заростей водної площі. Топографічно насип знаходиться на береговій терасі лісового озера.

Курганний насип має напівсферичну форму висотою 0,7—1,2 м та діаметром 8 м.

ОКРЕМИЙ КУРГАННИЙ НАСИП ДІБРОВА 6

Курганний насип знаходиться за 1 км на південь від південно-східного краю с. Діброва, на західному краю лісу та поля, яке донедавна розорювалось (рис. 1). За 0,5 км на захід проходить ґрунтова дорога із кам'яним відсівом Діброва—Мелені. За 0,2 км на північний схід знаходиться велике лісове озеро. Топографічно курган розташований на рівнині.

Форма напівсферична, висота насипу 0,4 м, діаметр 3 м.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ДІБРОВА 7

Курганний могильник із двох насипів розташований за 0,8 км на південний захід від південно-західного краю с. Діброва. З північного краю могильника проходить ґрунтова дорога

Рис. 7. Діброва 3. Фрагменти стінок ліпних посудин доби раннього заліза (І тис. н. е.)

Діброва—Граби. За 1,2 км на схід проходить ґрунтова дорога Діброва—Мелені. За 0,2 км на південний захід розташоване природне заболочене озеро, яке було штучно поглиблене (рис. 1). Вийнятий з озера ґрунт складений окремим горбком висотою до 3 м на березі озера. Територія могильника задернована і частково зайнята чагарниками. З півночі вона примикає до лісового масиву.

Курган № 1 напівсферичної форми висотою 0,5 м і діаметром 6 м.

Курган № 2 напівсферичної форми висотою 1,3 м та діаметром 12 м. У насипі кургану відзначено велику кількість грабіжницьких ям. Деякі з них зроблені зовсім недавно.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ДІБРОВА 8

Курганна група із п'яти насипів знаходиться за 0,3 км на південний захід від південно-західної околиці с. Діброва. За 0,1 км на південь проходить ґрунтова дорога Діброва—Граби, за 1,2 км на схід проходить ґрунтова дорога із кам'яним відсівом Діброва—Мелені (рис. 1).

Могильник розташований на вершині піщаної дюни, зайнятої лісом. Загальна площа могильника становить 0,0004 га. Насипи напівсферичної форми.

Курган № 1 заввишки 0,5 м і діаметром 3 м.

Курган № 2 заввишки 1,3 м і діаметром 7 м.

Курган № 3 заввишки 1,5 м і діаметром 7 м.

Курган № 4 заввишки 1,7 м і діаметром 8 м.

Курган № 5 заввишки 1 м і діаметром 3 м.

ОКРЕМИЙ КУРГАННИЙ НАСИП ДІБРОВА 9

Могильник розташований за 0,5 км на схід від східної околиці с. Діброва. Неподалік на захід від нього розташоване сільське діюче кладовище. Повз курган проходить лісова ґрунтова дорога. Насип розташований у лісі на дюнному підвищенні, на якому помітні сліди використання його в якості військового полігону (западни окопів та ін.) (рис. 1).

Висота кургану — 0,9 м, діаметр — 8 м.

ОКРЕМИЙ КУРГАННИЙ НАСИП ДІБРОВА 10

Могильник розташований за 1 км на схід від східної околиці с. Діброва. Поруч із ним проходить ґрунтова лісова дорога (рис. 1). Насип розташований на дюнному підвищенні посеред лісового масиву, на якому добре збереглися чисельні западини від окопів та бліндажів другої половини ХХ ст., які, вірогідно, використовувались для військових навчань із використанням бронетанкової техніки.

Висота кургану становить 1 м, діаметр — 15 м.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ДІБРОВА 11

Курганна група з трьох насипів розташована за 1,1 км на схід від східної околиці с. Діброва. Поруч із групою проходить декілька лісових доріг у різних напрямках (рис. 1). Насип розташований посеред лісового масиву на дюнному підвищенні, на якому добре збереглися чисельні западини від окопів, бліндажів другої половини ХХ ст., які, вірогідно, використовувались для військових навчань із використанням бронетанкової техніки. Загальна площа могильника становить 0,005 га.

Курган № 1 висотою 1,2 м та діаметром 5 м.

Курган № 2 висотою 1,2 м та діаметром 6 м.

Курган № 3 висотою 1—1,5 м та діаметром 7 м.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ДІБРОВА 12

Група складається з восьми насипів, які розташовані за 1,2 км на схід від східного краю села Діброва, в лісовому масиві. Повз курганну групу проходить ґрунтова дорога (рис. 1). Загальна площа групи становить 0,6 га.

Курган № 1 висотою 0,7 м і діаметром 8 м.

Курган № 2 висотою 0,6 м і діаметром 7 м.

Курган № 3 висотою 1 м та діаметром 9 м.

Курган № 4 висотою 0,5 м і діаметром 6 м.

Курган № 5 висотою 1 м і діаметром 6,5 м. У центрі насипу зафіксовано стару грабіжницьку яму.

Курган № 6 висотою 0,5 м і діаметром 6 м.

Курган № 7 висотою 0,4 м і діаметром 3 м.

Курган № 8 висотою 0,3 м і діаметром 3 м. У центральній частині насипу зафіксовано стару грабіжницьку яму.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ДІБРОВА 13

Група із двох насипів знаходиться за 1 км на схід від східного краю с. Діброва. Повз групу проходить ґрунтова лісова дорога (рис. 1). Насип розташований на дюнному підвищенні посеред лісового масиву, на якому добре збереглися чисельні западини від окопів та бліндажів другої половини ХХ ст., які, вірогідно, використовувались для проведення військових навчань із залученням бронетанкової техніки.

Курган № 1 висотою 1 м і діаметром 9 м. У центрі насипу відзначено сліди грабіжницької ями.

Курган № 2 висотою 0,6 м та діаметром 6 м. У центрі курганного насипу відзначено сліди старої грабіжницької ями.

ОКРЕМИЙ КУРГАННИЙ НАСИП ДІБРОВА 14

Насип розташований за 0,2 м на схід від східного краю с. Діброва, на краю ліса та поля, яке тягнеться до села. Повз насип проходить ґрунтова дорога з села до лісу (рис. 1).

Висота насипу становить 1,2 м, діаметр складає 7 м.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ВИНАРІВКА 1

Курганна група із трьох насипів знаходиться за 1,5 км на південь від с. Винарівка Коростенського р-ну Житомирської обл. За 0,5 км на захід проходить ґрунтова дорога Винарівка—Мелені із кам'яним відсівом (рис. 1). Повз курганну групу проходить ґрунтова лісова дорога. Насипи задерновані і знаходяться на відкритому від дерев просторі поруч із лісом.

Курган № 1 висотою 1,2 м та діаметром 8 м.

Курган № 2 висотою 1 м та діаметром 8 м.

Курган № 3 висотою 1 м та діаметром 9 м.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ВИНАРІВКА 2

Група розташована за 1,2 км на південь від с. Винарівка. За 0,2 км на захід проходить ґрунтова дорога із кам'яним відсівом Винарів-

ка—Мелені (рис. 1). Поруч проходить ґрунтова лісова дорога.

Курган № 1 висотою 0,5 м і діаметром 3 м.

Курган № 2 висотою 0,7 м та діаметром 5 м.

ОКРЕМИЙ КУРГАН ГРАБИ 1

Курган знаходиться за 1,8 км на північ від с. Граби Коростенського р-ну Житомирської обл. За 0,2 км на південний схід проходить ґрунтова дорога Діброва—Граби. Розташований на рівнинній місцевості на межі лісового масиву та поля, яке донедавна розорювалось (рис. 1).

Висота кургану становить 1,5 м, діаметр 9 м. В центрі насипу росте старий дуб.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ГРАБИ 2

Група із двох насипів розташована за 2 км на північ від с. Граби. За 0,25 км на схід проходить ґрунтова дорога Діброва—Граби (рис. 1). Кургани знаходяться на межі лісового масиву та поля, яке донедавна розорювалось.

Курган № 1 мав висоту 0,5 м і діаметр 3 м.

Курган № 2 мав висоту 0,7 м і діаметр 5 м.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ГРАБИ 3

Група із чотирьох насипів розташована за 2,3 км на північ від с. Граби, за 0,4 км на схід проходить ґрунтова дорога Діброва—Граби (рис. 1). Насипи знаходяться на межі лісового масиву та відкритого поля, яке донедавна розорювалось.

Курган № 1 висотою 0,8 м та діаметром 5 м.

Курган № 2 висотою 0,4 м та діаметром 3 м.

Курган № 3 висотою 0,4 м та діаметром 3 м.

Курган № 4 висотою 0,5 м та діаметром 4 м.

У результаті обстеження ділянки, яка відводиться під розбудову Стремигородського гірничо-багачувального комбінату, було виявлено три поселення відкритого типу доби бронзи — пізнього середньовіччя, а також 19 курганних некрополів із загальною кількістю курганів — 41. В курганних групах нараховується від одного до 8 насипів.

В цілому слід відзначити досить слабку насиченість пам'ятками поселенського типу, практично повну відсутність великих довготривалих поселень із значною насиченістю культурного шару, що можна, певною мірою, пояснити розташуванням ділянки на вододілі. Серед курганних могильників прослідковується значна кількість груп із одного або кількох курганів. Певною мірою це може бути пояснено незначними за потужністю поселенськими структурами, до яких тяжіють курганні групи. Також це може бути спричинене результатами антропогенної діяльності людини, внаслідок якої незначні за розмірами насипи, які були зведені із легкого за механічним складом ґрунту, було знищено. З огляду на це, особливу увагу під час майбутніх розкопок вказаних груп

слід звернути на дослідження міжкурганного простору.

Пясецький В.К. Нові пам'ятки тшинської культури в Хмельницькій і Житомирській областях // *Археологія*. — 1973. — № 11. — С. 69—72.

Русанова И.П. Археологические памятники второй половины I тыс. н. э. на территории древлян // *СА*. — 1958. — № 4. — С. 33—46.

Русанова И.П. Территория древлян по археологическим данным // *СА*. — 1960. — № 1. — С. 63—69.

Русанова И.П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М., 1973. — 100 с. (// *САИ*. — Вып. Е1-25).

А. В. П е т р а у с к а с

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ БЛИЗ с. СТРЕМИГОРОД ЖИТОМИРСКОЙ обл.

В статье представлены результаты работ по археологическому обследованию территории, которая планируется под строительство горно-обогатительного комбината. Топографически она представляет собой преимущественно сильно заболоченную и заросшую лесом местность на водоразделе рек. Вероятно, этим можно объяснить тот факт, что большинство предыдущих археологических разведок прошло мимо этой территории.

В результате проведенных работ было выявлено три поселения открытого типа, 19 курганных некрополей с общим количеством насыпей — 41. Общей характерной чертой археологических памятников этого микрорегиона можно считать отсутствие стационарных долговременных поселений с мощными культурными наслоениями и, соответственно, крупных курганных групп, которые им соответствуют.

К л ю ч е в ы е с л о в а: курган, поселение, водораздел, культурный слой.

А. V. P e t r a u s k a s

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS NEAR STREMIGOROD VILLAGE OF ZHYTOMYR REGION

The article presents the results of the archaeological survey on the territory that is planned for building of Mining and Processing Plant. Topographically it is a very swampy and forested area in the watershed. Perhaps this can be explained by the fact that most of the previous archaeological investigations passed this area.

As a result of this work it was revealed 3 open type settlements, 19 cemeteries with a total of embankments — 41. The common feature of the archaeological sites of the micro-region is the lack of long-term steady-state settlements with powerful cultural layers and, accordingly, large groups of burial mounds to which they correspond.

Key words: burial mound, settlement, watershed, cultural layer.

Одержано 9.11.2015

УДК: [902.2:528.9](477.44)“6383”

В. С. Рудь

КАРТОГРАФУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ РЕГІОНУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВІННИЧЧИНИ

Роботу присвячено історії створення зводів пам'яток трипільської культури Вінницької області, розробці та аналізу актуального реєстру поселень Південно-Східної Вінниччини.

Ключові слова: трипільська культура, зводи пам'яток, картографування, Вінницька обл., Південно-Східна Вінниччина, щільність поширення пам'яток, площа.

Початковим етапом археологічного дослідження є створення бази даних, яка буде використана у подальшій роботі. Ця праця присвячена історії подібних робіт, розробці та аналітиці актуального реєстру пам'яток Південно-Східної Вінниччини. Проведені автором за останній час розвідки також дають можливість доповнити наявні зводи пам'яток.

Історія створення зводів пам'яток трипільської культури Вінницької області. Більшість історіографічних нарисів, які стосуються історії Поділля, розпочинається із робіт, опублікованих Є.Й. Сіцинським наприкінці XIX — на початку XX ст. Не є винятком і наш огляд, адже саме археологічна карта [Сицинський, 1901], опублікована дослідником у 1901 р., і є першим масштабним зводом пам'яток. При підготовці видання, здійсненого в останні роки XIX ст., використовувалася інформація, переважно отримана від представників духовенства на місцях з 1860-х рр. Ще частину матеріалів для карти укладач отримав у ході особистих відвідин місць археологічних розкопок та огляду музейних і приватних колекцій. Відтак, зважаючи на роки інформування та публікації, великої інформативності щодо трипільських матеріалів годі й чекати. Виокремити пам'ятки Трипільля можна лише за умови зіставлен-

ня опублікованої інформації з відомими нині пунктами Трипільля. Проте, як для свого часу, Є.Й. Сіцинський виконав надзвичайно копітку й важливу працю.

Наступний звід пам'яток Трипільля Вінниччини (доречніше сказати — перший окремий звід) опублікували у 1966 р. М.М. Шмаглій, В.Г. Збенович та В.О. Круц, залучивши до списку 94 пункти трипільської культури, відомих укладачам станом на 1960 р. [Археологічні пам'ятки..., 1966, с. 41—47].

У 2001 р. побачила світ книга І.І. Зайця, присвячена трипільській культурі Поділля. На карту у межах Вінницької області дослідник наніс 198 різночасових пам'яток, подавши їх список по адміністративних районах [Заєць, 2001, с. 10—12; рис. 3]. Незначна частина із позначених пунктів є об'єктом опису у розділах книги. Проте інформація про інші (а їх більшість) відсутня.

Ми свідомо не згадуємо повідомлення про пам'ятки області, опубліковані починаючи з 1960-х рр., вибіркові зводи, покликані відобразити лише окремі категорії пам'яток. Загальна характеристика таких зводів наведена М.Ю. Відейком у вступі до реєстру пам'яток Трипільля України [Відейко, 2004]. Ми розглядаємо лише комплексні зводи, які охоплюють пам'ятки трипільської культури всіх періодів.

Слід згадати також карту, подану в монографії С.О. Гусева [Гусев, 1995, с. 44; рис. 1]. На 1995 р. вона відображала практично повну картину кількості пам'яток від етапів VI—VII і закінчуючи етапом CI на Вінниччині, виявлених впродовж всього часу дослідження трипільської культури.

За три роки після виходу монографії І.І. Зайця було опубліковано двотомник Енциклопедія Трипільської цивілізації. Окремим розділом у

першому з них подано список та короткий опис відомих на той час пам'яток Трипілья в межах України, а це 2042 пункти [Відейко, 2004]. Звід по Вінницькій області, складений М.В. Квітницьким, містить інформацію про 295 пам'яток [Квітницький, 2004]. На той час із 19 областей та АР Крим це третій показник за кількістю місцезнаходжень трипільської культури. Випереджають цю цифру Івано-Франківська обл. із 328 пам'ятками та Чернівецька — із 310 [Відейко, 2004].

Суттєво збільшену кількість пам'яток трипільської культури Вінниччини наведено у публікації 2008 р. співробітниці Вінницького обласного краєзнавчого музею Н.М. Майданюк. Авторка наводить цифру в 352 поселення [Майданюк, 2008]. Окрім того, Н.М. Майданюк нанесла їх на карту та подала коротку історію досліджень.

Останньою в часі із відомих публікацій є «Пам'ятки історії та культури Вінницької області», видана в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури ...». Тут наведено список та приблизну адміністративну прив'язку 271 трипільських пам'яток [Пам'ятки ..., 2011, с. 72—141].

Підсумовуючи, можна сказати, що найінформативнішим нині є список пунктів трипільської культури на території Вінницької області, поданий в I томі Енциклопедії Трипільської цивілізації [Квітницький, 2004], а за кількістю пам'яток найповнішою є публікація Н.М. Майданюк [Майданюк, 2008].

Актуальне число пам'яток Трипілья Вінниччини. Є підстави вважати, що жоден із наведених вище списків насправді не відображає актуальної інформації щодо кількості трипільських поселень. Адже щороку за різних обставин виявляють нові й нові пам'ятки. Отож, процес поновлення даних триватиме постійно. Саме цей поступ пояснює збільшення кількості пам'яток у зводах (рис. 1), які створювалися з певними проміжками у часі. Винятком є опублікований звод «Пам'ятки історії та культури ...» (2011), оскільки у ньому відображено лише пункти, які перебувають на охоронному обліку.

Завдяки порівнянню усіх відомих зводів пам'яток, та використання інформації останніх років із наукових звітів, публікацій та особистих розвідок, автору вдалося встановити більш актуальне число пам'яток трипільської культури Вінницької обл. Загальну їх кількість можна визначити у 403 пункти.

Таким чином, за 11 років, які минули з часу видання Енциклопедії трипільської цивілізації, список пам'яток Трипілья в межах Вінницької області вдалося збільшити на 108 пунктів (прибл. на 36,6 %).

Характеристика регіону. Великою загадкою, яку, мабуть, не вдасться розгадати ніколи або принаймні в найближчому майбутньому, є

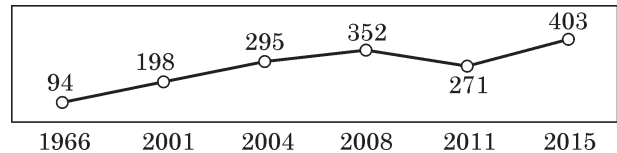

Рис. 1. Кількість пам'яток трипільської культури Вінниччини, зазначених у різних зводах з 1966 р.

питання кількості пунктів трипільської культури, які існують на теренах сучасної України та й у межах культурного комплексу Кукутень—Трипілья загалом. Підрахунки для вказаних територій можуть стати завданням окремого дослідження, адже вкрай важливо врахувати велику кількість критеріїв для аналізу значних теренів поширення культурного комплексу. Спробуємо зробити певні припущення для досліджуваного регіону — Південно-Східної Вінниччини. Адміністративно взято до розгляду повністю або частково територію дев'яти районів Вінницької області: Томашпільський, Ямпільський, Тульчинський, Тростянецький, Крижопільський, Піщанський, Чечельницький, а також південні частини (на південь від р. Південний Буг) Немирівського та Бершадського.

Перелічені вище адміністративні райони займають простори між двома великими річками — Південним Бугом та Дністром. Відповідно перший є північною та східною межею, а другий — південно-західною для досліджуваного регіону. Західний рубіж представлений руслом р. Русави та нижньою течією р. Мурафи — лівими притоками Дністра, а також руслом р. Шпиківки з правобережного басейну Південного Бугу. На південному сході регіон обмежується верхнім басейном р. Савранка. Вказані річки є притоками Південного Бугу; в регіоні до них також належать річки Дохна, Недотіка, Сільниця, а серед приток Дністра у регіоні варто згадати річки Кам'янку та Марківку.

У географічному відношенні регіон характеризується переважною однорідністю. Розташований у південно-східній частині Подільської височини. Практично уся територія регіону знаходиться на Українському кристалічному щиті і тільки невелика смуга на півдні (паралельно руслу р. Дністер) — на Волино-Подільській плиті. Територія регіону значно порізана долинами численних невеликих річок та ярами. Особливо це помітно у басейні Дністра, де русла часто утворюють каньйоноподібні долини. Досліджуваний регіон є південною частиною сучасного лісостепу України із сірими лісовими та чорноземними типами ґрунтів. Південна ж частина регіону визначається як перехідна контактна полоса-екотон зі степом [Денисик, 2001; Малі ..., 1991].

Загальна карта поширення культурного комплексу Кукутень—Трипілья яскраво демонструє, що описаний вище регіон географіч-

но знаходиться у його центрі. Він відіграв важливу роль у поширенні культурних традицій із теренів за Дністром, на північ та схід від Південного Бугу та далі, на окремі території східніше Дніпра. Він є і транзитною зоною у різні часи в русі племен на східні терени, і контактною зоною між різними групами трипільського населення, і власне територією проживання окремих груп [Черныш, 1975, с. 39—40; Мовша, 1980; Збенович, 1989; Видейко, 1994; Гусев, 1995, с. 233—264; Zbenovich, 1996, р. 203—205; Рижов, 2000, с. 469—471].

Щільність розташування пам'яток. Порівнявши кількість відомих пам'яток з регіону Південно-Східної Вінниччини та інших теренів, що є подібними за географічними умовами, можна зробити попередній висновок про стан науково-археологічних досліджень цієї території. Вище наведено цифру, яка відображає найбільш реальну кількість відомих науковій археологічній спільноті пам'яток Трипільля на Вінниччині. Це 403 пункти. Площа Вінницької області становить 26,5 тис км². Загальна площа згаданих вище районів складає трохи більше 6,9 тис км², тобто 26 % площі області. Кількість відомих на цій території різночасових пам'яток Трипільля — 89, що становить 22 % від загального числа відомих в області. Таким чином, ці чотири показники є більш чи менш пропорційними. Маємо на увазі порівняння площі області та загальної кількості пам'яток, з одного боку, та площі окремо досліджуваної нами частини Вінниччини і кількості виявлених пунктів трипільської культури, з іншого.

Але якщо порівнювати з окремими, відносно добре вивченими районами поширення трипільської культури, то ситуація видається не найкращою. Найбільше пам'яток Трипільля у Південно-Східній Вінниччині виявлено на території Крижопільського району — 23 пункти на 880 км². Найкраще дослідженим на території всієї Вінниччини є Немирівський район. Тут на площі 1290 км² відомо 59 пам'яток. Щільність поширення пунктів Трипільля на землях першого складає одне поселення на 38,3 км², а другого — одне поселення на 21,9 км². Різниця у даних становить майже 43 %. Останній показник, вірогідно, свідчить про стан вивченості окремо взятих територій. Так, за списком, наведеним у ЕТЦ [Чернівецька ..., 2004] щільність пам'яток Трипільля на території Чернівецької області становить один пункт на 26,1 км². А якщо відняти західну частину області, зайняту гірською системою Карпат, то отримаємо цифру трохи більше 21 км² для однієї пам'ятки.

Зовсім інші результати ми маємо на мікрорегіональному рівні. Внаслідок практично суцільної розвідки, проведеної у 1993 р. В.Т. Загоруйко на земельних угіддях навколо с. Гарячківка (близько 70 км²) вдалося виявити 16 пам'яток археології, п'ять із них — двошарові. При цьому з 21 об'єкту археології десять — це поселен-

ня трипільської культури етапів VI, VI—II, VII та CI [Загоруйко, 1993/50; Загоруйко, Шумова, 1997; Лотоцька, Очеретний, 1997]. Важливість цих робіт полягає у відображенні вірогідної щільності поширення пам'яток Трипільля в середній течії Буго-Дністровського межиріччя, що складає у даному випадку одну пам'ятку на кожні 7 км².

Враховуючи визначену щільність, вірогідне число пам'яток культурно-історичної спільноти Кукутень—Трипільля на 6,9 тис км² території, яку ми окреслили раніше, може становити близько 985 пунктів. Зрозуміло, що ця цифра видається занадто значною, і, можливо, потребує корегування відповідно до демографічних та економічних умов розвитку трипільського суспільства. Але показник щільності, згідно з яким одне поселення на 21,9 км² площі є цілком реальним, це саме та цифра у 315 пам'яток, до якої потрібно прагнути у найближчому майбутньому. Ми ж маємо 89 — трохи більше ніж 26 %.

Попередній розподіл пам'яток. На складену нами карту (рис. 2) нанесено 89 пам'яток Трипільля, виявлені в регіоні Південно-Східної Вінниччини. Для 42 пунктів, на жаль, не має даних по приналежності до певного етапу існування культури. Інші ж 47 охоплюють усі етапи побутування Трипільля, починаючи від раннього А та закінчуючи найпізнішим СІІ. Кожен етап представлений певною кількістю пам'яток та характерними показниками площ (таблиця; рис. 3). У зведеній таблиці також є показники загальних площ поселень на різних етапах Трипільля. Перерахунок площ поселень здійснено за методикою, запропонованою О.В. Дяченком [Дяченко, 2010] — за формулою еліпсу. Однак, слід зауважити, що реальні обрисі поселень можуть бути встановлені лише магнітною зйомкою, а до того часу і зазначені підрахунки є умовними.

Вирахування ж території поширення підйомного матеріалу на особисто оглянутих автором пам'ятках проведено при використанні GPS-навігаторів та програмного забезпечення SAS, Planet та QGIS. Площі вираховано лише для поселень, дані для яких вдалося відшукати (таблиця). Це також продемонстровано в таблиці. Частина поселень без вказаних площ або забудовані сучасними населеними пунктами, або ж площа дослідниками просто не визначена. Загалом перевірка та уточнення уже відомих показників є завданням майбутнього.

Етапи А та VI в регіоні представлені незначною кількістю пунктів. На першому етапі маємо всього три, а на другому — два поселення. Площа відома тільки для одного поселення із кожного етапу. Вони займали порівняно невеликі площі 7,9 та 5,5 га відповідно. Слід зазначити, що для етапу А поселення такої площі є одним із найбільших з числа нині відомих.

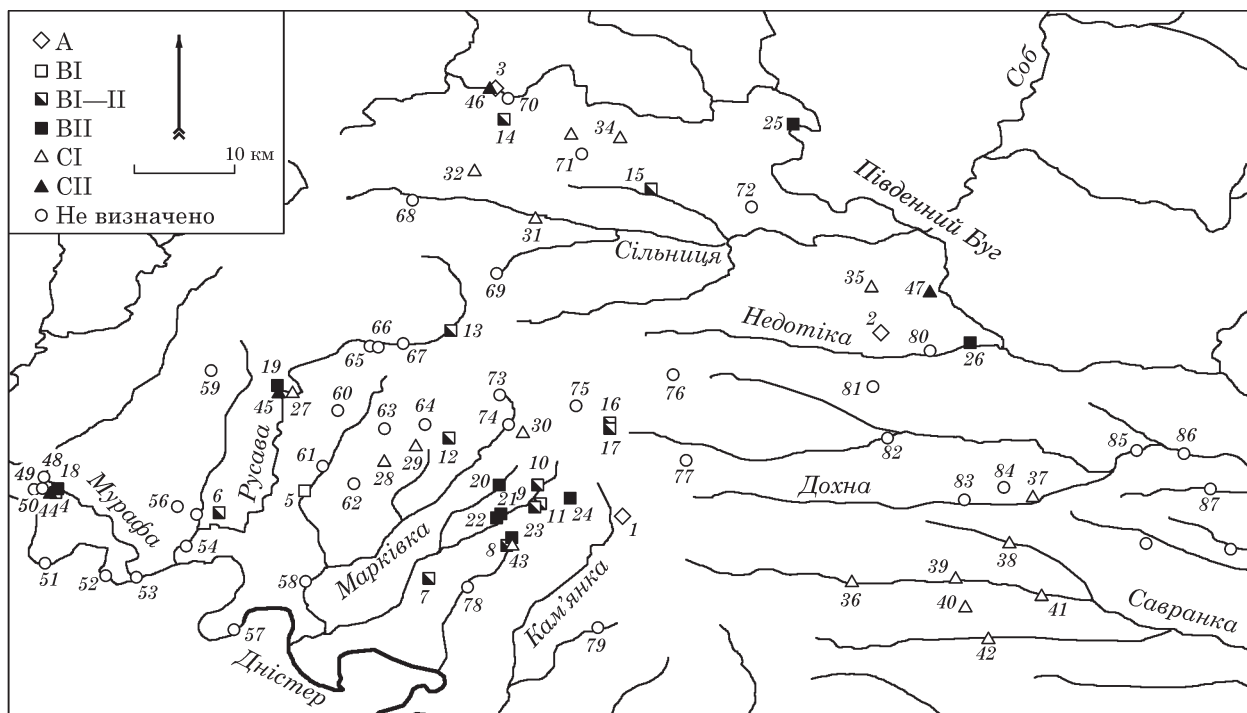

Рис. 2. Карта пам'яток трипільської культури Південно-Східної Вінниччини: етап А: 1 — Зеленянка; 2 — Тростянець; 3 — Печера І; етап VI: 4 — Буша; 5 — Ратущ; етап VI—II: 6 — Писарівка; 7 — Вільшанка; 8 — Одаї 1; 9 — Гарячківка 8; 10 — Гарячківка 3; 11 — Гарячківка 7; 12 — Мар'янівське; 13 — Кислицьке; 14 — Даньківка; 15 — Кришинці; 16 — Заболотне; 17 — Тернівка; етап VII: 18 — Буша; 19 — Стіна III; 20 — Городківка 2; 21 — Гарячківка 2; 22 — Гарячківка 1; 23 — Одаї 2; 24 — Красносілка 2; 25 — Зяньківці; 26 — Тростянчик; етап CI: 27 — Стіна I/IV; 28 — Дахталія; 29 — Мар'янівка; 30 — Кринички-ферма; 31 — Зарічне; 32 — Торків; 33 — Вишківці; 34 — Яструбиха; 35 — Оляниця-вівчарня; 36 — Луги; 37 — Глинське; 38 — Білий Камінь; 39 — Чечельник; 40 — Вишенька; 41 — Кривецьке (Тартак); 42 — Стратіївка; 43 — Одаї 3; етап CII: 44 — Буша; 45 — Стіна 2; 46 — Печера І; 47 — Четвертинівка; етап не визначено: 48 — Буша-Причипилівка; 49 — Буша-Підмета; 50 — Дорошівка; 51 — Михайлівка; 52 — Оксанівка; 53 — Улянівка; 54 — Ямпіль; 55 — Русава; 56 — Радянське; 57 — Цекинівка; 58 — Слобода-Підлісівська; 59 — Пилипи Борівські; 60 — Гнатків; 61 — Яланець; 62 — Вербецьке; 63 — Нетребівка; 64 — Савчине; 65 — Яришівка; 66 — Липівка; 67 — Комаргород; 68 — Сільниця; 69 — Журавлівка; 70 — Печера II; 71 — Бортники; 72 — Михайлівка; 73 — Марківка; 74 — Кісниця; 75 — Красне; 76 — Куниче; 77 — Жабокрич; 78 — Трибусівка; 79 — Студена; 80 — Гордіївка; 81 — Буди; 82 — Ободівка; 83 — Жабокричка; 84 — П'ятківка; 85 — Бершадь; 86 — Велика Киріївка; 87 — Мала Киріївка; 88 — Лісничі; 89 — Кидрасівка

Дані по кількості та загальних площах пам'яток Трипілья Південно-Східної Вінниччини

Етап	Пам'ятки				Поселення з визна- ченою площею	Загальна площа поселень, га
	Кількість		%			
А	3	47	3,4	52,8	1	7,9
ВІ	2		2,2		1	5,5
ВІ—ІІ	12		13,5		10	126,3
ВІІ	9		10,1		6	14,9
СІ	17		19,1		9	241,8
СІІ	4		4,5		1	2
Не визначено	42		47,2		4	13,9
У сь о г о	89		100		32	412,3

Наступний етап VI—VII представлений 12 поселеннями із відомими площами для десяти. Тут виокремлюється дві групи за площею. До першої зараховано вісім пунктів із площею в межах 2,4—9,8 га, а до другої — дві пам'ятки із площею 37,7 та 49,5 га.

Етап VII представлений у вибіріці дев'ятьма пам'ятками. Площу визначено для шести із них. Вона — у межах 0,4—4,1 га.

Найбільшим числом пам'яток в регіоні на сьогодні вирізняється етап CI. Площа визначена для дев'яти із 17 відомих. Це три пам'ятки

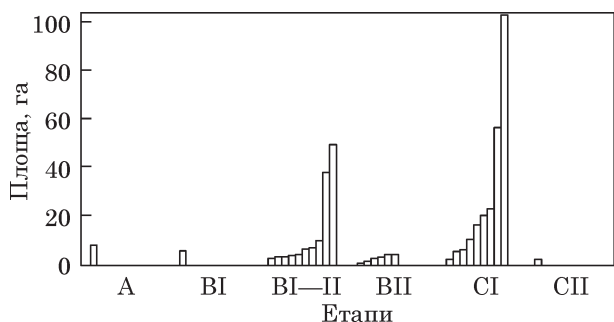

Рис. 3. Площі пам'яток трипільської культури регіону на окремих етапах існування

першої групи, які займають простори у 2—6 га, чотири другої групи — із площами в межах 10,2—22,8 га та дві пам'ятки третьої та четвертої груп — з площею 56,5 та 103 га.

Останній етап Трипілля СІ представлений чотирма поселеннями із визначеною площею лише для одного — у 2 га.

Поселення у межах усіх етапів можна розділити за площею на чотири групи, в га: 1) до 10; 2) 10—22,8; 3) 37,7—56,5; 4) 103. У нашому випадку етапи А, VI, VII та СІ представлені лише пам'ятками першої групи. На етапі VI—VII, окрім першої групи, прослідковується поява поселень із розмірами, віднесеними до третьої групи. Етап СІ має пам'ятки всіх груп.

Висновки. З часу видання останнього найповнішого зводу пам'яток Трипілля Вінницької області минуло шість років. Його автор Н.М. Майданюк нанесла на карту 352 пункти. Переглянувши ще раз наявні джерела, а також додавши результати розвідок останніх років, нам вдалося збільшити перелік до 403 пам'яток. До регіону Південно-Східної Вінниччини відноситься 89 пунктів.

Найбільшу концентрацію поселень у цьому регіоні маємо в центральній частині, де щільність їх розташування становить одна пам'ятка на 38,3 км². Це є надзвичайно низьким показником, адже на сусідніх, краще досліджених територіях маємо такі дані: одне поселення на 21,9 км². Відповідно до останнього показника, на теренах Південно-Східної Вінниччини має бути не менше 315 пам'яток трипільської культури, проте нині відомі 89. Це трохи більше, ніж 26 %.

Для 47 пунктів регіону визначена приналежність до етапу Трипілля. Вони охоплюють усі етапи, починаючи від раннього А та закінчуючи найпізнішим СІ. Для 42 пунктів, на жаль, не маємо даних по датуванню. Площі визначені лише для 32 поселень. Найбільшою кількістю пам'яток представлені етапи VI—VII, VII та СІ, що може свідчити про відносно непоганий стан їхнього вивчення. Найбільші показники загальної площі поселень співвідносяться з етапами VI—VII та СІ Трипілля — 126,3 га та 241,8 га відповідно. При цьому випадку показ-

ником площ поселень етапу СІ є надзвичайно низьким: усього 14,9 га.

Мала кількість пам'яток для окремих етапів (А, VI, СІ), відсутність деяких груп поселень за розмірами — усе це може бути як наслідком змін у системі заселення, певних історичних явищ, так і наслідком ступеню археологічної вивченості даної території. Тому робити остаточні висновки лише на основі наявних реєстрів пам'яток передчасно.

Зважаючи на вище наведену інформацію по кількості та рівню досліджень, а також по числу відомих пам'яток трипільської культури, а особливо по якості та кількості задокументованих відомостей про них, регіон Південно-Східної Вінниччини є надзвичайно перспективним для археологічних досліджень. По-перше, необхідне опрацювання та введення до наукового обігу матеріалів, здобутих за столітню історію вивчення регіону. По-друге, необхідне проведення нових широкомасштабних польових досліджень задля уточнення просторово-часових даних про уже відкриті поселення.

Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список). — К., 1966. — 463 с.

Видейко М.Ю. Исследования поселений среднего этапа трипольской культуры на р. Кодыме // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1994. — С. 18—25

Видейко М.Ю. Вступне слово. Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України. Реєстр // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — С. 564—565.

Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — 304 с.

Денисюк Г.І. Лісополе України. — Вінниця, 2001. — 284 с.

Дяченко О.В. До проблеми систематизації поселень Західнотрипільської культури у межиріччі Південного Бугу та Дніпра // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 17—22 (АДІУ. — Вип. 2).

Загоруйко В.Т. Звіт про проведення археологічної розвідки у Вінницькій області в 1993 році / НА ІА НАН України. — 1993/50.

Загоруйко В.Т., Шумова В.О. Поселення середньої доби трипільської культури на Вінниччині біля с. аряківка // АДІУ 1993 р. — К., 1997. — С. 52—53.

Засць І.І. Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001. — 184 с.

Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989. — 222 с.

Квітницький М.В. Вінницька область. Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України. Реєстр // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — С. 566—583.

Лотоцька В.Т., Очеретний В.В. Археологічна розвідка Подільської археологічної експедиції // АДІУ 1993 р. — К., 1997. — С. 79—80.

Майданюк Н.І. Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині // Подільська старовина. — Вінниця, 2008. — Вип. IV. — С. 77—88.

Малі річки України: Довідник. — К., 1991. — 296 с.
Мовша Т.Г. О расселении племен культуры Триполья—Кукутени в среднем и в начале позднего периодов // Археологические исследования на Украине в

1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. — Днепропетровск, 1980. — С. 40—41.

Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина. — Вінниця, 2011. — 400 с.

Рыжов С.Н. Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры // *Stratum plus*. — 2000. — № 2. — С. 459—473.

Сицинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Тр. XI АС. — М., 1901. — 158 с.

Чернівецька область. Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України. Реєстр // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — С. 688—698.

Черныш Е.К. Первоначальные пути расселения племен Кукутени—Триполья // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тез. докл. юбилейн. конф. — К., 1975. — С. 39—40.

Zbenovich V.G. The Tripolye culture: centenary of research // *Journal of World Prehistory*. — 1996. — Vol. 10, nr. 2. — P. 199—241.

В. С. Рудь

КАРТОГРАФИРОВАНИЕ ПАМЯТНИКОВ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ РЕГИОНА ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ВИННИЧИНЫ

Статья посвящена истории создания сводов памятников трипольской культуры Винницкой области, разработке и аналитике актуального реестра поселений юго-восточной ее части.

На территории Винницкой области известно 403 памятника Триполья. В юго-восточной ее части — 89 пунктов. Наибольшая концентрация поселений отмечена в центральной части региона, где плотность составляет один памятник на 38,3 км². На соседних, лучше исследованных территориях, имеем одно поселение на 21,9 км². Согласно последнему показателю, на территории юго-восточной части области должно быть не менее 315 памятников трипольской культуры. Мы же имеем чуть больше 26 %.

Для 47 пунктов региона установлена принадлежность к определенному этапу развития трипольской культуры. Они охватывают все этапы, начиная от раннего А и заканчивая поздним СII. Для 42 пунктов, к сожалению, нет данных по датировке. Площади определены только для 32 поселений. Наибольшим количеством памятников представлены этапы VI—VII, VII и CI. Это может свидетельствовать об относительно неплохом уровне их изученности. Самые высокие показатели общей площади поселений соотносятся с этапами VI—VII (126,3 га) и CI (241,8 га) Триполья. Чрезвычайно низким показателем общей площади поселений характеризуется этап VII (14,9 га).

Поселения всех этапов по площади делятся на четыре группы, га: 1) до 10; 2) 10—22,8; 3) 37,7—56,5; 4) 103. Этапы А, VI, VII и СII представлены исключительно памятниками первой группы. На этапе VI—VII, кроме первой группы, прослеживается появление поселений с размерами, отнесенными к третьей группе. Этап CI представлен памятниками всех групп.

Малое число памятников для отдельных этапов (А, VI, СII), отсутствие некоторых групп поселений по размерам — все это может быть как следствием изменений в системе заселения, определенных исторических явлений, так и результатом незначительной изученности данной территории археологами. Поэто-

му делать окончательные выводы на основе анализа имеющихся реестров памятников преждевременно. Прежде всего, необходима обработка и публикация материалов, полученных за столетнюю историю изучения региона. Кроме того, необходимо проведение широкомасштабных полевых исследований для уточнения пространственно-временных данных о памятниках культурного комплекса Кукутень—Триполье.

Ключевые слова: трипольская культура, своды памятников, картографирование, Винницкая область, Юго-Восточная Винниччина, плотность распространения памятников, площадь.

V. S. Rud

MAPPING OF THE TRYPILLIA CULTURE SITES OF SOUTH- EASTERN VINNYTSIA REGION

This work is devoted to the history of the catalogues of Trypillia culture sites of south-eastern part of Vinnytsia region, to the development and analytics of current list of settlements.

The author gathered information about 403 settlements of Trypillia culture for whole Vinnytsia region. On the territory of south-eastern part of this region 89 sites are known. The greatest concentration of settlements in the region was noted in the central part, where the density is one site on 38.3 km². On the neighboring areas we have another data. There is one settlement on 21.9 km². According to this number on the south-eastern part of the area should be not less than 315 monuments of Trypillia culture. But we have only above 26 %.

A stage of Trypillia culture is defined for 47 settlements of the region. They cover all stages: from the early A to the late CII. Unfortunately, we do not have the dating for 42 sites. We identified areas only for 32 settlements. The greatest number of settlements is on VI—VII, VII and CI stages. This may indicate a relatively good level of their investigation. The largest indicator of the total area of the settlements is on VI—VII (126.3 ha) and CI phases (241.8 ha). The extremely low rate of the total area of the settlements is on VII phase (14.9 ha).

The settlements of all phases can be divided into four groups, ha: 1) to 10; 2) 10—22.8; 3) 37.7—56.5; 4) 103. In this case, A, VI, VII and CII phases are presented by the sites of the first group. On VI—VII stage, except the first group, we have some settlements that belong to the third group. On CI phase we have sites of all groups.

A small number of sites on the individual phases (A, VI, CII), the lack of some groups of settlements in size — all this can be a consequence of changes in the populated settlement system, of certain historical events, as well as a consequence of the level of studying of the region by archaeologists. Therefore, it would be premature to make a conclusion analyzing only the available register of sites. First of all, it is necessary to start a processing and publication of materials received in the century-long history of studies of the region. Secondly, it is necessary to conduct large-scale field work in order to clarify spatio-temporal data about sites of Cucuteni—Trypillia cultural complex.

Key words: Trypillia culture, settlements catalogues, mapping, Vinnytsia region, South-Eastern Vinnytsia region, settlements density, area.

Одержано 15.06.2015

СИСТЕМА РОЗМЕЖУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ ЗА ДАНИМИ ДИСТАНЦІЙНОГО ЗОНДУВАННЯ ¹

Статтю присвячено досвіду створення комплексної археологічної карти регіону Нижнього Побужжя на основі аерофото- та супутникової зйомки і створенню на її основі максимально повної графічної фіксації залишків системи розмежування сільськогосподарських ділянок античного часу.

Ключові слова: Ольвія Понтійська, хора, система розмежування, археологічне картографування, супутникова зйомка.

Протягом тривалого часу територія сільськогосподарської округи античної Ольвії Понтійської була відома за знахідками різноманітних поселень, розташованих в основному уздовж берегів Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, а також в низинах великих ярів [Крыжицкий и др., 1989, рис. 2, 3]. Дослідники висловлювали припущення, що загальні межі цієї сільськогосподарської території приблизно відповідають зоні розповсюдження давньогрецьких поселень. Однак, протягом тривалого часу питання глибини поширення території, що була у використанні стародавніми греками в сільському господарстві, залишалось відкритим. Існування стародавніх сільськогосподарських ділянок було встановлено, але загальні межі території їх розповсюдження та система розташування залишались невизначеними.

Головна інформація стосовно існування давньогрецької системи розмежування сільськогосподарської території ольвійської держави

походила з аерофотознімків радянського періоду — чорно-білих, з низьким ступенем деталізації. Вони не дозволяли цілком охопити всю територію та оцінити окремі риси внутрішньої структури ольвійської сільськогосподарської округи [Буйских, 1986; Bujskich, 2006]. Якість аерофотознімків дозволяла лише частково виявити лінії розмежування окремих полів, однак охопити загальні межі розповсюдження стародавньої сільськогосподарської території було неможливо.

Протягом останнього десятиліття, завдяки розвитку всесвітньої мережі Інтернет, загальнодоступними стали кольорові супутникові знімки земної поверхні високої якості, розповсюджені багатьма геоінформаційними ресурсами. Для переважної більшості пересічних користувачів Інтернету ці знімки відомі головним чином завдяки таким ресурсам як Wikimapia та програмі Google Earth. Слід відзначити, що якість та ступінь деталізації цих знімків значно перевищує можливості старої аерофотозйомки, що суттєво підвищує їх цінність як джерела інформації стосовно різноманітних археологічних об'єктів. Вільний доступ до супутникових знімків та можливість виявлення на них стародавніх об'єктів спричинили низку досліджень, метою яких стало виявлення нових пам'яток та вдосконалення методики роботи саме з такими специфічними джерелами інформації як супутникова та аерофотозйомка [Каряка, 2012, с. 230].

Використання сучасних геоінформаційних програм дає можливість комбінувати старі аерофото та сучасні супутникові знімки для створення комплексного загального плану всієї території, яка підлягає обстеженню. Створення такого комплексного плану має включати

1. Ця стаття є розширеною та оновленою версією роботи, яка вийшла англійською мовою в Данії у 2008 р. [Karjaka 2008].

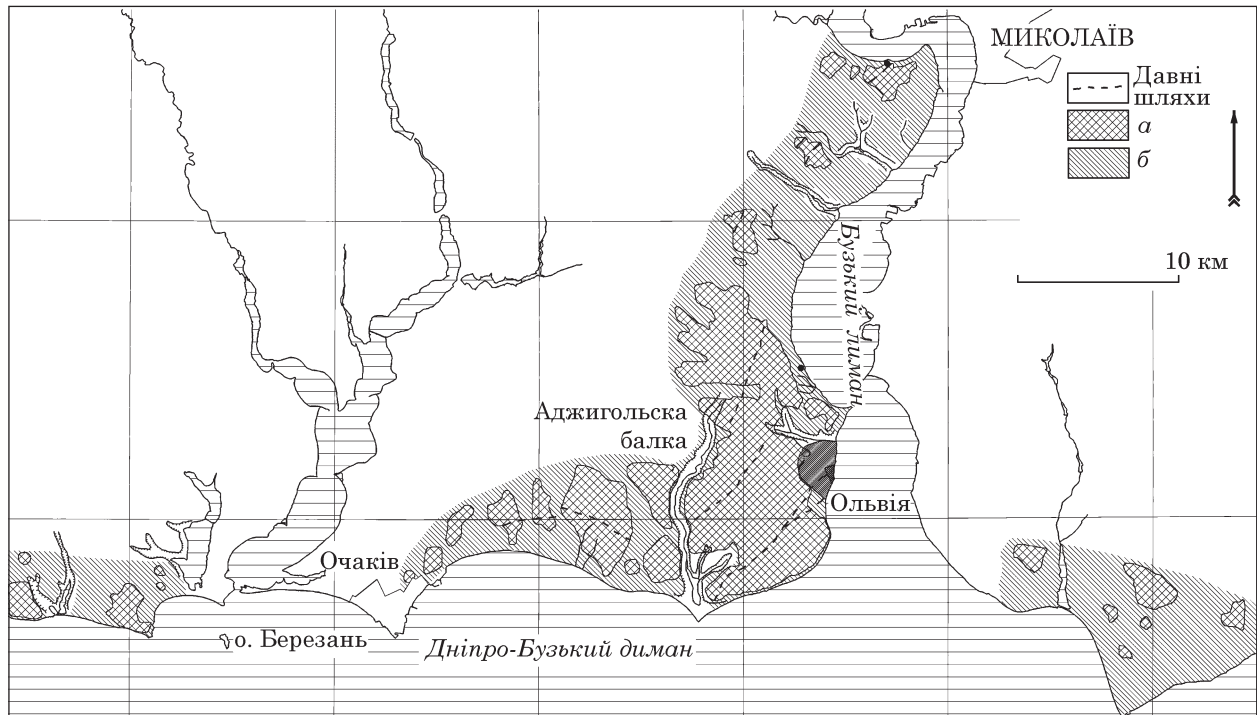

Рис. 1. Загальна територія розповсюдження системи розмежування ділянок ольвійської хори за даними дистанційного зондування: а — ділянки з виявленими залишками системи розмежування; б — імовірна сільськогосподарська територія

пошарове зведення в єдиному масштабі різноманітних графічних даних дистанційного зондування, послідовно накладених на топографічні карти, що відбивають сучасний рельєф місцевості та дають можливість всебічного просторового аналізу отриманих даних. Ознайомлення з якісними супутниковими знімками території узбережжя Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів демонструє значні розбіжності в розташуванні територій, зайнятих сільськогосподарськими наділами ольвійської держави у порівнянні з даними, відомими за результатами обстежень старої аерофотозйомки.

Спроба створення карти з порівнянням різних систем античного землеустрою була здійснена Г.П. Гарбузовим. Автор обмежився окресленням загальних меж регіону та наведенням прикладів фрагментів найбільш чітких контурів стародавніх меж на аерофото- та супутникових знімках без детальної фіксації всіх видимих ліній і чіткого районування [Гарбузов, 2008, с. 148—151, рис. 2—7]. Також на фрагменті детальної «промальовки» найближчого до Ольвії регіону він не відокремлював лінії античного розмежування від залишків шляхів пізнього середньовіччя, які їх руйнували. Ці пізні шляхи позначені на картах XIX ст., і їх пряме накладання на античну систему вносить очевидні незрозумілості в подання графічної інформації [Гарбузов, 2008, рис. 6].

У результаті ретельного аналізу створеної нами карти досліджуваної території вдалось

виявити численні аномалії в кольорі ґрунту, які відбивають наявність археологічних пам'яток різного часу на момент безпосереднього проведення зйомки. Найчисельнішими серед виявлених аномалій постають лінії розмежування окремих ділянок сільськогосподарської округи античної Ольвії, а іноді також стародавні шляхи, які були пов'язані з цією системою розмежування. Окрім створення максимально повної картини розташування сільськогосподарських ділянок ольвійської округи що збереглися, комплексна ГІС карта регіону також дозволяє частково реконструювати певні площі, де залишки ліній окремих ділянок були зруйновані в результаті сучасного антропогенного фактору або впливу ерозійних процесів (рис. 1). Отже, в результаті проведеної роботи вдалось отримати максимально повну картину системи розмежування сільськогосподарських ділянок та стародавніх шляхів ольвійської хори, що дозволяють виділити окремі регіони їх концентрації та виявити певні особливості внутрішньої структури.

Сільськогосподарська територія Ольвії Понтійської, яку було обстежено нами за аерофото та супутниковими знімками, являє собою відносно вузьку зону на правих берегах Бузького та Дніпро-Бузького лиманів, від території сучасного села Велика Корениха та околиць міста Миколаїв на півночі, сучасного міста Очаків на заході та мису Станіслав на сході. Загальні розміри регіону — близько 34 км з півночі на південь та 52 км із заходу на схід. Середня

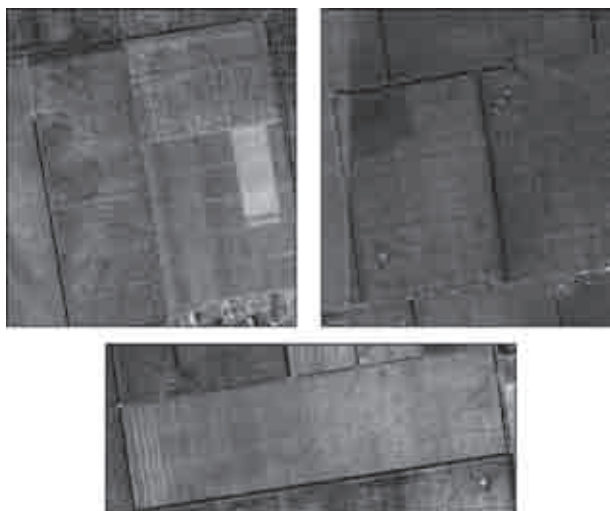

Рис. 2. Приклади меж стародавніх полів на супутникових знімках

ширина території розташування наділів складала 6—7 км уздовж берегів лиману. Місце максимальної ширини сільськогосподарської території розташоване власне біля самого міста Ольвія й становило близько 8,7 км на захід від узбережжя Дніпро-Бузького лиману вглиб материка. Слід відзначити, що лінії розмежування в районі близького ольвійського оточення (в радіусі близько 15—20 км від міста) на супутниковій зйомці є найбільш чіткими та виразними, що, очевидно, відповідало регіону найбільш інтенсивного сільськогосподарського використання, де описувана система розмежування функціонувала найдовший проміжок часу. Далі на захід територія розмежування стародавніх наділів поступово звужується в межах 5—1,5 км та повністю зникає в околицях міста Очаків. Це, ймовірно пояснюється меншою сільськогосподарською активністю давнього населення на зазначеній території. Проте не можна виключати й руйнування залишків розмежування сучасною діяльністю людини в цьому районі. Місто Ольвія розташоване безпосередньо в геометричному центрі цього регіону сільськогосподарського розмежування. Така локалізація пов'язана із зручною величиною відстані від політичного центру, яка складала близько 25—26 км в обох напрямках, і була контрольованою територією, звідки населення могло швидко дістатись добре укріпленого міста у випадку військової загрози.

Також у результаті аналізу даних супутникової зйомки далі у західному напрямку, уздовж чорноморського узбережжя, було виявлено ще один регіон розмежування сільськогосподарських територій на захід від Березанського лиману та острова Березань, який у просторі був відокремлений від основної території розмежування Ольвійської держави в Березансько-Бузькому регіоні приблизно на

15 км. Характер видимих ознак цієї ділянки розмежування близький до типових рис основного масиву ліній розмежування поблизу Ольвії. Загальні розміри цієї «березанської» ділянки складають майже 10 км завдовжки (З—С) та 4 км завширшки (Пн—Пд).

Отже, загальна довжина території, що підпадала під регулярне використання в сільському господарстві Ольвії включно з ділянкою біля Березанського лиману, складала 77 км зі сходу на захід.

Система розмежування стародавніх наділів ольвійської хори на супутникових знімках представлена світлими вузькими лініями, які видно на сучасній поверхні. Саме вони формували межі стародавніх полів та ділянок (рис. 2). Ці лінії розмежування практично неможливо помітити при звичайних умовах обстеження «в полі» через великий масштаб цих структур та поступовість зміни кольору ґрунту. Ці лінії мають плавні, м'які контури та завширшки складають в більшості 14—16 м (максимальні межі 10—18 м). В окремих випадках паралельно основним світлим лініям розмежування близько до них виявлені дві паралельні смуги більш темного кольору (темніше загального фону поля), ширина яких складала 6—8 м. Ці вузькі темні лінії, зазвичай, відмічаються з обох боків основної світлої смуги (в поодиноких випадках виявлена лише одна паралельна темна смуга) та, безперечно, відбивають наявність певних конструктивних особливостей цієї системи розмежування.

Простір ділянок, які окреслені межовими смугами, більш темного кольору. Форма цих ділянок у переважній більшості представлена вузькими прямокутниками подовженої в плані форми. Більшість цих ділянок, відповідно до сучасної топографічної ситуації, була розташована вертикально до берегів лиманів та напрямків стародавніх шляхів, що в багатьох місцях також можна простежити на супутникових знімках. Загальні межі ширини цих полів досить різноманітні — від 40 до 260 м, хоча переважна більшість не перевищувала завширшки 60—70 м (цей розмір можна вважати майже стандартним для всього Нижньобузького регіону, де була помічена стародавнє розмежування). Визначення довжини окремих полів виявилось значно складнішим через те, що перехресні лінії важко виокремити на загальному фоні, і тому вони часто втрачаються. В окремих випадках довжина описуваних «полів» сягає майже кілометра (при ширині 60—70 м), що є вкрай малоймовірним, бо було дуже незручно в практичному використанні.

Територія, де найбільш добре помітна система стародавнього розмежування, розташована безпосередньо навколо міста Ольвія (рис. 3). Ця зона була чітко обмежена Аджигольською балкою на заході і складала 6,5—8,5 км за-

вширшки (З—С) та 9,5—10,4 км (максимальний розмір 11,35 км) завдовжки (Пн—Пд), що становило комфортну відстань одноденних виходів мешканців міста Ольвія для сільськогосподарських робіт в обох напрямках. Північна межа сягає 12,6—13,7 км від Ольвії.

Базуючись на взаємному розташуванні виявлених нами меж ділянок на супутникових знімках, можна також виділити залишки кількох шляхів, які слугували засобами сполучення між окремими частинами Ольвійської держави. Перший з них починався безпосередньо від Західних воріт міста Ольвія та вів у південно-західному напрямку до Аджигольського поселення на узбережжі мису, на схід від Дніпро-Бузького лиману. Цей шлях простежується на супутникових знімках практично на всій дистанції впродовж 11,35 км. Другий простежений нами шлях, вірогідно, був допоміжним. Він відходив від південного краю ольвійського городища уздовж яру та приєднувався до першого шляху на відстані 4,2 км. Третій шлях, що можна виділити на фоні системи розмежування античних ділянок, проходить в північній частині найближчої ольвійської хори паралельно першому, уздовж верхів'їв Аджигольської балки в напрямку ПнС—ПдЗ, і може бути простежений на відстані 6,6 км. Судячи за його напрямком, він поєднував північні регіони з поселеннями, розміщеними в районі Аджигольської балки.

Розташування стародавніх меж і сільськогосподарських ділянок на найближчій до Ольвії території добре пов'язується з розташуванням описаних шляхів та з природним рельєфом. Як правило, більшість ділянок простягались поперек схилів, що давало можливість затримання дощової води на полях та загальмовувало природний ерозивний процес, який неминуче супроводжував людську сільськогосподарську діяльність. Водночас основні лінії меж перетинали напрямки шляхів, які, зазвичай, проходили уздовж берегів лиманів на всій досліджуваній території. Поля заповнювали простір між шляхами, що досить яскраво помітно на найближчій до ольвійського городища території, де трапляються численні приклади ділянок неправильної непропорційної форми, яку диктували зовнішні умови та смуги шляхів. Цей факт є дуже важливим — його слід вважати доказом того, що головні шляхи виникли ще до масового поширення самої межової системи та вже після її виникнення активно використовувались задля сполучення між різними регіонами та для сільськогосподарських потреб.

Простежена нами система розмежування наділів може бути виділена далі на захід (рис. 4), північ (рис. 5) та схід (рис. 6), зберігаючи таку саму структуру вузьких полів та смуг, як і в найближчій ольвійській хорі. Північна

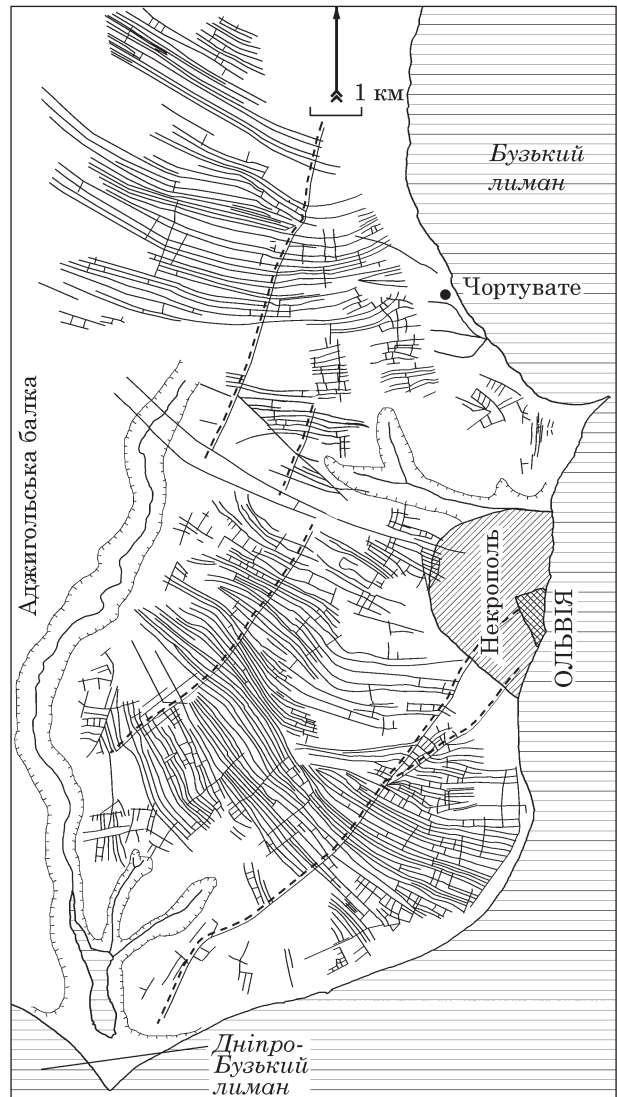

Рис. 3. Розмежування найближчої ольвійської хори

частина системи розмежування збереглась фрагментарно в районі сучасного села Велика Корениха та античного поселення Дідова Хата. Там виявляються лише окремі розрізнені сектори, що включали невелику кількість античних ділянок. Цікаво відмітити, що в найбільш віддаленій на північ ділянці регіону залишки системи розмежування демонструють найбільш регулярну систему, з чіткими та ритмічними межами полів (рис. 5). Це дозволяє нам припустити, що система розмежування на цих ділянках створювалась не стихійно, а в короткі строки та на основі заздалегідь намченого плану. На противагу ним, розмежування інших районів виглядає менш регулярним, іноді навіть спонтанним.

Принципово інша картина виявлена в східному напрямку. Фактично на лівому (східному) березі Бузького лиману будь-яких залишків системи сільськогосподарського розмежування нами не виявлено на всій відстані від сучасного м. Миколаїв до Буго-Дніпровського ли-

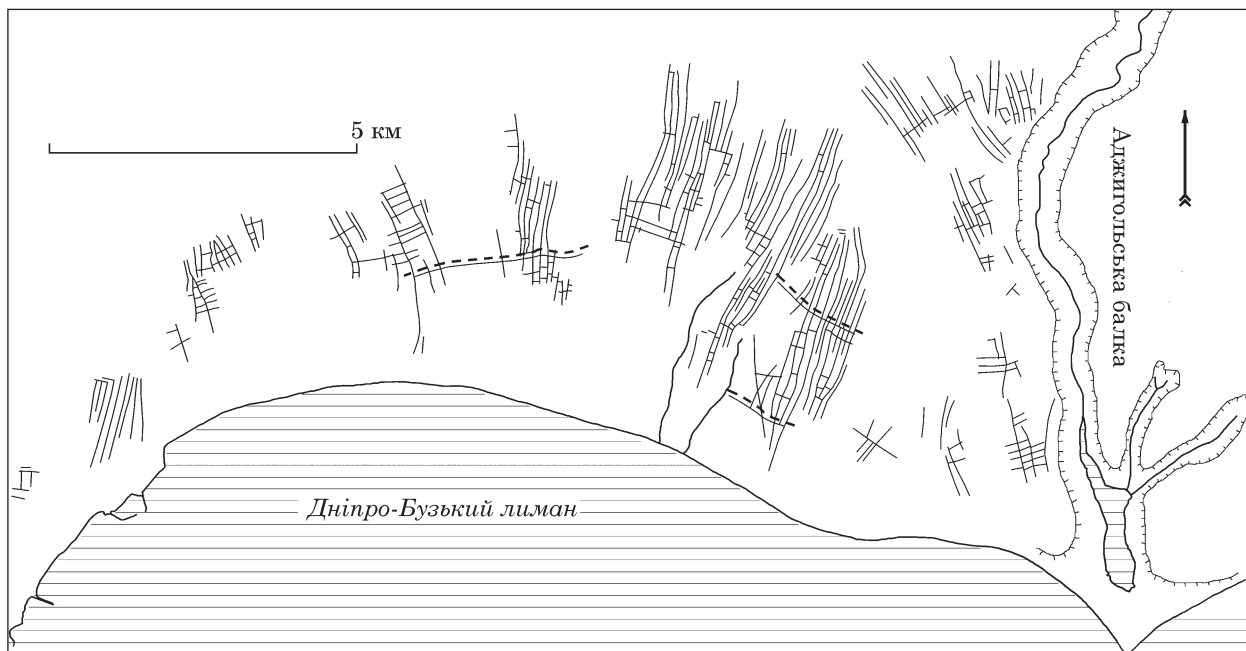

Рис. 4. Західна частина системи розмежування ольвійської хори

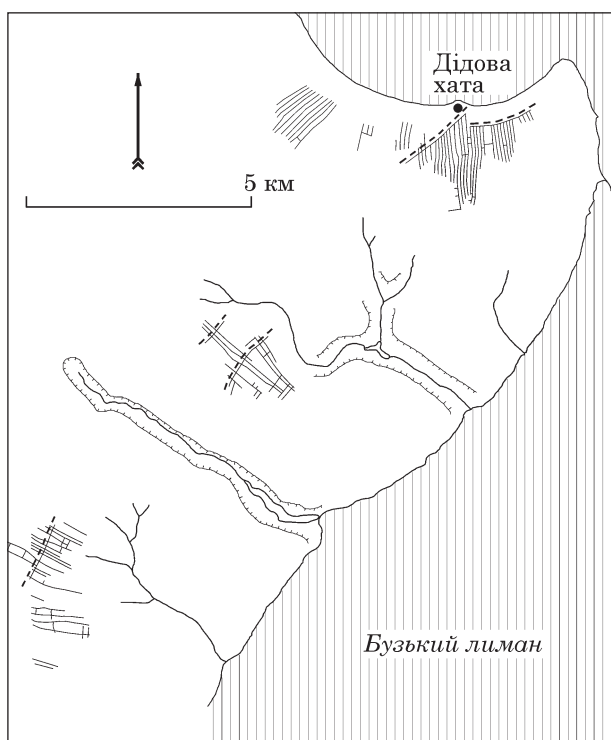

Рис. 5. Північна частина системи розмежування ольвійської хори

ману. Така ситуація може бути пов'язаною із специфікою складу місцевих ґрунтів. Лише окремі розрізнені фрагменти наслідків системи розмежування виявлені далі на схід — в 12 км на південний схід від Ольвії, в районі сучасного мису Станіслав (рис. 6). Ці фрагменти простежуються на відстані 14,7 км з заходу на схід та 5,3 км на північ від берегу вглиб

материка. Але часто ці залишки маловиразні та погано збереглися. За цими залишками ми можемо окреслити лише загальні межі поширення тут сільськогосподарських територій.

В найбільш віддаленому західному напрямку розглянутої нами території, на північний захід від о. Березань та на захід від Березанського лиману, можна виділити два регіони із залишками ліній стародавньої системи розмежування ділянок (рис. 7). Ці райони розташовані у найбільшому віддаленні від Ольвії та виглядають незалежними та ізольованими. На додаток до цього, розташована у найближчій відстані від о. Березань ділянка, виглядає найбільш нерегулярною та стихійною у порівнянні з іншими районами ольвійської хори. Форма її південних ділянок геометрично неправильна. Часто вони не мають таких подовжених пропорцій у зовнішній формі ділянок, як це простежується на інших територіях. Слід підкреслити, що ці західні ділянки сільськогосподарського розмежування територіально близькі до березанського поселення — найбільш раннього давньогрецького поселення в Північному Причорномор'ї. Більшість дослідників не поширює існування ольвійської хори на цій території, вважаючи її західною межею найближчих до Березанського лиману територій. Отже, виявлення залишків системи розмежування у безпосередній близькості до березанського поселення дає серйозні підстави припустити наявність тут самостійного сільськогосподарського регіону — хори Березані, можливо, найбільш ранньої античної системи розмежування полів в причорноморському регіоні. Однак, це складне питання потребує практичного підтвер-

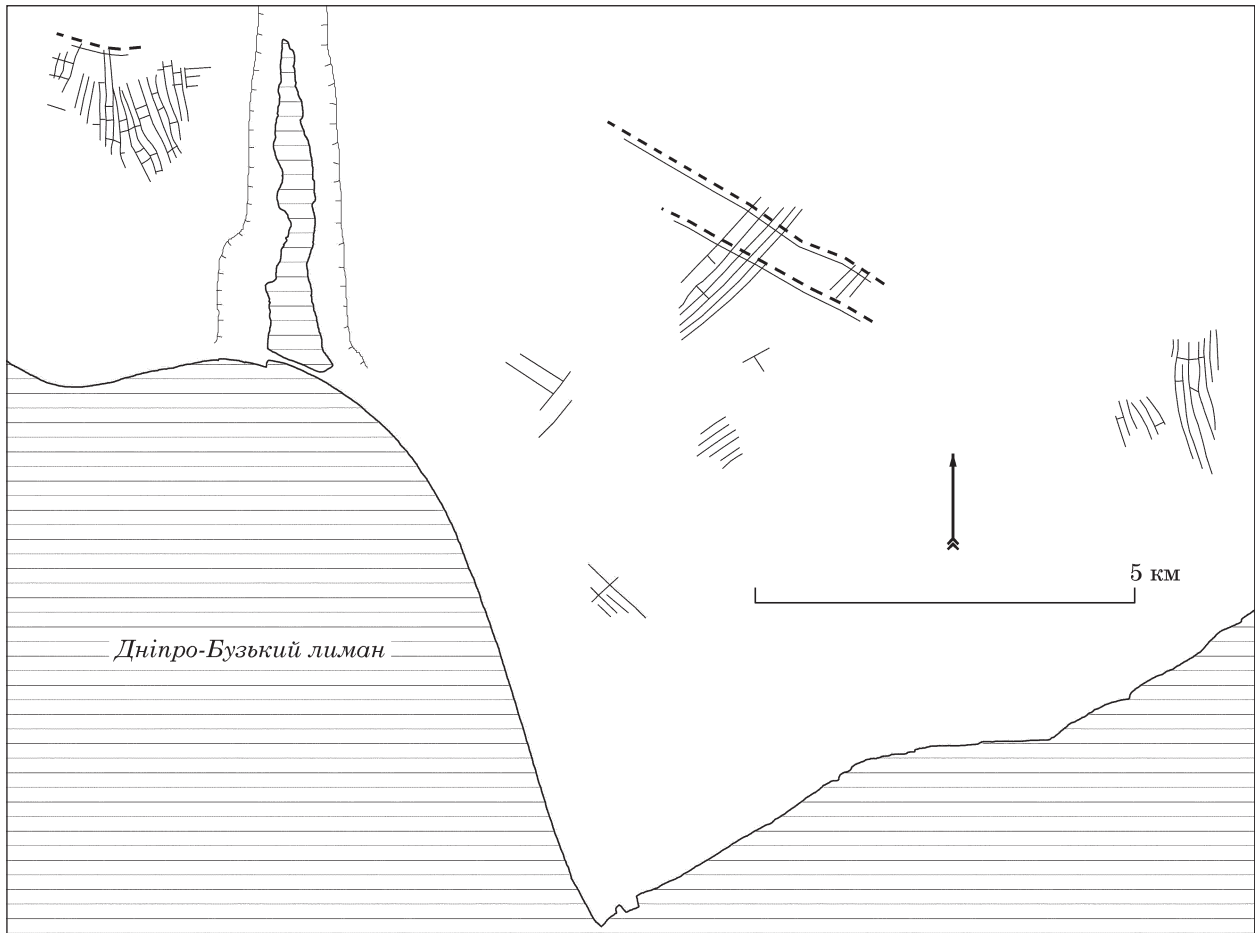

Рис. 6. Східна частина системи розмежування ольвійської хори

дження подальшими археологічними дослідженнями.

Цікаво відмітити очевидну взаємну прив'язаність напрямку ліній системи розмежування античних полів та напрямків маленьких ярів на обривчастих берегах лиманів, які вони перетинають. Це добре простежується на ділянці, розташованій у 2,40—5,27 км на південь від Ольвії (рис. 8, а). Тут навіть можна побачити поперечну лінію, яка обмежувала територію стародавніх наділів. Також аналогічна ситуація зафіксована в західній частині ольвійської межової системи, на північний захід від Березані (рис. 8, б). Ця взаємоприв'язаність може бути доказом існування в давнину дренажних траншей на межах полів, які слугували відведенню зайвої дощової води з ділянки. Аналогічні траншеї на межах полів вже були знайдені на території Західного Криму [Kolesnikov, Jasenko, 1999, fig. 14]. Однак, виявлення таких конструктивних особливостей вимагає більш детального вивчення та обґрунтування подальшими археологічними дослідженнями.

Відзначимо, що в кількох випадках простежується певна зміна системи розташування меж, які були перероблені та переплановані. Найбільш показовими тут є територія, що

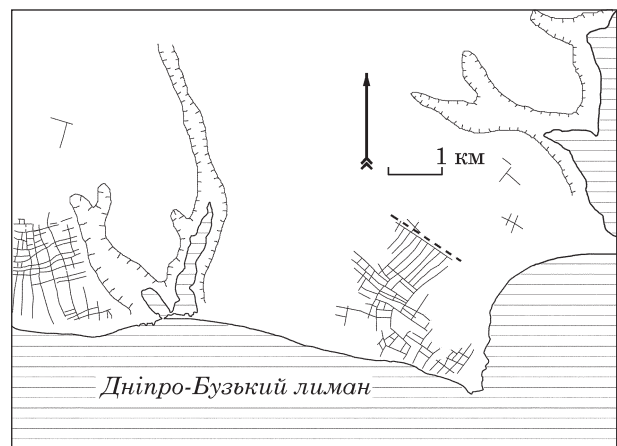

Рис. 7. Березанський регіон сільськогосподарського розмежування

розташована за 17 км на північ від Ольвії, та найбільш віддалений на захід район біля узбережжя Тілігульського лиману, де лінії розмежування були змінені ще в давнину із певним зміщенням, але із збереженням загальної сітки ділянок (рис. 9, а). Одночасно з цим на схід від Аджигольського лиману виявлена ділянка, де було проведено повне перепланування системи розташування полів (рис. 9, б). Така

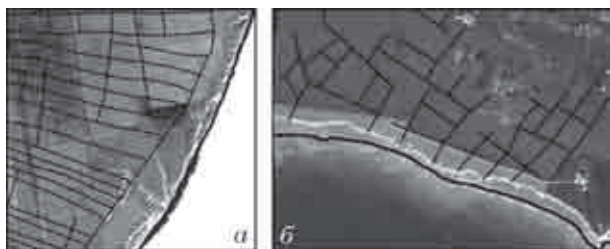

Рис. 8. Просторове співвідношення межових смуг стародавніх полів та сучасних ярів: *а* — південь, поряд з Ольвією; *б* — березанський регіон

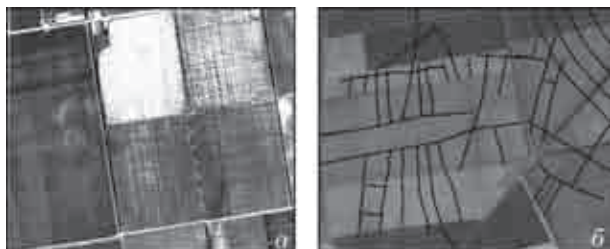

Рис. 9. Зразки районів перепланування стародавньої системи меж: *а* — зміщення розташування межових смуг із збереженням загальної сітки розташування наділів; *б* — повне перепланування системи розмежування

ситуація могла виникнути лише за умови повного знищення більш ранньої сітки розподілу ділянок.

Отже, можна констатувати, що описувана нами вище система розмежування ділянок Ольвії Понтійської складалась з порівняно вузьких подовжених прямокутних полів, розташованих впоперек стародавніх шляхів та часто викривлених в плані у відповідності до природного рельєфу та, вірогідно, практичних потреб і запобігання ерозивним процесам. Ця система розвивалась та існувала протягом досить тривалого часу — припустимо, класичного та елліністичного періодів існування Ольвійської держави, проте, за характером описуваного джерела інформації, не можуть мати вузьких хронологічних меж. Тривалість існування ольвійської системи розмежування опосередковано може бути підтверджена фактами наявності ділянок часткового або повного перепланування структури розташування

полів. Припустимо, що розвиток ольвійської системи розмежування частково мав стихійний характер, що підтверджується певними випадками нерегулярності та непропорційності в розташуванні окремих полів, а також їх форми. Можливо говорити лише про окрему, кластерну, впорядкованість в просторовій організації ділянок, причому ділянки, що мали найбільш чітку та правильну організацію, були виявлені у північних регіонах — найбільш віддалених від політичного та господарського центру.

Описана нами за результатами аналізу супутникових та аерофотознімків ольвійська система розмежування сільськогосподарської території добре збереглась. При цьому слід зауважити, що система просторової організації ділянок ольвійської хори принципово відрізняється від добре відомої прямокутної системи розмежування хори Херсонесу [Буйських, 2008; Николаенко, 1999; 2001; Nikolaenko, 2006]. Висвітлена нами ольвійська система значно ближче до загальної картини розмежування полів, виявлених на Таманському півострові [Паромов, 1990; 1992; 2000; Горлов, Лопанов, 1995], але має низку певних регіональних принципових розбіжностей.

Здійснена нами спроба створення максимально повної картини системи розмежування стародавніх сільськогосподарських ділянок Ольвії Понтійської базується на основі аналізу та фіксації (з частковою реконструкцією) ліній, що можна виявити за допомогою сучасних методів дистанційного зондування. Для досягнення поставленого завдання була створена комплексна карта досліджуваного регіону, яка включає сучасні супутникові і деякі старі радянські аерофотознімки та фіксує наявну ситуацію збереження цих ліній на момент останніх десятиліть XX та початку XXI ст. Утім, дана робота проведена лише на основі використання графічного матеріалу. Подальше дослідження зазначених територій вимагає більш детального археологічного обстеження описуваних об'єктів безпосередньо у полі археологами-практиками із застосуванням шурфування та залученням сучасних методів геомагнітної розвідки.

Буйских А.В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху. — Симферополь, 2008. — 424 с. (МАИЭТ. Supplementum. — Вып. 5).
Буйских С.Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI—II вв. до н. э.) // Русаева А.С., Крыжицкий С.Д., Мазарати С.Н. Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 17—28.

Гарбузов Г.П. Новые возможности сравнительного анализа региональных систем античного землеустройства // Древности Боспора. — М., 2008. — Т. 12, ч. I. — С. 148—153.

Горлов Ю.В., Лопанов Ю.А. Древнейшая система мелиорации на Таманском полуострове // ВДИ — 1995 — № 3. — С. 121—137.

Каряка О.В. Дослідження в Запорізькій обл. // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 230—231.

Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — 240 с.

Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 1999. — Ч. I. — 84 с.

Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 2001. — Ч. II. — 164 с.

Паромов Я.М. Принципы изучения эволюции системы расселения на Таманском полуострове в античное и средневековое время // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990. — С. 56—69.

Паромов Я.М. Очерк истории археолого-топографического исследования Таманского полуострова // Боспорский сборник. — М., 1992. — 1. — С. 109—146.

Паромов Я.М. О земельных наделах античного времени на Таманском полуострове // Археологические вести. — 2000. — № 7. — С. 309—319.

Bujskich S.B. Die chora des pontischen Olbia: Die Hauptetappen der räumlich-strukturellen Entwicklung // Surveying the Greek Chora, Black Sea region in a Comparative perspective. — Aarhus, 2006. — BSS, 4. — P. 115—139.

Karjaka A.V. The Demarcation System of the Agricultural Environment of Olbia Pontike // Meetings of Cultures in the Black Sea region. — Aarhus, 2008. — BSS, 8. — P. 181—192.

Kolesnikov A.D., Jacenko I.V. Le territoire agricole de Chersonisos Taurique dans la region de Kerkinitis // Territoires des cites grecques. Actes de la Table Ronde Internationale, organisée par l'École Française

s'Athènes 31 octobre — 3 novembre 1991. — BCH. — 1999. — Suppl. 34. — P. 289—321.

Nikolaenko G.M. The Chora of Tauric Chersonesos and the Cadastre of 4th—2nd century BC // Surveying the Greek Chora, Black Sea region in a Comparative perspective. — Aarhus, 2006. — BSS, 4. — P. 151—174.

А. В. Каряка

СИСТЕМА РАЗМЕЖЕВАНИЯ СЕЛЬСКОЙ ТЕРРИТОРИИ ОЛЬВИИ ПОНТИЙСКОЙ ПО ДАННЫМ ДИСТАНЦИОННОГО ЗОНДИРОВАНИЯ

Статья освещает опыт создания комплексной археологической карты региона Нижнего Побужья на основе аэрофото и спутниковой съемки и созданию на ее основе максимально полной графической фиксации остатков системы размежевания сельскохозяйственных участков античного времени на территории ольвийской хоры.

Ключевые слова: Ольвия Понтийская, хора, система размежевания, археологическое картографирование, спутниковая съемка.

A. V. Karjaka

CADASTRAL SYSTEM OF OLBIA PONTICA ACCORDING TO THE SATELLITE IMAGERY DATA

This article is devoted to the interpretation of an experience of a creation of complex archaeological map of Low Bug region on the base of combination of aerial and satellite imagery. There is a maximum full graphical fixation of the remains of the ancient cadastral system of classical period on the territory of Olbian Chora was attempted.

Keywords: Olbia Pontica, chora, cadastral system, archaeological mapping, satellite imagery.

Одержано 12.10.2015

В. В. Ш е р с т ю к

ВІРТУАЛЬНІ АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

Статтю присвячено можливостям застосування в археологічних дослідженнях (перш за все, розвідкових) широкого спектру географічних джерел та методів їх обробки, які були апробовані більшою мірою на теренах Полтавщини.

К л ю ч о в і с л о в а: археологічні розвідки, віртуальні археологічні розвідки, кургани, майдани, селища, Полтавщина.

Масштабна робота у напрямку виявлення та каталогізації археологічних об'єктів на теренах сучасної Полтавської області, що здійснюється автором упродовж тривалого часу, залучення до цих досліджень інформаційних даних різного спектру, дозволило на сьогоднішній день отримати ряд цікавих теоретичних та практичних напрацювань. Їх підґрунтя було засноване на широкій джерельній базі (як власне археологічних пам'яток, так й інших, перш за все — геоінформаційних). Саме спробою поділитися цим цікавим досвідом і покликана ця робота, в якій представлені більшою мірою загальнотеоретичні можливості цих напрацювань.

Безперечно, основою археологічних розвідкових досліджень були, є і завжди лишатимуться польові роботи, з безпосередніми натурними обстеженнями пам'яток. Проте, цей метод не позбавлений своїх недоліків, зокрема:

1) у більшості випадків дослідник змушений підлаштовуватися під певні умови. Як результат — здійснення обстежень за несприятливих сезонних та погодних умов (посіви, сніговий покрив тощо);

2) не завжди здійснення таких обстежень має на меті точне встановлення конкретного виду пам'ятки. Так, на сьогоднішній день головним джерелом інформації про археологічні

об'єкти Полтавщини є розвідкові обстеження, що здійснювалися в руслі виконання програми «Зводу» з середини 1980-х рр. і по сьогоднішній. Наприклад, як результат — велика кількість майданних споруд (особливо розорюваних) помилково обліковувалася як насипи курганів (про це далі);

3) не зважаючи на тривалий час поступового розвитку, археологічна наука в Україні не може похвалитися суцільно здійсненими обстеженнями в межах окремого району чи області через брак достатньої кількості спеціалістів та коштів;

4) розорювання ґрунтів упродовж не однієї сотні років несприятливо позначилося на стані збереження археологічних об'єктів з вираженими рельєфними ознаками. Величезна кількість насипів курганів, майданів, зольників тощо на сьогоднішній день втратила свої візуально помітні вертикальні обриси. Виявлення таких зруйнованих чи напівзруйнованих об'єктів можливе лише за ідеальних умов обстежень та при безпосередньому виході дослідника на його поверхню. Хоча й це не гарантує його точної фіксації.

Уточнення приналежності конкретного археологічного об'єкту до певного виду пам'яток є можливим завдяки археологічним розкопкам, які останніми роками значно скоротилися. Не допомагає й кількарізове обстеження територій в очікуванні максимально сприятливих умов здійснення розвідок.

На сьогоднішній день більш доступними є джерельні ресурси, які значною мірою можуть допомогти у наступних польових обстеженнях. Йдеться про дані, перш за все, геоінформаційних систем (ГІС), що доповнюють наявну інформацію про певний об'єкт та навіть дозволяють здійснювати розвідки без натурних польових обстежень. Цей напрям ми умовно назвали

«віртуальними археологічними розвідками» (ВАР).

Джерельною базою таких досліджень є археологічні та географічні дані. Перші з них — це результати археологічних розвідок, оформлені у звітах, публікаціях, нарисах тощо. Головний результат їх обробки — складення повноцінної картосхеми розташування пам'яток у межах окремої адміністративної одиниці, чи ширше — в певній програмній ГІС-оболонці.

Детальніше хотілося б зупинитися на других географічних джерелах отримання інформації, які є на разі менш вживаними і, відповідно, не так добре знайомими. Їх можна розділити на дві великі групи:

1) картографічні (першопочатково — паперові) матеріали різних років рекогносцировки та видань, численних масштабів та різновидів.

На сьогоднішній день потенційно є можливим використання величезної джерельної бази, що стала результатом топографо-геодезичних обстежень археологічних об'єктів упродовж останніх понад 150 років. Здійснюючи зйомку для наступного складання карт, топографи та геодезисти усіх часів не лише не оминали увагою виділені у рельєфі археологічні об'єкти, а часом доволі детально їх обстежували та фіксували. Результатом цього стало картографування величезного масиву курганів, майданів, інших пам'яток, перелік яких у разі перевищує загальну кількість подібних об'єктів, обстежених у різні часи археологами. До того ж, вони містять дані про точну (в межах похибки умовної позначки) локалізацію об'єктів, їх висоту, власну назву, форму, окремі деталі зовнішнього вигляду, горизонтальні розміри тощо. Часто ця інформація суттєво доповнює результати археологічних розвідок, а подекуди навіть перевершує її за об'ємом і корисністю.

Використання цієї надзвичайно потужної джерельної бази видається не лише доцільним, а й обов'язковим для якісних розвідкових обстежень. Визнання вагомого внеску топографів та геодезистів у справу збагачення даних про археологічні об'єкти краю вже знайшло своє відображення, зокрема, і в практиці внесення картографічного апарату до історико-географічного переліку, приміром у статтях до «Зводу» чи при виготовленні облікової документації [Звід ..., 2014, с. 96—97, 100 і далі; Старожитності ..., 2013, с. 221 і далі та ін.].

Картографічна база для Полтавщини надзвичайно велика і складається з кількох груп.

Першою об'ємною картографічною базою є військово-топографічні карти, виготовлені Корпусом топографів Російської Імперії. Перша їх редакція (по Полтавщині) припадає на 1857—1860 рр. [Исторический ..., 1872, с. 558]. Надалі окремі листи перевидувалися до 3—5 разів у проміжку між 1869—1927 рр. Їх вивчення показало, що археологічні об'єкти, їх назви, розміщення тощо, не зазнали змін на жодній з

наступних редакцій, тому для ВАР досить одного базисного (кінця 1850-х рр.) її варіанту, який зафіксував стан археологічних пам'яток на середину XIX ст. Це надзвичайно цінне джерело, адже за майже повної відсутності інших археологічних даних на зазначений час, ці карти фіксують ситуацію їх наявності тоді, коли становлення археології як науки лише тільки починалося.

Іншою важливою групою картографічних джерел є мапи видавництва Робітниче-Селянської Червоної Армії (РСЧА) 1930—1942 рр. (за відсутності доступу оригінальних листів цієї категорії останні можуть частково бути замінені їх загальнодоступними німецькими копіями 1943 р.). Ця серія об'єднує доволі детальну топографічну зйомку археологічних об'єктів до початку інтенсивного включення їх у сівозміну, та, на відміну від попередніх карт, має більш точне їх нанесення у плані.

Найціннішою, як здається, є категорія топографічних мап зйомки першої половини 1950-х рр. Значна їх деталізація (після Другої світової війни питанню детальної фіксації рельєфних ознак на місцевості приділялася досить значна увага), більша їх доступність і, перш за все, листів дрібного масштабу, розкривають широку перспективу для застосування останніх.

Карти пізніших редакцій, зокрема з кінця 1970-х до початку 1990-х рр., а особливо сучасні «мегагенералізовані» видання, — у разі поступаються інформацією попереднім групам, хоча абсолютно переважають їх у ступені доступності. Важливу роль також відіграють й інші карти та плани, атласи територіальних, локальних чи спеціалізованих видань, оперативні карти часу Другої світової війни та багато ін., які можуть нести в собі певну інформацію про наявність чи історію археологічного об'єкту.

2) група фотографічних зображень земної поверхні (аеро- та космознімки). Можливості їх використання та аналізу, перш за все, полягають у вмінні методом розшифровки знімків зіставляти зображення із вже відомими об'єктами та ідентифікувати ще невідомі (чи здійснювати певні уточнюючі спостереження).

Для багатьох науковців використання космічних фотознімків (наприклад, у програмі «Google Earth») вже стало звичним супроводом здійснення досліджень, тому не будемо зупинятися на їх аналізі. Єдине на що варто було б звернути увагу — можливість перегляду історії фотознімків тієї чи іншої території (функція «Зображення у часі» в зазначеній програмі). Адже не завжди умови їх виготовлення в певний період були сприятливі. Аналіз зображень різних сезонів та років дає можливість отримати максимально якісну інформацію з даного джерела (для окремих ділянок варіантів таких космознімків нараховується від 1 до 5—7, залежно від «популярності» території).

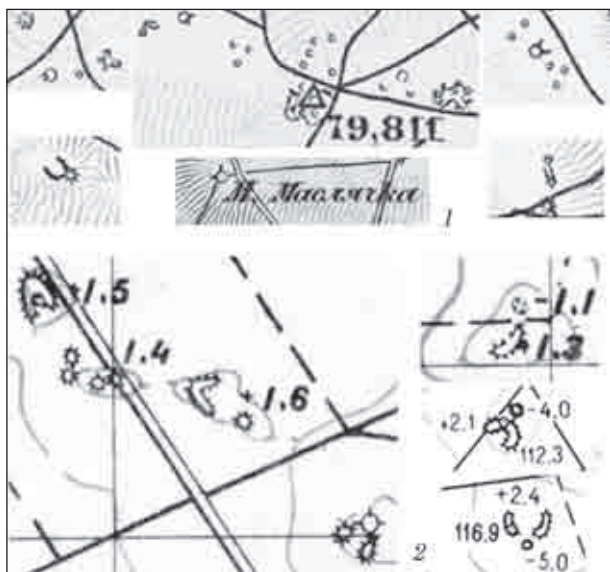

Рис. 1. Приклади зображення майданних комплексів на картах різних часів: 1 — середина XIX ст.; 2 — 1930—1950-ті рр.

Однотипними за характером є аерофотознімки. Останні відомі ще з середини XX ст., востаннє зйомка всієї території Полтавщини була здійснена 2007 р. Ця категорія позитивно вирізняється від попередньої більшою деталізацією, але поступається через одномоментність та відсутність варіантів.

Для наочності можливостей методів ВАР розглянемо конкретні приклади отриманих результатів.

Відразу ж обумовимо, що картографування археологічних об'єктів, відомих за архівно-публікаційними матеріалами, за визначенням має бути здійснене, воно (нанесення на карту чи внесення до бази даних ГІС-оболонки) не входить у перелік методів ВАР, і використовується в останніх як початкова та вже наявна інформація, яка в подальшому перевіряється, корегується та доповнюється. Також наголошуємо, що тут наводяться лише поодинокі приклади та зразки наочних зображень, насправді їх значно більше.

1. Найперше і найголовніше, що дає такий метод — це виявлення нових археологічних об'єктів. Такими перш за все є кургани, майдани та поселенські пам'ятки, рідше — інші об'єкти.

Результатом такої роботи може бути картографування ще не обстежених пам'яток в ході підготовки до подальших польових робіт. З особистого досвіду можна сказати, що проведення польових розвідкових обстежень після ретельної кабінетної обробки ГІС-даних на порядок підвищує якість їх здійснення. Позитивні моменти застосування такої «кабінетної передпольової обробки» — значне зменшення затраченого на ці роботи часу та помітне збільшення кількості виявлених об'єктів археології.

2. Не останню роль відіграє дослідження ГІС-даних з різних джерел для корегування місця розташування вже відомих археологічних об'єктів.

Так, після етапу орієнтовного нанесення відомих пам'яток за даними звітно-публікаційних праць доцільно провести уточнення місця розміщення того чи іншого об'єкта. Це важливо, перш за все, для пам'яткоохоронної галузі. Для цього основними можуть виступати картографічні матеріали, для більш точного корегування можна залучити дані аеро-космознімків.

3. На жаль, як говорилося вище, не завжди фіксація нового археологічного об'єкта відображає справжню чи повну його видову приналежність. Наприклад, досить представницька група старожитностей нашого краю, облікованих наразі як кургани чи їх групи, є майданами, чи містять їх у своєму складі (якщо це комплексна пам'ятка). На цьому зупинюсь трохи ґрунтовніше, адже в цьому напрямку є значні перспективи для подальших досліджень.

Нині розроблена ціла схема виявлення таких об'єктів. Окрім історичних джерел та давніх описів археологічних пам'яток, які також інтенсивно залучаються для цих робіт, суттєву роль у розвитку цього напрямку досліджень відіграють картографічні матеріали усіх періодів випусків (рис. 1). Варто також зауважити, що позначки «майдан» немає серед переліків загальноприйнятих умовних позначень топографічних карт [Условные ..., 1905—1917; 1966, та ін.]. Приналежність подібних знаків до власне майданних комплексів здійснено вже практично.

Ще більші перспективи для цього відкриває аналіз аеро-космознімків: майданні комплекси на фотографічних зображеннях земної поверхні виділяються чи не найкраще серед інших археологічних об'єктів (рис. 2). На разі вирішення решток таких курганно-селітроварних споруд робиться масштабно, на суцільних територіях окремих районів, разом із картографуванням та каталогізацією усієї бази пам'яток зазначених адміністративних одиниць. Така робота вже здійснена для близько 1/5 частини області, де цим методом виявлена значна кількість нових майданів (чи такими визначені колишні кургани). Відразу ж обумовимо, що у випадку таких корегувань видової категорії (з кургану на майдан) редакції офіційної назви об'єкту не відбувалося, адже роль польових робіт є в цьому плані все ж превалюючою. Вони виділені в окрему категорію, мають окрему наскрізну нумерацію: в подальшому, при їх польовому обстеженні та внесенні до списків нововиявлених об'єктів чи то пам'яток, їм можна буде давати наступний порядковий номер переліку відомих майданів.

Останнім оброблявся таким чином Оржицький район. За результатами раніше здійснених польових обстежень тут було зафіксовано 23 майдани. Після залучення методів ВАР їх кількість збільшена до 83 об'єктів. А це, відповідно, дає набагато ширший спектр можливостей для аналітичних висновків у даному напрямку [Шерстюк, 2015].

4. Продовжуючи вищеописаний напрямок досліджень майданів можна охарактеризува-

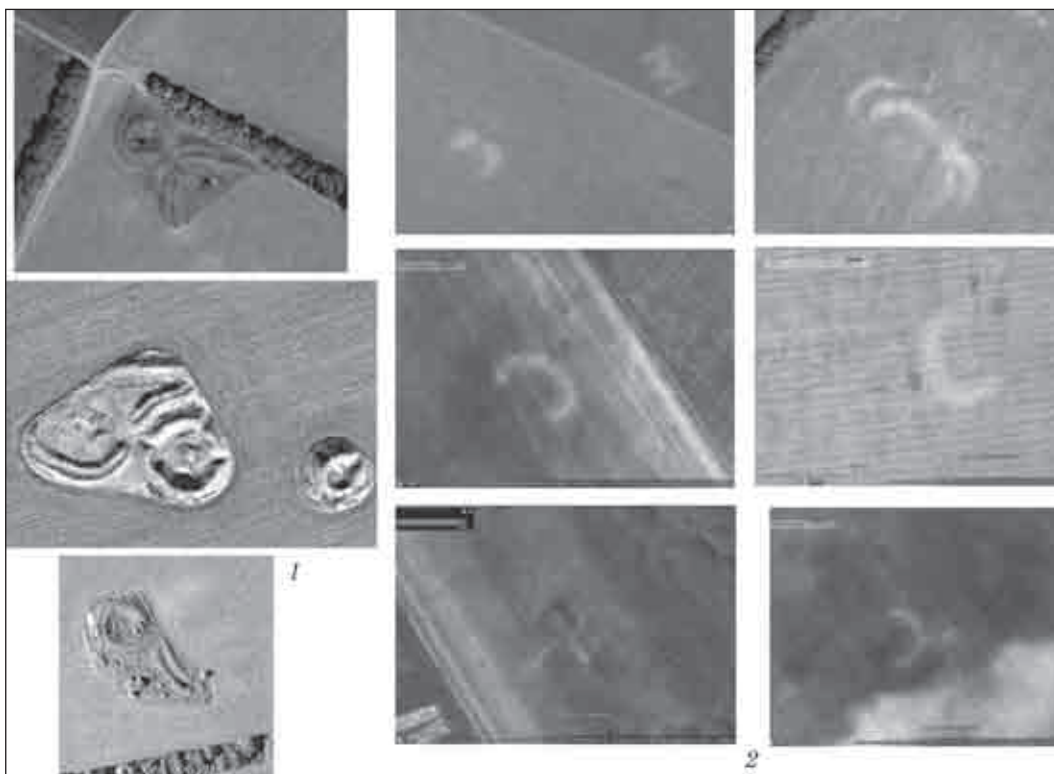

Рис. 2. Вигляд окремих задернованих (1) та розорюваних (2) майданних комплексів на аеро-космознімках

ти й наступний ступінь аналізу цих об'єктів, а саме вивчення їх форм. Обмеженість сучасної джерельної бази відносно зазначених пам'яток не дає достатнього обсягу інформації для узагальнюючих висновків, тоді як залучення методів ВАР значною мірою їх розширює.

Для подібних вишукувань придатні як задерновані селітроварні комплекси, так і розорювані. Накопичення даних про раніше обстежені задерновані майдани, а також їх плани, вивчення їх зображення на фотознімках земної поверхні дають змогу на основі співставлення робити висновки про структуру та форму основних складових частин майданів, виявлених ВАР. Ще один великий плюс такого напрямку досліджень — перспектива заочно проводити такі віртуальні дослідження й на теренах інших регіонів, де здійснення польових обстежень неможливе чи ускладнене.

Досить результативно можна також проводити подібні розвідки й щодо розорюваних майданів: напрямки розміщення вусів, їх кількість та форма доволі добре фіксується на основі вивчення як картографічних матеріалів, так і аеро-космознімків (більшою мірою).

Наприклад, із залученням вже відомих та обстежених майданів, і головне — на основі їх вивчення за даними ВАР, у межах Оржищини було виділено дві різні групи таких об'єктів, що різняться формою та профілем вусів. Одна з цих груп, притаманна саме для цієї території, пов'язується історичними документами з місцем розробки селітри адміністрацією Б. Обалковського, так званої Селітряної адміністрації Речі Посполитої [Шерстюк, 2015].

5. Аналогічні реконструкції можна здійснювати і для повністю чи частково знищених таких об'єктів (наприклад, Роблена Могила біля Пришиба, Могила Маслачка біля Степанівки, рештки майданних комплексів біля с. Довжик та ін.) [Шерстюк, 2014, с. 114—115].

6. Важливо, що об'єктами ВАР можуть виступати і поселення та селища різних епох, перш за все ті, які мали традицію влаштування на своїй території так званих попелищ-«зольників».

Так, наприклад, доволі розгорнуті обстеження останніх років поселенських пам'яток Диканського району, ще без залучення описуваних методів [Щербань, 2003; Шерстюк, 2004; 2006; Звід ..., 2011 та ін.], подальше суцільне їх картографування та порівняння їх вигляду на аеро-космознімках та картах, дало можливість представити й усвідомити вигляд селища скіфського часу із зольниками на зазначених ГС (рис. 3).

Та сама процедура була проведена і з курганними могильниками. Останніми, і перш за все скіфського часу, багата ця територія, особливо в безпосередній близькості до поселенських об'єктів. Але і в їх розрізненні між собою також є певне зрушення.

Залишки селищ із зольниками на аеро-космознімках мають певну (і часто досить помітну) відмінність за інтенсивністю забарвлення і світлішим кольором своєї поверхні. Окрім того, різниться загальна топографія розміщення цих об'єктів: могильники займають переважно більш високу ділянку плато (хоча в окремих випадках, за даними польових обстежень, наявні пооди-

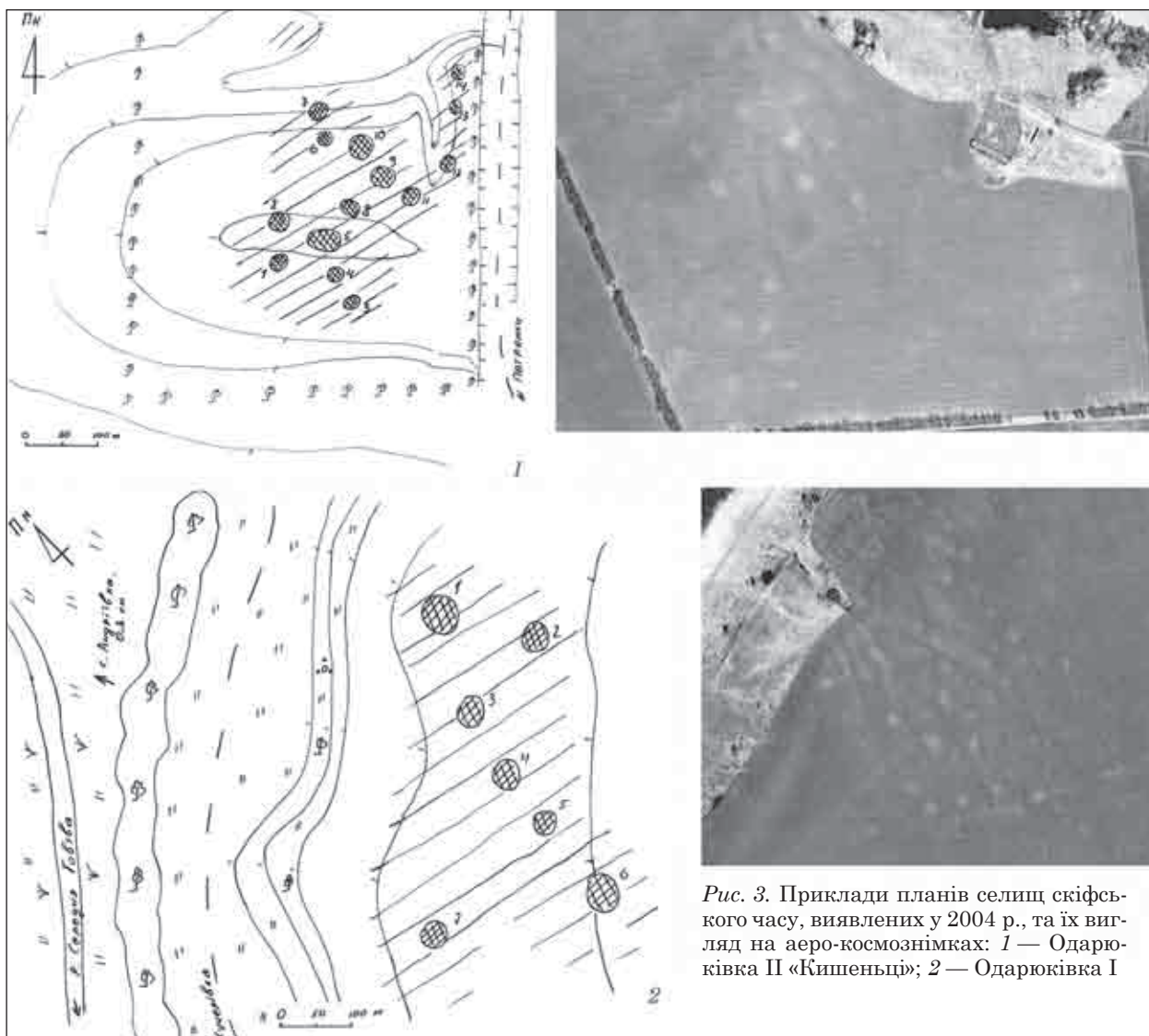

Рис. 3. Приклади планів селищ скіфського часу, виявлених у 2004 р., та їх вигляд на аеро-космознімках: 1 — Одарюківка II «Кишеньці»; 2 — Одарюківка I

нокі насипи й в межах селищ, але останні є не надто численними). Відмінною є й їх планіграфія: розміщення зольників селищ має переважно асинхронну і часто густу структуру, тоді як насипи могильників мають у значній мірі вдовжену в плані форму некрополів (рис. 4).

Пагорбоподібні підвищення зольників селищ майже ніколи не відзначені на картографічних матеріалах. Це пояснюється, напевно, тим, що лише невелика їх частина мала виразні форми та висоту, і могла сприйматися топографами як кургани. Тоді як значна частина насипів могильників (як власне кургани) мають відповідні позначки на картографічних матеріалах.

Для прикладу можна назвати низку селищ скіфського часу, які були виявлені в останній час ВАР, а потім їх наявність була зафіксована польовими обстеженнями: це Олефірціна IV та V (рис. 5), низка поселень в околицях сс. Драни та Батьки тощо.

Подібні роботи можна здійснювати й на вже відомих пам'ятках для уточнення їх площі, планіграфії та структури, що на разі також інтенсивно застосовується.

Цікаво, що у цьому руслі навіть є перспектива пошуку поселень доби пізньої бронзи, на яких є також подібні до попелищ плями — біля сс. Дібрівка, Батьки та Новоошапове. На жаль, менш широкі можливості в цьому плані для локалізації поселень і селищ інших епох. Наприклад, навіть ті поселенські пам'ятки черняхівської культури, що мають сліди суглинкових плям (зафіксованих на місцевості польовими обстеженнями) дуже слабо вирізняються на тлі аеро- / космо-фотознімків. Можливо, виявлення таких селищ методами ВАР — справа майбутнього, після збільшення якості подібних зображень земної поверхні.

На разі методами ВАР здійснюється аналіз широкої території Ворсклинсько-Псільського межиріччя на предмет виявлення таких об'єктів. За принципом вивчення майданів, для зафіксованих таким чином селищ здійснена окрема нумерація, що різниться від вже існуючої серед облікованих пам'яток.

На сьогоднішній день таким чином віднайдено вже понад півсотні подібних селищ по річках Ворскла, Полужир'я, Говтва та Грунь-Ташань з їх притоками, що дозволяє сміливо стверджувати

про включення всього Ворсклинсько-Псільського межиріччя в ареал розселення групи племен скіфського часу, для яких характерні означені попилиці. Можна також говорити про локалізацію кількох «загублених» поселень із розвідок, наприклад, Г.Т. Титенко 1953 р., як то «Лихопоїв», «Максимці» [Титенко, 1953, арк. 13, 14] тощо.

7. Менш широкоживаними є можливості ВАР для віднайдення та вивчення решток стародавніх укріплень, оборонних споруд тощо. Хоча й у цьому плані можна згадати успіхи, зокрема, по пошуку «північного валу» Лукіньського городища, слідів розораних укріплень посаду Чутівського городища, локалізації місця проходження окремих ділянок Посульського Змієвого валу тощо. Таким чином можна здійснювати й суттєві уточнення площі і конфігурацій вже відомих укріплень, а також пошук невідомих. Зараз є кілька перспективних для обстежень об'єктів, але їх теоретично можлива приналежність до слідів сучасних «огорожень» потребує попередніх натурних обстежень для констатації їх відношення до старожитностей.

8. Досить часто на насипах курганів чи майданів знаходилися різноманітні споруди чи надбудови, що на разі не збереглися чи мають лише сліди свого існування. Встановленню таких обставин сприяють картографічні носії.

Приміром, співставлення місця розташування вже відомих за археологічними та топографічними обстеженнями пам'яток з місцями розміщення позначок цвинтарів на мапах різних років видань засвідчили зв'язок курганів з кладовищами, особливо в південній половині Полтавщини [Шерстюк, Шерстюк, 2006]. Часто на насипах курганів (за даними топографічних карт) розміщувалися житлово-господарські споруди сіл та хуторів, вітряки, сторожові вежі, пасіки, військові позиції, скотомогильники, хімісклади тощо. Все це варто б враховувати в подальших розвідкових дослідженнях, а особливо при розкопках та виготовленні облікової документації на той чи інший об'єкт.

9. Надзвичайно цінною інформацією, яку може дати картографічне джерело, є історично складена власна назва того чи іншого об'єкту, яка не лише як паспорт відрізняє одну пам'ятку від іншої, підкреслює її індивідуальність, а й значною мірою збагачує та розширює її власну історію.

На сьогодні зібрано та проаналізовано близько 700 власних назв курганів Полтавщини та найближчої округи. Дослідження цієї ланки геоінформації, окрім надзвичайно багатой історико-легендарної бази, дає можливості для реконструкцій давніх шляхів, кордонів полково-сотенної системи адміністративного устрою, приналежності тієї чи іншої пам'ятки

Рис. 4. Вигляд селищ (1) та курганих могильників (2) скіфського часу в околицях сс. Федорівка (а) та Василівка (б)

до об'єктів промислової розробки (селітроварних майданів), про наявність свого часу на їх поверхні певних зовнішніх надбудов і т. ін.

Саме завдяки ВАР, наприклад, на теренах Семенівського району виявлено гіпотетичне місце розташування двох «мечетей» — золотоординських мавзолеїв [Звід ..., 2013, с. 72—74], наявність та збереження одного з яких нещодавно вже перевірено та доведено польовими розвідками.

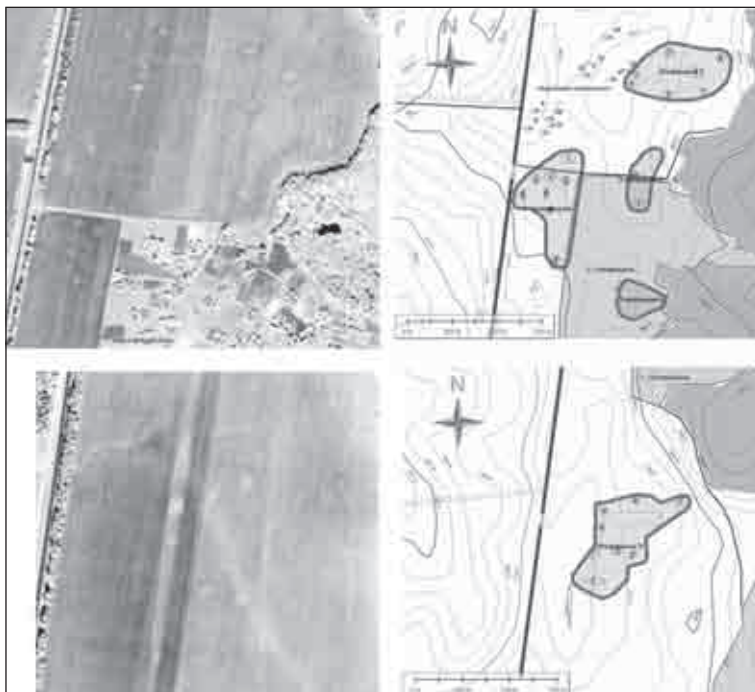

Рис. 5. Пам'ятки скіфського часу в околиці с. Олефірщина

10. Окрім вивчення суто археологічних об'єктів, картографічні матеріали дають змогу досліджувати місцезонашування шляхів та бродів з переправами останніх 150 років. Вони, звісно, не є безпосередньо археологічними пам'ятками, але їх вивчення і локалізація дає безмежно широкі можливості для подальших історико-археологічних реконструкцій та розшуків. Цей напрямок перебуває ще в стадії становлення та обґрунтування, тому зупинимося лише на констатації його можливості.

11. Дані відносних висот об'єктів, особливо на дрібномасштабних картах, де деталізація та точність цієї інформації досить висока, дають змогу встановити первинні розміри конкретної пам'ятки, а також простежити процес зменшення їх висот упродовж певного періоду.

За цими джерелами мусимо констатувати, що упродовж останніх 80—90 рр. висота розорюваних, включених у господарський обробіток, насипів зменшилася в різних ситуаціях від 50 до 100 % (окремі з них виділяються на поверхні просто полями). Лише невелика їх частина зазнала меншого ступеню вирівнювання. Подібну інформацію можна використовувати для кожного такого об'єкта окремо.

Тут наведені лише основні методи та їх приклади, які на сьогоднішній день знайшли своє обґрунтування й підтвердження польовими обстеженнями в рамках розвідувальних робіт та археологічних розкопок на теренах краю. Звісно, простір для подібних вишуків з використанням ВАР є дещо ширшим і з часом буде розширюватися.

Отже, використання ВАР є сучасним можливим напрямком досліджень, не лише допоміжним для наступного польового етапу натурних обстежень, а й в окремих випадках самостійним, з широкими перспективами для наукових висновків. Ці дані важливі також і для розкопок, особливо при визначенні існування пізніх надбудов на насипах, реконструкцій первинного вигляду пам'яток, збагачення їх історії тощо.

Для максимального ефекту отримуваних результатів доцільним є співставлення бази даних вже відомих археологічних об'єктів із джерелами картографічного змісту та аеро-космознімками.

Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Глобинський район. — Полтава, 2014. — 707 с.
Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. — Полтава, 2011. — 360 с.
Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Семенівський район. — Полтава, 2011а. — 396 с.

Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов 1822—1872. — СПб., 1872. — 616, 151, VIII с.
Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — Київ; Полтава, 2013. — 280 с.

Титенко Г.Т. Отчет о работе Ворсклинского отряда Средне-Днепровской археологической экспедиции Института археологии АН УССР за 1953 г. / НА ІА НАН України. — 1953/96.

Условные знаки военно-топографических карт (1, 2 и 3-х верстных). С образцами и сборными таблицами

листовых карт (составил Корпуса военных топографов кап. Адрианов). — СПб., 1905—1917. — 29 + 7 с.
Условные знаки топографических карт СССР. — М., 1966. — 93 с.

Шерстюк В.В. Звіт про археологічні обстеження на території Диканського району Полтавської області в 2006 р. / НА ЦОДПА. — Ф. е. 459.

Шерстюк В. Селітроварні майдани Посульсько-Псільського межиріччя: нові дослідження та новації в методиці вивчення промислових об'єктів козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2014. — Вип. 23, ч. І. — С. 108—116.

Шерстюк В.В. Селітроварні майдани Оржиччини // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV—XVIII ст.: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практич. конф. (Охтирка, 19—20 жовтня 2015 р.). — Суми, 2015. — друкується.

Шерстюк В.В., Супруненко О.Б., МIRONENKO К.М. Звіт про археологічні обстеження території Диканського району з підготовки археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області у 2004 р. / НА ЦОДПА. — Ф. е. 430.

Шерстюк В.В., Шерстюк І.В. Козацькі кладовища на курганах Полтавщини // Матеріали Всеукр. наук.-практич. конф. «Інноваційні технології у наукових дослідженнях і навчальному процесі вищого закладу освіти» (20—21 квітня 2006 р.). — Полтава, 2006. — Т. 1. — С. 147—150.

Щербань А.Л. Звіт про археологічні розвідки в Диканському районі Полтавської області / НА ЦОДПА. — Ф. е. 367.

В. В. Ш е р с т ю к

ВИРТУАЛЬНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ

В представленной работе ставится вопрос о возможности применения в археологических исследованиях (прежде всего, разведках) широкого спектра географических источников и методов их обработки, которые были апробированы в большей степени на Полтавщине. Это направление, условно названное «виртуальными археологическими разведками», может работать и как весомое вспомогательное средство в русле проведения полевых работ, и как самостоятельное исследование. В статье анализируется источниковедческая база направления, раскрываются основные методологические аспекты таких исследований, определяются их потенциальные результаты.

Ключевые слова: археологические разведки, виртуальные археологические разведки, курганы, майданы, селища, Полтавщина.

V. V. S h e r s t y u k

VIRTUAL ARCHAEOLOGICAL SCOUTING

In the present study raises the issue of the widest possible use in archaeological research (mostly in scouting) a wide variety of geographical sources and methods of working with them, that have been tested to a greater extent in the Poltava region. This direction, tentatively called «virtual archaeological scouting» can act as a help in the field's work and as independent research. The article analyzes the sources of this scientific direction, reveals the basic methodological aspects of these studies are defined by their capabilities and potential outcomes.

Key words: archaeological scouting, virtual archaeological scouting, barrows, saltpeter «maidan», archaeological settlements, Poltava's region.

Одержано 5.11.2015

УДК: [904.4:561:562/569](477.44)“6383”

Ю. В. Болтрик, С. А. Горбаненко,
М. В. Кублій, М. С. Сергеева, Є. Ю. Яніш

СЕВЕРИНІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ: БІОГОСПОДАРСЬКИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕНЬ ¹

До наукового обігу вводиться блок нових даних, що стосується різнобічних палеоекологічних / біогосподарських аспектів, які було отримано завдяки застосуванню методів природничих досліджень до матеріалів Северинівського городища. Блок складається з кількох окремих досліджень: палеоботанічних (визначення культурних рослин і бур'янів; порід дерев) та археозоологічних (теріологічних, іхтіологічних, малакологічних). Ретельний аналіз цього блоку та зіставлення отриманих незалежно природничих даних, а також загальних палеоприродних досліджень надало підґрунтя для комплексного вивчення навколишнього середовища і біогосподарської діяльності Северинівського городища у давнину.

Ключові слова: скіфи, городище, флотація, промивання, палеоекологія, палеоетнobotаніка, археозоологія, біоресурси, комплексний аналіз, біогосподарська діяльність.

1. ВСТУП

На родючих землях Східного Поділля серед кількох пам'яток осілої доби раннього заліза є одна, що зараз досліджується. Це Северинівське городище, яке існувало з VII по середину VI ст. до н. е. Сучасні роботи на ньому проводяться вже сім польових сезонів, починаючи з 2009 р. Здійснює їх спільна експедиція, організована Інститутом археології НАН України, Познанським університетом ім. Адама Міцкевича та Національним університетом «Києво-Могилянська Академія», керують нею

Ю.В. Болтрик і др. Марчін Ігначак (у рамках Україно-Польського проекту «Фортифікації України»). Знаходиться городище біля с. Межирів Жмеринського р-ну Вінницької обл. (рис. 1, а), проте назву одержало від іншого, більшого сусіднього села — Северинівки. Першими дослідниками городища (схоже й авторами назви) були члени Південно-Подільської експедиції Ленінградського університету та Інституту матеріальної культури АН СРСР, очолюваної М.І. Артамоновим ². Цікавість М.І. Артамонова до теренів Поділля була зовсім не випадковою. Учень професора Санкт-петербурзького університету О.А. Спіцина, автора відомої статті «Скифы и Гальштатт», М.І. Артамонов цілком усвідомлював важливість та фундаментальне значення цього регіону як зони контактів європейських та азійських культур. Проте в часи ідеологічних судилищ декларувати дослідницьку проблему, виголошену О.А. Спіциним, було вкрай небезпечно. Однак, підсумовуючі в спеціальній статті невеликі за обсягом, але плідні за результатами роботи трьох сезонів (1947—1948 і 1953 рр.) на городищі, учениця

1. Дослідження проведено за підтримки гранту Народового Центру науки (Narodowe Centrum Nauki), № UMO-2012/07/B/HS3/01917.

© Ю.В. БОЛТРИК, С.А. ГОРБАНЕНКО, М.В. КУБЛІЙ, М.С. СЕРГЕЄВА, Є.Ю. ЯНІШ, 2015

2. У часи роботи Південно-Подільської експедиції (1946—1948, 1952—1953 рр.) Михайло Іларіонович Артамонов був проректором і завідувачем кафедри археології Ленінградського університету, а згодом (з 1951 р.) посів посаду директора Державного Ермітажу [Столяр, 1998, с. 10, 22]. Потужна експедиція пропрацювала п'ять сезонів в Буго-Дністровському межиріччі та мала значні досягнення [Артамонов, 1946; 1947; 1947а; 1948; 1949; 1955, с. 115; 1955а, с. 85]. Серед них — відкриті та досліджені палеолітичні, мезолітичні, неолітичні, енеолітичні пам'ятки Середнього Подністров'я, а також пам'ятки скіфського (Немирівське, Григорівське та Рудковецьке городища) і ранньослов'янського часу (Бакота).

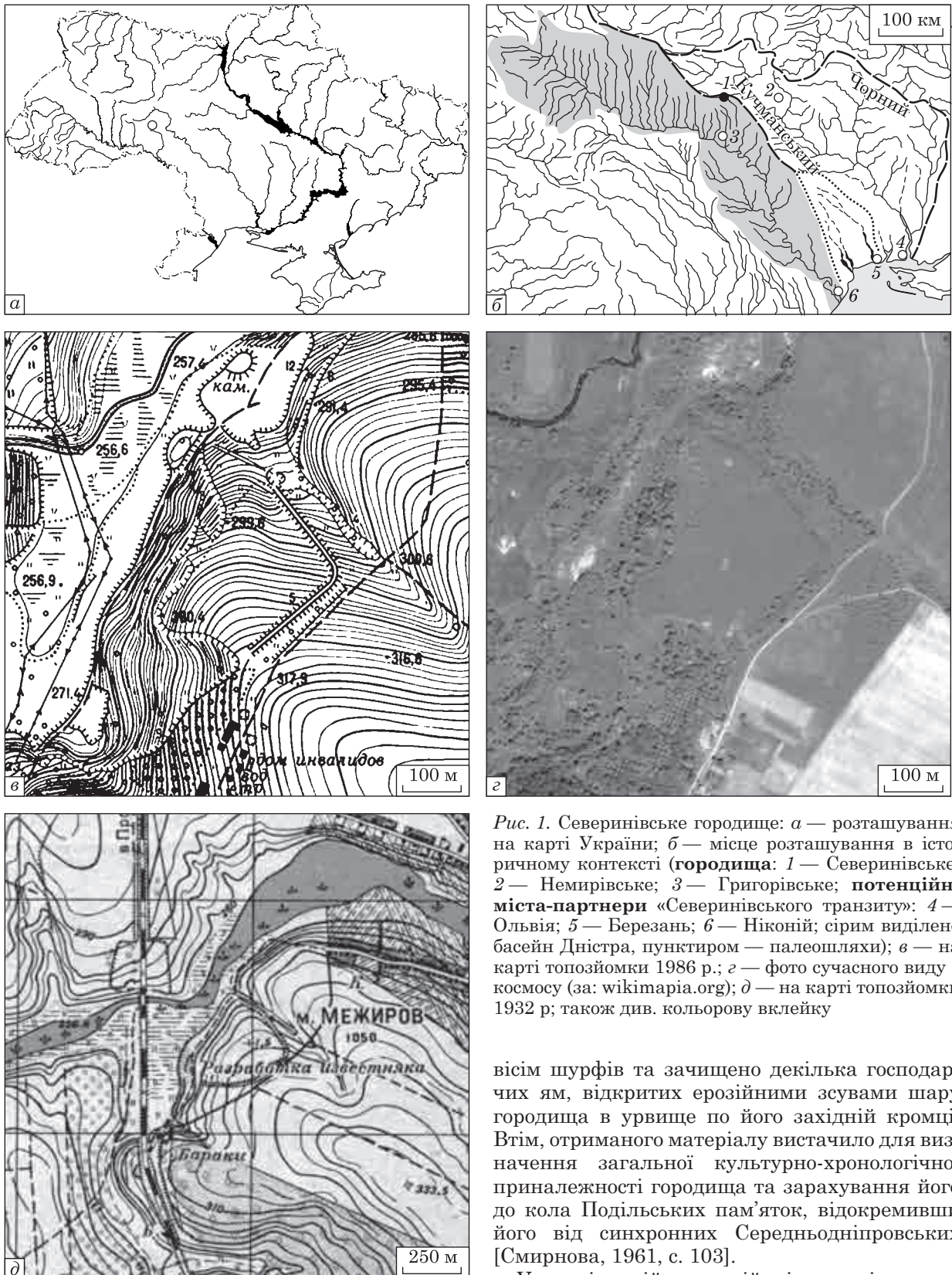

Рис. 1. Северинівське городище: а — розташування на карті України; б — місце розташування в історичному контексті (городища: 1 — Северинівське; 2 — Немирівське; 3 — Григорівське; потенційні міста-партнери «Северинівського транзиту»: 4 — Ольвія; 5 — Березань; 6 — Ніконій; сірим виділено басейн Дністра, пунктиром — палеошляхи); в — на карті топонімки 1986 р.; г — фото сучасного виду з космосу (за: wikimapia.org); д — на карті топонімки 1932 р; також див. кольорову вклейку

й послідовниця М.І. Артамонова Г.І. Смирнова стримано констатувала, що частина інвентарю городища не може бути зіставлена з інвентарем ранньоскіфських пам'яток [Смирнова, 1961, с. 102]. У ті роки на городищі було зроблено

вісім шурфів та зачищено декілька господарчих ям, відкритих ерозійними зсувами шару городища в урвище по його західній кромці. Втім, отриманого матеріалу вистачило для визначення загальної культурно-хронологічної приналежності городища та зарахування його до кола Подільських пам'яток, відокремивши його від синхронних Середньодніпровських [Смирнова, 1961, с. 103].

У спеціальній науковій літературі городище відоме з кінця XIX ст. [Сведения ..., 1896, с. 255]¹, але вживанішою є згадка в «Археологической карте Подольской губернии», яку на початку XX ст. склав Ю.Й. Сіцінський. Наве-

1. Цінність тексту полягає в наведенні розмірів пам'ятки.

дений ним опис городища фіксує його первісну чотирикутну форму витягнуту вздовж р. Рів [Сицинський, 1901, с. 225]. Є підстави вважати, що Ю.Й. Сицинський скористався ранішою інформацією свого вчителя й попередника на ниві краєзнавства М.В. Сімашкевича, ректора Подільської духовної семінарії, уродженця Літинського повіту, до якого тоді входило й містечко Межирів. Справа в тому, що насип залізниці «Жмеринка — Волочиськ», що перетинає заплаву р. Рів поруч з городищем, було створено ще до 1871 р. (початок експлуатації цього напрямку). І для його будівництва було використано західні схили надзаплавного плато, на якому влаштоване городище. Тобто до кінця XIX ст. городище активно втрачало свою первісну форму і площу. Залізничні баластні кар'єри згодом були перетворені на місця видобування вапняку і до Другої світової війни від городища залишилася половина його площі, перетворивши чотирикутник на майже трикутник в плані (рис. 1, *г*, *д*; також див. кольорову вклейку). Слід зазначити, що внаслідок прикрої погрішності у статті Г.І. Смирнові багатогектарна пам'ятка (первісна площа біля 13—15 га) перетворилась на невелику ділянку начебто в 0,15 га, і ця обставина тривалий час стримувала наступні покоління дослідників. І сама Г.І. Смирнова вважала, що від городища майже нічого не залишилось, внаслідок його активного руйнування. Справа в тому, що навесні високі ґрунтові води під поверхнею городища спричиняють численні зсуви в бік закинутих кар'єрів (різниця у рівні сучасного краю городища та заплави сягає біля 40 м). За підрахунками одного з авторів цієї статті (Ю. В.), за період з 1953 по 2009 р. городище з боку річки втратило смугу своєї поверхні, що сягає 15—17 м. Тим не менше, площа городища на травень 2009 р. складала 5,07 га ¹.

Наступний, до останнього часу не відомий широкому загалу, етап вивчення городища пов'язаний з ім'ям вінницького дослідника Б.І. Лобая ² (1938—2013). Він заклав на пам'ятці п'ять розкопів в сезони 1975, 1981 та 1985 рр. ³, в яких натрапив на одне наземне та два заглиблених житла. Матеріали цих розкопок зберігаються у Вінницькому краєзнавчому музеї, а результати досліджень не потрапили до наукового обігу і залишаються відомими лише за коротким звітом за один сезон робіт

[Лобай, 1985/144] та коротких тез [Лобай, 1986].

На цьому, напевно, й обмежується історія дослідження цього непересічного городища. Згадаємо лише, що воно неодноразово фігурує в працях узагальнюючого характеру. Згадки про пам'ятку присутні у низці робіт відомих вітчизняних дослідників раннього залізного віку [Моруженко, 1969; Ильинская, Тереножкин, 1983; Мозолевський, 2005, с. 34; та ін.].

Сучасні роботи Северинівської Україно-Польської археологічної експедиції, розширили наші уявлення про пам'ятку. Відкриті понад 1000 м² площі пам'ятки надали вагомий керамічний матеріал, що дозволяє трактувати її як поселенську структуру, матеріальна культура якої поєднувала риси культур гальштатського кола та пам'яток осілого населення Подніпров'я.

Вдалося встановити, що однією з функцій цієї просторової структури було обслуговування торгівельних караванів, що прямували від північного узбережжя Чорного моря в напрямі басейну Вісли [Boltryk, 2009]. Мешканці Северинівського городища забезпечували мандрівників провіантом, а серед іншого ладнали елементи кінської амуніції ⁴, що виходила з ладу під час тривалого руху [Болтрик, Ліфантій, Аффельські, 2014; Ignaczak et al., 2015; Boltryk et al., 2015].

На безпосередні функції мешканців Северинівського городища в обслуговуванні торгівельного транзиту вказує і вигідне, навіть промовисте географічне розташування. Городище з півночі закривало вхід (і вихід) на вододіл між басейнами Дністра та Південного Бугу, яким проходив середньовічний Кучманський шлях, тобто минаючи контрастні елементи рельєфу, маючи мінімум спусків та підйомів каравани потрапляли до узбережжя Чорного моря або ж Дністровських переправ. Поруч із городищем, з заходу від нього, до річки Рів впадає невеликий ручай ⁵, що, скоріш за все, своїми виносами міг створювати мілину, а з нею і зручний для перетинання р. Рів брід. Власне це місце у XIX ст. використали проєктанти залізниці «Жмеринка — Волочиськ» для перетину р. Рів, що дотичним чином вказує на не випадковість розташування городища саме на цій ділянці.

В картині археологічного простору Східного Поділля Северинівське городище займає мак-

1. Топографічну зйомку городища приладом GPS TRIMBEL R-3 здійснила І.В. Карашевич (ІА НАН України).

2. Борис Іванович Лобай — відомий як дослідник елітного сарматського кургану біля с. Пороги на Дністрі та Гордіївського курганного могильника на Південному Бугі.

3. У науковому архіві ІА НАН України є лише звіт за 1985 р.

4. Слід віддати належне ключовим співробітникам експедиції О. Шелеханю та О. Ліфантій, завдяки спостережливості яких вдалося встановити факт обробки рогу оленів, та виготовлення з них псаліїв на Северинівському городищі [Болтрик, Ліфантій, Шелехань, 2012].

5. Зараз його русло сховане в лісі й відрізане від городища колями залізниці, через що цей ручай довго залишався непоміченим археологами.

симально західне положення (рис. 1, б). Тоді як синхронне йому велике Немирівське городище та коло інших укріплених пам'яток раннього залізного віку в межириччі Південного Бугу та Собу, вимальовують якесь центральне ядро цих теренів.

2. МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ

Невід'ємною складовою сучасних археологічних досліджень є використання різноманітних методів природничих наук в археології. Передусім, результати аналізів такими методами суттєво поповнюють дані про «природну» складову життя та побуту стародавнього населення: використання доступного біоресурсу¹. Достатня кількість таких аналізів за належної якості цілком може скласти основу для проведення самостійного наукового дослідження, спрямованого на часткову або й повну реконструкцію палеоекологічної ситуації (характеристики) мікрорегіону пам'ятки.

Підґрунтям для цього дослідження є різноманітні рештки органічного походження від культурної й дикої флори і фауни. До перших належать зернівки і насіння культурних рослин і бур'янів та шкаралупа від горіхів ліщини, а також вуглики від дерева; до других — рештки риби (луска, кістки) і кістки ссавців (здебільшого свійських, а також диких).

Роботи на городищі проводить Северинівська археологічна експедиція ІА НАН України. У 2015 р. на пам'ятці працювали також студенти-практиканти Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського; керівник практики — доцент **В.О. Косаківський**.

Матеріали для аналізу палеоекологічної характеристики округи Северинівського городища отримано двома способами. У ході археологічних досліджень традиційними методами зібрано колекцію кісток тварин. У 2015 р. для розширення джерелознавчих можливостей також запроваджено загальновідомі, але досі маловживані в Україні методи: **флотації й промивання** культурного шару.

Флотація (буквально — плавання на поверхні води) — процес розділення матеріалу на легку й важку фракції. Після перемішування у воді рослинні рештки спливають на поверхню і їх лише треба зібрати. Результатами є матеріали для палеоетноботанічних визначень, а також вуглики — для визначення порід дерев.

Промивання — процес розділення матеріалу на розчинну й нерозчинну фракції. Після про-

мивки ґрунту залишається певна кількість нерозчинних матеріалів. До них належать дрібні фрагменти кісток ссавців, птахів та рептилій, луски риб та кераміки, обмазки тощо, дрібні предмети.

Додамо, що методом промивання (без флотації) також можна отримати матеріали для палеоетноботанічних визначень і для визначення порід дерев, хоча за промивання більша імовірність втрати частини такого матеріалу.

Для флотації необхідно лише мати ємність, у якій можна перемішувати пробу ґрунту з водою з метою подальшого відбору легкої фракції. Для промивки необхідно мати сітку, через яку відфільтрувати розчинну фракцію з метою отримання нерозчинної, яку надалі необхідно перебрати вручну. Досвід роботи показав, що з цією метою можна використовувати звичайну антимоскітну сітку і ємність для води (бажано близько двох відер або більше). За бажання, флотацію і промивку однієї проби можна провести послідовно в одній і тій самій ємності.

Такі методи досліджень не нові, однак в Україні постійно використовуються лише на пам'ятках кам'яного віку. Що й зрозуміло, зважаючи на специфіку цих пам'яток, незначну насиченість матеріалами та ретельну неквапну роботу фахівців (у порівнянні з дослідженнями інших епох). Саме тому на палеолітичних пам'ятках вже давно стало нормою використання промивки ґрунту як буденного методу археологічного дослідження. Одні з перших робіт із застосуванням промивки в Україні проведено у 1970-х рр. на мезолітичному поселенні Мирне², що в разі збільшило обсяг дрібних седиментів з культурного шару [Станко, 1982]. Відтоді й дотепер промивка стала одним зі звичних методів дослідження культурного шару пам'яток кам'яного віку³.

Проведення флотації й промивання задля отримання палеоетноботанічних матеріалів розпочалося на Близькому Сході ще у 1970-х рр. Це був революційний прийом, що вивів палеоетноботанічні дослідження на якісно новий рівень розвитку [Dennel, 1978]. В Україні цей метод Г.О. Пашкевич застосовувала з 1980-х рр. (див.: [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 25]) і спорадично продовжує дослідження дотепер (напр.: [Відейко, Чепмен, Бурдо та ін., 2013, с. 206]). Наприкінці 1990-х рр. опис цих методів чи не вперше був оприлюднений у тезовій формі в Україні [Пашкевич, 1998]. Наприкінці

1. Трудовитрати щодо отримання біоресурсів пропонуємо окреслити назвою «біогосподарська діяльність», під якою розуміємо будь-яку діяльність людини, спрямовану на отримання продукту від живої природи (С. Г.).

2. При нагоді зауважимо, що В.Н. Станко був палким прихильником і поборником широкого застосування і палеозоологічних (археозоологічних) досліджень на археологічних пам'ятках (Ю. В.).

3. Детально методику використання промивання для досліджень пам'яток кам'яної доби, на прикладі стоянки Межирич (Україна) див.: [Marquer, Lebreton, Otto et al., 2012, p. 113].

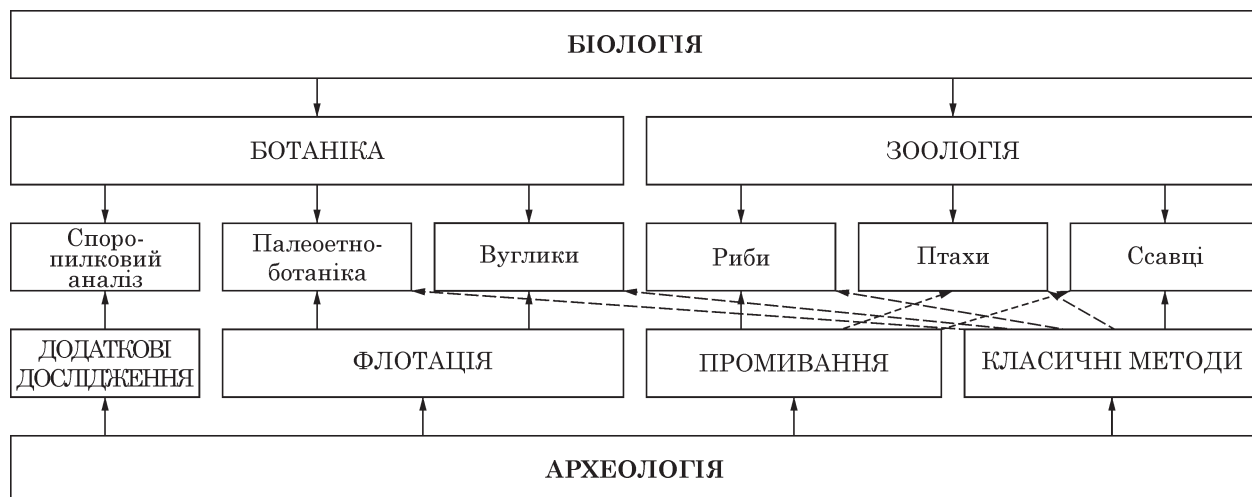

Рис. 2. Можливості отримання біоматеріалів у ході археологічних досліджень поселенських пам'яток різними методами забору зразків. Штриховою лінією вказаний ненадійний / необов'язковий зв'язок

2000-х рр. О.Ю. Лебедева оприлюднила детальну інструкцію щодо застосування флотації на практиці, засновану на власному емпіричному 20-річному досвіді [Лебедева, 2009, с. 258—264]. Обидві ці статті зосереджують увагу лише на флотації й на пошуку саме палеоетноботанічних матеріалів. Однак, як показує досвід, послідовне застосування флотації й промивки не лише можливе (і несуттєво збільшує час обробки проби), а й суттєво розширює джерельну базу (рис. 2).

Роботи із застосування флотації та промивання дали значну кількість додаткових матеріалів, недоступних за умови традиційних досліджень (див.: [Горбаненко, 2014]). З метою отримання додаткової інформації, у тому числі про культурні рослини, було проведено вибіркові флотації й промивання зразків ґрунту з ями f і зольного прошарку з квадрату G71c¹. Очікуваними результатами стали палеоетноботанічні дані, вуглики дерев, іхтіологічні матеріали, а також дрібні фрагменти кісток ссавців. Розділені матеріали надійшли на визначення відповідним фахівцям. Первинний відбір аналізів методами послідовного використання флотації та промивання на Северинівському городищі 2015 р. здійснював С.А. Горбаненко, а також студенти-практиканти.

Отже, наразі маємо достатню кількість визначень природничими методами для вірогідної реконструкції навколишнього середовища у давнину за раннього залізного віку в околицях Северинівського городища.

Палеоетноботанічні дані передусім дають змогу вийти на рівень аналізу зернового господарства; супутні свідчення (бур'яни, кісточки,

шкаралупа горіхів тощо) у загальному контексті вивчення пам'ятки та її околиці дають непрямі дані для доповнення картини побутування і господарської діяльності людини в давнину. Матеріал визначено завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему і сучасною порівняльною колекцією; зернівки бур'янів визначено за атласом-визначником бур'янів [Веселовський, Лисенко, Манько, 1988].

Первинний палеоетноботанічний спектр (ПБС) складений на основі кількісних показників зернівок (ПБС_к) (основні поняття див.: [Кравченко, Пашкевич, 1985]). У ньому враховано лише такі зернівки злакових культурних рослин: просо, жито, ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка. Відповідно, не враховано найменші показники — пшениці м'які голозерні й овес (вівсюг?), як такі, що могли бути супутніми до посівів інших культурних зернових. Крім того, до ПБС_к (а далі — і до ПБС за масою (ПБС_м)) не залучено сочевицю й горох, оскільки невідомо, чи були це польові посіви, чи городні. Тим не менше, такий спектр є лише відображенням співвідношення кількості матеріалів, лише констатацією факту, і для подальшого аналізу співвідношення культурних злакових не може бути використаний. Оскільки переважна більшість дослідників сприймає такі показники як кінцевий результат, що приводило до хибних висновків про переважання проса, для інтерпретації отриманих результатів потрібен інший підхід. З цією метою нами запроваджено індексацію зернівок з урахуванням різниці в масі, в основі якої лежить співвідношення маси зернівок злакових культурних рослин, а за базову одиницю взято найменшу зернівку — просо (1 зернівка ... злакової культурної рослини = *n* зернівкам проса): просо — 1, ячмінь плівчастий — 5,5, пшениця

1. За прийнятою у 2013 р. загальною сіткою й нумерацією для всієї пам'ятки. Згаданий квадрат (і яма) знаходиться по центру городища (Ю. В.).

двозернянка — 6,2, жито — 4,8 [Горбаненко, 2012; 2014a] ¹. Перерахунок можна проводити безпосередньо з кількості зернівок, або з їх відсоткового співвідношення (ПБС_к). Однак, отримані результати (ПБС_м) обов'язково мають бути відображені лише у відсотковому співвідношенні. Інтерпретацію матеріалів здійснено за наведеною раніше схемою [Горбаненко, 2011]. Визначення провів **С.А. Горбаненко**.

Дендрологічні дослідження, зокрема *визначення порід «археологічного» дерева* як їх складова, у контексті вивчення пам'ятки дають додаткові дані для характеристики місцевих природних умов і професійної та господарчої діяльності людини. За відсутності дерев'яних виробів, які зберігаються вкрай рідко, особливого значення набуває вивчення деревного вугілля. У західноєвропейській науці цій категорії археологічного матеріалу приділяється особлива увага. Дослідження інформативних можливостей деревного вугілля, спочатку переважно з позицій палеоекології, розпочалися ще у 1940-х рр. [Salisbury, Jane, 1940; Godwin, Tansley, 1941]. У подальшому вивчення археологічного вугілля отримало значне поширення. З цим напрямком пов'язана діяльність цілого ряду дослідників, які розробляють зазначену тему. Достатньо вказати, що починаючи з 2000 р. у різних містах Європи періодично відбуваються Міжнародні Конгреси з антракології з наступною публікацією матеріалів, де репрезентовано весь спектр досліджень, пов'язаних з вивченням викопного вугілля. У 2000 р. такий Конгрес пройшов у Парижі (Франція), у 2004 р. в Базелі (Швейцарія) — круглий стіл, і в Лечче (Італія), у 2008 р. в Брюсселі (Бельгія), і у 2015 р. у Фрайбурзі (Німеччина). Отримані під час археологічних досліджень дані широко використовуються в різноманітних історичних реконструкціях. У вітчизняній науці антракологічні дослідження досі не отримали місця, якого безперечно вони заслуговують. Важливість викопних залишків дерева (які не належать конкретним виробам) свого часу обґрунтували Н.Г. Блохіна й Г.М. Лісичіна. За авторами, визначення порід дерева, на відміну від споро-пилкового та карпологічного аналізів, може дати уявлення лише про загальний характер деревної рослинності й не дозволяє робити детальні видові визначення. Проте, незважаючи на це, можна отримати цінний додатковий матеріал для характеристики стародавніх рослинних ландшафтів. Автори

також зазначили важливість таких досліджень для реконструкції стародавнього виробництва [Блохіна, Лісичіна, 1962]. На важливість збору з об'єкту всього дерева, включаючи вуглики, вказував О.І. Семенов [Семенов, 1996]. Дослідник підкреслював плідність такого підходу до решток горілого дерева для вивчення поховальних пам'яток, проте значення його висновків далеко виходить за ці рамки. Цілком слушно стверджувати, що вугілля, пов'язане з датованим культурним шаром поселень, дає додаткові дані про характер деревної рослинності мікрорегіону у визначений період, а проби безпосередньо з археологічних об'єктів дозволяють виявити основні породи дерева, використовувані у виробництві й господарстві, демонструють надання переваги тій чи іншій породі у різних галузях. Отримані дані можуть бути основою для вивчення сировинної бази стародавньої деревообробки та інших галузей пов'язаних з використанням деревини. Однак, незважаючи на те, що згадані автори переконливо доводили важливість вивчення археологічного вугілля, цей матеріал досі майже не привертає увагу дослідників. Увага до антракології у Східній Європі актуалізується лише останнім часом, що стосується вивчення і ранніх періодів історії людства [Александровский, 2014], і середньовічної археології [Пуголов та ін., 2015; 2015a].

Основним способом визначення археологічної деревини є вивчення її мікроструктури, яку вивчають по трьох розрізах за допомогою мікроскопу. Отримані результати порівнюються з даними визначників деревини. Визначники, в яких представлені діагностичні ознаки основних деревних порід Східної Європи, видавалися неодноразово [Сукачев, 1940; Гаммерман и др., 1946; Вихров, 1959]. При задовільній збереженості дерева, породу можна визначити до роду. Визначення провела **М.С. Сергеева**.

Результатом промивання стали риб'ячі кістки й луска. *Археοіхтіологічні дані* дають можливість частково реконструювати особливості господарської діяльності людини. Крім видового складу іхтіофауни за досліджуваний період у результаті аналізу іхтіологічних матеріалів отримуємо інформацію щодо основних промислових видів риб, засобів їх здобування, реконструкції основних морфометричних параметрів, а також частки риб у раціоні мешканців досліджуваних поселень. Крім того, деякі види риб є індикаторними, за наявності яких у певних випадках можна реконструювати гідрографічні та кліматичні умови на момент функціонування конкретного поселення. Матеріал визначений шляхом порівняння кісткових фрагментів та луски з екземплярами сучасних та субфосільних видів риб з порівняльної остеологічної колекції Є.Ю. Яніш. Реконструкція довжини й маси здійснена за методикою В.Д. Лебедева [Лебедев, 1960], для чого кістки

1. Перерахунок отриманих палеоетноботанічних результатів з кількісних показників на відсоткові дані за масою було застосовано вченими для матеріалів з празького поселення Розтоки (Чехія) (див.: [Kuna et al., 2013]). На необхідність використання подібної інтерпретаційної схеми вказують і археозологи, з певними нюансами, для ссавців: [Підоплічко, 1937; Тимченко, 1972; Журавлев, 2001, с. 63; Антипина, 2007; 2008], для риб: [Яніш, 2014].

вимірювались штангенциркулем з точністю до 0,1 мм. Точне визначення віку риб проведено шляхом підрахунку річних кілець на лусках та хребцях. Систематика та видові назви риб наведені за визначником-довідником Ю.В. Мовчана [Мовчан, 2011]. При підрахунках одна кістка риби вважається еквівалентною одній особині, оскільки було доведено, що більш, ніж одна кістка від однієї риби зберігається вкрай рідко [Лебедев, 1960]. Виключення можуть складати кістки з закритих комплексів, та частіше для таких великих видів, як білуга, сом та ін. У такому випадку застосовується підрахунок мінімальної кількості особин (МКО). Для кожного виду відомий мінімальний розмір та вік, коли риба може приступати до розмноження. Відповідно, нами вираховано співвідношення статевозрілих та нестатевозрілих особин для кожного виду, та мінімальний вік, якого особина досягла при означених розмірах [Мовчан, 2011]. У тих випадках, коли це було можливо, точний підрахунок віку проведений за лускою та хребцями. Визначення матеріалів здійснила **Є.Ю. Яніш**.

Також проведено визначення кісткових решток ссавців, виявлених у ході розкопок за 2009—2015 рр. Ссавці визначені шляхом порівняння з сучасними кістками ссавців з колекції Зоологічного музею ННЦ Інституту біології. Частина матеріалу значно фрагментована, що суттєво ускладнює визначення до виду, а в ряді випадків й до ряду. Такі дані є основою для встановлення видового й вікового складу стада свійських тварин, а також мисливської здобичі. Завдяки аналізу ареалів розповсюдження диких тварин також можна частково реконструювати навколишнє середовище. Крім того, за ними можна встановити співвідношення тваринництва й мисливства у забезпеченні людей м'ясними продуктами харчування, визначити сезон забою худоби тощо. Кістки ссавців склали переважно кухонні рештки. *Археотеріологічні* визначення виконані **Є.Ю. Яніш** і **М.В. Кублієм** (з них об'єм вибірки, визначеної Є.Ю. Яніш — 549 од.; 890 кісток ссавців визначені спільно). Розділ щодо дослідження залишків ссавців написаний М.В. Кублієм.

Археомалакологічні дослідження (молюсків з археологічних пам'яток) дозволяє у ряді випадків робити важливі висновки, зокрема палеокліматичні, оскільки молюски є досить стеноотопними організмами, і їх ареал залежить від відносно обмеженої кількості умов існування. Молюски були визначені за відповідним визначником [Welter-Schultes, 2012]. Визначення провів **І.О. Балашов**¹.

1. Автори щиро вдячні канд. біол. наук, співробітнику Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України, Ігорю Олександровичу Балашову за визначення малакологічних матеріалів та опис біотопічних особливостей видів.

Узагальнюючі висновки за археозоологічними матеріалами зведені Є.Ю. Яніш та С.А. Горбаненком.

Для комплексного аналізу значною мірою застосовано вживаний у таких випадках у географічних науках метод *актуалізації* (в археології частково синонімічним поняттям є *«ретроспективний метод»*): опис сучасного стану природи з накладанням на нього дискретних даних минулого за принципом: зіставлення — протиставлення. Або протилежний підхід: відтворення минулого стану природи з накладанням сучасних реалій за тим самим принципом. Оскільки палеоекологічні дослідження майже завжди мають «фрагментарний» характер, а безпосередньо для Северинівського городища їх тільки розпочато, для загального уявлення нижче наводимо опис сучасного стану навколишнього середовища території досліджень.

Історія досліджень викладена Ю.В. Болтриком; «Матеріали і методи» складено на основі загальних методичних засад і специфічних — відповідно до напрямів природничих досліджень; опис навколишнього середовища склав Ю.В. Болтрик (з доповненнями С.А. Горбаненка — читання карти); авторами інтерпретацій природничих даних є автори відповідних визначень (див. вище); узагальнюючий аналіз даних провів С.А. Горбаненко на основі компіляції природничих визначень, із залученням даних про артефакти (після урахування зауважень співавторів).

3. НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ

Терени Поділля в геоструктурному відношенні знаходяться у межах південно-західної частини Українського кристалічного щита. Головною геологічною прикметою є неглибоке залягання метаморфічних та магматичних порід докембрійського фундаменту, які виходять на поверхню в долинах численних річок. Ландшафтам притаманні сірі лісові ґрунти, що формуються переважно під широколистяними лісами з трав'янистим покривом в умовах континентального, помірно вологого клімату. Проте зустрічаються плоскі й слабохвильні ділянки з глибокими малогумусними чорноземами, що сформувались під степовими луками. Поширені також вододільні рівнинно-хвилясті місцевості з глибокими малогумусними чорноземами і долинно-балкові з еродованими сірими лісовими ґрунтами.

За сучасним геоморфологічним районуванням України з урахуванням особливостей рельєфу залишки Северинівського городища знаходяться на теренах Волинсько-Подільської області пластово-денудаційних височин, що в свою чергу поділяється на чотири підобласті, з-поміж яких пам'ятка опиняється в Балтській акумулятивно-денудаційній давньодельтовій

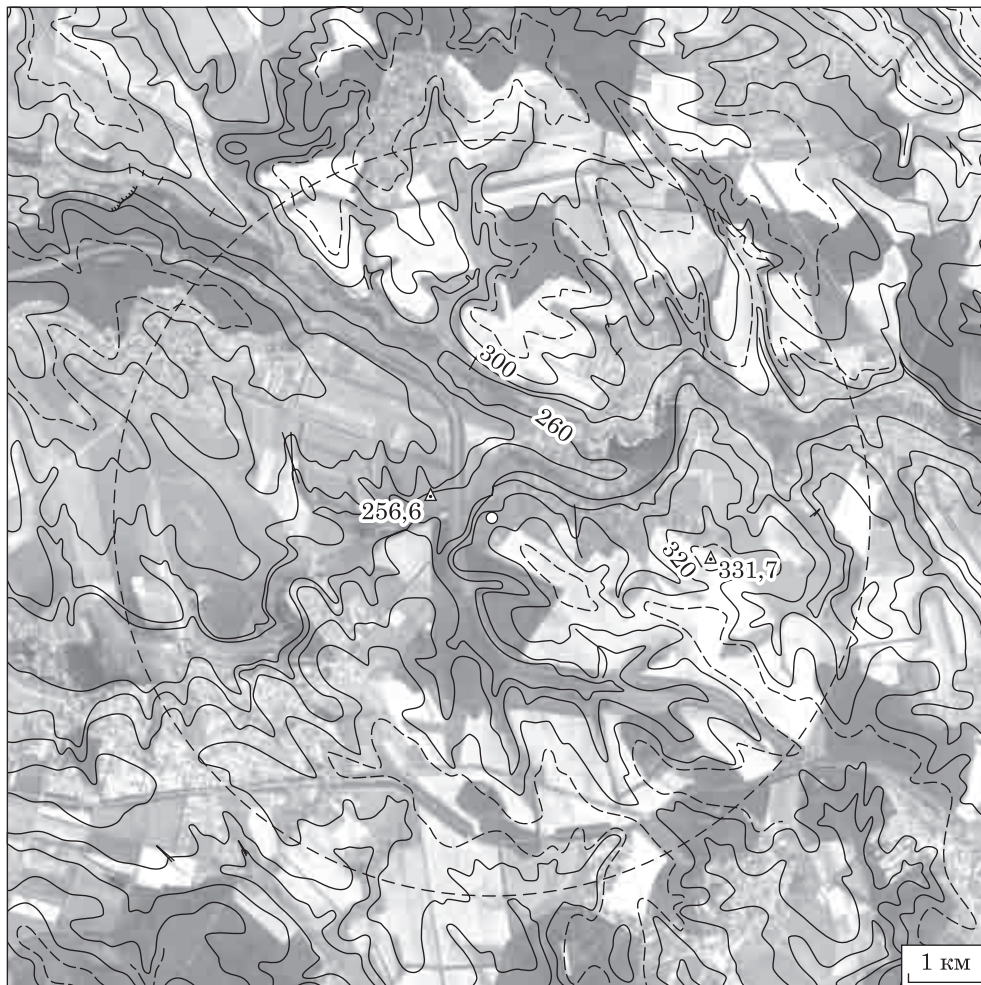

Рис. 3. Місце розташування Северинівського городища, фото сучасного стану з космосу (за: wikimapia.org) з накладанням ізоліній, через 20 м (за: [М-35-104—105])

рівнині на відкладах, а уточнює її положення знаходження в дрібнішому таксоні, яким є район Вапнярської акумулятивно-денудаційної горбистої увалистої сильнорозчленованої рівнини [Палієнко та ін., 2005, с. 34—37]. Проте саме городище розташоване на краю плато, яке розвинулося на відкладеннях морського походження. Тобто, та поверхня, що розташована на Волинсько-Подільській височині, це підвищене плато, що має тенденцію до пониження з північного заходу до південного сходу. За характером рельєфу територія області — хвиляста рівнина, порізана численними долинами річок, ярами і балками.

Основні ґрунтоутворюючі породи — леси і лесоподібні суглинки, що містять до 15 % кальцію, і тому здатні накопичувати вологу. Кальцій лесів сприяє закріпленню в ґрунтах гумусу та створенню цінних в агрономічному відношенні структур ґрунту. Для теренів Жмеринського району властиві сірі опідзолені та сірі суглинкові ґрунти, що мають малий вміст гумусу від 0,8 до 1,8 %. Вони утворилися під лісовою рослинністю. Проте не виключені вкраплення типових чорноземів та опідзолених чорноземів,

що утворилися під трав'янистою рослинністю. Найбільш родючими є типові чорноземи, які мають найвищий вміст гумусу [Природа ..., 1986, с. 89, 94—97].

У кліматичному відношенні західний край Східного Поділля — це волога, помірно-тепла агрокліматична зона. Переважає сонячна погода зі слабкими вітрами. Весна іноді буває тривалою. Літо завжди тепле, але не жарке. Осінь здебільшого суха, зима — м'яка з частими відлигами. Середня річна температура становить +7°, липня +18,8°, січня -5,7°; максимальне значення може сягнути +38°, а мінімальне -33°. Кількість опадів — 480—550 мм на рік. Висота снігового покриву 5—13 см. До несприятливих кліматичних явищ на території Східного Поділля належать хуртовини, ожеледь, тумани в холодний період року, грози з градом, суховії [Географічна ..., 1989, с. 187].

Територія належить до Східно-Європейської широколистяної геоботанічної провінції. Природна рослинність займає близько 17 % території, з них понад 3 % припадає на лучні степи і луки, 0,5 % на болота. Переважають дубово-грабові ліси з домішками липи, ясена, клена,

береста, тополі, берези, осики, вільхи — широколисті ліси. Але основна порода — граб. Поширені лікарські рослини: звіробій, деревій, ромашка лікарська, валеріана, м'ята перечна, череда та ін. У флорі є декілька ендеміків (волошка савранська, волошка Бессера, зіновать Блоцького, козильці великі) та реліктові види (хвощ великий, клопогін смердючий, бруслина мала, чистець вузьколистий, медунка м'якенька, в'язіль стрункий), а також лікарські рослини (конвалія травнева, липа серцелиста, первоцвіт весняний, звіробій, валеріана лікарська, наперстянка великоквіткова, лепех звичайна) [Природа ..., 1985а, с. 170—171].

Сучасний тваринний світ Поділля різноманітний. Тут налічується понад 420 видів, у тому числі риб — 30, земноводних — 11, плазунів — 8, птахів — 300, ссавців — 70. Водиться козуля, дика свиня, вовк, куниця лісова, білка, лисиця, заєць, ховрах, хом'як, тхір, польова миша; на берегах річок — видра, норка; на водоймах — дикі качки, гуси, лебеді; бджоли в липових лісах, в річках та ставках — короп, лящ, окунь, лин, щука, сом, тощо [Географічна ..., 1989, с. 189].

На Східному Поділлі — густа мережа річок, які належать до басейнів Південного Бугу, Дністра та Дніпра. Через всю його територію, з північного заходу на південь та південний схід, протяжністю 320 км протікає Південний Буг. Що важливо, в його руслі часто трапляються бар'єри, перекати, загати, створені брилами граніту. Тобто, ріка не придатна для судноплавства. На Вінниччині Південний Буг приймає понад 30 приток, найбільші з них — Згар, Рів (100 км) та Соб.

Стосовно рельєфу безпосередньо в околицях пам'ятки, в її потенційній ресурсній зоні, слід звернути увагу на таке. Мінімальна висота над рівнем моря (н. р. м.) становить 256,6 м і знаходиться в заплаві р. Рів, неподалік від городища; максимальна — 331,7 м н. р. м., приблизно в 3 км на схід. Перепади висот становлять приблизно 70 м (260—320 м н. р. м.). Порізаність балками та ярами некритична: на плато поряд

з городищем на правому березі річки знаходяться значні площі з відносно рівними поверхнями, цілком придатними для використання під поля (рис. 3). А от долина річища доволі вузька; незважаючи на те, що р. Рів — це річка усього другого порядку (Рів — Південний Буг — Чорне море), підстилаючи породи на теренах Поділля не дають можливість їм розвиватися вшир (див. вище; також див.: wikimapia.org). Це особливо важливо з огляду на те, що саме долини річок — заплави — є основним ресурсом для годівлі тварин: як для літнього вигідного періоду (випасання), так і для зимового стійлового (сінокоси). Важливо також, що навіть нині Поділля представляє собою найбільш заліснену територію лісостепової зони (див.: wikimapia.org).

4. БОТАНІЧНІ МАТЕРІАЛИ

У 2015 р. у ході археологічних досліджень на Северинівському городищі завдяки методам розширених досліджень було здійснено забір біологічних решток. Для аналізу отримано у тому числі ботанічні матеріали з відповідних об'єктів пошуку (див. 2). Після відбору решток вручну вони поступили на ідентифікаційний аналіз (див. нижче: 4.1; 4.2).

4.1. ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДАНІ

Оскільки первинний забір проб відбувалося без урахування кількості стандартних відер (прирівняних до одиниці для проб), ми не можемо визначити *результативність* та *насиченість* проб, запропонованих О.Ю. Лебедевою для загальної стандартизації цілеспрямованих палеоетноботанічних досліджень, заснованих на промиваннях і флотації [Лебедева, 2007; 2008].

Отримані карбонізовані рештки зернівок за п'ятибальною шкалою від 1 до 5 мають збереженість, ближче до двох балів. Тому доволі значна кількість фрагментів не підлягає ідентифікації. У першому випадку — це майже

Таблиця 1. Палеоетноботанічні матеріали з Северинівського городища

Проба	Культурні рослини								Бур'яни					Р а з о м
	злакові						бобові							
	<i>P. m.</i>	<i>S. c.</i>	<i>H. v.</i>	<i>T. d.</i>	<i>T. a. s. l.</i>	<i>Cer.</i>	<i>L. c.</i>	<i>P. s.</i>	<i>A. f.</i>	<i>G. a.</i>	<i>Br. sp.</i>	<i>Ch. a.</i>	<i>C. a.</i>	
Яма f ¹	44	39	37	27	3	68	2	—	1	24	7	—	—	253
GHc ²	49	43	41	35	2	53	—	2	—	104	9	4	2	344
Р а з о м	93	82	78	62	5	121	2	2	1	128	16	4	2	597

П р и м і т к и. ¹ Також 1 фрагмент шкаралупи горіха ліщини (*Corylus avellana*). ² Також 3 спечених грудочки пшівки проса. **Скорочення:** *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь півчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениця м'яка голозерна); *Cer.* — *Cerealia* (зернові); *L. c.* — *Lens culinaris* (сочевиця); *P. s.* — *Pisum sativum* (горох); *A. f.* — *Avena fatua* (вівсюг); *G. a.* — *Galium aparine* (підмаренник чіпкий); *Br. sp.* — *Bromus* sp. (стоколос); *Ch. a.* — *Chenopodium album* (лобода біла); *C. a.* — *Convolvulus arvensis* (березка польова).

Рис. 4. Северинівське городище, палеоетноботанічні матеріали: 1 — просо; 2 — жито; 3 — ячмінь півчастий; 4 — пшениця дво-зернянка; 5 — пшениці м'які голозерні; 6 — сочевиця; 7 — горох; 8 — вівсюг; 9 — підмаренник чіпкий; 10 — стоколос; 11 — лобода біла; 12 — березка польова; 13 — фрагмент шкаралупи горіха ліщини; 14 — спечені грудочки плівок проса

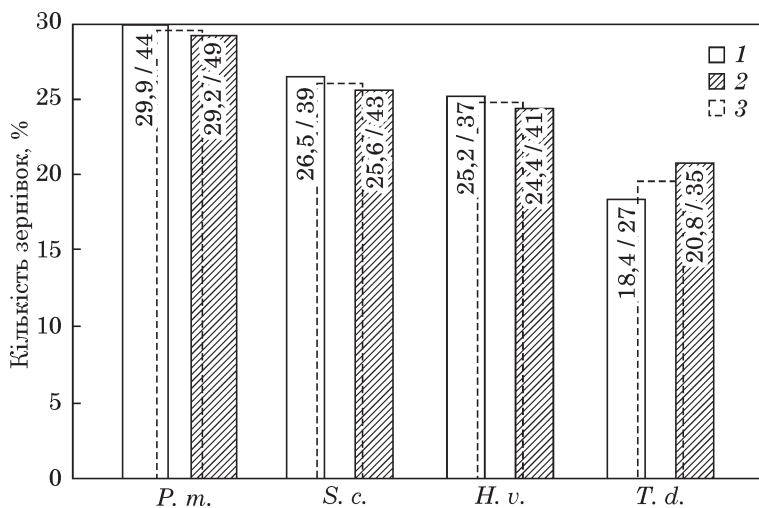

Рис. 5. Северинівське городище, палеоетноботанічний спектр за кількістю (ПБС_к): 1 — яма f; 2 — горілий шар в секторі ГНс; 3 — об'єднані дані (середнє статистичне отримано за відсотковими співвідношеннями). **Скорочення:** *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь півчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця дво-зернянка). Над стовпчиками дано: % / одиниці

четвертина від усього зібраного матеріалу; у другому — понад 1/6 частка (відповідно, загальною близько 1/5 частки) (табл. 1). Зважаючи на значні пошкодження й руйнацію зернівок від вогню і зміну їх параметрів щодо первинного стану, вимірювання матеріалів не має сенсу.

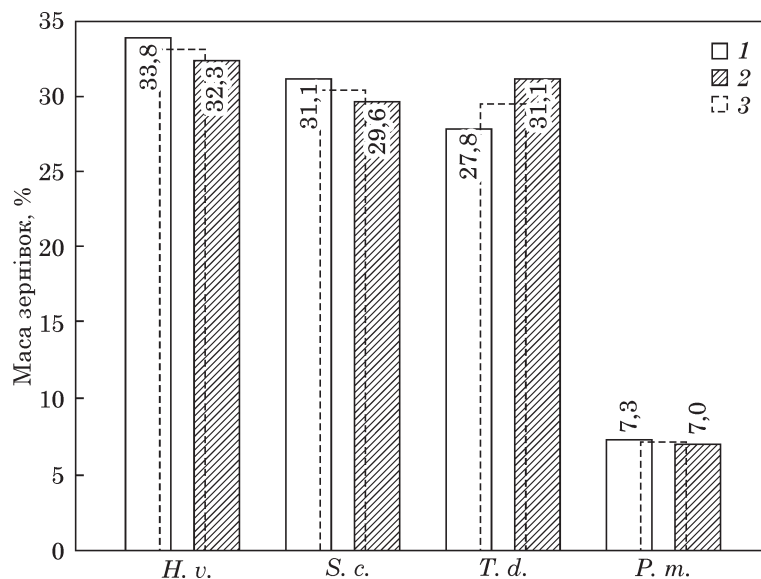
З 253 одиниць матеріалу з ями f визначено 185 зернівок і насінин культурних рослин і бур'янів, з яких 152 становлять культурні (150 — зернові, 2 — зернобобові) і 33 — бур'янові; також визначено один фрагмент шкаралупи горіха ліщини. З 344 одиниць матеріалу з горілого шару в секторі ГНс визначено 291 одиницю, з яких 172 становлять культурні (170 — зернові, 2 — зернобобові) і 33 — бур'янові; крім того, виявлено три грудки плівок проса, що злиплися під дією вогню (див. рис. 4, табл. 1).

Первинний палеоетноботанічний спектр складений на основі кількісних показників зернівок з урахуванням раніше висловлених

зауважень (див. 2; рис. 5). Прикметно, що розходження кількісних показників матеріалу знаходиться у межах від 0,7 % (показники проса) до 2,4 % (показники пшениці дво-зернянки), себто — не перевищують статистичної похибки (див. рис. 5).

Дані ПБС_м (див. 2) на основі двох об'єктів дослідження різняться у межах від 0,3 % (просо) до 3,3 % (пшениця дво-зернянка), знаходяться у межах статистичної похибки. Відповідно, можна припустити, що отримано зіставні дані: або яма і горілий прошарок синхронні, або ж ці показники взагалі притаманні для Северинівського городища в цілому (рис. 6). За даними, отриманими у результаті перерахунку, найбільші показники продемонстрував ячмінь півчастий. Однак різниця між показниками трьох (з чотирьох) культурних зернових за усередненими даними доволі незначна і становить менше 4 %. Отже, ячмінь півчастий, жито й пшениця дво-зернянка складають приблизно по 1/3 час-

Рис. 6. Северинівське городище, палео-етноботанічний спектр за масою (ПБС_м)
Скорочення й умовні позначення див. рис. 5

тки зернового господарства. Просо становить усього 7 % (менше 1/15 частки) (див. рис. 6).

Перейдемо до детальнішого аналізу отриманих палеоетноботанічних матеріалів. Спочатку слід зупинитися на одиничних знахідках. З двох проб походить єдина знахідка роду «овес», без характерних ознак, за якими зернівку можна було б визначити до виду. Однак, попередні дослідження свідчать про те, що у ранньому залізному віці на території півдня Східної Європи овес у культурній формі не був поширеним, і тим більше — ще не був введений у самостійну посівну культуру (тут і далі, див.: [Šramko, 1973; Janushevich, 1981; Янушевич, 1976; 1986; Pashkevich, 1984; 2001; Шрамко, Янушевич, 1985; Пашкевич, 1991; 1992; Гаврилюк, Пашкевич, 1992], тощо). Таким чином, знахідку єдиної зернівки з Северинівського городища слід зарахувати до бур'янів — вівсюга (*Avena fatua*).

У незначній кількості було виявлено зернівки пшениць м'яких голозерних (*Triticum aestivum* s. l.¹). За визначеннями минулих років, ці пшениці були присутні серед посівів у незначній кількості; набагато поширенішими вони були на античних пам'ятках, де, напевно, були присутні як самостійні посіви. Цілкові вірогідно, що у цьому випадку слід зарахувати одиничні знахідки пшениць м'яких голозерних до супутніх посівів пшениці двозернянки.

Очевидно, що саме інші чотири злакові культури відображають зернове господарство давніх мешканців Северинівського городища. З огляду на усталену історіографічну традицію, найскладнішою культурою для інтерпретації є просо. У матеріалі з Северинівського городища за кількістю, воно має незначне відносне переважання над іншими культурами (див. рис. 3). За дослідженнями попередніх років, що проводи-

лися на матеріалах випадкових знахідок скупчень зерен культурних рослин, або за відбитками на кераміці², нині побутують висновки, що просо було основною культурною рослиною в ПБК принаймні від раннього залізного віку (у лісостепових скіфів) до культур ранніх слов'ян включно (третьої чверті I тис.). Як видається завдяки аналізу попередніх матеріалів, такі висновки були зроблені в основному через велику кількість відбитків проса на денцях горщиків. Між тим, такі знахідки свідчать лише про використання вдалого прийому у виготовленні кераміки (саме просо найчастіше потрапляло на підставку, на якій формувалися горщики) і не можуть вказувати на пріоритетність у вирощуванні. Інша, не менш суттєва недоречність, що буквально «возвеличила» значення проса в історіографічній традиції — використання прямих кількісних показників (див. вище)³. Тоді як перерахунок даних за масою показує, що у зерновому господарстві давніх мешканців Северинівського городища просо представлено незначною часткою (див. рис. 6).

2. О.Ю. Лебедева переконливо довела неспроможність випадкових знахідок («скупчень») адекватно відображати ПБС (див., напр.: [Лебедева, 2007; 2008]; автор цього дослідження неодноразово вказував на необхідність аналітичного підходу під час підрахунку відбитків на кераміці (див., напр.: [Горбаненко, 2014а]). Тим не менше, некритичний підхід до матеріалів, отриманих різними способами, приводить деяких дослідників навіть до «глобальних» висновків «етнокультурного» характеру (див.: [Одрін, 2011, с. 93]), або ж «дозволяє» «віднайти» цілих три типи «зернового господарства» скіфів у лісостеповій зоні (див.: [Одрін, 2011, с. 102—103]), виділених дослідником на основі статистично неповноцінних даних.

3. До речі, такий некритичний підхід можна знайти і в оцінках ролі тих чи інших тварин у стаді. Умовно кажучи, на даних на кшталт «визначено 2 особини ВРХ і три — ДРХ» іноді дослідники доходять висновків про переважання вівчарства над скотарством.

1. S. l. = sensu lato = у широкому розумінні.

Ячмінь плівчастий і пшениця двозернянка (разом з просом) — чи не найдавніші вирощувані культурні рослини, що мали надзвичайно широке розповсюдження. За ранньозалізного віку вони відомі на всій території півдня Східної Європи; далі, у лісовій зоні, зернівки цієї «тріади» взагалі були чині єдиними культурними злаковими (див.: [Киринова, 2005; Горбаненко, 2013; 2014в; Андреев, Горбаненко, Разуваев, 2014; Лошенко, 2015], літературу див. там само). Отже, важлива роль ячменя плівчастого і пшениці двозернянки цілком закономірна.

Деяку іншу картину демонструє аналіз розповсюдженості жита: для I тис. до н. е. питання про його вирощування залишається найскладнішим. Так, у монографії 1976 р. З.В. Янушевич писала, що перші достовірні знахідки культурного жита щонайменше на території сучасної Молдови походять з матеріалів черняхівської культури [Янушевич, 1976, с. 133]. Разом з тим, жито було відоме античним поселенцям не пізніше IV ст. до н. е. [Янушевич, 1976, с. 134—137; 1986, табл. 9; Шрамко, Янушевич, 1985, табл. 6]¹.

На скіфських пам'ятках нижнього Дніпра знахідки зернівок жита також нечасті. З матеріалів 12 пам'яток археології (9 поселенських і 3 курганів) серед 120 відбитків виявлений усього 1 відбиток жита; з господарського комплексу з Лисої Гори (обвуглене зерно) жита не виявлено [Гаврилюк, Пашкевич, 1991]. Лише на поселенні Мала Рублівка (Полтавська обл.) виявлені в основному обгорілі зернівки жита (56 з 64); в одній з проб Більського городища жито було зафіксоване у незначній кількості. Але на карті знахідок культурних рослин скіфського часу (у тому числі на античних пам'ятках; усього 103 пам'ятки), наведеною у тій самій статті Б.А. Шрамка і З.В. Янушевич, знахідки жита позначені на 24 пам'ятках: 7 — вище межі степу й лісостепу, 17 — нижче [Шрамко, Янушевич, 1985].

За даними О.Ю. Лебедевої, на Середньому Дону за скіфських часів жито було відсутнє: «ведущая роль принадлежала просу, две других культуры — пленчатый многорядный ячмень и пшеница двузернянка ... выращивались в меньшем объеме. Возможно, возделывался и горох» [Лебедева, 2001; також: Лебедева, 2004; Лебедева, Антипина, 2009]. Тим не менше, за даними, отриманими нами впродовж останніх років, жито зустрічається також і на скіфоїдних і городецьких пам'ятках лісостепової зони Подоння (див.: [Горбаненко, 2013а; 2014б; Разуваев, Горбаненко, 2015; Горбаненко, Меркулов, 2015]).

1. За отриманими нами даними для поселення Уч-Баш (Крим; кизил-кобинська культура), вирощування жита в Криму [Горбаненко, 2016] можна датувати ранішим часом — початком I тис. до н. е. [Кравченко, 2012].

Для періоду середньовіччя збільшення питомої частки жита в посівах вважається показником підвищення рівня розвитку землеробства, поліпшення агротехнічних можливостей [Lange, 1975; Яжджевский, 1988]. Ця теза знаходить широке підтвердження в матеріалах різних культур того періоду. Одночасно з широким розповсюдженням залізних деталей на знаряддя для обробки ґрунту, за палеонотоботаничними матеріалами, спостерігається і збільшення частки жита, оскільки для доброї врожайності воно вимагає якісного обробки ґрунту [Культурная ..., 1989, с. 276]. Однак, якісний обробіток ґрунту є обов'язковим для отримання **гарного врожаю**. Тим не менше, жито може обійтися і без цього; очевидно, різниця у якості обробки ґрунту повинна позначитися на врожайності. Взагалі жито — рослина, що перешкоджає нормальному росту інших рослин; вона може «заглушити» не тільки однорічні, але навіть і багаторічні бур'яни [Зінченко, Салатенко, Білоножко, 2001, 2.1.2.2]. У зв'язку з чим практично не вимагає до себе жодної уваги від хлібороба. Таким чином, крім врожаю, корисні дії від вирощування полягають ще й в очищенні полів від бур'янів, а також накопиченні деяких корисних елементів.

Важливо також вказати на таке положення. Набір злакових, що складається з проса, пшениці плівчастої та ячменя плівчастого, в етнографічній літературі характеризується як ознака підсічної форми землеробства [Третьяков, 1932, с. 13—15]. Однак, при цьому у врожаї повинні бути відсутніми бур'яни, оскільки за такої форми підготовки поля знищується вся рослинність [Третьяков, 1932, с. 4—6]. Нагадаємо, що для матеріалів Северинівського городища визначено шість видів бур'янів. Таким чином, припущення про підсічну форму землеробства як основну варто відкинути. Що в принципі узгоджується з розташуванням городища у лісостеповій зоні.

Від подальшої статистичної обробки ПБС_м (порівняльний, кластерний аналіз) хронологічно й територіально близьких пам'яток поки доведеться відмовитися, оскільки нині Северинівське городище — єдина пам'ятка раннього залізного віку на Поділлі (і не тільки), для якої отримано статистично достовірний матеріал.

Доповнюють картину вирощування культурних рослин зернобобові: горох і сочевиця. Однак, про їх роль у життєдіяльності давніх жителів Северинівського городища щось певне сказати неможливо, оскільки досі не вирішено питання про їх вирощування — чи це були польові посіви, чи городні.

Важливими для аналізу є також бур'яни [Бур'яни ..., 1970; Рева М., Рева Н., 1976; Веселовський, Лисенко, Манько, 1988]. У найбільшій кількості виявлено горішки підмаренника

чіпкого. Це однорічна трав'яниста рослина. Цвіте у травні—серпні. Ростає по всій території сучасної України на полях і пасовищах, у садах і городах; надає перевагу вологим місцям. Може мати ярові й озимі сходи. Може бути використаний у лікувальних цілях. Слід звернути увагу на ту обставину, що було знайдено багато його горішків у пробі з горілого шару. Припустимо, що посіви були надзвичайно засмічені. Однак, нам видається, що це звичайний збіг обставин: оскільки зернівки культурних рослин навряд чи спеціально розкидали, їх потрапляння до ґрунту цілком можна вважати випадковістю. На відміну від них, підмаренник майже не мав цінності, а отже рослину (кілька рослин) могли просто викинути як сміття, і в такому випадку усі горішки потрапили до культурного шару. А одна рослина може продукувати понад 1000 горішків. Тому вважаємо, що кількість горішків підмаренника чіпкого не адекватно відображає засміченість давніх полів.

Наступні бур'яни: березка польова, лобода біла, вівсюг — типові антропохори, що мають незначні відмінності, але в основному характеризуються подібно. Ареал поширення включає й місце розташування Северинівського городища. Ростуть на полях (а також у садах, на городах, біля жител, вздовж шляхів). В основному ярі рослини, хоча нині мають і озимі форми. Перевагу віддають родючим ґрунтам. Березка польова тяжіє до посушливих місць з суглинистими ґрунтами; лобода біла — рудеральним місцепроживанням з добре удобреним ґрунтом.

Стоколос (*Bromus* sp.) — нині це озима рослина, сходи якої з'являються переважно в серпні—вересні і добре перезимовують; може сходити також у березні—квітні. Засмічує посіви в основному озимого жита, а також пшениці, росте також вздовж доріг і лісосмуг. Поширений на Поліссі й у Лісостепу, в степовій зоні трапляється в зволжених місцях по долинах річок; невибагливий до ґрунтів.

Таким чином, усі бур'яни — типові антропохори; представлені переважно яровими формами, що тяжіють до родючих ґрунтів (крім стоколосу). Одні переважають в посушливих,

інші — у вологих місцях. Отже, ймовірно, що під різні посіви давні поселенці могли використовувати різні поля (заплави й плато?).

Знахідка шкаралупи ліщини свідчить про таке¹. Нині ліщина існує у дикому стані (поширена на території сучасної України), і у культурному вигляді (фундук) там, де вона слабо поширена у природному середовищі. Однак, у давнину вона була одомашненою лише на Кавказі, а також у Греції й Римі. Отже, маємо цілком підтверджений факт збиральництва «дарів лісу». Крім того, ліщина звичайна є пересічним компонентом підліску листяних, рідше мішаних лісів. Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що в околицях пам'ятки за часів її існування були площі, вкриті широколистим лісом, що в принципі не суперечить і сучасному стану речей (порівн.: 3), і дендрологічним дослідженням за вугликами (див. нижче: 4.2). Крім того, ця знахідка є беззаперечним свідченням існування збиральництва, яких за археологічними дослідженнями надзвичайно мало. У ширшому розумінні, це маркер привласнюючого господарства, що набагато краще демонструють археозоологічні дослідження: ссавців (диких видів) (див. нижче: 5.1) і риби (див. нижче: 5.2).

4.2. ВИЗНАЧЕННЯ ПОРІД ДЕРЕВ

На аналіз потрапив 161 зразок обвугленого дерева, яке походить з двох об'єктів. Через незадовільний стан збереження і дуже дрібні розміри значної частини зразків, породу більшості з них визначити не вдалося. Визначено лише 66 зразків вугілля. Отримані результати наведені у табл. 2.

У результаті вивчення археологічної деревини за мікроструктурою, зафіксовано лише листяні породи, серед яких за кількістю досліджених зразків вугілля повністю переважають

1. Досі чи не єдиний (відомий нам) випадок виявлення шкаралупи ліщини походить з ями 3 зольника 19 Західного укріплення Більського городища (розкопки Б.А. Шрамка 1968 р.) [Шрамко, Янушевич, 1985, с. 50].

Таблиця 2. Результати визначення порід дерев за вугликами з Северинівського городища

Комплекс	Дерево	Примітки
Яма f	Дуб (<i>Quercus</i> sp.) — 15; граб звичайний (<i>Carpinus betulus</i>) — 4; клен (<i>Acer</i> sp.) — 2; ясен (<i>Fraxinus</i> sp.) — 1; тополя / осика (<i>Populus</i> sp.) — 7; листяне розсіяно-судинне — 22; листяне — 15	—
Зольний шар	Дуб (<i>Quercus</i> sp.) — 10; граб звичайний (<i>Carpinus betulus</i>) — 24; клен (<i>Acer</i> sp.) — 3; листяне розсіяно-судинне — 20; листяне — 38	Грабове вугілля, включає, крім стиглої деревини, 3 гілки; розсіяно-судинне: 2 сучки

дуб і граб звичайний. При цьому розподіл вугликів різних порід чітко простежується по двох комплексах. В одному з них (яма f) переважає дубове вугілля, є також нечисленні зразки обвугленого дерева інших порід: клену, тополі / осики, ясену — останній репрезентований всього одним екземпляром. В іншому комплексі (попеловий шар) повністю переважає грабове вугілля, репрезентоване не тільки стиглою деревиною, але також гілками. Багато також дубу. Кленовий вуглик поодинокий.

Все досліджене вугілля належить місцевим породам, характерним для деревної рослинності цього регіону. Нині регіон входить у зону Подільського лісостепу, де основними лісоутворюючими породами є дуб і граб з супутніми деревами, серед яких багато місця займають різні види клену (див. вище: 3) [Пятницький, Изюмський, 1966, с. 154]. Нині місцями граб взагалі домінує і створює майже чисті грабняки; вони могли сформуватися відносно нещодавно як результат надмірних рубок дубових насаджень у минулому [Генсірук, 1992, с. 103]. Проте в будь-якому разі у дубових лісах це дерево було дуже поширено, у тому числі у період, що розглядається. Вже доведено, що ліси лісостепової зони останньої фази голоцену за породним складом були подібні до сучасних, а у Правобережному лісостепу найпоширенішими були дубово-грабові ліси [Генсірук, 1992, с. 14]. Наданий матеріал слугує ще одним підтвердженням на користь цього.

І дуб, і граб здавна використовували у різних цілях.

Важливість дубу визначається як поширенням цього дерева, так і його провідною роллю у будівництві та багатьох деревообробних промислах.

Граб має важку тверду деревину, яка відрізняється гнучкістю, добре протистоїть удару, має велику стійкість до стирання, проте її важко колоти і обробляти [Грубов, 1951, с. 354; Харитонович, 1968, с. 198]. Ймовірно, саме тому граб не отримав широкого використання у господарстві стародавнього населення. Крім того, деревина, незважаючи на міцність, непридатна для будівництва через кривизну стовбурів і швидкість загнивання [Грубов, 1951, с. 354]. У скіфську добу відомі дуже нечисленні древки стріл з грабу, вони походять, наприклад, з таких пам'яток як Рижанівка [Сергеева, 1999, табл. 1), Бердянський курган (визначення М.С. Сергеевої). Є дані, що на означеній території навіть ще на початку XX ст., їх вважали найкращими після березових і цінували вище всіх інших порід [Плотников, 1924, с. 37]. Проте таке використання грабової деревини є дуже спорадичним, оскільки зазвичай для виготовлення древків стріл використовували м'яку деревину, яка легко піддавалася обробці. Грабові дрова мають велику теплотворну здатність і дають хороше вугілля [Грубов, 1951, с. 354].

Дуб також має високі теплотворні властивості, його традиційно використовують, у тому числі, як паливо [Соколов, 1951, с. 474]. Враховуючи наявність серед зразків вугілля не тільки стиглої деревини, але й гілок, вугілля, яке походить з попелового шару слушно трактувати саме як залишки палива. Щодо вугілля з ями f, воно різноманітніше за породами і дуже дрібне, що не дає можливості для його точної інтерпретації.

Отже, реконструйованими лісами для околиць Северинівського городища у VI ст. до н. е. є ліси з широколистяних порід дерев. Опосередковано це підтверджується також і знахідкою фрагмента шкаралупи ліщини (див. вище: 4.1), яка є типовим представником підліску широколистяних дерев. Проаналізовані вуглики з обох об'єктів досліджень є типовими представниками місцевої флори (див. 3).

5. ЗООЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ

Блок даних щодо тваринного світу становлять такі визначення остеологічних матеріалів: ссавців (див. 5.1), риб (див. 5.2), а також молюсків (див. 5.3). Перші дають можливість осмислити місце тваринництва й мисливства в біогосподарській діяльності давніх людей, а також встановити співвідношення між цими галузями. Другі допомагають зрозуміти роль рибальства. Треті є певними екомаркерами, що сприяють уточненню палеоекологічної ситуації потенційної ресурсної зони Северинівського городища. Сукупно ці дані дають можливість оцінити роль відтворюючого й привласнюючого господарств, а також чіткіше оцінити палеоекологію мікрорегіону.

5.1. АРХЕОТЕРІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ

Основним свідченням щодо ролі тваринництва (а також мисливства) у господарстві місцевого населення є остеологічні рештки тварин. Під час розкопок на Северинівському городищі було виявлено 1454 фрагменти кісток ссавців. Із них визначених до видової приналежності й місця розташування в організмах тварин 887 фрагментів. Відповідно 567 фрагментів залишилися не визначеними, проте із них 409 належали крупним тваринам (бик домашній або кінь), 105 — дрібним тваринам (мала рогата худоба, свиня, кабан, собака і інші) і 53 — невизначені фрагменти.

Кістки є кухонними рештками, оскільки на великій кількості фрагментів було виявлено сліди розділення туші — надрубки і надрізи. Також присутня велика кількість дрібних фрагментів, що свідчить про цілеспрямоване подрібнення кісток. Багато фрагментів мають

сліди від погризів собак, що також є свідченням належності їх до кухонних решток. У більшості випадків надрізи можна спостерігати на ребрах, біля епіфізів великих трубчастих кісток, лопаткових і тазових кісток, а також меншою мірою на плеснах, п'ястках, фалангах пальців та нижніх щелепах (табл. 3). Надрізи свідчать про те, що мешканці намагалися за допомогою ножів відділити м'ясо від кістки. Надрубки здебільшого зустрічаються на великих трубчастих кістках, а також на черепах біля рогових стержнів. Їх наносили ударами сокири або іншими подібними предметами з метою розділення туші на фрагменти. Погризи собак у більшості випадків з'являються тоді, коли кістки опиняються у сміттєвій ямі.

Найбільша кількість фрагментів кісток належить бику домашньому (*Bos taurus taurus*). Серед тих, які вдалося визначити, їхня кількість становить 312 фр. Із них найбільше ребер (48), окремих зубів (37), а також фрагментів: нижньої щелепи (30), хребта (27) і плечової кістки (24). Фрагменти у більшості випадків представлені дрібними уламками кісток. Найкращу збереженість мають нижні щелепи, меншою мірою — верхні щелепи, плечові, нижні та верхні епіфізи променевої й ліктьової кісток, нижні епіфізи великої гомілкової кістки. Майже повністю збереглися таранні кістки, п'яткові, дрібні кістки суглобів, більшість плеснових і п'ясткових кісток, I, II і III фаланги, хребці. Зарубки і надрізи трапляються на великих трубчастих кістках на епіфізах, метаподіях, фалангах.

Таблиця 3. Видовий склад ссавців з Северинівського городища (абсолютна кількість визначених кісток)

Кістка	Бик домашній	МРХ	Кінь	Свиня	Кабан	Собака	Бобер	Олень	Птахи	У сь о г о
Фрагменти черепа	14	4	5	5	9	—	—	—	—	37
Роги	7	5	—	—	—	—	—	—	—	12
Носова	4	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Під'язикова	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2
Верхня щелепа	9	6	1	12	4	—	—	—	—	32
Нижня щелепа	30	19	11	21	3	4	1	—	—	89
Зуби	37	29	16	17	3	4	—	—	—	106
Хребці	27	19	3	—	—	—	—	—	—	49
Ребра	48	52	14	8	2	11	—	—	—	135
Лопатка	—	14	1	8	1	1	—	—	—	25
Плечова	24	29	3	8	1	—	—	—	—	65
Променева	15	23	13	3	1	1	—	—	—	56
Ліктьова	3	3	1	2	1	—	—	—	—	10
Тазова	4	9	—	1	—	1	—	1	—	16
Стегнова	9	26	12	4	—	—	2	—	—	53
Велика гомілкова	17	26	7	9	1	1	—	—	—	61
Мала гомілкова	—	—	—	3	—	1	—	—	—	4
П'яткова	6	4	3	—	—	—	—	—	—	13
Таранна	7	3	2	2	—	—	—	—	—	14
П'ясток	7	7	5	—	2	1	—	—	—	22
Плесно	9	5	3	2	1	1	—	—	—	21
Кістки суглобів	14	—	5	—	—	—	—	—	—	19
I фаланга	12	1	5	4	—	—	—	—	—	22
II фаланга	5	1	1	2	—	—	—	—	—	9
III фаланга	4	—	5	—	—	—	—	—	—	9
Кіготь	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Інші	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Сума визначених	312	287	116	111	29	27	3	1	1	887
—							Невизначені			—
							крупні	дрібні	інше	—
Сума невизначених							409	105	53	567
Загальна сума							—	—	—	1454

На фрагментах черепа і рогах зустрічаються надрубки. Погризи трапляються на кінцях довгих кісток. Доволі велика кількість зубів — із гіпоплазією. Також багато кісток молодих особин. Перший фактор пов'язаний із нестачею продуктів харчування в період росту тварин. Другий фактор у більшості випадків пов'язаний також із малою кількістю кормів. При нестачі достатньої їх кількості на зимовий період населення забивало зайвих молодих особин. За станом зубної системи вдалося визначити вік декількох особин. У двох екземплярів (*G71ah300* і *G71ch180*) росли M_3 . Це означає, що їхній вік від 18 до 28 місяців. Ще в одного екземпляра (*G71ah180*) ріс M_2 , отже особині від 6 до 18 місяців. Можна припустити, що особин старше 18 місяців забили не у зв'язку з нестачею продуктів, а через те, що вони були самцями і в них у господарстві не було потреби. Довжина зубного ряду нижньої щелепи у дорослих особин варіює від 117 (*G71ch220*) до 142,5 мм (*G71ch250*). За розміром M_3 можна визначити статеву приналежність. Так, особин, довжина зуба у яких становить до 34 мм, можна вважати самками, якщо довжина понад 36 мм — самцями. Таким чином, самками були особини *G71c h220* (34 мм), *G71a h190* (29,2 мм), відвалу центрального розкопу (29,2 мм). Самцем був екземпляр із *G71c h250* (39,3 мм). *G71c h180* (35,2 мм) і *F90d західна бровка* (34,5 мм) можуть належати як самкам, так і самцям. За промірами п'ясткових кісток дві особини є самцями, індекс ширини діафізу до довжини у яких становить 19,1 і 19,3 мм у *G71a h300* і *G71c бровка* відповідно. Екземпляр з квадрату *G71c h220* є самкою, оскільки має індекс 16,7.

Друге місце за кількістю знайдених фрагментів (287) належить дрібній рогатій худобі (ДРХ). Із них найбільше ребер (52), окремих зубів і фрагментів плечових кісток (по 29), стегнових і великих гомілкових (по 26) променевих (23), нижніх щелеп і фрагментів хребта (по 19). У цьому плані є подібність із биком домашнім, проте дещо більша кількість у пропорційному співвідношенні великих трубчастих кісток, хоча вони й досить пошкоджені. Нижні щелепи, хребці, лопатки, таранні, фаланги пальців і п'яткові кістки мають доволі добре збереження; дещо гірше збереглися декілька фрагментів великої гомілкової кістки. До дрібної рогатої худоби належать вівці (*Ovis aries*) і кози (*Capra hircus*); зазвичай диференціювати їх за такими дрібними фрагментами кісток практично неможливо. Проте знайдені роги засвідчують, що на поселенні були обидва види. У квадраті *G71c h250* були присутні обидва роги із фрагментом черепа вівці, а у квадратах *G71c h180*, *G71c h200* і *G71c h220* присутні роги кіз. Слід зазначити, що всі, за винятком одного фрагмента, мали надрубки і надрізи. Так само, як і у випадку з великою рогатою худобою, надрізи зустрічаються на великих трубчастих кістках,

метаподіях, ребрах і хребцях. Багато погризів собак трапляються на трубчастих кістках, а також на тазових кістках. Обгорілими є декілька трубчастих кісток. За станом зубів нижніх щелеп майже половина особин були молодими.

Кількість кожного із видів ДРХ може відобразити стан природного середовища навколо поселення. Так, овець випасають на відкритих місцевостях. Кози ж можуть харчуватися і в лісових умовах. Відсутність гіпоплазії зубів свідчить про те, що для цих двох видів вистачало продуктів харчування (вівці неперекірливі у кормах і можуть випасатися на пасовиськах після коней та корів). Проте, кількість кормів не була аж занадто великою, про що свідчить забій великої кількості молодих особин.

Кінь свійський (*Equus ferus caballus*) по кількості фрагментів кісток посідає третє місце. Серед визначених фрагментів йому належало 116. Проте говорячи про коней і бика домашнього не слід забувати, що невизначеними є 409 фрагментів кісток, які належали цим двом видам.

Найбільше (16) окремих зубів, ребер (14), променевих (13), стегнових (12) і нижніх щелеп (11) (табл. 3). Серед цілих кісток — 1 променева кістка з квадрату *G71c h250* (лише наявні сліди зубів собак), п'яткові, таранні, метаподії, фаланги, дещо в гіршому стані фрагменти хребта, епіфізи довгих трубчастих кісток. Таранна кістка із квадрату *F90b h340* стикується із п'ярковою з *ями f* і належать одній особині. Таким чином можна засвідчити, що ці два об'єкти заповнювалися в один час. Молоді особини трапляються значно рідше, ніж серед бика домашнього. Свідченням їхньої наявності є плечова кістка з *ями f*, стегнова кістка з квадрату *G71c h250* (крім того, кістка має надрізи від гострого предмета) і декілька молодих зубів. Один із таких зубів має велику подібність із зубом осла, тому є ймовірність наявності на поселенні цього виду. Значна кількість зубів мають гіпоплазію. Також на фрагменті верхньої щелепи *G71c h200* усі наявні зуби мають патологію у вигляді розширення в частині кореня, що може бути показником запального процесу.

За співвідношенням довжини п'яркової кістки до ширини її діафіза можна визначити індекс тонконогості коней. Знайдені два цілих п'ясна мають індекси 14,06 і 15,5 %. Це свідчить, що перша особина належала до тонконогих коней, а друга до напівтонконогих. Згідно із попередніми дослідженнями Н.Г. Тимченко [Тимченко, 1972], для скіфського періоду середній індекс складав 15,2 %, що повністю відповідає нашим вимірам.

Довжина плюснової кістки становить 256,4 мм, що відповідає середнім значенням для коней лісостепової зони скіфського часу [Тимченко, 1972].

І фаланги пальця варіюють в загальній довжині від 70,5 (відвал центрального розкопу) до

84,9 мм (*G71a яма f*). Три з п'яти I фаланг мають сліди вторинного розростання різного рівня. Це означає, що коней використовували для виконання важких робіт.

Про вживання коней у їжу свідчать надрізки і погризи собак. Однією із кісток є I фаланга з квадрату *G71c h250*, на якій є низка паралельних надрізів гострим предметом у районі кріплення м'язів. Також ця фаланга має на нижньому епіфізі надрубку і сліди від вогню. Слід зазначити, що вторинне розростання на кістці присутнє, але незначне.

Визначених фрагментів кісток свині домашньої (*Sus scrofa domesticus*) було 111. З них найбільше фрагментів нижньої щелепи (21), окремих зубів (17) і верхньої щелепи (12). Із 21 фрагмента нижніх щелеп 12 належали молодим особам. Ймовірно, що на забій із молодих тварин відбирали самців. На зубах відсутні сліди гіпоплазії. Із цілих кісток багато нижніх щелеп, таранні, дещо пошкоджені плечові кістки.

Дві таранні кістки мають довжину 40 і 40,8 мм. Використовуючи коефіцієнт для цієї кістки (17,9) [Teichert, 1969], можна встановити, що тварини мали висоту в холці 71,6 і 73 см відповідно. Згідно із дослідженнями В.І. Цалкіна [Цалкин, 1963], така висота свиней якраз і була притаманна для скіфського періоду в лісостеповій зоні України.

29 фрагментів кісток належали кабану (*Sus scrofa*), з них було дев'ять фрагментів черепів. При чому, всі кістки черепа належали молодим особинам. Дорослим особинам належали фрагменти щелеп, а також фрагмент плечової кістки. Слід зазначити, що частина кісток кабана могла потрапити до кісток свині домашньої, оскільки вони мають велику подібність і більшість з них відрізняються лише розмірами. Розміри кісток крупних свиней і дрібних кабанів можуть перекриватися.

Собакам домашнім (*Canis familiaris*) належало 27 кісток, 11 з яких були фрагментами ребер. Також було по чотири нижні щелепи та окремі зуби. Цих собак так само вживали в їжу, про що свідчить наявність надрізок на одному ребрі. Із квадрату *G71a h190* усі кістки (зуб, лопатка і тазова кістка) належали одній молодій особі. Також молодій особі належало ікло з відвалу центрального розкопу, оскільки його канал не був закритим. Також одне ребро з відвалу центрального розкопу мало сліди зарослого перелому.

Серед промірів, які можна зняти з нижньої щелепи, є довжина ряду корінних зубів (альвеолярна) [Тимченко, 1972, с. 131—133]. Альвеолярна довжина фрагменту щелепи із квадрата *F16c h50* становить 67,2, *F90d західна бровка* — 76,8, *відвал центрального розкопу* — 59,6 мм (молода особина). Враховуючи дані з порівняльної таблиці, наведеної Н.Г. Тимченко [Тимченко, 1972, с. 133, рис. 28], основна (базальна) довжина (вимірюється від нижнього

краю потиличного отвору до найбільш виступаючої вперед точки на щелепі) [Driesch, 1976] черепа собаки повинна становити 147,5 (собака дрібного розміру), 180 (крупного розміру) і 129 мм (молода особа) відповідно. Таким чином, можна казати про наявність як великих порід собак, так і малих.

Бобру (*Castor fiber*) належало три кістки. Із них 1 фрагмент лівої щелепи із зубами і 2 стегнові кістки. Усі вони належали молодим особам. Фрагмент щелепи мав усі корінні зуби, проте канали зубів не повністю заросли, а стегнові кістки не мали прирослих епіфізів. Усі три кістки належать різним особинам.

Ймовірно, 1 тазова кістка із відвалу центрального розкопу належала оленю благородному (*Cervus elaphus*).

Також у квадраті *G71a h200* було знайдено 1 кістку пташки¹.

Таким чином, на пам'ятці за кількістю визначених фрагментів перше місце посідав бик домашній, на другому була ДРХ, на третьому кінь. У меншій кількості визначено кістки свині домашньої, кабана дикого, собаки, бобра і оленя. Проте якщо визначити кількість м'яса кожної тварини, то співвідношення буде інакшим. Можна припустити, що із середньостатистичного бика домашнього можна отримати 150 кг м'яса, із кози і вівці по 20 кг, коня — 122, свині — 80 кг. Серед диких тварин розклад приблизно такий: олень — 125 і дикий кабан — 125 кг [Тимченко, 1972, с. 145—146]. Таким чином, основною м'ясною твариною був бик домашній, на другому місці кінь, на третьому свиня, четвертому ДРХ, потім кабан дикий. Проте таке припущення можливе за умови, якби всі тварини були забиті в дорослому віці, і кількість фрагментів кісток пропорційно сходилася із кількістю поголів'я тварин.

Мінімальна кількість особин (МКО) така: бик домашній — 52, ДРХ — 48, кінь — 31, свиня — 39, кабан — 9, собака — 12, бобер — 3, олень і пташка — по 1².

1. 409 фрагментів невизначених кісток великих тварин можна пропорційно розподілити між биком домашнім і конем. У такому випадку можна припустити, що бику домашньому іще належить 298, а коню 111 фрагментів. Якщо пропорційно розподілити 105 фрагментів невизначених дрібних кісток між ДРХ, свинею домашньою, кабаном і собакою, то до ДРХ могло б належати ще 66 кісток, свині домашній — 26, кабану — 7, собаці — 6 (М. К.).

2. Зауважимо, що дані можуть бути неточними за рахунок сильної подрібненості кісток. Також кістки однієї особи могли потрапити в різні квадрати і бути зараховані як різні особини (М. К.). Проте нині адекватної альтернативи визначенню МКО як «робочого інструменту» для подальших інтерпретацій, на наш погляд, не існує (С. Г.).

5.2. АРХЕОІХТІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ

У результаті досліджень отримано додаткову інформацію, що дає змогу встановити видовий склад рибальської здобичі, розміри промислової риби, а також гідрологічний режим річки біля поселення.

Остеологічний матеріал для дослідження отриманий у результаті археологічних розкопок, які були проведені на території археологічної пам'ятки Северинівка у 2015 р. Об'єм вибірки з пам'ятки — 727 фрагментів, з них 549 — ссавці, 3 — птахи та 175 — риби. У цьому випадку 626 фрагментів (84,0 % від всіх кісткових залишків) склали кістки, які визначити неможливо, оскільки вони не діагностичні. Природна збереженість матеріалу склала 1—4 бали за 5-бальною шкалою, запропонованою Є.Є. Антипіною [Антипина, 2004].

Кістки птахів представлені ребрами та не можуть бути визначені до виду. З 73 кісток, що належать дрібним гризунам, можна визначити до родини та підродина виявилось лише п'ять нижніх щелеп. Так, чотири належали представникам родини мишові (Muridae) з ряду гризунів (Rodentia), ще одна щелепа належала представнику підродина полівоків (Arvicolinae) родини хом'якові (Cricetidae) з того самого ряду. Дрібні гризуни — часткові синантропи, тісно пов'язані з людиною та її діяльністю, і потрапили до ями, звідки поступив остеологічний матеріал або випадково, або були вбиті місцевим населенням як шкідники та викинуті до сміткової ями. Але вірогідніше перший варіант, оскільки слідів зовнішніх ушкоджень на кістках гризунів нами не виявлено.

Також у матеріалі, який надійшов до нас, знайдено один нижній зуб ДРХ та одна II фаланга молодої особини свині домашньої. Кістка останньої повністю обгоріла, її чорний колір свідчить про те, що вона зазнала впливу вогню температурою біля 400—600 °С. Така темпера-

тура, як правило, буває або у багатті, або у відкритому вогнищі.

Основний об'єм визначених фрагментів складають залишки риб — як кістки, так і луска. Загальна характеристика колекції риб по об'єктах наведена у табл. 4.

Об'єм вибірки фрагментів риб з ями f — 175 фрагментів (155 — кістки і 20 — луска), з них 120 залишків (68,6 % від загальної кількості залишків риб) складають не визначені кістки. Усього зареєстровані представники семи видів (табл. 4), що належать до трьох рядів: ряд коропові — сазан (*Cyprinus carpio*), плітка (*Rutilus rutilus*), плоскирка (*Blicca bjoerkna*), лящ (*Abramis brama*), підуст звичайний (*Chondrostoma nasus*); ряд окунеподібні (*Perciformes*) — окунь (*Perca fluviatilis*); ряд щукоподібні (*Esociformes*) — щука (*Esox lucius*).

У ході досліджень виявлено, що в матеріалі переважають фрагменти посткраніального скелету риб (PCRA) над краніальними (CRA) у співвідношенні 1,7 : 1, при цьому 100 % PCRA кісток складають не визначені до виду хребці, ребра та зяброві дуги. При аналізі представленості видів зареєстровано три види як по кістках CRA, так і по кістках PCRA (сазан, щука та плоскирка), два види по кістках краніуму (окунь та підуст) та ще один вид (лящ) — тільки по лусці. При цьому єдиний вид, який є наймасовішим у матеріалі (плітка), визначений по CRA, PCRA та лусці.

Наявність майже повного анатомічного спектру в матеріалі свідчить про те, що рибу не обробляли попередньо для тривалого збереження і не доставляли на поселення з місця, де її було впіймано, здалеку (у зазначених випадках, як правило, видаляють голови та нутроші для кращої збереженості улову). Тобто після того як рибу було зловлено, у достатньо короткий термін її чистили, готували та з'їдали безпосередньо на поселенні.

Вибірка визначених кісток незначна. На першому місці за загальною кількістю кісток у матеріалі плітка — 72,5 % ($N = 37$), усі інші види представлені одиничними екземплярами. Незважаючи на невелику вибірку, представленість видів в матеріалі досить повна, якщо брати до уваги найбільш розповсюджені та масові види малих рік лісостепової зони.

Особливий інтерес представляє єдина знахідка кістки підуста звичайного. За 10 років досліджень на різних пам'ятках залишки цього виду знайдені нами вперше. Значною мірою це результат методики відбору матеріалу — промивання, за якого фіксуються найменші залишки.

Тим не менше, цей вид не входить до складу основних промислових видів, оскільки не є масовим; крім того, його особини невеликі за розміром. Крім того, вид віддає перевагу глибоким річкам з швидкою течією і перекатами [Мовчан, 2011]. Таким чином, ми припускаємо,

Таблиця 4. Видовий склад риб
з Северинівського городища
(абсолютна кількість визначених матеріалів)

Види	Кількість		Р а з о м
	кісток	луски	
Плітка	34	3	37
Плоскирка	1	1	2
Лящ	—	1	1
Сазан	1	3	4
Підуст	1	—	1
Окунь	3	—	3
Щука	4	3	7
Р а з о м	44	11	55

Таблиця 5. Віковий склад риб з городища Северинівка

Риби	Вік, від ... років (кількість кісток)										Р а з о м
	1	2	3	≥4	4	5	6	8	10	11	
	Визначені										
Сазан	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2
Щука	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	3
Плітка	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	3
Лящ	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Плоскирка	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Матеріал	Не визначені										
Хребці	20	3	1	—	—	—	—	—	—	—	24
Луска	—	—	—	10	—	—	—	1	1	—	12
Р а з о м	20	3	1	10	2	2	3	2	2	1	46

Таблиця 6. Основні параметри риб з Северинівського городища, реконструйовані шляхом екстраполяції даних

Вид	Кількість екз.	Розміри, см			Маса _{сер.} , кг	Вік	
		$l_{\min}$	$L_{\max}$	$L_{\text{сер.}}$		Статевозрілі	Нестатевозрілі
Плітка	32	—	—	—	—	31	1
Сазан	1	—	—	0,5	0,15	—	1
Щука	4	6,0	36,9	6,7	0,5	4	—
Окунь	2	5,9	31,6	3,7	0,71	2	—
Плоскирка	1	—	—	0,1	0,26	1	—
Підуст	1	—	—	9,6	0,12	1	—
Матеріал	Не визначені						
Хребці	23	5,3	10,7	8,8	—	1	23
Луска	13	—	—	—	—	12	—
Зяброва кришка	1	—	—	7,0	—	—	1
Епігіале	1	—	—	6,6	—	—	1
Ребра	34	—	—	8,6	—	—	34
Р а з о м	113	—	—	—	—	52	61

що у досліджуваний період на тій ділянці, де був впійманий підуст, річка мала досить інтенсивну течію. Нині р. Рів характеризується місцями інтенсивною течією й відносно невеликими глибинами.

У тих випадках, коли було можливо, визначено вік риб за лускою та по хребцях, у тому числі не визначених (табл. 5). Як видно з таблиці, переважають залишки 1-літніх особин (43,4 % від усіх залишків риб), що зустрічається вкрай рідко. При цьому риби молоді, дрібного розміру, віку 1+ та 2+ склали 50,0 % від всіх залишків риб, розмір особин коливається від 5,3 до 10,7 см (табл. 6). Із урахуванням розміру не визначених ребер, за якими ми не можемо визначити вид та вік, але можемо вирахувати

орієнтовний розмір риб, отримуємо ще більшу частку дрібної риби: 54,0 % (середній розмір особин 8,7 см, $N = 75$).

З одного боку, промивання дозволяє отримати набагато більше матеріалу, який за звичайного відбору остеологічних матеріалів просто потрапляє у відвал. Це наглядно ілюструє й наявність дуже дрібних залишків у досліджуваному матеріалі, і те, що такий вид як підуст звичайний (з Северинівки) та йорж (з пам'яток Глинське й Туба V), які мають дуже дрібні кістки, потрапили до колекції виключно у тих випадках, коли було застосовано як мінімум промивання. З іншого боку, пояснити це тільки методом відбору матеріалу ми не можемо.

Так, серед залишків риби з пам'ятки Туба V, один з найдрібніших був саме фрагмент йоржа. Але всі інші кістки риби належали більшим за розміром рибакам, тобто настільки дрібних, як з Северинівки, не було.

На інших пам'ятках, досліджених нами (Ольвія, Березань, Болгар, Білозерське поселення), у тих випадках, коли біля поселення у значній кількості водились риби великих розмірів (найпоказовіше у цьому плані поселення на берегах великих річок, зокрема Дніпра й Волги, а також приморські), у місцевих жителів не було необхідності ловити дрібну рибу, за винятком таких масових зграйних видів як, наприклад, хамса [Яниш, Антипина, 2013; Яниш, Былкова, 2013]. Мешканцям таких поселень було вигідніше практично ті самі зусилля витратити на вилов риби великих розмірів, що підтверджується як археозоологічними реконструкціями, так і знахідками гачків, гарпунів чи острог значного розміру.

На вищезгаданих пам'ятках промивка ґрунту не була застосована, але за 6 сезонів, які Є.Ю. Яніш працювала в Ольвії, у тому числі на розкопці, залишків дрібної риби у відвалах виявлено не було. Навпаки, в одній садибі була простежена спеціалізація її мешканців на вилові сома та білуг, понад 2 м завдовжки.

Ми припускаємо, що значний процент дрібної та нестатевозрілої риби пов'язаний з випадками недостатньої наявності їжі на поселенні, яка була викликана якимось зовнішніми факторами: голод у результаті неврожаю, мору худоби чи навали ворогів. У такому випадку, як правило, починають використовувати всі доступні джерела їжі.

Припущення, що з якихось екологічних причин у річці не було великих особин також не підтверджується, оскільки наявність луски риби старше ніж 4 роки цю гіпотезу спростовує.

Як уже зазначалося, в матеріалі зареєстровано сім видів риби (сазан, плітка, плоскирка, підуст, лящ, окунь та щука). Ми вважаємо, що ці види, за винятком підуста, були основними промисловими видами для мешканців низки поселень на малих ріках лісостепової зони, межі лісостепової, а в деяких випадках і лісової зон. Подібні висновки ми робимо на підставі досліджень низки інших пам'яток, таких як Полтава (роменсько-давньоруський час), Глинське [Пуголовок та ін., 2015; 2015а]; Городок (XV ст.) [Антипина, Грибов, 2013]; Василівський кордон 17 (енеоліт) [Смольянинов і др., 2013; 2015]; Туба V (мезоліт) [Телиженко, Яниш, 2013], Животинне городище (боршевсько-давньоруська пам'ятка) [Яниш, 2014], а також неопублікованих результатів досліджень з наступних пам'яток: Мухінське селище, Болгар, Чорнобиль; Ростов Великий; Лебяжинка VI.

Також лишається суперечливим питання про методи ловлі, які були використані, оскільки гачкові знаряддя однозначно для вилову

риби такого маленького розміру не підходили (у всякому випадку ми так вважаємо доти, доки на цій пам'ятці не будуть знайдені риболовні гачки відповідного розміру). Ставна сітка з дрібним вічком (розміром біля 5 см), до якої теоретично могли потрапити такі дрібні екземпляри, також навряд чи спрацювала б, оскільки у минулому використовувались досить товсті нитки з природних матеріалів для плетіння сіток, і, відповідно, у сітки з такими малими вічками риба йти не буде.

Залишаються різноманітні форми таких ставних знарядь, як верші, ятері та ін., від яких, як правило, археологічних слідів не залишається. Можливо ще застосування бреднів, але для них необхідно мілководдя, а виходячи з наявності кістки підуста, який віддає перевагу глибині та швидкій течії, навряд чи можливо, щоб біля поселення були придатні до цього місця.

Для ловлі риби у болотах на заливних луках бредні також використовують, але такі види, як плітка, плоскирка та підуст у болоті не живуть, як правило, так ловлять карасів та сазанів.

По аналогії з сучасними методами рибної ловлі можна припустити використання аналогів так званих малявочниць, зроблених з матеріалів, доступних у досліджуваній період. Застосовується, як правило, для ловлі живців. Можливо, її аналоги могли використовуватись як знаряддя для вилову дрібної риби як на живця, так і для використання у їжу у випадку голоду.

У табл. 6 співвідношення статевозрілих та молодих риби дещо інше, оскільки ми включили до неї результати як точного (у випадку визначення віку за лускою та хребцях), так і орієнтовного (за реконструйованими розмірами особин) віку. Як видно з табл. 6, у дослідженому матеріалі більшу частину здобутих на поселенні риби складають нестатевозрілі особини (54,0 %) дрібного розміру, що перевищує звичайну частку нестатевозрілих риби в остеологічних матеріалах з пам'яток цього часу.

Усі зареєстровані нами види належать до трьох фауністичних комплексів, за Г.В. Нікольським [Никольский, 1952]: верхньотретичного, або прісноводного амфібореального (сазан); понтичного прісноводного (плоскирка, підуст та лящ), а також бореального рівнинного (щука, плітка та окунь). У ході аналізу специфіки видів, які входять до фауністичного комплексу, можна з'ясувати умови, у яких йшло його формування [Никольский, 1951; 1953; Крыжановский, Старобогатов, 1974], а також реконструювати зміни клімату у минулому.

До складу бореального рівнинного комплексу входять види, пристосовані до життя у стоячих та проточних водоймах рівнин бореальної зони. У цілому, види, які входять до цього комплексу, менш оксифільні, ніж види понтичного

прісноводного комплексу; серед останніх немає видів, пристосованих до життя у воді зі зниженим вмістом кисню.

Види понтичного прісноводного комплексу переважно мешкають у проточних водоймах з повільною течією або стоячих відносно прозорих водах, але у цілому розповсюджені дещо південніше, ніж види бореального рівнинного комплексу.

Представники верхньотретичного комплексу, здебільшого, — мешканці рівнинних річок з повільною течією, а також озер. Серед видів цього комплексу є як оксифільні (осетрові, судак), так і пристосовані до життя у воді з невеликим вмістом кисню (сазан) [Никольский, 1952].

Таким чином, беручи до уваги біологію видів та характеристики фауністичних комплексів з пам'ятки, можемо припустити, що вода річки, біля якої було розташоване це поселення, мала достатню кількість кисню для мешкання оксифільних видів, відносну прозорість та в цілому нешвидку течію. Але наявність підуста звичайного у матеріалі вказує на існування глибоких ділянок зі швидкою течією та перекатами.

У цілому, в матеріалах з пам'ятки набір представлений видами, типовими для іхтіофауни малих та середніх річок Чорноморського басейну.

Отже, основні положення можуть бути зведені до такого.

- Остеологічні матеріали з пам'ятки належать до категорії кухонних решток.
- В матеріалі зареєстровано сім видів риб (сазан, плітка, плоскирка, підуст, лящ, окунь та щука). Ці види, за винятком підуста, були основними промисловими видами для мешканців низки поселень лісостепової зони.
- На першому місці за абсолютною кількістю кісток в матеріалі знаходиться плітка — 72,5 % ($N = 37$); усі інші види представлені одиничними екземплярами.
- У матеріалі переважають фрагменти посткраніального скелету риб (PCRA) надкраніальними (CRA) у співвідношенні 1,7 : 1, при цьому 10,0 % PCRA кісток складають не визначені до виду хребці, ребра та зяброві дуги.
- Наявність майже повного анатомічного спектру в матеріалі свідчить про те, що рибу не обробляли попередньо для довготривалого збереження та не доставляли на поселення з місця, де була впіймана. Тобто після того, як рибу впіймали, у короткі терміни її випатрали, приготували та з'їли безпосередньо на поселенні.
- Підуст звичайний знайдений вперше. Значною мірою це результат методики збору матеріалу — промивання. Тим не менше, цей вид не входить до переліку основних промислових видів, оскільки не є масовим, а

особини зрідка досягають великого розміру, частіше 25—30 см.

- У матеріалі домінують 1-літні особини (43,4 % від всіх залишків риб), що є досить рідкісним явищем. При цьому риби молоді, дрібного розміру, віком 1+ та 2+ склали 50,0 % від усіх залишків риб, розмір особин коливається від 5,3 до 10,7 см. З урахуванням розміру не визначених ребер, відсоток дрібної риби збільшується до 54,0 % (середній розмір особин 8,7 см, $N = 75$).
- Наявність значної кількості залишків дрібної риби в матеріалі обумовлена, у першу чергу, промиванням ґрунту на стадії відбору матеріалу. Але необхідність місцевого населення інтенсивно виловлювати рибу такого розміру, ймовірно, була обумовлена нестачею їжі на поселенні, викликаною якимись зовнішніми факторами: голод у результаті нещастя, мору худоби чи набігу неприятели, що примушувало мешканців використовувати усі доступні джерела їжі.
- Залишається суперечним питання щодо використовуваних методів ловлі, оскільки гачкові знаряддя та сітки з малими вічками навряд чи використовувались для вилову риб такого дрібного розміру — 5—8 см (у всякому випадку доти, доки на пам'ятці не знайдено риболовні гачки відповідного розміру). Ймовірно, застосовувались різноманітні форми ставних знарядь, від яких, як правило, археологічних слідів не залишається. По аналогії з сучасними методами рибної ловлі можна припустити використання аналогів так званих малявочниць, зроблених з матеріалів, доступних населенню у досліджуваній період.
- Види належать до трьох фауністичних комплексів: верхньотретичного (сазан); понтичного прісноводного (плоскирка, підуст та лящ), а також бореального рівнинного (щука, плітка та окунь).
- Ймовірно, вода річки біля поселення, мала достатню кількість кисню для мешкання оксифільних видів, відносну прозорість та в цілому не швидку течію. Але наявність підуста звичайного вказує на наявність глибоких ділянок з швидкою течією та перекатами. Нині р. Рів характеризується місцями інтенсивною течією й відносно невеликими глибинами.
- Набір представлений видами, типовими для іхтіофауни малих та середніх річок Чорноморського басейну.

5.3. АРХЕОМАЛАКОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ

У ході досліджень були визначені 15 екземплярів молюсків: *Vallonia pulchella* — 3 екз.; *Vallonia costata* — 1 екз.; *Chondrula tridens* — мінімум 2 екз.; *Discus rotundatus* — 1 екз.;

Cepaea vindobonensis — 3 екз.; *Succinella oblonga* — 2 екз.; *Euomphalia strigella* — 3 екз.

Discus rotundatus — цікавий вид, що розповсюджений у Західній та Центральній Європі, в Україні здебільшого на Подільському узвишші (причому на ньому він не рідкісний, але східніше Вінницької області ареал різко обривається). Мешкає у мертвій деревині або у старих живих деревах, у широколистяних лісах (дуб, граб), інколи у вільшаниках в балках серед широколистяних лісів (але навряд чи може бути у заплавних лісах). Можливо, цей молюск був занесений на поселення разом з дровами.

Цілком імовірно, що поселення фактично було розташоване на узліссі (ймовірно, залишки лісу можна побачити на мапі південніше місця розкопок).

Chondrula tridens та *Cepaea vindobonensis* — степові види, але можуть жити й на узліссях між степом та широколистяним лісом, другий вид інколи у розріджених сухих лісах та на сухих луках.

Інші три види еврибіонти не дуже показові. Але у степу вони досить часто зустрічаються; якби не *Discus rotundatus*, це був би нормальний базовий набір видів для помірно випасеної степової ділянки Поділля.

Отже, скоріш за все, за часів існування поселення, навколо нього був лісостеп — з досить великим широколистяним лісом над річкою та ділянками степу.

5.4. УЗАГАЛЬНЕНИЙ АНАЛІЗ АРХЕОЗООЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Проаналізовані археозоологічні матеріали свідчать про таке.

1. *Видовий склад.* У матеріалі виявлено залишки восьми видів великих ссавців (бик свійський, кінь свійський, ДРХ, собака свійський, бобер, олень благородний та кабан; також — кілька кісток синантропічних гризунів). З іхтіофауни зареєстровано сім видів риб (сазан, плітка, плоскирка, підуст, лящ, окунь та щука). Видів молюсків виявлено сім (*Vallonia pulchella*, *Vallonia costata*, *Chondrula tridens*, *Discus rotundatus*, *Cepaea vindobonensis*, *Succinella oblonga*, *Euomphalia strigella*).

2. *Кількісні показники.* Розводили переважно ВРХ і ДРХ, у меншій кількості коней і свиней; виявлено чотири кістки птахів (імовірно — диких). За співвідношенням домашніх і диких тварин, останні становили мізерну частку. З-поміж іхтіологічних матеріалів на першому місці знаходиться плітка — 72,5 %, всі інші види представлені одиничними екземплярами.

3. *Умови існування.* Наявність кози та значний відсоток свині свійської опосередковано вказують на суттєву залісеність території поблизу поселення, тоді як наявність бика свійського, коня та вівці свідчать про існування

випасів. Однак, наявність гіпоплазії у коней та биків свійських (див. нижче, п. 6) опосередковано свідчить про недостатність пасовиськ та луків, де можна накопити сіна на зиму для годування цих видів. Визначені молюски, за біотопічними вподобаннями видів, чітко маркують наявність широколистяних лісів, що перемежуються луками та степовими ділянками. Набір риб представлений видами, типовими для іхтіофауни малих та середніх річок Чорноморського басейну. Усі види належать до трьох фауністичних комплексів: верхньотретичного, понтичного прісноводного, бореального рівнинного. Отже, ймовірно, вода річки мала достатню кількість кисню для мешкання оксифільних видів, відносно прозорість та місцями інтенсивну течію.

4. *Вікові показники.* В окремих випадках виявилось можливим установити вік ссавців. Так, декілька кісток належали коням свійським віком до 3 років; визначено кілька особин собак молодого віку; майже половина кісток свині свійської належить молодим особинам. Кількість залишків дрібної й нестатевозрілої риби в матеріалі сягає половини й більше іхтіологічних матеріалів.

5. *Породні показники.* У матеріалі присутні залишки як тонконогих, так і напівтонконогих коней, а значення індексів за даними Н.Г. Тимченко відповідають середнім значенням для коней лісостепової зони скіфського часу. Результати краніометричних досліджень дозволяють припустити існування на поселенні собак великих і малих розмірів.

6. *Імовірні хвороби.* Гіпоплазія (лінійна або хвилюва) зубів у коней та биків свійських свідчить про недостатність харчування цих тварин у молодому віці, коли відбувається формування зачатків постійних зубів. У трьох випадках з п'яти встановлено вторинне розростання І фаланг пальців коней.

7. *Загальна характеристика використання тварин.* За патологією І фаланг встановлено використання коней для виконання важких робіт. Побіжно, за складом стада, можна вважати, що прижиттєво ВРХ використовували для отримання молочної продукції, а ДРХ — для отримання шерсті. Не виключено, що собак використовували у ході випасання тварин і під час мисливства. Анатомічний спектр і сліди штучних пошкоджень кісток дозволяють зарахувати більшість залишків до категорії кухонних, у тому числі коней і собак. Виняток становлять молюски.

8. *Вживання у їжу.* Безперечним лідером у постачанні м'яса була ВРХ, важливим — коні й свині, а от ДРХ відігравала допоміжну роль; засвідчене вживання собак у їжу. Птахівництво, схоже, не набуло поширення. Не викликає сумніву, що продукти мисливства також входили до раціону, хоча й становлять незначну частку. З продуктів риболовлі провідну роль відіграва-

ла плітка. За віковою градацією можна стверджувати, що значну частину тварин (в основному свиней, також і інших свійських тварин і навіть собаку) забивали у молодому віці. Ті самі показники для молодих особин вказують також на осінній період забивання тварин.

9. Прикінцеві положення. Отже, тваринництво відігравало провідну роль у забезпеченні населення м'ясними продуктами. На переважно м'ясну спрямованість тваринництва вказує й значний відсоток молодих тварин, яких у значній кількості забивали восени. Ці висновки опосередковано підтверджує і нестача кормів для ВРХ та коней, що спричиняла гіпоплазію. Останнє також добре узгоджується з наявністю значної кількості залишків дрібної риби; це зазвичай є показником певної нестачі їжі на поселенні, викликаной якимись зовнішніми факторами, що примушувало мешканців використовувати всі доступні джерела їжі. Наявність же майже повного анатомічного спектру риби свідчить про те, що після її вилову, її у короткі терміни доставляли на поселення.

У матеріалі знайдені кістки бобра, але зважаючи на наявність підуста звичайного ми вважаємо, що течія річки була занадто швидка для того, щоб бобри будували свої хатки і, ймовірно, що вони рили нори у березі (як на теперішній час відбувається на р. Сейм, Сумська обл., або на дрібних річках в Поліському природному заповіднику на півночі Житомирщини).

Таким чином, ми можемо зробити реконструкцію навколишнього середовища за часів існування поселення. За результатами комплексних досліджень археозоологічного матеріалу ми вважаємо, що навколо поселення був лісостеп з досить великим широколистяним лісом над річкою, який близько підходив до поселення, та ділянки степу. Річка мала глибокі ділянки зі швидкою течією та перекатами, а також достатню кількість кисню для мешкання оксифільних видів та відносну прозорість. Видовий склад ссавців в матеріалі представлений типовими для лісостепової фауни видами, а риб — видами, типовими для малих та середніх річок Чорноморського басейну. Бобри з місцевої популяції, ймовірно, не будували хатки, а рили нори в березі. Видовий склад ссавців, гіпоплазія зубів у низки видів та видовий склад молюсків також свідчать про заліснені території з незначними відкритими просторами.

6. КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ

Природні умови і зараз є домінуючим фактором для біогосподарської діяльності, що визначає не лише спрямованість її розвитку, а й видовий склад культурних рослин, домашніх тварин (**відтворюючі форми**), а також пріоритети у промислах (мисливстві, рибальстві, збиральництві — **привласнюючі форми**) у

загальному розумінні питання. Тому для спроби відтворення біогосподарської діяльності необхідно проаналізувати важливі елементи природних умов. Нині за побіжними даними аналізів природничих дисциплін (див. 4, 5) можемо частково реконструювати навколишнє середовище періоду існування давнього Северинівського городища, переважно методом актуалізації (див. 2, 3).

6.1. ЕКОЛОГІЯ

Отже, **екологічні умови** були такі. Нині для навколоселищної території городища зафіксовано переважно сірі лісові ґрунти, що утворилися під широколистяними лісами. Основними ґрунтоутворюючими породами виступають суглинки. Не суперечать цим даним виявлені бур'яни, що надають перевагу родючим ґрунтам (до яких належать і сірі лісові), особливо — березка польова, що тяжіє до посушливих місць з суглинистими ґрунтами (див. 4.1).

Ці дані добре узгоджуються з рослинністю, нині поширеною на тих теренах: широколистяні дубово-грабові ліси з домішками липи, ясена, клена, береста, тополі, берези, осики, вільхи (див. 3), що цілком підтверджується визначеннями порід дерев за вугликами (див. 4.2). Також ці дані корелюють з тим, що у підліску була присутня ліщина (див. 4.1) — типовий представник підліску широколистяних лісів.

Сукупно наведені вище дані є опосередкованим підтвердженням того, що в околицях Северинівського городища у давнину два з трьох ґрунтоутворюючих природних чинників (підстилаючі породи й рослинність) були подібні до сучасних. Інший природний чинник — погода — також був подібним до сучасних кліматичних умов. Період існування пам'ятки припадає на середній голоцен, пізній етап суббореального періоду (SB; 3000—2500 р. т.). За дослідженнями Л.Г. Безусько та В.А. Климанова, у порівнянні із сучасністю, 2680 ± 30 р. т. відбулося похолодання приблизно на 1 °C при збільшенні кількості опадів приблизно на 60 мм. Температура липня 2460 ± 60 р. т. стала близькою до сучасної, а січня і річна зменшилася приблизно на 0,5 °C при зниженні опадів на 10 мм [Безусько, Климанов, 1987]. Отже, за цими даними, час існування городища, ймовірно, припадає на поступове поліпшення кліматичних умов.

Для оцінки залісненості території отримано доволі багато даних. Побіжно зауважимо, що карта початку XX ст. виглядає ще більш знелісеною (рис. 7) у порівнянні з кінцем XX ст. (пор.: 3, рис. 3) і станом територій на теперішній час (за: wikimapia.org). Те, що виявлено доволі значну кількість супутніх бур'янів, вказує на місцеве походження посівів. Культурні рослини засвідчують, що поля як такі існували, а отже були й відкриті території. Існування

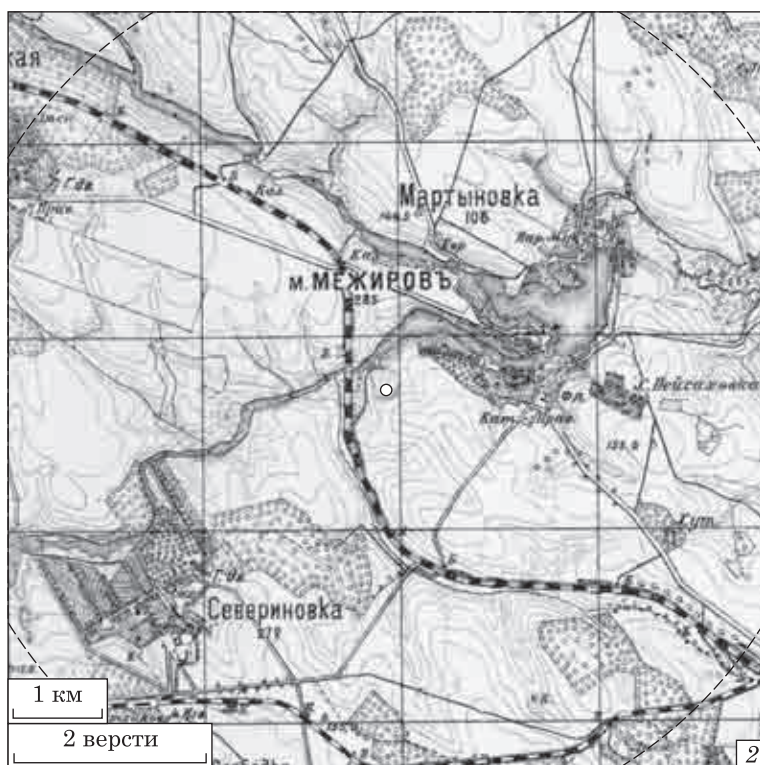
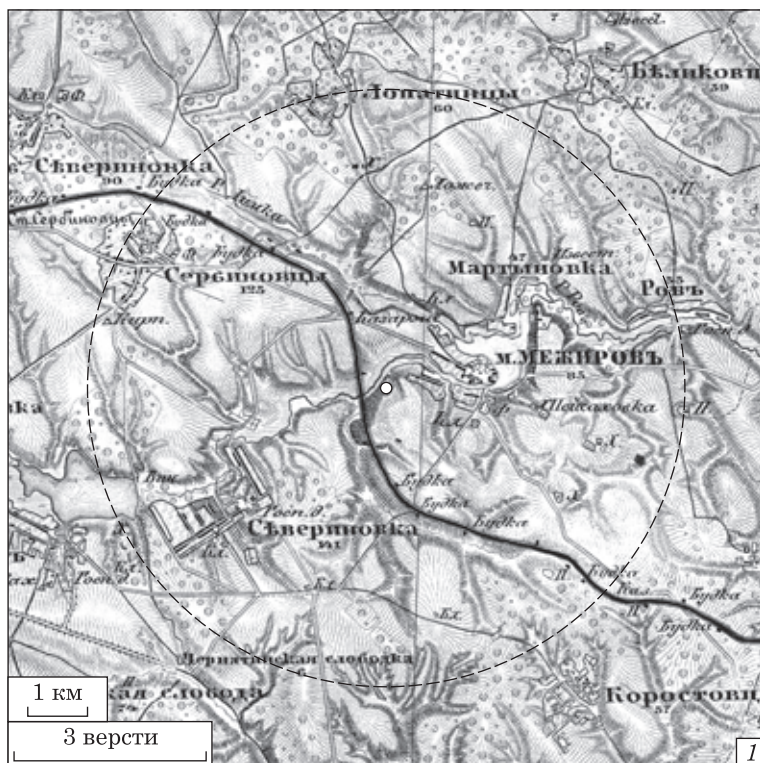

Рис. 7. Місце розташування Северинівського городища, фрагмент карти: 1 — 1868; 2 — 1907—1909 рр.

бур'янів загалом може вказувати на те, що підсіка не була головною формою землеробства; за тими самими даними, ймовірно, не використовували заплаву (див. 4.1).

Тут доречно нагадати, що долина річища була незначною і навряд чи могла б задовольнити землеробські потреби; тим більше, що такі

ділянки краще використовувати для потреб тваринництва (див. 3). На існування відкритих місцевостей можуть вказувати і значні показники великих тварин: ВРХ і коней, для випасання яких потрібні були нормальні пасовиська. Втім, виявлена у цих видів гіпоплазія свідчить про певну нестачу кормів, а отже — і пасовиськ. На те саме, а також на нестачу місць для сінокосів, вказує й значна кількість тварин, забитих у молодому віці — восени (див. 5.1). Отже, вочевидь, відкритих місць для пасовиськ було недостатньо, тому варто припустити, що з цією метою використовували в основному заплаву. Інші можливі відкриті ділянки на плато використовували здебільшого під поля. Можливо, уточнити питання щодо рослинності й переважання у ботанічному комплексі різних видів / родів рослин, допоможе споро-пилковий аналіз.

Наявність кози та значний відсоток свині свійської опосередковано вказують на суттєву залісненість території поблизу поселення. Додатковою інформацією про навколишнє середовище є спостереження щодо ареалів розповсюдження і поведінки диких ссавців. Кабан може мешкати в різних лісах, по ярах, байраках, очеретяних заростях тощо [Природа ..., 1985, с. 230]. Олень звичайний може мешкати в різних лісових та напіввідкритих місцевостях [Природа ..., 1985, с. 232]. Визначені молюски, за біотопічними вподобаннями видів, чітко маркують наявність широколистяних лісів, що перемежуються луками (але не в заплаві) і степовими ділянками (див. 5.3). Таким чином, складається картина лісостепу, де широколистяні ліси межують з відкритими ділянками. Однак, ймовірно, ділянки з певним ступенем залісненості в околиці Северинівського городища все ж суттєво переважали.

Дані для відтворення річки виявилися цікавими й дещо суперечливими. З аналізу прісноводних фауністичних комплексів випливає, що вода річки, біля якої було розташоване городище, мала достатню кількість кисню для мешкання оксифільних видів, відносну прозорість і в цілому нешвидку течію. Але наявність підуста звичайного у матеріалі вказує на існування глибоких ділянок зі швидкою течією та перекатами. А поєднання бореального й понтичного комплексів засвідчують

межове місце розташування річки, оскільки другий притаманніший дещо південнішим, ніж перший, території (див. 5.2).

На змішаний характер течії й нерівномірність русла також вказують і порівняльні дані, щодо співіснування в одному мікрорегіоні (фактично — на одній річці) бобра і підуста. Бобер річковий мешкає по залісених берегах річок з повільною течією, що заросли деревами й чагарниками м'яких порід [Природа ..., 1985, с. 210]. Для існування підуста потрібні глибина й швидка течія (див. 5.2). Таким чином, загальною характеристикою для р. Рів у давнину є: швидка течія, що чередується з широкими повільними пласо; чергування ям і мілководдя. Що загалом природно для такого типу річок. А також опосередковано підтверджується читанням карти 1907—1909 рр., на якій видно існування як вузьких місць, так і широких пласо (на місці одного з них згодом було створено ставок) (див. рис. 7; пор.: рис. 3).

Отже, за прямими й опосередкованими даними природничих наук палеоекологічну ситуацію навколо Северинівського городища слід визнати подібною до сучасного стану. Основні відмінності виникли у результаті чотирьох гло-

бальних антропогенних втручань: 1) поступове зведення лісів, що, напевно, відбувалося впродовж доволі довгого періоду (мабуть — з початку заселення мікрорегіону); 2) будівництво залізничної колії, що відбулося у середині XIX ст.; 3) створення ставка й вирівнювання русла річки в середині—наприкінці XX ст.; 4) розробка кар'єру, що на початку та в середині XX ст. знищив безпосередньо західну частину пам'ятки, а також частину рельєфу між поселенням і річкою (див. 1, рис. 1, в—д). Таким чином, до наших днів природа мікрорегіону дещо знелісена, порушені водні ресурси, а зміни рельєфу торкнулися не лише конфігурації городища, але і його потенційної ресурсної зони із заходу (з боку річки).

6.2. БІОГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Маємо також дані для певної оцінки **біогосподарської діяльності** жителів Северинівського городища VII—VI ст. до н. е. За природничими даними підтверджено обидві форми здобування їжі: *відтворююча* (землеробство, тваринництво) і *привласнююча* (збиральниц-

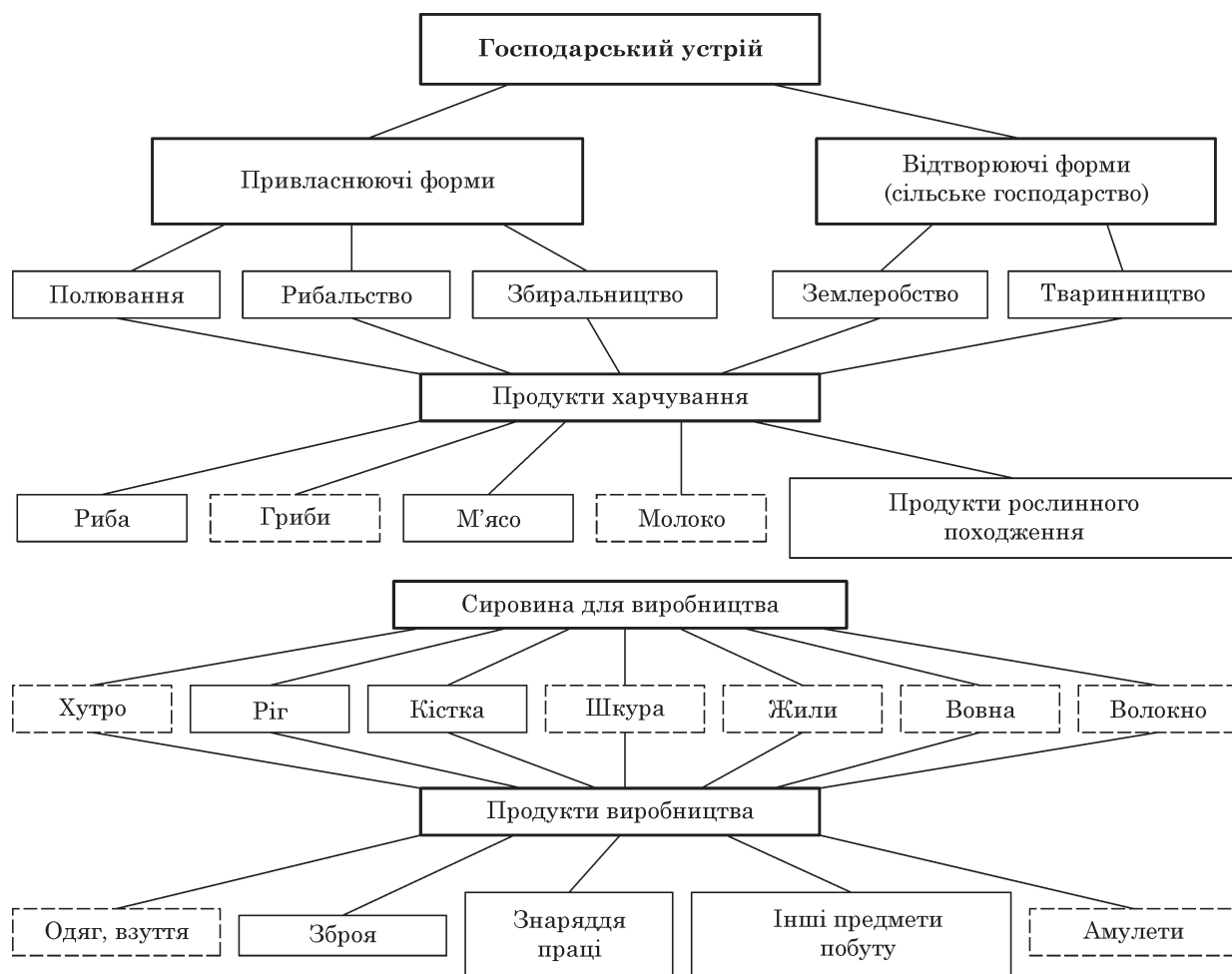

Рис. 8. Схема біоресурсів, отримуваних і використовуваних у ході біогосподарської діяльності; пунктиром позначено категорії, що не мають відображення в археологічному матеріалі Северинівського городища

тво, риболовля, мисливство). Разом усі ці напрями діяльності давніх людей мали повністю (або за існування імпорту — майже повністю) забезпечувати їх продуктами харчування рослинного й тваринного походження, а також перекривати необхідність у сировині для переважної більшості виробничих процесів (рис. 8) [Горбаненко, 2012а, рис. 18; Каравайко, Горбаненко, 2012, рис. 7.1].

Землеробство репрезентоване зернівками культурних рослин. Серед них, за масовою часткою, несуттєву відносну перевагу мав ячмінь плівчастий, хоча три види (ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка і жито) представлені майже однаковими частками (близько 30 %); доля проса незначна (близько 7 %) (див. 4.1, рис. 6). Отже, абсолютну більшість становили давні випробувані зернові культури (ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка і просо), але присутня й не занадто поширена за ранньозалізних часів культура жита. Остання у лісовій зоні того часу загалом невідома; не дуже поширена й на пам'ятках лісостепової зони (див. 4.1).

З-поміж археологічного матеріалу з Северинівського городища підтвердженням існування землеробської праці є знахідки серпів і курантів зернотерок (терочників, розтиральників); серед виявлених об'єктів — це чисельні ями для зберігання збіжжя. Перші, у нашому випадку, особливо важливі, оскільки маркують збирання врожаю (рис. 9, 1—3) (див.: [Гопак, 1993], детальний опис див. там само), себто — місцеве походження зерна (як і знахідки бур'янів: див. вище, 4.1). Перший екземпляр належить до широко розповсюджених у ран-

ньому залізному віці серпів з гачковим типом кріплення (звичайних скіфських серпів з вертикальним штифтом на торці). Такі серпи мають доволі широкі аналогії з пам'яток скіфоїдних культур українського Лісостепу (див., напр.: [Шрамко, 1987, с. 87; Пузикова, 1996, рис. 8, 2—8; Гречко, 2010, рис. 90] та багато ін.). У західних сусідів (милоградська культура) на початку I тис. н. е. подібні серпи також були у широкому вжитку [Шадыра, 2006, с. 19—23]. З пам'яток юхнівської культури нині відомо 16 екз. (див.: [Каравайко, Горбаненко, 2012, с. 79—81, рис. 3.7]; посилання див. там само). А от леза з відтянутими з обох сторін та відігнутими догори короткими черешками (рис. 9, 2, 3), що зазвичай інтерпретують як струги, за спостереженнями В.Д. Гопак, мають такі самі мікророзбуди на ріжучій частині (частотою 5—7 зубців / 1 см ріжучої кромки), виконані у подібній техніці й насправді можуть належати до складаних серпів (детально див.: [Гопак, 1993]). Не зважаючи на те, що така форма не є загальноприйнятою науковцями — дослідниками старожитностей раннього залізного віку, як складані серпи, аргументи на користь цього знаходимо через залучення аналогій. Тут варто побіжно зауважити, що для матеріалів салтівської культури, носії якої переходили до осілого способу життя й ведення господарства, складані серпи визначені як імовірна форма, зручна й безпечна для транспортування (див.: [Горбаненко, Колода, 2013, с. 166—167]). Отже, за аналогією, логічно припустити, що такі форми, зручні для транспортування, цінувалися у суспільств, що переходили від кочового до осілого способу життя.

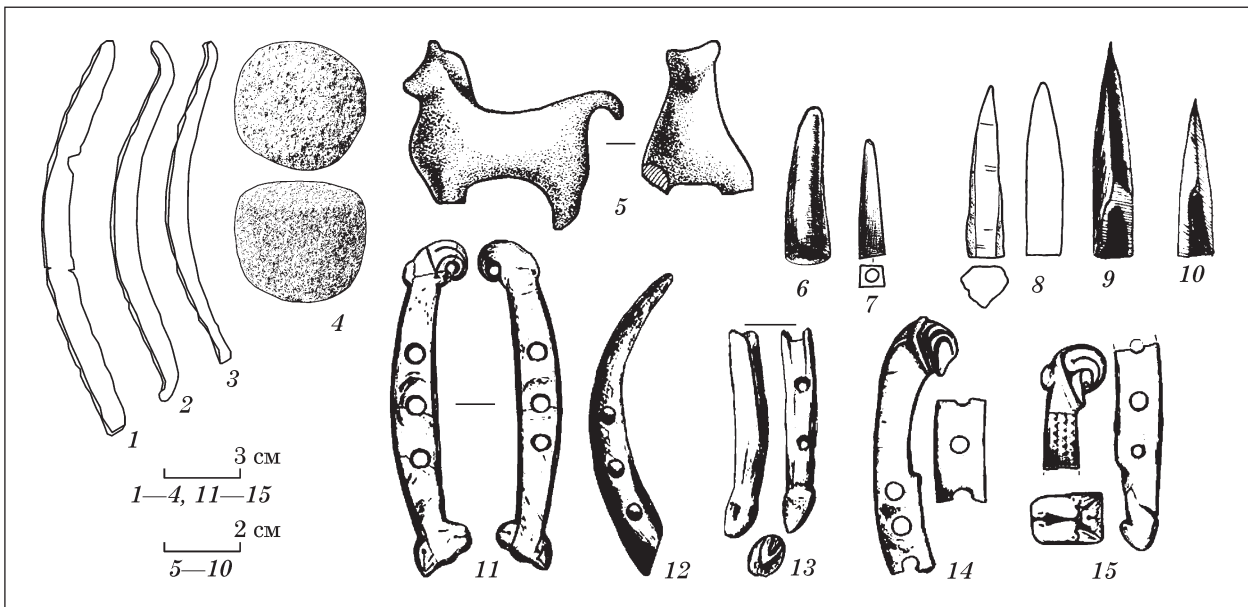

Рис. 9. Маркери біогосподарської діяльності з Северинівського городища: 1—3 — знаряддя для збирання врожаю («класичний» серп, леза складаних серпів); 4 — знаряддя для переробки врожаю (куранти); 5 — фігурка тварини (кона?); 6—10 — наконечники стріл; 11—15 — обладунок для упряжі (кістяні псалії) (1—3 — залізо; 4 — камінь; 5 — глина; 6—15 — кістка, ріг)

Таблиця 7. Статистичні дані щодо ссавців

Одиниці		Свійські						Дикі						Р а з о м	
		ВРХ	ДРХ	Коні	Свині	Соба- ка *	Р а з о м		Кабан	Бобер	Олень	Р а з о м		N	%
							N	%				N	%		
Кістки	N	312	287	116	111	27	826	—	29	3	1	33	—	859	—
	%	37,8	34,7	14	13,4	—	—	99,9	—	—	—	—	—	—	—
	%	36,3	33,4	13,5	12,9	—	—	96,1	3,4	0,3	0,1	—	3,8	—	99,9
Особини	N	52	48	31	39	12	170	—	9	3	1	13	—	—	—
	%	30,6	28,2	18,2	23	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—
	%	28,4	26,2	17	21,3	—	—	92,9	4,9	1,6	0,6	—	7,1	—	100
М'ясні продукти, %		49,8	6,1	24,1	19,9	—	—	99,9	—	—	—	—	—	—	—
		46	5,7	22,3	18,4	—	—	92,4	6,6	0,2	0,7	—	7,5	—	99,9

* У підрахунках не враховано; див. рис. 10.

Іншу стадію праці, що може бути пов'язана з землеробством, переробку збіжжя, представляє курант зернотерки, відомий з Северинівського городища (рис. 9, 4) і загалом широко розповсюджені на ранньозалізних пам'ятках. Так, у лісостепових матеріалах скіфського часу дослідники знаходять велику кількість зернотерок (див., напр.: [Шрамко, 1987, с. 87, рис. 36; Гаврилюк, Пашкевич, 1991, с. 58, рис. 4, 1, 2, 4; Бессонова, Скорый, 2001, с. 110, рис. 80—82] тощо). Зернотерки поширені й у матеріалах сусідніх культур, наприклад, верхнього шару городища Нові Батки дніпро-двинської культури [Шмидт, 1992, с. 55], і з-поміж матеріалів юхнівської культури (див.: [Каравайко, Горбаненко, 2012, с. 84—87, рис. 3.11]; посилання див. там само). Загалом же, зернотерки не несуть додаткової інформації щодо рівня розвитку землеробства і зустрічаються в індивідуальних господарствах до раннього середньовіччя включно.

Зауважимо також, що відходи після збирання врожаю (неконденсоване зерно; можливо — й фуражне; солома від ячменю й жита) цілком могли бути використані для годівлі тварин у зимовий період.

Отже, нерозривно пов'язаним з землеробством є **тваринництво**. Одразу зауважимо, що опосередкованим підтвердженням важливості цієї галузі, в цілому — спекулятивного характеру, є знахідка глиняної статуетки, можливо, коня (рис. 9, 5). Такі вотивні статуетки свійських тварин також не є дивиною для культур скіфського часу і мають широку географію побутування. Так, на Більському городищі взагалі було знайдено комплекс глиняної пластики, куди входила значна кількість фрагментованих фігурок [Шрамко, 1985; 1996, рис. 8; 9]. Доволі часто їх знаходять і на інших скіфських пам'ятках (див., напр.: [Гавриш, 2002, рис. 3, 10; Шрамко І., Задников, Зоря, 2004, рис. 2, 14, 15] та ін.). Такі знахідки відомі, напри-

клад, в білогрудівських зольниках епонімної пам'ятки [Березанська, 1970, с. 29, рис. 5, 1—3] і Мачухів [Березанська, 1970, с. 29, рис. 6, II, 5—7]. Широковідомі вони на милоградських пам'ятках [Мельниковская, 1967, с. 122—126, рис. 56], а от на городищах юхнівської культури вони нечасті (див.: [Каравайко, Горбаненко, 2012, с. 99—101, рис. 4.8]; посилання див. там само).

Для аналізу тваринництва варто розглянути такі показники: співвідношення видів у стаді, вікова градація тварин, потенційні можливості отримання м'ясної продукції; співвідношення домашніх і диких тварин за кількістю і м'ясними показниками (див. 5.1, табл. 7) ¹. В остеологічному спектрі найбільше визначено кісток ВРХ і ДРХ, суттєво у меншій кількості представлені рештки коней та свиней (рис. 10, а). За кількістю особин провідне місце посідає скотарство; вівчарство має незначне відставання. Свинарство посідало третє місце; вслід за ним йшло конярство (рис. 10, б). Ситуація, коли на скіфських пам'ятках (загалом, не лише на скіфських) переважає ВРХ, цілком типова. А от показники інших тварин доволі часто варіюють. Так, у населення Лісостепоного Лівобережжя домінували ВРХ і кінь (за винятком ранніх пам'яток басейну р. Ворскла, де на перших місцях були свиня і ДРХ [Цалкин, 1966, с. 40; Моруженко, 1985, с. 130, рис. 1]). Аналогічне співвідношення видів спостерігаємо і для Правобережного Лісостепу, за винятком Мотронинського городища, де зафіксовано значний відсоток кісток ДРХ (щоправда, в межах лише одного розкопу), а також Хотівського і Трахтемирівського городищ, населення яких у першу чергу розводило коней і свиней [Белан, 1982; Бессонова, Скорый, 2001, с. 113—114]. Склад стада у милоградської культури відрізнявся незначною кількістю свиней, найнижчим від-

1. Показники собаки до уваги не взято.

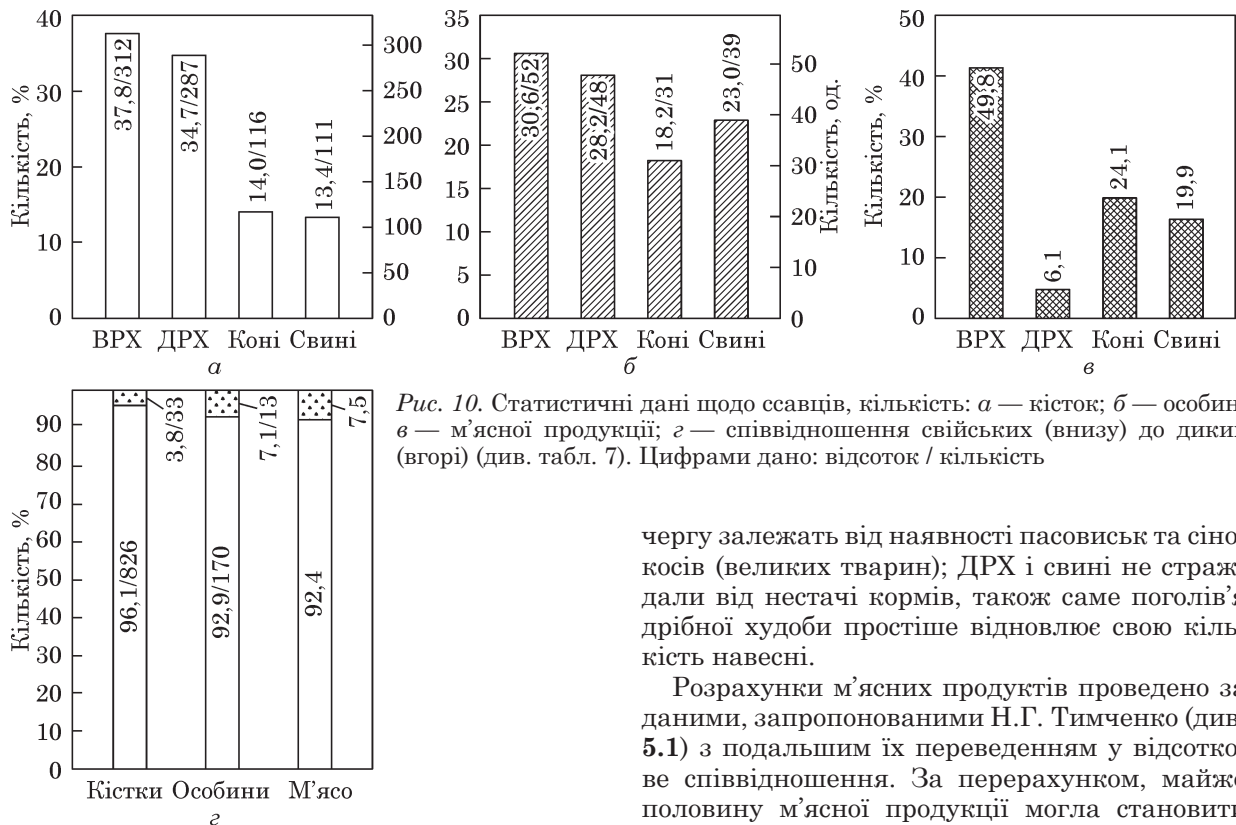

Рис. 10. Статистичні дані щодо ссавців, кількість: а — кісток; б — особин; в — м'ясної продукції; г — співвідношення свійських (внизу) до диких (вгорі) (див. табл. 7). Цифрами дано: відсоток / кількість

сотком серед усіх лісових культур раннього залізного віку [Цалкин, 1962, с. 71, рис. 37]. Також нерозвиненим було свинарство і у населення Середнього Дону. Там пріоритетним напрямом тваринництва було розведення коней і ВРХ [Антипина, 2004а, с. 116, табл. 3]. Разом з тим, у сусідньої дніпро-двинської культури ситуація діаметрально протилежна. Там як на дьяківських пам'ятках [Цалкин, 1962, рис. 36], достатньо високий відсоток кісток свині, а от кількість кісток коня чи не найнижча [Мельниковская, 1967, рис. 59; Седов, 1969, с. 121]. Основу стада у населення юхнівської культури складали ВРХ, кінь, свиня; на останньому місці — ДРХ [Каравайко, Горбаненко, 2012, с. 95—101].

Напевно, що відмінності у складі стада у різних племен ранньозалізного віку слід пояснювати природно-географічними умовами, які в різних регіонах по-різному впливали на розведення того або іншого виду. Не менш важливим чинником слугують і традиції ведення сільського господарства.

Для повної характеристики вікового складу стада даних замало, однак вкотре зауважимо, що важливими є дані щодо великої кількості тварин, яких забивали у молодому віці (див. 5.1). Крім нестачі кормів, такі дані можна було б інтерпретувати як традиції зменшувати поголів'я на складний для утримання (зимовий) період, однак виявлення гіпоплазії (див. 5.1) все ж переконує у першому. Зауважимо, що патологію виявлено саме у тварин, які у першу

чергу залежать від наявності пасовиськ та сінокосів (великих тварин); ДРХ і свині не страждали від нестачі кормів, також саме поголів'я дрібної худоби простіше відновлює свою кількість навесні.

Розрахунки м'ясних продуктів проведено за даними, запропонованими Н.Г. Тимченко (див. 5.1) з подальшим їх переведенням у відсоткове співвідношення. За перерахунком, майже половину м'ясної продукції могла становити яловичина; конина становила приблизно четвертину, а свинина — близько 1/5 частки. Традиційно малою часткою представлена ДРХ, обсяги м'яса від якої становить усього близько 1/20 частки (рис. 10, в). Оскільки такі розрахунки проводяться нечасто, для порівняння можемо навести дані з Трахтемирівського городища. Там отримано таку саму послідовність важливості м'ясних продуктів від свійських тварин, однак відсоткові показники відрізняються меншою часткою яловичини, яку компенсували передусім кониною, а також свининою [Белан, 1982].

Іншою важливою сировиною, отримуваною від забивання тварин, були шкура й кістки від усіх тварин, необхідні для різних виробничих процесів (див. рис. 8), а також, можливо, — жир — свиней, овець.

Побіжним доказом важливості тваринництва є порівняння даних щодо співвідношення свійських і диких тварин (рис. 10, г), що може дати уяву про те, яке значення мали відтворююча галузь і привласнююча. Зауважимо, що для ранньозалізного часу для Северинівського городища отримано чи не найменші показники кількості особин диких тварин. Чи не найближчі показники походять з синхронного Трахтемирівського городища, де показники диких тварин майже вдвічі більше [Белан, 1982]. З інших пам'яток VI ст. до н. е. показники диких ссавців сягали приблизно 1/5 частки від загальної кількості визначених особин тварин (напр.: Хотівське, Шарпівське у Середньому Подніпров'ї [Бибилова, 1963; Цалкин, 1966; Петровська, 1970]) і більше. Побіжно заува-

жимо, що, наприклад, для культур I тис. н. е. надзвичайно малі показники диких ссавців в археозоологічних колекціях, подібні ж до Северинівського, притаманні пам'яткам черняхівської (див.: [Белан, 1977, табл. 2, рис. 1]) і салтівської (див.: [Горбаненко, Колода, 2013, с. 101—102, рис. 69]) культур, що на фоні інших культур того періоду вирізняються вищим загальним рівнем розвитку.

Також слід звернути увагу на імовірні сфери прижиттєвого застосування тварин. Такими є: використання крупних тварин (ВРХ, коней) як тяглової сили, вживання молока й молочних продуктів, збирання шерсті (останнє розглянуте нижче у комплексі з даними про пряжу рослинного походження).

За патологічним вторинним розростанням трьох з п'яти I фаланг, що надійшли на аналіз, встановлено, що коней використовували для виконання тяжких робіт (див. 5.1), тобто як тяглову силу. На використання коней також вказують знахідки значної кількості псаліїв, що походять з городища (див. рис. 9, 11—15), (нині кількість зламаних псаліїв, виготовлених з рогу оленя, сягнула понад півтора десятки) та сліди їх виробництва безпосередньо на пам'ятці (детально див.: [Болтрик, Ліфантій, Шелехань, 2012]). Зауважимо також, що тяглову силу великих тварин (коней, а також волів) мали використовувати також для землеробських потреб, за умови використання орних форм землеробства. Існування останніх за часів побутування скіфської культури у лісостеповій зоні переконливо доведені Б.А. Шрамком у низці відповідних статей (див.: [Шрамко, 1961; 1972; 1984; 1985; 1993; 1996; 2012; Šramko, 1973]) і нині не викликають заперечень у фахівців.

Використання молока мешканцями Северинівського городища не знаходить підтвердженнь за археологічними матеріалами¹. Наприклад, з матеріалів зі скіфських пам'яток лісостепової смуги походить доволі значна кількість специфічних керамічних виробів, що отримали назву цідилки. Це вироби з глини, у нижній частині яких були зроблені отвори. На думку дослідників, такі вироби використовували для проціджування молока (для його подальшої переробки). Так, одна з цидилок походить з матеріалів ранньочорноліського поселення Волошине II, у понищі Псла [Кулатова, Лямкін, 2006, с. 49, рис. 2, 6]. Такі вироби знайдено на Більському городищі у вже згадуваному комплексі [Шрамко, 1996, рис. 6, 9—11], серед матеріалів чорнолісько-жаботинського типу у Середньому Побужжі Вишенька 2 [Бойко, 2004, с. 244, 246, рис. 3, 18]. Відомі вони також і серед матеріалів лужицької культури [Свет-

личная, 1996, рис. 1, 9]. Їхня кількість і поширення серед лісостепових пам'яток не залишає сумнівів у тому, що в лісостеповій зоні молочна спрямованість утримування стада ВРХ розвивалася вже за скіфських часів. Тим не менше, наприклад, серед матеріалів юхнівської культури лісової зони такі знахідки досі невідомі [Каравайко, Горбаненко, 2012, с. 110—111].

Загальними маркерами, що підтверджують комплексне розвинене відтворююче господарство (землеробство і тваринництво), крім наведених вище природничих висновків (див. 4.1, 5.1), виступають також: технологія виготовлення серпів (частково), а також надзвичайно велика кількість пряслиць, відомих з матеріалів Северинівського городища. За спостереженнями В.Д. Гопак, для двох залізних виробів з Северинівського городища (див. рис. 9, 1, 2) використано метод м'якого гартування сталі, за якого висока ймовірність використання охолодження виробу у тваринному чи рослинному жирі [Гопак, 1993]. Нагадаємо, що найбільшу базу для отримання таких жирів представляють саме продукти сільського господарства: землеробства (коноплі? льон?) і тваринництва (свині та ін.). Щоправда, теоретично можливе також застосування жиру, отриманого від бобрів (див. 5.1), однак, їхній жир цінується як лікувальний, а отже навряд чи використовувався б для таких утилітарних потреб.

Другий маркер використання сировини від обох галузей — велика кількість кружалоподібних виробів (пряслиць) різноманітних форм, розмірів та конфігурацій (рис. 11, 1—22). Їх використовують для того, щоб за принципом вовчка надати інерції обертанню веретена довго та стабільно. Кружалця досі вважаються «індивідуальними знахідками», хоча їх кількість і розмаїття форм, у тому числі тих, що походять з матеріалів скіфських пам'яток, дуже значна (див. напр.: [Радзівська, 1979, с. 20—26, рис. 1; Щербань, 2007], посилання див. там само). Не дивлячись на це, у науковій літературі досі не вироблено критерії, за якими можна було б розрізняти, для якої саме сировини призначені ті чи інші форми. Цілком імовірно, що це взагалі неможливо, а одні й ті самі знаряддя застосовували для обох видів сировини². Отже, у цьому випадку, з огляду на значну кількість знахідок на Северинівському городищі, слід лише констатувати, що цієї сировини було достатньо, а походження її може бути як тваринне (вовна від ДРХ; див. 5.1), так і рослинне (льон, коноплі). Хоча на Северинівському городищі досі не засвідчені знахідки конопель, вони відомі з матеріалів скіфських пам'яток за відбитками на кераміці та обвуг-

1. Традиційно археологічним підтвердженням молочного виробництва є знахідки цидилок; хоча логічно допустити для цих операцій текстилю, знайти останній майже майже неможливо.

2. Наприклад, у монографії, присвяченій дослідженню прясел черняхівської культури, автор взагалі не піднімав питання функціонального їх використання [Магомедов, 2015].

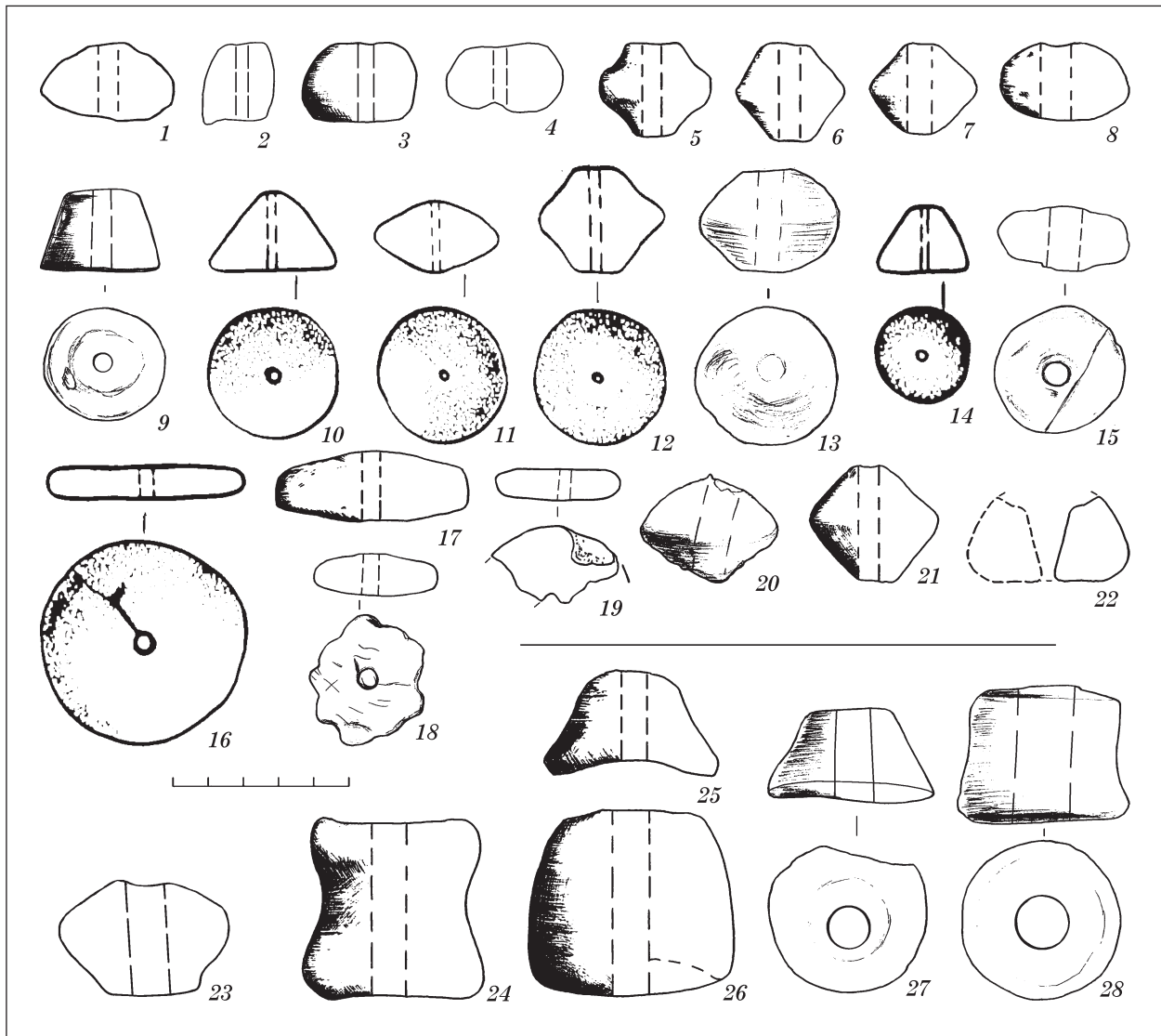

Рис. 11. Маркери біогосподарської діяльності з Северинівського городища: 1—22 — прясла; 23—28 — грузила (?) (глина)

леними матеріалами (див.: [Пашкевич, 1991]); про коноплі у скіфів згадує й Геродот: «... схожі на льон вони крапці за нього, а у фракійців одяг конопляний подібний до льняного ...» [Herod. IV, 74]; наводить він і опис лазні скіфів, де сиплють насіння конопель на розпечене каміння [Herod. IV, 75]. Отже, велика ймовірність того, що мешканцям Северинівського городища ця рослина також була відома.

Певним проміжним маркером, що підтверджує використання шкури тварин (напевно — переважно свійських, а також і диких), а також характеризує використання кісток (переважно свійських) тварин у виробництві, є знахідки двох різних видів виробів з кістки (рис. 12). На городищі виявлено кілька знарядь, які можна пов'язувати з вичинкою шкіри. По-перше, згадаємо два знаряддя з нижніх щелеп бика свійського¹. Різні дослідники давали неоднакову

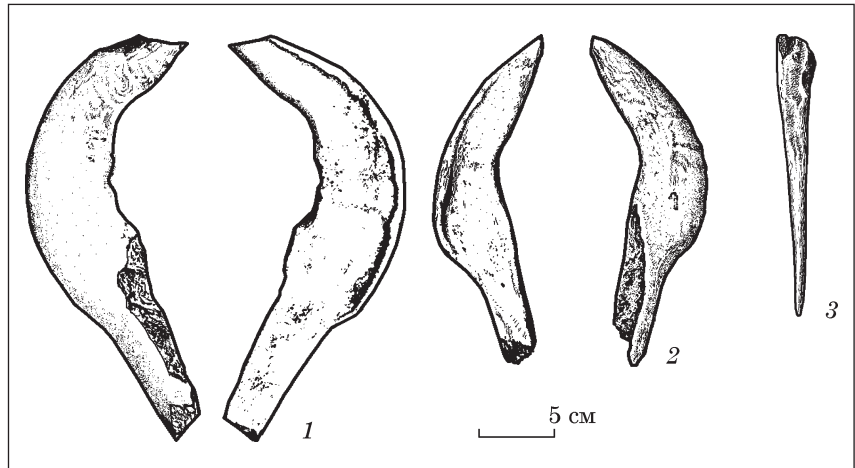
інтерпретацію таких знарядь: від основ для серпів до знарядь з текстильних робіт або обробки шкіри. В.Б. Панковський у своїй дисертації досить докладно проаналізував всі наявні точки зору і навів аргументи на користь останньої з них [Панковський, 2012, с. 55—68]. Одне зі знарядь з Северинівки має трохи залощений робочий край, інша частина майже не зазнала лощіння. Це свідчить про короткий час його використання. Поверхня іншого знаряддя добре залощена, отже його використовували протягом тривалого часу.

З обробкою шкіри, можливо, пов'язана також ліктьова кістка бика свійського². Такі кістки, враховуючи їх природне загострення, часто використовували як проколки. На поверхні кістки ближче до загостреного кінця простежено сліди підправки, поверхня має сліди лощіння. Отже, кістку, ймовірно, використовували як знаряддя праці.

1. Визначення Є.Ю. Яніш.

2. Визначення Є.Ю. Яніш.

Рис. 12. Маркери біогосподарської діяльності з Северинівського городища: 1, 2 — тупці; 3 — проколка (кістка)

Щодо птахівництва нині не маємо даних для підтвердження його існування: з-поміж археozoологічних матеріалів виявлено лише чотири неідентифікованих кісток птахів (імовірно, диких) (див. 5.1, 5.2). Також, зважаючи на добрі умови для збереженості біоматеріалів, вважаємо, що відсутність шкаралупи яєць птахів серед результатів промивання (див. 2) також не випадкова. Імовірно, слід констатувати відсутність у жителів Северинівського городища птахівництва, а також використання його прижиттєвих продуктів (яєць).

Привласнюючі форми репрезентовані всіма трьома можливими напрямками діяльності, спрямованими на здобуття продуктів харчування. Найкраще у матеріалі представлені дані щодо **риболовлі**. За ними, провідне місце з абсолютним переважанням серед риболовецької здобичі становить плітка (майже 3/4 частки риби); інші види представлені незначною кількістю. Зважаючи на це, а також на наявність великої кількості нестатевозрілих особин (див. 5.2), доходимо висновку, що давні рибалки проводили відлов будь-якої риби, яку можна було впіймати у р. Рів. До речі, зважаючи на незначну потужність останньої, за сучасними спостереженнями, навряд чи можна розраховувати на гарний улов. Тому, вочевидь, рибальство для мешканців Северинівського городища була не стільки важливою для забезпечення продуктами харчування тваринного походження, а, ймовірно, входила до звичайних дій населення, що заселило цю місцевість. Логічно напрошується висновок, що раніше ці племена існували на більших водних артеріях з кращими умовами для риболовецького промислу.

Слід зауважити, що погляди на рівень розвитку рибальства та його частку в господарському комплексі для доби раннього заліза, досить строкаті та максимально протилежні. Так, вважалось, що мешканці лісостепої та лісової смуги мало займалися рибальством [Шрамко, 1987, с. 91], для степової смуги, на прикладі Кам'янського городища, зазначено брак слідів

рибальства ¹ [Граков, 1954 с. 143 і наст.] (і це на Нижньому Дніпрі, у смузі плавнів!). У той же час визнається, що в господарстві мешканців Єлизаветівського городища в гирлі Дону в IV ст. до н. е. рибний промисел займав домінуючі позиції та мав товарний характер [Марченко, Житников, Копилов, 2000 с. 180]. Природно, Єлизаветівське городище знаходилося біля одного з найбільш біопродуктивних морів світу (нажаль, в минулому), і досліджене воно було дуже ретельно. Але й для теренів України про заняття рибальством за скіфських часів є вагомі свідчення. Так, на поселеннях сусіднього Придністров'я для часів кукутені—трипільця визначено кістки майже 20 видів риб [Бибиков, 1965, с. 55]. Є навіть припущення, що трипільці ще й розводили рибу у штучних водоймах [Жураковський, 1990, с. 139—140]. Але впродовж останніх десятиліть і на пам'ятках ранньозалізного часу лісостепової [Козак, 2012, с. 34—37] і лісової [Шмидт, 1992, с. 77—78, табл. 2; Каравайко, Горбаненко, 2012, с. 138—141, рис. 6.11] зон науковці почали звертати увагу на наявність реманенту, необхідного для риболовлі. Звичайно, тут мова йде про набагато повноводіші ріки. Цілком вірогідно, що

1. На сліди рибальства на акрополі Кам'янського городища вказував Б.М. Граков, припускаючи, що традицію вживати рибу його мешканцям принесли греки [Граков, 1954, с. 144]. Важко повірити, що люди, які жили понад Великим Лугом, ігнорували сусідство з білугою, сомами, осетрами, севрюгою та стерляддю. Усе це рибне розмаїття водилося в численних протоках та ериках Нижнього Дніпра ще до початку XX ст. Подібний же склад іхтіофауни визначено і для античних часів для дельти Дону [Марченко, Житников, Копилов, 2000, с. 178]; значну кількість великих промислових риб (до 3/4), у тому числі, переважно осетрових визначено і для Ольвії (для шарів I—III ст. до н. е.) [Яніш, Антипина, 2013]. У випадку з Кам'янським городищем парадокс відсутності слідів рибальства на кучугурах слід пояснювати властивостями піску, з якого вони складені. Пісок (на противагу від глиняного підґрунтя акрополю) не тримає воду, що з часом руйнує органіку та залізо.

наступні польові дослідження городищ скіфського часу Придніпровського лісостепу при цілеспрямованому пошуку та промиванні заповнення господарчих ям принесуть позитивні зрушення у цьому напрямі. Поки ж на Северинівському городищі не виявлено гачки для індивідуальної риболовлі, відсутні й гарпуни, що безперечно призначалися для «полювання» на велику рибу. Заслужовує на увагу і той факт, що в шарах скіфського часу Єлизаветівського городища також звертають увагу на повну відсутність бронзових та залізних гачків, це при тому що вони є і на Боспорі, і в Танаїсі [Марченко, Житников, Копилов, 2000, с. 180]. І це на тлі наявності на цій пам'ятці 20-сантиметрових лінз та шарів зпресованої рибної луски, що займали площі в десятки квадратних метрів [Марченко, Житников, Копилов, 2000, с. 176]. Тому і на Северинівському городищі не слід виключати практики використання простих рухливих прийомів лову риби у вигляді сіток, плетених кошиків, павуків або ж засобів подібних до хобоч або топтук плетених з лози.

У той же час, на відміну від багатьох скіфських пам'яток, де були виявлені важкі грузила значних розмірів з погано випаленої глини, з Северинівки походять в цілому незначні екземпляри (діаметром до 6 см), які можна було використати як грузи для незначних сітей (рис. 11, 23—28). Таким чином, за археологічними даними доходимо висновку, що значних риболовецьких снастей на поселенні не було, що добре узгоджується як з дрібною рибою (див. 5.2), так і зі складною гідрологічною ситуацією (див. 6.1), несприятливою для життя риб великих розмірів.

Що стосується іншої привласнюючої галузі — **мисливства** — за археозоологічними матеріалами даних небагато. Однак, очевидно, що давні мисливці надавали перевагу у ході полювання м'ясним видам: кабану та оленю (див. 5.1). Подібну ситуацію спостережено, наприклад, і для Трахтемирівського городища [Белан, 1982]. Також визначено кілька особин бобрів (див. табл. 7).

Такий вибір загалом цілком прагматичний: великі копитні тварини, крім м'яса, також дають сировину для різного виробництва (див. рис. 8): шкуру, кістки, роги оленя. Від бобра не отримували великої кількості м'яса, зате від них надходили хутро й цінний лікувальний жир. Крім того, вполювати бобра було не надто складно [Разлуцкая, 1999, с. 100].

Тим не менше, частка диких тварин в археозоологічному спектрі незначна (див. рис. 10, 2); можливо, вона не зовсім адекватно відображена у матеріалі. Однак, зважаючи на спектри з інших ранньозалізних пам'яток (і не тільки), де дикі тварини представлені значно більшою кількістю, навряд чи похибка може бути значною.

До речі, оскільки встановлено виготовлення псаліїв саме з оленього рогу (див. вище),

доходимо висновку, що у будь-якому випадку привласнююча форма господарювання за наявними визначеннями й матеріалами дещо недооцінена. У разі, якщо роги здобували у ході полювання, недооціненою є мисливська галузь, для якої археозоологічними визначеннями встановлено лише одну особину оленя; якщо ж майстри збирали оленьчі роги після того, як тварини їх скидали, маємо ще одне підтвердження важливості збиральництва у життєдіяльності. Форму потрапляння за виробами, нажаль, неможливо встановити, оскільки це можна визначити лише за розеткою рогу.

Таким чином, імовірно, мисливство все ж не відігравало значної ролі у життєзабезпеченні давніх мешканців Северинівського городища необхідними біоресурсами.

З огляду на оцінку мисливства, складно переоцінити знахідки кістяних наконечників стріл. Усі наконечники втульчасті. Два з них виготовлені методом розколівання довгих кісток і мають загострений кінець (рис. 9, 9, 10); такі стріли були поліфункціональними і могли мати як мисливське, так і бойове призначення. Використання кістяних стріл як зброї є широким явищем і засвідчено в широких територіально-хронологічних рамках, включаючи ранню залізну добу (див.: [Сергеева, 2011]; літ. див. там само). Є також напівфабрикат аналогічного наконечника (рис. 9, 8), що може свідчити про їх місцеве виготовлення. Ще один втульчастий наконечник, чотирикутний у перетині, має невеликі розміри, його довжина складає всього 2,3 см. Такий наконечник могли використовувати для полювання на невеликих тварин або птахів. Серед матеріалів є також відокремлений кінчик рогу козулі довжиною 2,7 см (рис. 9, 6). Можливо, він належить до відходів косторізного виробництва, проте не можна відкидати можливості його інтерпретації як заготовки для невеликого наконечника зі схожим функціональним призначенням.

Отже, за знахідкою різних наконечників можемо припустити, що мисливство мало два напрями: хутряний промисел і м'ясний. Саме для хутряного промислу доцільно було використовувати стріли з тупими наконечниками, що лише оглушували тварину, але не псували шкуру, заради якого й полюють на хутряних звірів¹. Цей висновок тим більш актуальний, що з-поміж археозоологічних матеріалів кістки останніх (крім бобра) не знайдено (див. 5.1). Що також не дивно, оскільки шкуру з переважної більшості хутрових тварин знімали безпосередньо на місці, у лісі, зважаючи на те, що їх тушки не вживали у їжу, а отже вони не представляли для мисливця

1. До звірів, на яких могли полювати заради хутра, належать насамперед, лисиця, куниця, заєць, борсук, видра і бобер. Такий стан зберігався до XVIII ст. включно; автор дослідження, А.В. Шипілов зазначає, що бобер відіграв найважливішу роль серед звірів, упольованих заради хутра [Шипілов, 2006, с. 14—35].

жодної цінності. На Немирівському та Мотронинському городищах скіфського часу фіксуються поодинокі знахідки кістяних стріл прямокутних в перетині [Смирнова, 1998, с. 112, рис. 27, 5; Бессонова, Скорый, 2001, с. 121, рис. 72, 12], тоді як на Більському городищі на часи робіт Б.А. Шрамка відомо чотири екземпляри кістяних стріл, круглих і овальних в перетині [Шрамко, 1987, с. 94, рис. 13, 9, 10; 56, 19, 31; 72, 12]. Оскільки рогові та кістяні конічні та кулеподібні стріли в малій кількості зустрічаються в сагайдаках скіфів у похованнях [Черненко, 1981, с. 128, 145—150], то впевнено стверджувати про їх мисливське або ж бойове призначення доволі складно. Хоча наявність у сагайдачних наборах ще й дерев'яних вістер стріл змушує схилитися до думки, що неметалеві стріли використовували як мисливські. А от, наприклад, у носіїв юхнівської культури, які жили переважно за рахунок привласнюючого господарства (детально див.: [Горбаненко, 2012а]), кістяні наконечники стріл для різних промислів фактично переважали над бронзовими або залізними; більше того, як прототиби для виготовлення залізних екземплярів в основному слугували кістяні наконечники [Каравайко, Горбаненко, 2012, с. 123—125; пор.: рис. 5.5, 5.6].

Досі за археологічними дослідженнями надзвичайно складно встановити роль і місце **збиральництва** з-поміж інших привласнюючих форм господарювання. Одним з надзвичайно рідкісних маркером, доступним за природничими визначеннями, є знахідка шкаралупи горіха ліщини. На Северинівському городищі шкаралупу було знайдено (див. 4.1), а саме існування ліщини органічно вписується в реконструйовану (і сучасну) рослинність мікрорегіону. Потенційно за палеоетноботанічними визначеннями можливо також встановити збиральництво різних плодів і ягід, рештки яких можуть зберігатися, однак їх знахідки ще більш рідкісні, у порівнянні зі шкаралупою; досі вони відомі з одиничних поселень. Артефакти ж взагалі не можуть бути маркерами збиральництва, оскільки для нього використовують звичайні побутові речі широкого спектру вживання ¹.

* * *

Складність інтерпретації співвідношення значення відтворюючих і привласнюючих форм господарювання полягає в тому, що матеріали, які представляють різні категорії (археотеріологічні, археοіхтіологічні, палеоетноботанічні) без додаткових досліджень не корелюють між собою. Єдино можливим матеріалом для оцінки зна-

чення категорій продуктів харчування є м'ясна продукція, отримувана від домашніх і диких тварин. За цими даними слід визнати, що мисливство у м'ясному асортименті відігравало максимум допоміжну роль (а можливо і взагалі було на рівні розваги?). За незначними результатами щодо іхтіологічних визначень (дрібна нестатевозріла риба), також слід вважати, що риболовля не мала значення для поповнення запасів продуктів харчування. Значення збиральництва оцінити неможливо, однак, на фоні двох інших привласнюючих галузей видається логічним, що і цей напрям не мав значного впливу на раціон давніх мешканців Северинівського городища.

Отже, за доказом «від протилежного» доходимо висновку про в цілому достатню роль відтворюючої галузі для забезпечення продуктами харчування. Або ж продукти харчування поповнювалися за рахунок певного імпорту.

Наостанок додамо, що нині з'явилася можливість проведення аналізу антропологічних решток з метою встановлення кількості важких і звичайних стабільних ізотопів у першу чергу вуглецю й азоту. За їхнім співвідношенням можна встановити надання переваги у виборі їжі тваринного чи рослинного походження [Добровольская, Решетова, 2012, с. 144]. Так, завдяки дослідженням зразків кісткової тканини з курганних поховань скіфського часу VI—V ст. до н. е. з могильника Колбіно 1 на Середньому Дону встановлено підвищений вміст дельти вуглецю ($\delta^{13}\text{C} = 18\text{‰}$) за стандартного — $\delta^{15}\text{N}$ (близько 12 ‰), що свідчить про переважання м'ясної їжі, а також підтверджується способом життя кочовиків-тваринників [Добровольская, Решетова, 2012, с. 147—148]. А от за результатами ізотопного дослідження антропологічних решток з Семилукського городища з того самого періоду і регіону дослідники дійшли висновку, що його населення вживало переважно їжу рослинного походження, а отже й вели осілий спосіб життя, що відрізняє їх від жаних з Колбіно 1 [Добровольская, 2004; Решетова, Добровольская, 2012, с. 162—163]. Нажаль, подібних визначень для ранньозалізних лісостепових пам'яток Північного Причорномор'я досі не проведено. Отже, встановлення співвідношення рослинної й тваринної їжі як чинників формування кісток, є справою майбутнього.

* * *

Отримані матеріали засвідчують перспективність використання ретельніших методів досліджень, завдяки яким накопичується основа для комплексного міждисциплінарного підходу до опрацювання різноманітних органічних залишків. Такий підхід дає змогу суттєво розширити джерела до вивчення біогосподарської діяльності давнього населення мікрорегіону Северинівського городища, а також деталізувати палеоекологічні аспекти його життєдіяльності.

1. Навіть історики зазначають, що про збиральництво, незважаючи на те що воно є найдавнішим промислом, можна сказати дуже небагато, оскільки воно практично не зафіксоване в історичних документах [Шипилов, 2006, с. 115].

- Александровский А.Л. Естественнаучные исследования на археологических памятниках Сетеи: почвы, антракология // Археология озерных поселений IV—II тыс. до н. э.: хронология культур и природно-климатические ритмы: Материалы Междунар. конф., посвящ. полувековому исследованию свайных поселений на северо-западе России (Санкт-Петербург, 13—15 ноября 2014 г.). — СПб., 2014. — С. 134—146.
- Андреев С.И., Горбаненко С.А., Разуваев Ю.Д. О земледелии у населения городищской культуры в лесостепном поценье (по материалам Давыдовского городища) // Вестн. Тамбовс. ун-та. Серия: гуманитарные науки. — 2014. — Вып. 10 (138). — С. 149—158.
- Антипина Е.Е. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты // Новейшие археозоологические исследования в России: К столетию со дня рождения В.И. Цалкина. — М., 2004. — С. 7—33.
- Антипина Е.Е. Остеологические материалы из скифских памятников на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Тр. Донской (б. Потуданской) археол. экспедиции ИА РАН. — М., 2004. — С. 107—118.
- Антипина Е.Е. Методы моделирования относительной численности домашних животных в хозяйстве древних поселений: от остеологического спектра к составу стада // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кімерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 297—303.
- Антипина Е.Е. Состав древнего стада домашних животных: логические аппроксимации // Орус: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 67—85.
- Антипина Е.Е., Грибов Н.Н. Жизнеобеспечение городища Городок и его социальный статус в Нижегородской средневековой поселенческой структуре (по археозоологическим данным) // Зоологический журнал. — 2013. — Т. 92, № 9. — С. 1001—1013.
- Артамонов М.И. Южно-Подольская археологическая экспедиция // Вестн. ЛГУ. — 1946. — № 4—5. — С. 236—237.
- Артамонов М.И. Археологические исследования в Подолии // Вестн. ЛГУ. — 1947. — № 12. — С. 134—135.
- Артамонов М.И. Юго-Подольская экспедиция // КСИИМК. — 1947а. — Вып. 21. — С. 74—76.
- Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкой области) в 1948 г. // Вестн. ЛГУ. — 1948. — № 8. — С. 177—181.
- Артамонов М.И. Південноподільська експедиція // АП УРСР. — 1949. — Т. 1. — С. 257—262.
- Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг. // КСИИМК. — 1955. — Вып. 59. — С. 100—117.
- Артамонов М.И. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции // КСИИМК. — 1955а. — Вып. 4. — С. 84—87.
- Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньопісляльодовиков'я // УБЖ. — 1987. — 43, № 3. — С. 54—58.
- Березанська С.С. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу // Археологія. — 1970. — Вып. XXIV. — С. 20—31.
- Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — Киев; Краков, 2001. — 157 с.
- Белан Н.Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячолітті н. е. // Археологія. — 1977. — Вып. 24. — С. 29—37.
- Белан Н.Г. Фауна Трахтемирівського городища // Археологія. — 1982. — Вып. 38. — С. 50—63.
- Библикова В.И. Из истории голоценовой фауны в Восточной Европе // Природная обстановка и фауна прошлого. — К., 1963. — Вып. 1. — С. 119—146.
- Библиков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62.
- Блохина Н.Г., Лисицына Г.Н. Из работ по определению дерева и углей, найденных при раскопках // КСИИМК. — 1962. — Вып. 92. — С. 100—102.
- Бойко Ю.Н. Вишенка-2 — новый чернолесско-жаботинский памятник в Среднем Побужье // Древности. — 2004. — С. 238—259.
- Болтрик Ю.В. Элитные курганы как маркеры территориальной структуры Скифии // Recherches Archeologiques: nouvelle serie. — Kraków, 2011. — 3. — С. 101—112.
- Болтрик Ю.В., Лифантій О.В., Шелехань О.В. Ремісничє виробництво жителів Северинівського городища за новими даними // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя. — Умань, 2012. — С. 42—50.
- Болтрик Ю., Лифантій О., Аффельські Я. Сліди косторізного виробництва на Северинівському городищі // Археологія & Фортифікація України: 36. матеріалів IV Всеукр. наук.-практич. конф. — Кам'янець-Подільський, 2014. — С. 71—78.
- Бур'яни України: Визначник-довідник. — К., 1970. — 508 с.
- Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П. Атлас-визначник бур'янів. — К., 1988. — 72 с.
- Відейко М.Ю., Чепмен Дж., Бурдо Н.Б. та ін. Дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 205—206.
- Вихров В.Е. Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР. — М., 1959. — 132 с.
- Гаммерман А.Ф., Никитин А.А., Николаева Т.Л. Определитель древесины по микроскопическим признакам с альбомом микрофотографий. — М.; Л., 1946. — 144 с.
- Гаврилюк Н.А., Пашкевич Г.А. Земледельческий компонент в экономике степных скифов конца V — IV вв. до н. э. // СА. — 1991. — № 2. — С. 51—64.
- Гавриш П.Я. Продовження розкопок зольника № 7 в західній фортеці Більського городища // АЛІУ. — 2002. — № 1. — С. 72—73.
- Генсірук С.А. Ліси України. — К., 1992. — 408 с.
- Географічна енциклопедія України. — К., 1989. — Т. 1: А—Ж. — 414 с.
- Геродот. Історії в дев'яти книгах / переклад А. Білецького. — К., 1993. — 576 с.
- Гонак В.Д. Залізні вироби скіфських пам'яток Поділля // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 125—130.
- Горбаненко С.А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 201—214 (АДІУ. — Вып. 5).
- Горбаненко С.А. Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902—1968) (3—5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург). — СПб., 2012. — С. 106—109.
- Горбаненко С.А. Природа и хозяйство у населения южновосточной культуры // Stratum plus. — 2012а. — № 3. — С. 293—315.

- Горбаненко С.А. Матеріали по земледелию юхновской культуры в Черниговском Подесенье // РА. — 2013. — № 2. — С. 62—66.
- Горбаненко С.А. Новые палеоботанические данные с Мостищенского городища скифской эпохи // Восточноевропейские древности. — Воронеж, 2013а. — С. 63—68 (Вестн. Острогж. истор.-худ. музея им. И. Н. Крамского. — Вып. 3).
- Горбаненко С.А. Археологія як метод дослідження історичної спадщини та її потенційні інформативні можливості // Наука і освіта у краєзнавчому вимірі. Матеріали XXXII Міжнар. краєзнав. конф. молодих учених. Секція «Археологія та краєзнавство». — К., 2014. — С. 8—10.
- Горбаненко С.А. Зернове господарство сіверян // Археологія. — 2014а. — № 1. — С. 113—123.
- Горбаненко С.А. Матеріали по земледелию Сырского городища // Матеріали межрегіон. науч. конф. «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвящ. 125-летию первых археол. раскопок под эгидой ИАК в Липецком крае (бывш. Задонском уезде Воронежской губ.) (г. Липецк, 20—22 декабря 2013 г.). — Липецк, 2014б. — С. 330—335 (Верхнедонской археологический сборник. — Вып. 6).
- Горбаненко С.А. Палеозноботанические материалы Знаменского городища и зерновое хозяйство дяковской культуры // *Tyragetia: serie nouă*. — 2014в. — Vol. XI [XXIV], nr. 2. — С. 151—159.
- Горбаненко С.А. Земледелие // От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины (по материалам исследований поселений Уч-Баш и Сахарная Головка). — К., 2016. — В печати.
- Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010. — 316 с.
- Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. — К., 2013. — 238 с.
- Горбаненко С.А., Меркулов А.Н. Свидетельства земледелия с городища скифского времени у с. Пекшево // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. — 2015. — № 9—10 (104). — С. 219—224.
- Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М., 1954. — 240 с. (МИА. — № 36).
- Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010. — 286 с.
- Грубов В.И. Род *S. Carpinus* L. — Граб // Деревья и кустарники СССР. — М.; Л., 1951. — Т. 2: Покрытосеменные. — С. 353—366.
- Добровольская М.В. К антропологии населения Среднего Дона в скифское время // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху (Тр. Потуданской экспедиции ИА РАН, 2001—2003 гг.). — М., 2004. — С. 69—106.
- Добровольская М.В., Решетова И.К. Возможности применения изотопного анализа в реконструкции особенностей хозяйственного уклада носителей традиций салтово-маяцкой культуры // Дивногогорский сборник. — Воронеж, 2012. — Вып. 3. — С. 142—150.
- Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. — М., 1971. — Т. 6. — 628 с.
- Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К., 2001. — 200 с.
- Жураковский Б.С. Забезпечення водою трипільських поселень // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. док. 1 полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 139—140.
- Зінченко О.І., Салатенко В.Н., Білоножко М.А. Рослинництво: підручник. — К., 2001. — 592 с. — Ел. ресурс: <http://buklib.net/books/21965/>
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — 380 с.
- Каравайко Д.В., Горбаненко С.А. Господарство носіїв юхнівської культури. — К., 2012. — 304 с.
- Карта ... Военно-топографическая карта Российской Империи. — Ф.Ф. Шуберт. Масштаб: 3 версты в 1 дюйме. — 1846—1863. — Ряд XXV, лист 6. — Исправл. по рекогносцир. 1868 г.
- Карта управления военных топографов. Масштаб: 2 версты в дюйме. 1907—1909 гг. Лист XXXV (Бар).
- Карта ... Генеральный штаб. — Бар. — 1986. — М-35-104—105.
- Карта ... Управление военных топографов. Масштаб: 4 см на карте соответствуют 1 км на местности. — 1932. — М-35-104-Г-г (Чернятин).
- Кириянова Н.А. О находках зерен культурных растений I тысячелетия до н. э. — I тысячелетия н. э. на территории лесной зоны Восточной Европы // II Городцовские чтения: Матеріали науч. конф., посвящ. 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ. — М., 2005. — С. 226—230 (Тр. ГИМ. — Вып. 145).
- Кравченко Е.А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — Київ; Луцьк, 2011. — 272 с.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.
- Крыжановский О.Л., Старобогатов Я.И. Современное состояние учения об ареале и фаунистических комплексах и задачи исследования // Проблемы долгосрочного планирования биологических исследований. — Л., 1974. — № 1. — С. 44—52.
- Кулатова І.М., Лямкін В.В. Ранньохороліське поселення у пониззі Псла // АЛІУ. — 2007. — № 1—2. — С. 47—52.
- Культурная флора СССР. Т. 2, ч. 1: Рожь. — Л., 1989. — 368 с.
- Лебедева Е.Ю. Новые данные о земледелии на Среднем Дону в скифское время // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху (Тр. Потуданской экспедиции ИА РАН, 1993—2000 гг.). — М., 2001. — С. 188—195.
- Лебедева Е.Ю. Итоги археоботанических исследований на Среднем и Нижнем Дону в 2001—2003 гг. // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху (Тр. Потуданской экспедиции ИА РАН, 2001—2003 гг.). — М., 2004. — С. 119—126.
- Лебедева Е.Ю. Методические аспекты археоботанических исследований // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кіммерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 289—296.
- Лебедева Е.Ю. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии) // Орус: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 86—109.
- Лебедева Е.Ю. Рекомендации по сбору образцов для археоботанического анализа // Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов. — М., 2009. — Вып. 1. — С. 258—267.
- Лебедева Е.Ю., Антипина Е.Е. Городище Россошки I — «постоянный адрес, или временная прописка?» // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху (Тр. Потуданской экспедиции ИА РАН, 2004—2008 гг.). — М., 2009. — С. 198—220.

- Лебедев В.Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР. — М., 1960. — 404 с.
- Лобай Б.М. Научный отчет о раскопках Винницкого краеведческого музея за 1985 г. / НА ІА НАН України. — 1985/144.
- Лобай Б.М. Житлові комплекси городища біля села Межирова на Вінничині // Тези доп. IV Вінниць. обл. істор.-краєзнав. конф. — Вінниця, 1986. — С. 44—45.
- Лошенков М.И. Археозтботанические коллекции с памятников раннего железного века Беларуси // Старожитності раннього залізного віку. — К., 2015. — С. 240—249 (АДІУ. — Вип. 2 (15)).
- Магомедов Б.В. Керамические пряслица черняховской культуры. — К., 2015. — 170 с.
- Марченко К.К., Житников В.Г., Копылов В.П. Елизаветовское городище на Дону. — М., 2000. — 281 с. (Pontus Septentrionalis II. — Tanais 2).
- Мельниковская О.Н. Племена южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967. — 196 с.
- Мовчан Ю.В. Риби України. — К., 2011. — 420 с.
- Мозолевський Б.М. Етнічна географія Скіфії. — К., 2005. — 101 с.
- Моруженко А.А. Городища лесостепной Скифии: История строительства оборонительных, сооружений жилищ и хоз. построек в VII—III вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1969. — 22 с.
- Моруженко А.А. Животноводство и охота лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в VII—III вв. до н. э. // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1985. — С. 128—138.
- Никольский Г.В. О методике зоогеографических исследований // Вопросы географии. — 1951. — Вып. 24. — С. 263—274.
- Никольский Г.В. О биологической специфике фаунистических комплексов и значениях их для зоогеографии // Очерки по общим вопросам ихтиологии. — М.; Л., 1953. — С. 65—67.
- Одрін О.В. Греко-скіфська доба // Економічна історія України. — К., 2011. — Т. 1. — С. 69—116.
- Палієнко В.П., Матошко А.В., Барцевський М.С., Стиця Р.О., Вахрушев Б.О. Сучасна динаміка рельєфу України. — К., 2005. — 268 с.
- Панковський В.Б. Кістяна і рогова індустрія доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2012 — 169 с.
- Пашкевич Г.А. Палеозтботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог I. — Препр. — К., 1991. — 48 с.
- Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеозтботаническим материалам): Дис. ... д-ра биол. наук в форме науч. докл. / 03.00.05. — К., 1992. — 46 с.
- Пашкевич Г.О. Про відбір зразків для палеоботанічних досліджень // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 184—185.
- Петровська С.О. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва // Археологія. — 1970. — Вип. XXIV. — С. 129—145.
- Підоплічко І.Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень Халеп'я, Андріївка, Усатове // Наук. зап. ПМК. — 1937. — Кн. 2. — С. 111—120.
- Плотников С.И. Разработка леса и лесные промыслы. — М., 1924. — 118 с.
- Природа Украинской ССР. Животный мир. — К., 1985. — 240 с.
- Природа Украинской ССР. Растительный мир. — К., 1985а. — 222 с.
- Природа Украинской ССР. Почвы. — К., 1986. — 214 с.
- Пуголов Ю.О., Володарець-Урбанович Я.В., Горбаненко С.А., Сергеева М.С., Яніш Є.Ю. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році // Археологічні дослідження Більського городища — 2014. — Київ; Котельва, 2015. — С. 107—128.
- Пуголов Ю.О., Горбаненко С.А., Сергеева М.С., Яніш Є.Ю. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу у XIII—XIV ст. // Археологія. — 2015. — № 4. — С. 109—128.
- Пузикова А.И. Городища скифского времени Среднего Подонья и Курского Посеймья // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку. — Полтава, 1996. — С. 199—210.
- Пятницкий С.С., Изюмский П.П. Леса Украинской ССР // Леса СССР. — М., 1966. — Т. 3. — С. 140—232.
- Радзівська В.Є. Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії // Археологія. — 1979. — № 32. — С. 19—26.
- Разлуцкая А.А. Речной бобр стоянки Осовец 2 // Гыстарічна-археалагічны зборнік. — Мінск, 1999. — № 14. — С. 98—103.
- Разуваев Ю.Д., Горбаненко С.А. К характеристике земледельческого хозяйства населения городищской культуры бассейна Дона и Цны // РА. — 2015. — № 3. — С. 55—66.
- Рева М.Л., Рева Н.Н. Дикі істивні рослини України. — К., 1976. — 166 с.
- Решетова И.К., Добровольская М.В. Новые антропологические источники в изучении скифоидного населения Среднего и Верхнего Подонья // Восточноевропейские древности. — Воронеж, 2012. — С. 154—164 (Вестн. Острогж. ист.-худ. музея им. И.Н. Крамского. — Вып. 2).
- Сведения 1873 года о курганах и городищах // ЗРАО. — СПб., 1896. — Новая серия. — Т. VIII, вып. 1. — С. 237—286 (Тр. Отдел. русс. и славянск. археол.).
- Светличная Е.В. О связях населения Бельского городища и Днепровского Левобережья с лужицко-высоцкими племенами // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку. — Полтава, 1996. — С. 153—161.
- Седов В.В. Культура Днепро-Двинского междуречья в конце I тысячелетия до н. э. // СА. — 1969. — № 2. — С. 116—125.
- Семенов А.И. К толкованию ксилотомических анализов из курганов хазарского времени // Курганы: Историко-культурные исследования и реконструкции. — СПб., 1996. — С. 16—17.
- Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Тр. XI АС, 1899 г. — М., 1901. — Т. 1. — 305 с.
- Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011. — 252 с.
- Сергеева М.С. Деревянные изделия из Большого Рыжановского кургана // MiSROA. — Rzeszyw, 1999. — Т. XX. — С. 313—314.
- Смирнова Г.И. Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947—48, 1953 гг.) // АСГЭ. — 1961. — Вып. 2. — С. 88—103.
- Смирнова Г.И. Скифское поселение на Немировском городище: общие данные о памятнике // МАИЭТ. — Симферополь, 1998. — Вып. 4. — С. 77—121.
- Смольянинов Р.В., Яніш Е.Ю., Свиридов А.А. Верхнедонское поселение Васильевский кордон-17 // Материали та дослідження з археології східної України. — Луганськ, 2013. — С. 129—130.

- Смолянинов Р.В., Яніш Е.Ю., Свиридов А.А. Верхнедонское поселение Васильевский кордон-17. Сопровождение 4 // Неолитические культуры восточной Европы: хронология, палеоэкология, традиции. — СПб., 2015. — С. 124—129.
- Соколов С.Я. *Quercus robur* L. — Дуб черешчатый // Деревья и кустарники СССР. — М.; Л., 1951. — Т. 2: Покрытосеменные. — С. 468—474.
- Сукачев В.Н. Определитель древесных пород. — М., 1940. — 497 с.
- Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К., 1982. — 176 с.
- Столяр А.Д. Триада деятельности М.И. Артамонова // История и культура древних и средневековых обществ: Сб. науч. ст., посвящ. 100-летию М.И. Артамонова. — СПб., 1998. — С. 7—32 (Проблемы археологии. — Вып. 4).
- Телиженко С.А., Яніш Е.Ю. Финальный мезолит — ранний неолит среднего течения Северского Донца. Памятники, специфика хозяйственной деятельности // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2014. — Вып. 6. — С. 127—133.
- Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). — К., 1972. — 204 с.
- Третьяков П.Н. Подсечное земледелие в Восточной Европе // Изв. ГАИМК. — 1932. — Т. 14, вып. 1. — 40 с.
- Хавлюк П.І. Пізньюскіфське селище Сорока // Археологія. — 1979. — № 29. — С. 34—54.
- Харитонович Ф.Н. Биология и экология древесных пород. — М., 1968. — 304 с.
- Цалкин В.И. К истории животноводства и охоты в Восточной Европе. — М., 1962. — 129 с. (МИА. — № 107).
- Цалкин В.И. К истории млекопитающих Восточно-европейской лесостепи // Бюллетень МОИП, отдел биологический. — М., 1963. — Т. 68, вып. 2. — С. 45—62.
- Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — М., 1966. — 158 с. (МИА. — № 135).
- Черненко Е.В. Скифские лучники. — К., 1981. — 167 с.
- Шадыра В.І. Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н. э.). — Мінск, 2006. — 150 с.
- Шпилов А.В. Традиционная производственная культура России: сельское хозяйство и присваивающие промыслы. — Воронеж, 2006. — 312 с.
- Шмидт Е.А. Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства. Днепродвинские племена (VIII в. до н. э. — III в. н. э.). — М., 1992. — 208 с.
- Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе // СА. — 1961. — № 1. — С. 73—90.
- Шрамко Б.А. Про час появи орного землеробства на південному сході Європи // Археологія. — 1972. — № 7. — С. 25—35.
- Шрамко Б.А. Модель бычьей упряжки скифского времени // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 231—255.
- Шрамко Б.А. Культурные скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы. — Курск, 1985. — С. 3—39.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 182 с.
- Шрамко Б.А. К вопросу о древнейших орудиях для вспашки почвы на территории Украины // Вестн. ХГУ. — 1993. — № 374, вып. 27: История. — С. 3—8.
- Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Бельское городище в контексте vivчення пам'яток раннього залізного віку. — Полтава, 1996. — С. 67—87.
- Шрамко Б.А. Основні етапи розвитку орного хліборобства // Археологія. — 2012. — № 1. — С. 48—54.
- Шрамко Б.А., Янушевич З.В. Культурные растения Скифии // СА. — 1985. — № 2. — С. 47—64.
- Шрамко И.Б., Задников С.А., Зоря А.О. Селище скифского времени у с. Червоносово // Древности. — 2004. — С. 27—32.
- Щербань А.Л. Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII — початку III ст. до н. е. (за глиняними виробами). — К., 2007. — 256 с.
- Яжджевский К. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 98—99.
- Яніш Е.Ю. Приложение 3. Результаты определения таксономической принадлежности остатков костей рыб из раскопок Животинного городища // Винников А.З. Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). — Воронеж, 2014. — С. 360—367.
- Яніш Е.Ю., Антипина Е.Е. Промысловые рыбы древней Ольвии (I—III вв. н. э.) и ее окрестностей // Зоологический журнал. — 2013. — Т. 92, № 9. — С. 1190—1200.
- Яніш Е.Ю., Былкова В.П. Анализ остеологического материала из археологического памятника Белозерское поселение (IV в. до н. э.) // Динамика современных экосистем в голоцене: Материалы Третьей Всерос. науч. конф. (с международным участием). — Казань, 2013. — С. 354—357.
- Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976. — 214 с.
- Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоботанические исследования. — Кишинев, 1986. — 90 с.
- Boltryk Y. Pontic trade routes — Baltic sea area as map of Scythian expansion // Baltik-Pontik studies. — Poznań, 2009. — Vol. 14. — P. 402—414.
- Boltryk Y., Ignaczak M., Šelehan' A., Lifantii O. Obróbka rogu w obrębie grodziska z wczesnego okresu epoki żelaza w Severinivce, obwód winnicki. Świadectwo wyspecjalizowanej produkcji na potrzeby obsługi szlaków handlowych // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2014. — Lublin, 2015. — S. 34—35.
- Dennell R. Archaeobotany and early farming in Europe // Archaeology. — 1978. — 31, N 1. — P. 8—13.
- Driesch A. von den. A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. — Munich, 1976. — 137 p.
- Godwin H., Tansley A.G. Prehistoric charcoals as evidence of former vegetation, soil and climate // Journal of Ecology. — 1941. — 29. — P. 117—126.
- Janushevich Z.V. Die Kulturpflanzen Skitiens // Zeitschrift für Archäologie. — 1981. — № 15. — S. 87—93.
- Ignaczak M., Boltryk Y., Šelehan' A., Lifantii O. Badania wykopaliskowe w obrębie grodziska z wczesnego okresu epoki żelaza w Severinivce, obwód winnicki (szósty sezon prac — sierpień 2014) // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2014. — Lublin, 2015. — S. 33—34.
- Kuna M., Hajnalová M., Kovačiková L. et al. Raně středověký areál v Roztokách z pohledu ekofaktů //

Památky archeologické. — 2013. — CIV. — P. 59—147.

Lange E. The development of agriculture during the first millennium A.D. // *Geologiska Föreningens i Stockholm Föreläsningar*. — 1975. — 97. — P. 115—124.

Marquer L., Lebreton V., Otto T. et al. Charcoal scarcity in Epigravettian settlements with mammoth bone dwellings: the taphonomic evidence from Mezhyrich (Ukraine) // *Journal of Archaeological Science*. — 2012. — 39. — P. 109—120.

Pashkevich G.A. Palaeoethnobotanical examination of archaeological sites in the Lower Dnieper region, dated to the last centuries BC and the first centuries AD // *Plants and ancient man. Studies in palaeoethnobotany*. — Boston, 1984. — P. 277—283.

Pashkevich G.A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // *Eurasia antiqua*. — Berlin, 2001. — B. 7. — P. 511—567.

Salisbury K.J., Jane F.W. Charcoals from Maiden Castle and their significance in relation to the vegetation and climatic conditions in prehistoric times // *Journal of Ecology*. — 1940 — 28. — P. 310—325.

Šramko B.A. Der Ackerbau bei den Stämmen Skythiens im 7—3. Jahrhundert v. u. Z. // *Slovenská Archeológia*. — 1973. — T. XXI, 1. — S. 147—167.

Teichert M. Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen // *Kühn-Archiv*. — Berlin, 1969. — N 83, 3. — S. 237—292.

Welter-Schultes F.W. European non-marine mollusks, a guide for species identification. — Göttingen, 2012. — 679 p.

Ю. В. Болтрик, С. А. Горбаненко,
М. В. Кублий, М. С. Сергеева,
Е. Ю. Яниш

СЕВЕРИНОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ: БИОХОЗЯЙСТВЕННЫЙ АСПЕКТ ИССЛЕДОВАНИЙ

В научный оборот вводится блок новых данных, касающийся разносторонних палеоэкологических / биохозяйственных аспектов, полученных благодаря использованию естественнонаучных методов исследований. Блок состоит из нескольких отдельных исследований: палеоботанических (определения культурных растений и сорняков; пород деревьев) и археозоологических (териологических, ихтиологических, малакологических). Материалы для анализа четырех из пяти направлений (кроме териологических) получены благодаря расширению традиционных археологических методов исследований за счет применения флотации и промывания.

Тщательный анализ этого блока и сопоставление полученных независимо естественнонаучных данных, а также — с маркерами биохозяйственной деятельности, дает надежное обоснование для комплексного анализа. Который приводит к реконструкции экологии окружающей среды и биохозяй-

ственной деятельности жителей Севериновского городища в древности.

Также, полученные материалы свидетельствуют о высокой результативности и перспективности использования тщательных методов исследований на поселенческих памятниках, благодаря которым накапливается основа для комплексного междисциплинарного подхода к обработке различных органических остатков. Такой подход позволяет существенно расширить источники к изучению биохозяйственной деятельности древнего населения Севериновского микрорегиона, а также детализировать палеоэкологические аспекты его жизнедеятельности.

Ключевые слова: скифы, городище, флотация, промывание, палеоэкология, палеоэтноботаника, археозоология, биоресурсы, комплексный анализ, биохозяйственная деятельность.

Yu. V. Boltryk, S. A. Gorbanenko,
M. V. Kubliy, M. S. Sergeeva,
Ye. Yu. Yanish

SEVERYNIVKA HILL-FORT: BIO-ECONOMIC ASPECT OF RESEARCH

A new data block concerning diverse palaeoecological / bio-economic aspects, obtained through the use of natural science research methods is introduced to scientific turnover. The block consists of several separate investigations: palaeobotanical one (determination of cultivated plants and weeds, and tree species) and archaeozoological one (teriology, ichthyology, malacology). Materials for the analysis of four of the five areas (except teriological one) obtained thanks to the expanding of traditional archaeological research methods by applying flotation and panning.

A careful analysis of this block and a comparison between natural sciences data obtained independently, and also their comparison with markers of bio-economic activities, provides reliable justification for complex analysis that results in a reconstruction of ecology, environment and bio-economic activities of inhabitants of Severynivka hillfort in Antiquity.

The materials obtained also show the high efficiency and prospects of using thorough research methods on settlements, and owing to these methods the base for the comprehensive interdisciplinary approach to the treatment of various organic remains is accumulated. Such approach allows widening significantly the sources for study bio-economic activity of ancient inhabitants of Severynivka microregion as well as detailing the palaeoecological aspects of their life.

Key words: Scythians, hillfort, flotation, panning, palaeoecology, palaeoethnobotany, archaeozoology, biorecources, comprehensive analysis, bio-economic activity.

Одержано 15.11.2015

ГІДРОЛОКАЦІЙНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ МЕТОД ВИЯВЛЕННЯ ТА ВИВЧЕННЯ ПІДВОДНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

Описано метод гідролокаційних досліджень щодо виявлення, аналізу збереженості археологічних об'єктів, які знаходяться під водою.

Ключові слова: метод, гідролокація, підводний, археологічний об'єкт.

Моніторинг археологічної спадщини України дозволяє побачити основні тенденції в розвитку ситуації з антропогенною та природною агресією стосовно пам'яток археології, велика кількість яких була втрачена в результаті природних чинників (головним з яких є коливання рівня морів), гідротехнічного будівництва (водосховищ), оранки, промислового і цивільного будівництва.

Унаслідок урбанізації, розвитку техніки і нових технологій будівництва, еволюції міської та сільської інфраструктури, господарської діяльності, яка постійно розширює свої межі, на сучасному етапі у справі захисту та збереження пам'яток та об'єктів археології потрібно вирішувати цю проблему у комплексі, зважаючи на масштаби і терміни археологічних досліджень. Ці фактори ставлять нові завдання щодо якості й інформативності результатів польових археологічних досліджень, вимагають нового підходу до методології [Сорокина, 2008, с. 5].

Переглянута Європейська конвенція 1992 р. «Про охорону археологічної спадщини» [BVP, 2004. Ст. 3] визнала, що європейській археологічній спадщині, яка є свідком стародавньої історії, серйозно загрожують руйнування від дедалі більшої кількості великих проєктів освоєння територій, природних ризиків, нелегальних або непрофесійних розкопів. Внаслідок перелічених чинників для збереження

археологічної спадщини використання неруйнівних методів стає дедалі необхіднішою частиною при дослідженні археологічних пам'яток (об'єктів). Отже, першочерговим є збереженість археологічних пам'яток, а у разі неможливості проведення археологічних розкопок, їх дослідження лише на наукових засадах із застосуванням сучасних неруйнівних технологій.

Нині використовуються різноманітні методи: метод магнітометричних спостережень, аеро- та радарна зйомки, археомагнітні, гравіметричні методи тощо. Усі ці методи, разом із візуальним обстеженням, збором підйомного матеріалу дають високі результати щодо з'ясування наявності (відсутності) археологічного культурного шару, площі його поширення, культурно-хронологічної належності, перевірки стану збереженості археологічних об'єктів, які знаходяться на суходолі.

Проте існує значна частина археологічних пам'яток України, які були розташовані на узбережжі Чорного моря, лиманів, у гирлах річок та внаслідок значних кліматичних й геологічних змін опинилася повністю чи частково під водою. При проведенні підводних археологічних досліджень були зафіксовані численні поселення, рештки морських та річних човнів різних історичних періодів — від доби бронзи до середньовіччя.

Нині значну роль у відкритті та дослідженні підводних археологічних об'єктів, відтворенні стародавньої берегової смуги Середземного та Чорного морів, часу виникнення лиманів та природних змін, які відбувалися на різних етапах історичного розвитку на території Європи, мають відігравати батиметричні, гідрогеологічні, геофізичні та інші дослідження.

Практично всі природні процеси, які відбуваються в океані, в прибережних областях суші,

в товщі вод, в глибинах Землі, відбиваються в рельєфі дна акваторій. До того ж, природні та антропогенні чинники, що мають місце в придонному шарі акваторій, так або інакше визначають морфологію поверхні дна або характер її змін в часі [Римський-Корсаков, 2011, с. 3]. Тому для виявлення та моніторингу стану збереженості підводних археологічних об'єктів потрібно використовувати сучасні методи дослідження акваторій, такі як картування і кількісна оцінка форм рельєфу дна океану, шельфу і внутрішніх водойм.

Найефективнішими засобами дослідження морфології дна акваторій і дистанційного моніторингу підводних об'єктів є засоби, що реалізують метод гідролокації: системи бічного огляду, акустичної профілізації та ехолотування. Продуктивність таких систем досягає 15000 км²/доб., смуга обстежуваної поверхні уздовж руху судна — 40 км. Робоча глибина застосування таких засобів — від декількох метрів до 6—8 км. Для дослідження мезорельєфу дна і мезо-масштабних підводних об'єктів використовуються ехолоти і гідролокатори бічного огляду, у тому числі батиметричні, з робочою частотою від 50 до 500 кГц. Для дослідження об'єктів в товщі донних опадів і вивчення їх тонкої структури застосовуються високочастотні акустичні профілографи з робочою частотою 1 — 12 кГц.

Спочатку метод гідролокації бічного огляду (ГБО) розроблявся для пошуку затонулих військових об'єктів. За допомогою ГБО були знайдені історичні підводні об'єкти: «Титанік», «Бісмарк» та ін. [Римський-Корсаков, 2011, с. 3], обстежені численні райони дна, що представляли археологічний інтерес.

У той же час, залишається недостатньо узагальненим досвід використання гідролокаційних засобів в дослідницьких цілях об'єктів археології і слабо розроблена методично-технологічна основа таких досліджень. При цьому під методично-технологічною основою потрібно розуміти сукупність апаратно-програмних засобів, а також науково-обґрунтовану методику їх формування і використання для досліджень, що включають картування рельєфу, об'єктів, їх фрагментів, вивчення морфології, реєстрації конфігурацій і розмірів форм рельєфу і об'єктів, а також фактів і тенденцій їх зміни.

Для пошуку археологічних об'єктів в акваторіях різних водойм, їх виявлення, ідентифікації, визначення сучасного стану, глибини залягання та географічних координат найефективнішим за часом й витратами на даний момент є метод гідролокації. Під гідролокаційними методами, в основному, розуміється гідрокація бічного огляду на середніх для цього методу частотах, високочастотна акустична профілізація і ехолотування.

Процес обробки гідрокаційної інформації включає підготовку даних і саму обробку. Під-

готовка даних є приведенням даних до виду, зручного для обробки стандартними пакетами програм. Результатом підготовки є масштабовані зображення поверхні дна з об'єктами і розрізами донних відкладень, прив'язані до географічних координат. Сама обробка даних є представленням їх у вигляді, зручному для аналізу археологом. При цьому використовуються стандартні графічні й картографічні пакети програм (AUTOCAD, SURFER, GRAPHER, CORELDRAW тощо).

Для зручності отримання і аналізу результатів археологічні об'єкти за місцезнаходженням поділяють на об'єкти, які знаходяться під водою та розташовані: а) у товщі води (підтоплений об'єкт); б) на дні (поверхні дна) або частково занесений донними осіданнями; в) у товщі дна (повністю занесений донними осіданнями).

Для пошуку археологічних об'єктів на дні використовується метод площадкової гідрокаційної зйомки, що виконується гідролокатором бічного огляду (ГБО) з носіїв (суден), що рухаються. Також використовуються двохчастотні гідролокатори бічного огляду (ДГБО), інтерферометричні гідролокатори бічного огляду (ІГБО) і багатопроменеві ехолоти (БПЕ), що працюють в режимі ГБО. Пошук археологічних об'єктів в товщі дна здійснюється за допомогою ГБО. Для визначення місця (координат) розташування об'єктів на акустичному зображенні використовується визначення місця розташування судна в просторі (координати, курс, крен). Для визначення географічних координат використовуються навігаційні приймачі супутникових систем позиціонування (GPS, ГЛОНАСС).

Комплекс робіт по дослідженню археологічних об'єктів під водою включає попередні роботи, зйомку підводного рельєфу, обробку результатів робіт і складання звітів.

Попередні роботи складаються з ознайомлення з літературними, архівними та музейними матеріалами, що стосуються акваторії, де планується проведення досліджень; вивчення і аналізу картографічних і описових матеріалів, морських навігаційних карт, лоцманських і навігаційних карт внутрішніх водних шляхів, каталогів координат і висот пунктів тріангуляції, нівеляції, а також магнітних і гравіметричних пунктів; матеріалів маршрутного аерофотознімання, топографічних і навігаційно-гідрографічних описів, фізико-географічних, геологічних, геоморфологічних описів і карт тощо. До попередніх робіт також відноситься підготовка безпосередньо технічних засобів, а також вивчення правил використання апаратури та інших технічних приладів, плавзасобів, засобів зв'язку тощо.

Гідрокаційний пошук і зйомка підводних об'єктів включає: положення рекогносцирувальних галсів; пошук підводного об'єкту; по-

ложення знімальних галсів; виявлення об'єкту і визначення його місця розташування; водолазне обстеження. Зйомки підводного рельєфу проводяться методом, який характеризується виміром відстані між знімальними галсами і точками виміру глибин. Якщо глибини вимірюються гідроакустичними приладами, що безперервно реєструють профіль дна шляхом руху судна (галсу), тоді встановлення подробиць зйомки полягає тільки у виборі міжгалсових відстаней.

Виявлення археологічного об'єкту — визначення наявності об'єкту на підстилаючому фоні відбувається за рахунок різної яскравості (тону). Виявлення об'єкту можливе тільки за рахунок відмінної від фону відбиваючої здатності (фонового контрасту). Чим вище фоновий контраст (відмінність яскравості об'єкту по відношенню до фону), тим вище вірогідність виявлення об'єкту (рис. 1; рис. 2 — див. вклейку). Відбиваюча здатність об'єкту залежить від матеріалу, з якого він виготовлений, форми об'єкту, наявності порожнин.

Повнота покриття району пошуку характеризується відстанями між знімальними галсами. Основними критеріями для вибору відстані між знімальними галсами є характер підводного рельєфу, міра його горизонтальної і вертикальної розчленованості на різних глибинах, а також відсутність пропущених ділянок.

Обробка матеріалів гідроЛокаційного пошуку включає: дешифрування акустичних зображень; визначення місця розташування знятих об'єктів. При дешифруванні зображень враховуються характерні особливості отримуваних зображень рельєфу дна, ґрунтів, підводних комунікацій.

Такі зображення фіксують неоднорідності відображення поверхнею дна гідроакустичної енергії. Такі неоднорідності виникають: на рівному дні — внаслідок неоднорідності відбиваючої здатності донних ґрунтів і об'єктів; на нерівному дні — внаслідок різної відбиваючої здатності схилів різної експозиції, об'єктів, що височіють над дном, і наявності зон акустичної невидимості (акустичні тіні); внаслідок поєднання перерахованих основних чинників отримуються акустичні зображення об'єктів (знімки треків), карта глибин, карта твердості ґрунтів.

Проведення гідроЛокаційних досліджень дозволяють визначити не лише окремі археологічні об'єкти, але й розповсюдження їх скупчень, у тому числі межі затоплених поселень, а також надає необхідну інформацію для подальшого проведення досліджень зафіксованих археологічних об'єктів. Недоліком цього методу є те, що він не дозволяє датувати зафіксований об'єкт та визначити його культурну приналежність. Він дозволяє виявити лише їх локалізацію, розміри та глибину знаходження.

Для перевірки даної методики в польовому сезоні 2015 р. була проведена батиметрична

Рис. 1. Затонуле судно

зйомка у районі ймовірно затопленої частини городища Дніпровка 2 на площі 3,7 км в акваторії Дніпро-Бузького лиману, який з'єднується з Чорним морем [Ієвлев, Чубенко, 2015, с. 144]. Віціліла частина багатопарового городища Дніпровка 2 загальною площею 1,1 га безпосередньо знаходиться на березі лиману. Внаслідок проведення батиметричної зйомки на дні була відкрита невідома раніше частина городища, яка знаходиться на дні Дніпро-Бузького лиману. Ця поселенська структура існувала в часи античності та середньовіччя, коли рівень Чорного моря, за даними різних дослідників, був нижче сучасного на 9—4 м [Веклич, 1987, с. 160, рис. 60]. Ця частина городища має досить значні розміри й знаходиться на глибинах до 2 м від сучасного рівня лиману. Пошук був виконаний способом паралельних галсів. При проведенні батиметричної зйомки було зафіксовано, що стародавнє русло лиману проходило на відстані біля 1 км від сучасної берегової лінії. На такій відстані закінчуються глибини до 2,5 м та починаються глибини від 3 до 5,5 м. Саме на глибинах від 1 до 2,5 м знаходиться ділянка, де могла розташовуватися затоплена частина городища Дніпровка 2, така ж як досліджена частина затопленого «Нижнього міста» античної Ольвії [Крыжицкий, 1984, с. 61—63, рис. 15].

При складанні карти рельєфу дна ділянки, яка розташована навпроти городища Дніпровка 2, було встановлено, що ділянка знаходиться переважно на глибині до 2 м. В центральній її частині знаходилися декілька понижень, поглиблених на 2,5 м. Вздож стародавнього русла р. Південний Буг в північній частині ділянки розташовується підвищення над дном лиману на глибині 1,5 м, яке має видовжену форму, довжиною близько 600 м та завшир-

шки 20—50 м. Отже, на ділянці знаходилося декілька понижень та підвищень, які виникли навряд чи внаслідок природних чинників [Ієвлев, Чубенко, 2015, с. 146].

На захід від городища, за 1,1 км від сучасного берегу лиману, на глибині 6—6,5 м було зафіксовано заглиблення 500—550 м завдовжки і 250—270 м завширшки. Це заглиблення мало досить правильну прямокутну форму, що дає можливість зробити припущення про його штучне походження. Не виключено, що це є рештки морського порту, який існував за часів середньовіччя.

Складання карти щільності ґрунтів зафіксувало три ділянки, які мають підвищену щільність ґрунту. Перша ділянка розташовується на глибинах від 1,5 до 2 м, половою завширшки 20—50 м та довжиною біля 2 км вздовж всієї дослідженої частини стародавнього русла р. Південний Буг. Друга ділянка, площею близько 500 × 750 м, розташовується на північний схід від городища. Третя ділянка, розмірами близько 400 × 250 м, знаходиться на 550 м на північний схід від городища. При її обстеженні було зафіксовано велику кількість каміння. Більшість цього каміння утворювали довгі паралельні смуги, а в деяких випадках частини прямокутників, що вказує на їх штучне походження. Правдоподібно, що це каміння на дні лиману є рештками фундаментів будівель стародавнього поселення. Знаходження ділянок, на яких фіксується більша щільність ґрунту, а також решток фундаментів будівель, вказує на високу ймовірність належності цієї частини поселення до городища Дніпровка 2. Проте, зважаючи, що територія імовірного поселення розділена на дві частини, які знаходяться на відстані трохи більшу за 500 м, ці дві частини датуються різним часом існування городища Дніпровка 2 [Ієвлев, Чубенко, 2015, с. 149].

Проведення батиметричних досліджень показало його ефективність для пошуку затоплених поселень та окремих археологічних об'єктів.

Європейська конвенція Про охорону археологічної спадщини // Збірка договорів Ради Європи Парламентське видавництво, Київ — 2000. — ВВР, 2004. — № 15. — Ст. 224.

Веклич М.Ф. Проблеми палеокліматології. — К., 1987. — 189 с.

Ієвлев М.М., Чубенко О.В. Батиметричні дослідження у районі городища Дніпровка 2 // Матеріали V Всеукр. наук.-техніч. конф. з міжнар. участю. — Миколаїв, 2015. — Ч. 1. — С. 144—150.

Крыжицкий С.Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // АКСП. — К., 1984. — С. 36—65.

Сорокина И.А. Полевые археологические исследования в России в 1946—2006 гг. — Тула, 2008. — 244 с.

Н. И. Минаева

ГИДРОЛОКАЦИОННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД ВЫЯВЛЕНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ ПОДВОДНЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ

Для обнаружения и мониторинга состояния сохранности археологических объектов, которые находятся под водой, необходимо использовать современные методы исследования акваторий, такие как картирование и количественная оценка форм рельефа дна океана, шельфа и внутренних водоемов. В данный момент для поиска археологических объектов в акваториях различных водоемов, их обнаружения, идентификации, определения их современного состояния, глубины залегания и географических координат самым эффективным по времени и затратам является метод гидролокации.

Для проверки данной методики во время полевого сезона 2015 г. была проведена батиметрическая съемка затопленной части городища Днепровка 2 на площади 3,7 км² в акватории Днепро-Бугского лимана. Результаты исследований показали достаточную эффективность гидролокационного метода для поиска и изучения затопленных археологических комплексов и отдельных объектов.

Ключевые слова: метод, гидролокация, подводный, археологический объект.

N. I. Minaieva

SONAR DETECTION AS AN EFFECTIVE METHOD OF DISCOVERY AND STUDY OF UNDERWATER ARCHAEOLOGICAL OBJECTS

To discover underwater archaeological objects and monitor their state of preservation, it is important to utilize modern methods in research of water areas, such as mapping and quantitative assessment of bottom topography of oceans, shelves, and inland water bodies. Due to its limited time and resources consumption, sonar detection is for the moment the most effective method of searching for archaeological objects in various water areas, their localization, identification, determination of their state of preservation, depth of location, and geographical coordinates.

This method has been checked within the field season of 2015 when the bathymetric survey of 3.7 km² of the submerged Dnieprovka 2 site in the water area of the Dnieper-Bug Estuary has been conducted. The results of the survey showed high efficiency of the sonar detection method for the submerged archaeological sites and objects search and study.

Key words: method, hydrolocation, submarine, archaeological object.

Одержано 6.08.2015

УДК: 902:929:930.25

О. В. Бузько

АВТОРСТВО ОДНОГО ПІДПISУ: ДО ІСТОРІЇ НАУКОВОГО АРХІВУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

У статті йдеться про досі невідомий епізод з історії Наукового архіву ІА НАН України — один рік, коли його роботою керувала М.І. Вязьмітіна.

Ключові слова: М.І. Вязьмітіна, В.П. Петров, Н.В. Лінка, ІА НАН України, історія археології, Інститут археології, 1956 рік, біографістика.

Історія Наукового архіву вписується у загальну історію Інституту археології, але також є цікавою сама по собі. Про архів написано небагато: відповідний розділ у довіднику, присвяченому 60-річчю Інституту, авторства Ж.О. Кононенко [1994], яка очолювала архів у 1990—1996 рр., дві статті Г.О. Станиціної [Станиціна, 2000; 2012], завідувачки архіву у 1996—2012 рр., і нею ж написаний розділ у нещодавно виданому довіднику з історії Інституту [Станиціна, 2015].

Під час науково-технічного опрацювання Фонду 34 — персонального фонду археолога і мистецтвознавця М.І. Вязьмітіної (рис. 1) мною як працівником архіву було виявлено папку з підписом «Архів Інституту археології АН УРСР». Це збірка документів, які не можна назвати унікальними в буквальному розумінні, тому що це копії звітів, які містить Фонд 63 (Діловодство). Цінність їх полягає в тому, що вони проливають світло на важливу сторінку в історії Наукового архіву ІА НАН України (далі — архів, НА).

У статті, присвяченій історії архіву, Г.О. Станиціною подано розлогу цитату¹ звіту про роботу архіву за 1956 р.: «Научный Архив Ин-та Археологии получил отдельное помещение в июне месяце 1956 г. Тогда же в нем была на-

чата работа по разборке архива Ф. Вовка. В ноябре месяце 1956 г. туда же были перенесены из Библиотеки Ин-та 3 шкафа с материалами ВУАК'а, отчетами археологических экспедиций и научными работами, в основном за 1924—1941 гг. К архиву были присоединены также и 2 шкафа с материалами экспедиций, находящиеся в славянском отделе.

Таким образом, научный архив сосредоточил в себе все материалы до 1945 г.» [Станиціна, 2012, с. 270]. Після другої частини цитати, яку буде розглянуто нижче, констатація: «Підпис нерозбірливий». Тепер, після знахідки вищезгаданої папки, мною встановлено, що цей підпис належить Марії Іванівні Вязьмітіній². Саме вона очолювала архів у 1956 р.

До цього часу нинішнім співробітникам архіву було відомо, що «розквіт» архіву після 1956 р. (коли архів і бібліотеку було розділено і було упорядковано основний масив усіх наявних на той час матеріалів) — заслуга його завідувача з кінця 1957 р. Віктора Петрова (рис. 2), званого як письменника, історика, археолога, філолога, етнографа, філософа (до списку його іпостасей можна додати і архівіста). Також відомо, що основна архівна робота тоді здійснювалась Н.В. Лінкою (Геппенер) (рис. 3—4) та С.М. Кузнецовою. З 1961 р., після В.П. Петрова, архівом завідувала Н.В. Лінка, а С.М. Кузнецова відповідала за фотоархів [Станиціна, 2012, 272].

Тепер можна додати, що початок упорядкування архіву поклала М.І. Вязьмітіна. Продовжимо цитату з її звіту: «За отчетный пери-

1. Тут і далі текст звітів наводиться мовою оригіналу зі збереженням авторської орфографії та стилістики.

© О.В. БУЗЬКО, 2015

2. Ця стаття мною підготована до друку 2014 р. У довідковому виданні, присвяченому історії ІА, яке вийшло згодом, враховано цю інформацію [Станиціна, 2015, 250].

Рис. 1. Посвідення М.І. Вязьмітіної (1896—1994)

Рис. 2. В.П. Петров (1894—1969)

Рис. 3. Н.В. Лінка (1896—1981)

од с июня месяца 1956 г. при наличии одного постоянного сотрудника (С.М. Кузнецовой с июля мес.), двух привлеченных работников (Н.В. Линка, работающей 2 1/2 мес., В. Дени-

совой, работающей с 15.XII с. г.), частичном участии сотрудницы Первобытового отдела С.С. Березанской под моим руководством была проделана следующая работа:

1. Произведена предварительная разборка и систематизация всех архивных материалов до 1945 г. Из них:

- 1). 9 персональных архивов — 526 папок
 - 2). материалы ВУАК'а (1922—33 гг.) — 654 папки
 - 3). материалы 36 экспедиций (1908—1941) — 276 папок
 - 4). научные работы — 163
 - 5). материалы разных комиссий, СИМК'а, ИИМК'а, Университет. Музея и др. — 418
 - 6). Varia — 30
- Всего 2065 папок.» [НА ІА НАНУ, Ф. 34].

Наведемо повністю ще один документ від 25.XII.1956 р. (рис. 5), який свідчить про зацікавленість М.І. Вязьмітіної у оптимізації роботи архіву (варто сказати, що нижче наведені списки зворушливо резонують з сьогоднішніми реаліями — через шістдесят років проблема папок і полиць не втратила своєї актуальності, хіба що звітів стало в рази більше):

«Необходимое оборудование

1. 8 стеллажей ($2 \times 1,6 \times 0,25$) или увеличение количества полок в наличных 7 шкафах через 25 см каждая.
2. 320 коробок ($42 \times 30 \times 22$ см) или 4.000 твердых папок
3. 5.000 библиотечных карточек
4. 1 шкафчик с ящик[ами] для картотеки
5. передвижную лесенку
6. пылесос
7. книг д/инвент[арных] описей
8. трех форматов мягких обложек
9. три (нерозбірливо)» [НА ІА НАНУ, Ф. 34].

Звіт про роботу за I.VI—20.XI.1956 р. (рис. 6) містить, крім детального опису процесу обробки фонду Ф. Вовка (зокрема: «Обработано 2055 писем к Ф. Вовку и составлено 2055 карточек с анотациями»), розділ про те, що вдалось отримати з обладнання та матеріалів:

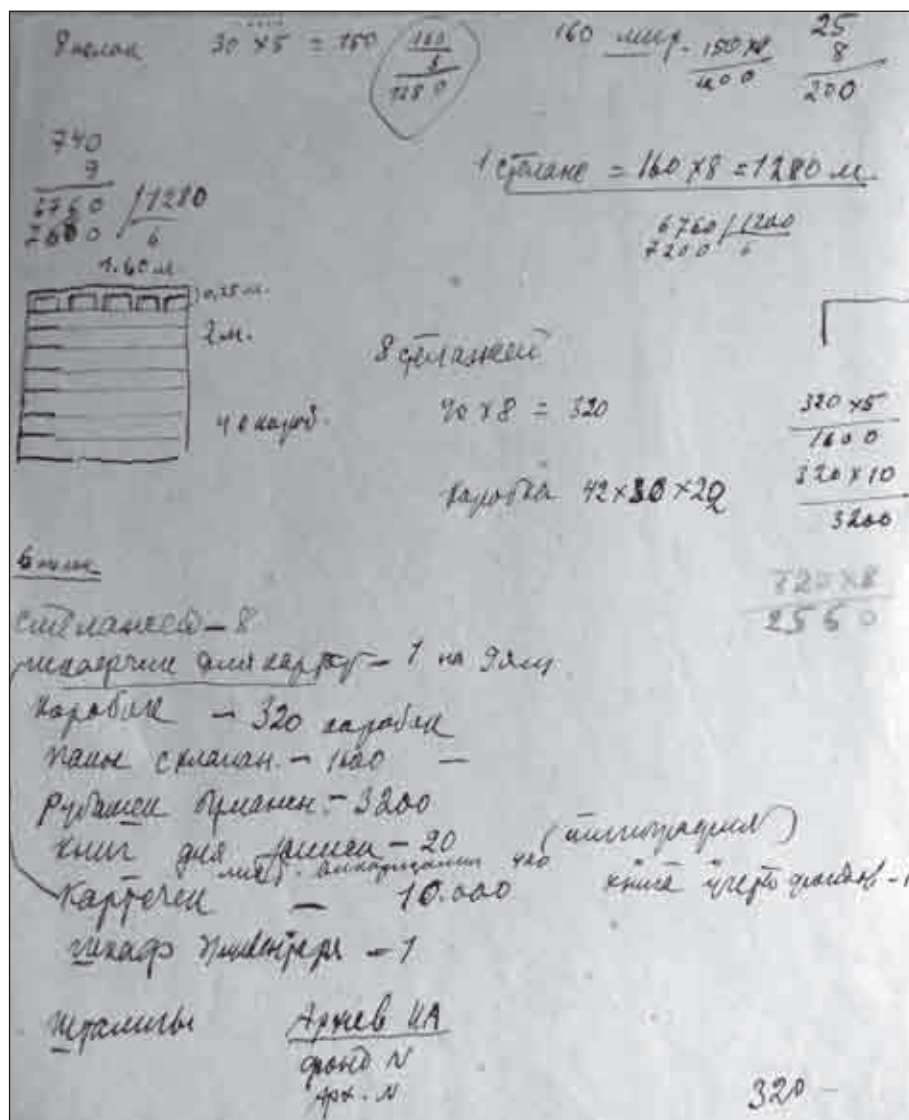
«Оборудование:

- 1) перенесено из Б-ки 3 шкафа с архивными материалами
 - 2) получен[ы] 2 стола из Первобытового отдела
 - 3) передан из библиотеки ящик для библиограф. картотеки на 4 гнезда
 - 4) получено 200 картонных папок 70 мягких
- Необходимо получить
немедленно (примітка)
- 1) шкаф для расстановки
 - 1) шкафчик для картотеки (приписано)
 - 2) лестничку (приписано)
 - 2) папки (приписано)
 - 2) книги для описи фондов
 - 3) мягкие специальные папки со штампом архива

Рис. 4. М.І. Вязьмітна, С.Р. Кілієвич, Н.В. Лінка (Геппенер). Фото часів розкопок 1983—85 рр. у дворі буд. 7—9 по вул. Володимирській (фундаменти Федорівського храму)

Рис. 5. Рукопис М.І. Вязьмітіної

- 4) сделать замки для шкафов и контрольный замок для архива
- 5) формалин и спирт
- Помехи в работе:
1. отсутствие папок

2. книг описи
3. шкафов
4. формалин и спирт (викреслено) полки (приписано)» [НА ІА НАНУ, Ф. 34] (рис. 7).
- У звіті про роботу за період з I.VI—

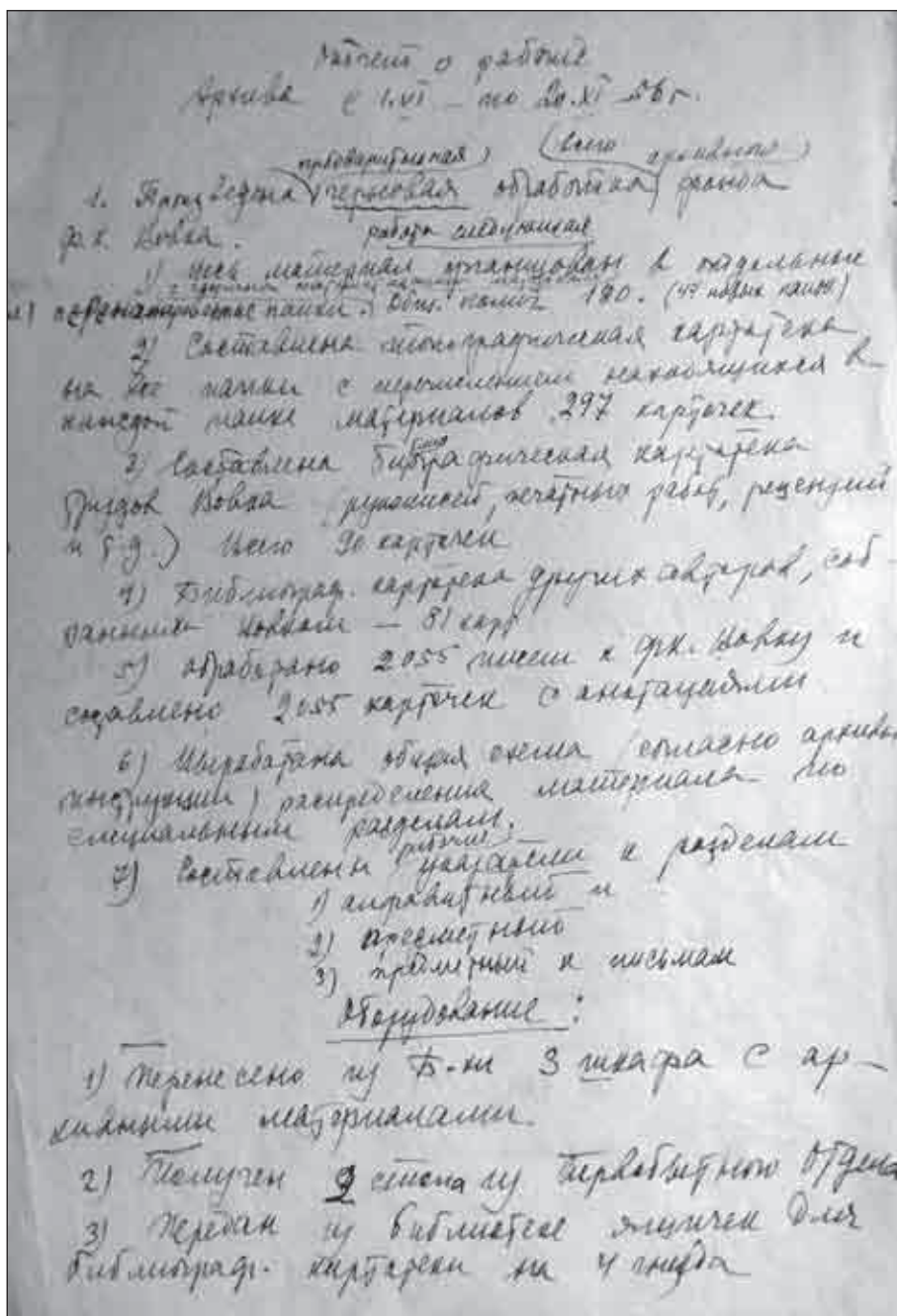

Рис. 6. Рукопис М.І. Вязьмітіної

20.XI.1956 р. є низка прикрих «відповідей»:
 «Оборудование:
 в стеллажах отказано
 коробки на хранение отказано
 инвентарная книга сдана заявка в типограф[а-
 фию] в нач[але] ноября.» [НА ІА НАНУ, Ф. 34].
 Є навіть розписаний по датах процес отри-
 мання деяких необхідних для роботи речей:
 «перед 1.X сдана накладная на папки
 3.IX обращалась с заявкой о заказе мягких
 папок из бумаги и книг описи
 ответ — будет передано бухгалтеру
 8.IX посещение директора и зам'а
 9.IX подача заявки о переноске шкафов с
 ВУАК'ом и столов
 12.IX обращал[ась] в бухгалтерию относи-
 тельно заявки

Ответ: занят. Буду разговаривать только
 после 18.

Несколько раз в течение недели шел разго-
 вор о столах с Ив. (нерозбірливо)

16.IX Снова о столах. Заявл. зам дир. о ле-
 сенке

18.IX заявка о бумаге голубой для архива. К
 бухгалтеру — не подходит

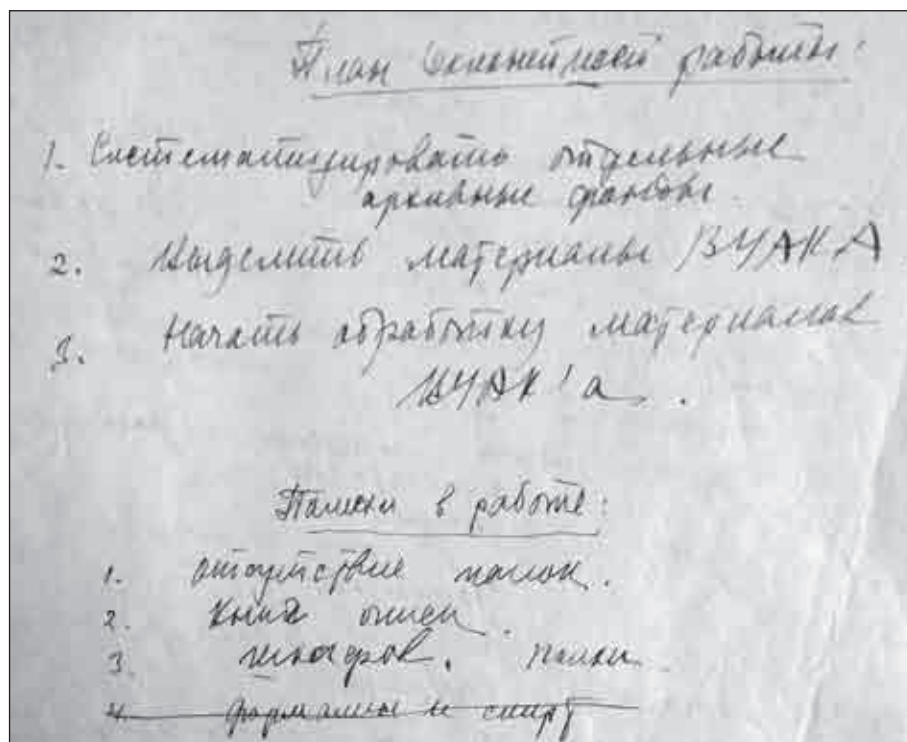
Передана заявка Уч. Секр. о полках в шка-
 фе

22.IX Повторно о шкафе и столе

В начале ноября перенесен стол» [НА ІА
 НАНУ, Ф. 34].

Окрім безпосереднього керування роботою
 архіву, М. Вязьмітіна відвідала ряд установ, де
 намагалась запозичити досвід упорядкування
 архівних матеріалів. Про це свідчить доповідна

Рис. 7. Рукопис М.І. Вязьмітіної

записка: «В связи с данным мне заданием по организации научного архива при Институте археологии АН УССР мною проделано следующее.

Во время моей командировки в Ленинграде я ознакомилась, при содействии Зав. Архива О.И. Бич, с общим составом архива ЛОИМК, методом систематизации, описания и хранения архивных материалов, составлением указателей и картотек и т. д.

Кроме того я имела беседу с директором Научного архива АН СССР, Г.А. Князевым, кратко информировавшим меня о системе научных архивов при АН СССР и снабдившим меня краткой письменной инструкцией и тремя брошюрами по разным вопросам архивного дела.

Помимо знакомства с постановкой дела в научных архивах АН СССР, я консультировалась также с сотрудниками Киевского Центрального Исторического архива при МИД, отдела рукописей Киевской Публичной б-ки и Рукописного отдела Ин-та Литературы АН УССР» [НА ІА НАНУ, Ф. 34].

Згадка про стан архіву до 1956 р. міститься у заяві В. Петрова до Дирекції Інституту (від 11 квітня 1960 р., коли вже він очолював архів):

«Дирекции Института археологии АН УССР / Зав. Научным архивом / В.П. Петрова / Заявление.

4.IV.1960 года работники научного архива Института получили распоряжение ученого секретаря Р.И. Выезжева о временном прекращении работы над составлением картотеки для «Археологической карты УССР» с тем, чтобы переключиться исключительно на проверку фонда экспедиций за 1945—1956 гг.

Проверка указанного фонда является чрезвычайно трудоемкой работой, т. к. по сути сводится к полной его переинвентаризации. Научный архив, как особое научное учреждение в системе ИА АН УССР, был организован лишь в конце 1956 г. Регистрация материалов до 1956 г., особенно в первые послевоенные годы, велась не всегда планомерно. Многие материалы вовсе не заинвентаризованы, не пронумерованы, не пропагированы, иллюстративные материалы не всегда проштампованы, в папках отсутствуют описи, картотека требует полной замены новыми карточками.

В этой связи прошу внести соответствующие изменения в план-карты сотрудников института Н.В. Линки и С.М. Кузнецовой, ограничив сроки работы над составлением научно-учетных карточек для «Археологической карты УССР» и перенеся начало работы по п. 2 план-карт Н.В. Линки и С.М. Кузнецовой на время после проверки архивных фондов. 11.IV.60 г.» (підпис В.П. Петрова) [НА ІА НАНУ, Облікові документи, арк. 113].

Як бачимо, починаючи з 1956 р. в архіві велась важлива і кропітка робота з упорядкування Фонду експедицій, система пошуку в якому в результаті виявилась простою і дуже зручною для роботи (архівний номер починається роком розкопок¹). Архів і бібліотека остаточно розділились і стали самостійними структурними підрозділами Інституту археології. Справу ж першого упорядкування архіву було покладено на М.І. Вязьміті-

1. На відміну, наприклад, від НА ІА РАН, де в основу шифру покладено рік отримання звіту архівом, що досить не зручно і призводить до плутанини.

ну, мистецтвознавця, кандидата філологічних та історичних наук, на той час провідного в Україні знавця сарматських та пізньоскіфських пам'яток, та співробітника Інституту археології з 1948 року. Очевидно, причиною міг бути неабиякий її досвід у бібліотечній справі. У 1930—1940-і рр. М. Вязьмітіна «вимушена була шукати собі працю зовсім не науково-дослідного профілю» [Корпусова, 2012, 180]. Після планової ліквідації в 1933 р. гуманітарних установ ВУАН, зокрема Музею культури і побуту в Музейному містечку, відділу мистецтва Сходу Музею мистецтв (нині — музей мистецтв ім. Б. та В. Ханенків), яким М. Вязьмітіна завідувала у 1930—1934 рр., коли почалися не лише звільнення з роботи, а й арешти і допити вчених різного профілю, і сходознавців зокрема, М. Вязьмітіна завідує спочатку бібліотекою Інституту геології (1934—1935 рр.), потім бібліотекою Київського будинку архітектора (1936—1941 рр.) [Артамонова, 2004, с. 40]. У період окупації разом з М. Новицькою вони охороняють від мародерів книжкові фонди бібліотеки за зачиненими дверима Київського університету. В останні роки війни і в повоєнний період М. Вязьмітіна утворює фундаментальні книжкові фонди, спочатку як завідувачка бібліотекою Спілки радянських архітекторів (1943—1944 рр.), а потім як директорка наукової бібліотеки Академії Архитектуры України (1944—1948 рр.) [Корпусова, 2012, с. 181].

У фонді М.І. Вязьмітіної, поряд зі звітами про керування архівом, ми знаходимо додатки до звітів про проведення великої археологічної роботи: *«На отделе сделан доклад о раскопках в Золотой Балке в 1955 г.; написана статья «Могили эпохи бронзы у с. Золотая Балка» для КСИА; написан отчет о раскопках в Золотой Балке; собран и систематизирован материал для раздела монографии о Золотой Балке материальная культура — на тему лепная посуда местного производства поселения у с. Золотая Балка. Написан текст на 1 печ. лист.»* Також тут примітка: *«О работе Архива см. отдельный отчет»* [НА ІА НАНУ, Ф. 34].

Останнє ми, власне, і виконали. На превеликий жаль, окрім цих «скромних» архівних даних, свідчень про діяльність М.І. Вязьмітіної цього періоду майже не збереглося. Навіть С.С. Березанська, яка значиться у вищезгаданому звіті, погано пам'ятає той період. За її усним свідченням, на прохання М.І. Вязьмітіної вона декілька днів допомагала розбирати архівні матеріали. Які ж саме матеріали — ми бачимо шістдесят років потому зі збережених документів.

НА ІА НАНУ, Ф. 34 (Вязьмітіна М.І.) — в процесі науково-технічного опрацювання.

НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за 1945—1968 рр.

Артамонова С. Марія Іванівна Вязьмітіна — організатор і перший директор Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного // Бібліотечний вісник. — 2004. — № 3. — С. 40—42.

Кононенко Ж.О. Науковий архів // 60 років Інституту археології НАН України. — К., 1994. — С. 102—105.
Корпусова В.М. Київські друзі Максиміліана Волошина: з історії української інтелігенції ХХ ст. // Фронтири міста. Історико-культурологічний альманах. — К., 2012 — №1 — С. 166—196.

Станиціна Г.О. Науковий архів Інституту археології // Архівні установи України. Довідник. — К., 2000. — С. 166—169.

Станиціна Г.О. З історії Наукового архіву Інституту археології НАН України // Історія археології: Дослідники та наукові центри. — К., 2012 — С. 268—276 (АДІУ. — Вип. 9).

Станиціна Г.О. Науковий архів // Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014. — К., 2015. — С. 249—255.

А. В. Бузько

АВТОРСТВО ОДНОЇ ПОДПИСИ: К ІСТОРІЇ НАУЧНОГО АРХІВА ІНСТИТУТА АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

В ходе научно-технической обработки персонального фонда археолога и искусствоведа М.И. Вязьмитиной, хранящегося в Научном архиве Института археологии НАН Украины, автором была обнаружена папка с документами, которые проливают свет на один год из истории архива. В 1956 г. архив, отделившись от библиотеки, стал самостоятельным структурным подразделением Института археологии, и работу по его упорядочиванию и систематизации поручили М.И. Вязьмитиной. Ранее одна из подписей в отчетных документах не была идентифицирована. Таким образом, статья может рассматриваться как уточнение истории Научного архива и, соответственно, как новая страница в научной биографии М.И. Вязьмитиной.

Ключевые слова: М.И. Вязьмитина, В.П. Петров, Н.В. Линка, Научный архив ИА НАН Украины, история археологии, Институт археологии, 1956 год, биографистика.

O. V. Buzko

THE AUTHORSHIP OF ONE SIGNATURE: ON THE HISTORY OF SCIENTIFIC ARCHIVE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF NASU

In the course of science and research processing of the personal fund of the archaeologist and art critic Mariia Vyazmitina, that is stored in the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of NASU, the author discovered a folder with documents which shed light on one year of the history of the Archive. In 1956 the Archive was separated from the Library and became an independent structural subdivision in the Institute of Archaeology, and the work on its arrangement and systematization was delegated to Mariia Vyazmitina. The signature in the reports was not identified before. Therefore the article may be viewed as an elaboration on the history of the Scientific Archive as well as a new page in the scientific biography of Mariia Vyazmitina.

Keywords: Mariia Vyazmitina, Viktor Petrov, Nadiia Linka, the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of NASU, history of archaeology, the Institute of Archaeology, 1956, biographic studies.

Одержано 13.11.2015

НАШІ АВТОРИ

БЕССОНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БІЛИНСЬКИЙ Олег Олегович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія».

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, завідувач відділом Інституту археології НАН України.

БУЗЬКО Олександра Вікторівна — аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ЗИМОВЕЦЬ Роман Віталійович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

КАБАНОВ Дмитро Олегович — аспірант кафедри історії Росії Курського державного університету.

КАРЯКА Олександр Віталійович — науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КУБЛІЙ Михайло Василійович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія».

МІНАЄВА Наталія Іванівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПОЛТАВЕЦЬ Василь Іванович — генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

РУДЬ Віталій Сергійович — аспірант Інституту археології НАН України, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СЕРГЕЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, завідувач відділом Інституту археології НАН України.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ШЕРСТЮК В'ячеслав Вікторович — завідувач відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської ОДА.

ЯНІШ Євгенія Юріївна — кандидат біологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузену НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні.
АДІУ	— Археологія і давня історія України.
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні.
АКСП	— Античная культура Северного Причерноморья.
АЛЛУ	— Археологічний Літопис Лівобережної України.
АО	— Археологические открытия.
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР.
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
БИ	— Боспорские исследования.
ВВР	— Відомості Верховної Ради України.
ВДИ	— Вестник древней истории.
ГАИМК	— Государственная академия материальной культуры.
ГИМ	— Государственный исторический музей.
ДБК	— Древности Боспора Киммерийского.
ДГС	— Древности Геродотовой Скифии.
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей.
ЗРАО	— Записки Императорского Русского археологического общества.
ИАК	— Известия Археологической комиссии.
ИА РАН	— Институт археологии Российской академии наук.
ИГАИМК	— Известия Государственной Академии истории материальной культуры.
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури.
ИИМК РАН	— Институт истории материальной культуры Российской академии наук.
ИКОГО	— Известия Крымского отделения Географического общества СССР.
Ипат.	— Ипатьевская летопись.
ІМС	— Історія міст і сіл України.
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии.
КСИАУ	— Краткие сообщения Института археологии Украины.
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет.
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики.
МАПП	— Мареріали з археології Північного Причорномор'я.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
МИАДЛ	— Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.
МОИП	— Московское общество истории природы.

НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
НА ЦОДПА	— Науковий архів центру охорони та досліджень пам'яток археології [Полтавської обл.].
ОАК	— Отчет Археологической комиссии.
ПССАСП	— Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.
ПТТ	— Підводна техніка і технологія.
РА	— Российская археология.
РГНФ	— Российский государственный научный фонд.
СА	— Советская археология.
САИ	— Свод археологических источников.
ССПК	— Старожитності Степового Причорномор'я і Криму.
Тр. ... АС	— Труды ... археологического съезда.
УБЖ	— Український ботанічний журнал.
ХГУ	— Харьковский государственный университет.
ЧОКМ	— Черкаський обласний краєзнавчий музей.
ЭСБЭ	— Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона.
BAR. IS	— British Archaeological Reports. International Series.
MiSROA	— Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ

Текст має бути набраний шрифтом Times New Roman, розмір 14, через 1,5 інтервали.

Стаття має ПОСЛІДОВНО включати такі блоки.

1. ОСНОВНИЙ (ІНФОРМАТИВНИЙ) БЛОК

УДК

І.П. Прізвище

Назва статті

Анотація. У кількох словах про тему статті / публікації.

Ключові слова: 3—5 характерних слів / словосполучень.

Основний текст статті.

Література.

Одержано *xx.xx.201x*

2. ІНШОМОВНИЙ БЛОК (російська / українська і англійська)

І.П. Прізвище

Назва статті

Структуроване резюме (близько 1500 символів).

Ключові слова: 3—5 характерних слів / словосполучень.

3. ОБСЛУГОВУЮЧИЙ БЛОК

Підписи під рисунки (якщо є).

Текстові таблиці (якщо є).

Список скорочень (якщо є).

Дані про автора (звання, посада з зазначенням місця роботи).

Посилання

на літературу напівкодом у квадратних дужках [Прізвище, 2012, с. 6; рис. 5, 2—4; табл. 3]; на рисунки (рис. 1, 3), де перша цифра — номер рисунка, друга — позиція на рисунку; на таблиці (табл. 2).

ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ

Прізвище І.П. Назва монографії. — Місто, 2012. — 150 с.

Прізвище І.П. Назва статті // Назва збірника. — Місто, 2012. — С. 15—25.

Прізвище І.П. Назва статті // Назва конференції: Тези доп. — Місто, 2012. — С. 15—25.

Прізвище І.П. Назва статті // Назва періодичного видання. — 2012. — № 1 (або Вип. 1; Т. 1 і т. д.). — С. 15—25.

Прізвище І.П. Назва звіту // Назва архіву. — 2012. — № 1. (за нумерацією, прийнятою архівом зберігання, напр.: ІА НАН України. — 2012/5).

Увесь текст давати одним файлом. Увага! Не потрібно використовувати для оформлення ПРОПИСНІ літери!

ПІДГОТОВКА РИСУНКІВ

Рисунок обов'язково має бути наданий у форматі *.tif, **а також** у форматі, в якому він був виконаний. Мінімальна розподільна здатність 300 dpi.

Усі ілюстративні матеріали (рисунки, фото, карти і схеми, діаграми, таблиці з переважанням зображень над текстами тощо) повинні називатися «рис.» і мати послідовну нумерацію у тексті. Назви рисунків мають містити їх порядковий номер; краще давати (латиницею): Avtor_01, Avtor_02, і т. д.